

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી

દરેકની કીમત રૂ ૦-૨-૯.

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે ૨૫ નકલ મૂકી મંગાવનાર મુદતમાં જુદા કમિશન મળશે પણ રેવેનુ નુર, પેઈંગ તથા ચોરસ કાગળ અને અર્થ ખરીદનારને માથે

(૨) રોકડે રૂપીએ દેશવરથી મંગાવનાર માનરો તેમજ નેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ પ્રેમ કસેલરો માન સેકડે ૩૫ ટકા કમિશન આપનામાં આવશે

જ્યાખંધ સાગરી રકમની એકી વખતે ખરીદ કરનારે કે પત્ર વ્યવહારથી નીચે મહી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો

આ કોપી બુકો બહુજ સુદર છાપાથી તદ્દન નવી રીત છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતા બે ૧ સારી તેમજ સસ્તી છે. બેવાધો ખાત્રી થશે તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના મ

મહેતાજી સાહેબો શાળાપયોગી પુસ્તક ૧ મંગાવી લે. હેરાપર જ, પત્રાદ લખવાની રીત નવા પાઠમાં, છઠ્ઠા અને સાતમા પૈરાયન તેમજ દરેક માણસને ધણી ઉપયોગી (કચ્છ - આ મંજુર) કી બે આરોગ્યવિદ્યા પીંગલનો સમજ-નસ પાઠમાં, છઠ્ઠા અને સાતમા પૈરાયે થોગી, કી તથુ આના બન્ને બુકો જુનામદ રોટમાં ટેકરદ બુક તરીકે મંજુર થઈ કમીશન ૩૦ ટકા આંકની ચોપડી-સોના આઠ આના નકશાઓ, કાઠિ, મુંદિંડ, યુજ. વગેરે જોનાના જે એક આનો નોતરનાના નાના કી છ પદ. અને મદા અર્થિ કિમતે. વ્યુદ્ધલેકશાહી, લખતા આદર રેલાતા કુની નીચળા કે જગ નથી પચાસ તોલા શાહી ચાપ એના એક પડમનાર આના, પણ સામ દારૂ સોળ. ને મિવાપ નિશાળમાં આનતી ચોપડીઓ, અમીધર, બારોટ, પ્રેમચ દ, ફૂત પુતી સચિત પહેલી ચોપડી સુ. સુ. ફૂત કી, સવા આનો. મી વીશ ટકા ખુશતલસ બુજરાતી કોપી, -કમી ૩૦ ટકા સધળા માવતુ થો વગેરે અર્થે વધાર પડ નેચદ તલકરીની કુ. મુકસેવર-વટવાયુ રહરે

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ ૭ નંબર.

ફળવણી ખાતાના ને. ડિરેક્ટર સાહેબે મુરબઈ ઈલાકાની ની નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

"તાના ધણા આગમની અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

અંક ૧.

માસ.

ગત વર્ષનું પુનરવલોકન—આ માસિક ગ્રંથનું ૪૪ મું વર્ષ પૂરું થઈ ૪૫ મું વર્ષ બેઠું છે. ગત વર્ષમાં ઘણા અમલના વિષયો ચર્ચાયા છે. શિક્ષણને લગતા વિષયોમાં ‘શિક્ષક અને શિક્ષણ,’ ‘લેખનશુદ્ધિ અને લેખનસ્પષ્ટતા,’ ‘પ્રશ્નોના ઉત્તર કેમ લખવા,’ ‘મહાભાષ્યમાં આપેલાં વ્યાકરણ શિખવવાનાં મુખ્ય અને આતુપદ્ધિક પ્રયોજનો,’ ‘પદાર્થ-પાઠ વિશે વિશેષ સૂચનાઓ,’ ‘શબ્દના આનોદ્ધનું જીવનચરિત્ર,’ ‘ધર્મશીલ્પ’ અને ‘ઇતિહાસના શિક્ષણ વિશે વિસ્તૃત વિવેચન’, એટલા મુખ્ય વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમાંના દરેક વિષય ઘણો અગત્યનો છે. દરેક શિક્ષક એનું સંપૂર્ણ મનન કરે તો તેને ઘણો લાભ થયા વિના રહેશે નહિ. તેના માનમાં વધારો થશે અને તે શિક્ષણ આપવામાં આગ્રહ કરતાં વધારે ક્ષેત્રમાં થયા વિના રહેશે નહિ. આનોદ્ધનના જીવનચરિત્ર વિપરીત ઉત્તમ શિક્ષકમાં ઘણાં ક્ષણ આવશ્યક છે અને શિષ્યનાં મન કેવી રીતે આકર્ષી તેમનો પરિપૂર્ણ પ્રેમ અને પૂન્યભાવ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે સમજાવે. સામાન્ય રીતે શિક્ષકોનું લખાણ અશુદ્ધ અને અસ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. શબ્દો ગમે તેમ એકઠા લખી લખાણ પૂર્ણ ગુંચવણીકરૂં કરાય છે, તેમજ ‘રિયલિટી,’ ‘નીતિ,’ ‘નમ્રતા,’ ‘નિયમ’ જેવા સાધારણ સંસ્કૃત શબ્દો જે વાચનમાળામાં તેમજ સાધારણ પુસ્તકોમાં પણ સામાન્ય રીતે વપરાતા હોવાથી પરિચિત હોવા જોઈએ તેવા શબ્દોની જોડણીમાં પણ ઘણી ભૂલો જોવામાં આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે તેમજ સંસ્કૃત શિખવવામાં આવે છે, તોપણ એ વિષય પર દુર્લભ જોવામાં આ-

લક્ષ આપે અને તેનું યોગ્ય મનન કરે તો તેમને ધણા લાભ થયા વિના રહેજ નહિ; અને તેમને લાભ થાય એટલે તેમના શિષ્યનું તેઓ અધિક કલ્યાણ કરી શકે એ તો નિર્વિવાદ છે. વળી સર્વ પ્રકારના વાયકોને આ માસિકથી લાભ થાય એમ છે એ પણ નિઃસંશય છે. શાળાના વિષયોનાં વિવેચનથી સામાન્ય શિક્ષકોને પોતાના કામમાં મદદ મળે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર જોવા પ્રૌઢ વિષયોથી તીવ્ર બુદ્ધિવાળા શિક્ષકોને રસ ઉત્પન્ન થશે. બાપાના અવ્યાસકોને પ્રાકૃતવ્યાકરણના વિષયથી લાભ થશે. આમ, સર્વ વાયક-વૃન્દને કંઈ કંઈ પણ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરનાર અને રસિક માલમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ આ બધા લાભ મળવા માટે શિક્ષકોએ આ માસિકનું પરિપૂર્ણ અધ્યયન અને મનન કરવું જોઈએ. આશા છે કે તેઓ તેમ કરવા ચૂકશે નહિ.

નવીન વર્ષમાં અમે એજ શૈલીએ ચાલ્યા જઈશું. શિક્ષણના વિષયો અર્થતા રહીશું, પ્રસંગે પ્રસંગે બોધ પણ આપતા રહીશું, નવીન શિક્ષણ-પદ્ધતિ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડતા રહીશું, ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રૌઢ વિષયો કવચિત્ કવચિત્ દાખલ કરતા રહીશું; અને પ્રાકૃતવ્યાકરણ તેમજ અપભ્રંશપ્રકરણના વિષયો જનરી રાખીશું. નવીન વર્ષમાં ઈશ્વર અમારા વાયકવર્ગમાં ઉલ્લોગવૃત્તિ પ્રેરે અને તેમની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ કરી તેમને ઐદિક અને આત્મિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ કરે એવી અમારી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પ્રતિ પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ !

બંગાળામાં જાહેર કેળવણી, સને ૧૯૦૩-૦૪ ના રિપોર્ટ પરથી—

વરતી—પુરુષની સંખ્યા લગભગ ચાર કરોડ છે અને સ્ત્રીની સંખ્યા પણ લગભગ એટલીજ છે. કેળવણી લેનારા પુરુષો લગભગ પોણા બે કરોડ અથવા નિશાળે જવા યોગ્ય ઉમરના પુરુષોમાંથી સેંકડે ૩૦ છે અને સ્ત્રી લગભગ દોઢ લાખ અથવા નિશાળે જવા યોગ્ય ઉમરની સ્ત્રીમાંથી સેંકડે લગભગ, વધુ છે.

ગુજરાત શાળાપત્ર, પુસ્તક ૪૫ મું, સને ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

ઇંગ્લેન્ડ પંચાંગ, શુક્ર ક્રાંતિ અને ઇસ્ટર.....૩૦૬, ૩૪૨

કિન્ડર્ગાર્ટન.....૬૧, ૯૨, ૧૦૨, ૨૮૧, ૩૩૭

કેળવણીખાતાની ખબરો—

અરજ સાથે હપરીના શેરા ન ટાંકવા વિષે..... ૨૮૩

હર્ડ કૉપિસ્કિપોની મંજૂરી..... ૩૮૦

કૃષ્ણી ઇન્ફન્ટિસાઇડ સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૩

કાઝી સાહ્યુદીન સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૨

કાઠિયાવાડ મે. ટ્રે. કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૨૫૩

કૃષ્ણરાવ ગણપતરાવ મોહિસેની બરતરરી..... ૩૮૧

ગ્રામલેલું અંકગણિત..... ૧૫૯

ગોધી ગોપડીની મંજૂરી..... ૨૪૬

જ્યાંબ ખરીદી (ગ. સેન્ટ્રલ બુક ડેપોની)..... ૧૨૮

જીવેખાન દુલેખાનની બરતરરી..... ૯૬

ત્રીજી ગોપડીની મંજૂરી..... ૧૨૭

નનામી અરજ ન કરવા સંબંધી..... ૯૫

પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષાને લગતી..... ૧૮૪

પાંચમી ગોપડીની મંજૂરી..... ૩૪૯

પુના ચિત્રશાળાનાં મંજુર ચપલાં ચિત્રો..... ૧૬૦

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૨૫૫

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને લગતી..... ૧૮૬

ખાળગોધીની મંજૂરી..... ૯૫

‘ખાળસ્વભાવ’ ની મંજૂરી..... ૧૨૮

મહાસક્ષમી ફી ટ્રે. કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૨૮૪

મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૧

વિષય..... પૃષ્ઠ.

મેરીકાપેન્ટર સ્કૉલરશિપો..... ૨૬

રાજકોટ બા. ફી. ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા..... ૧૮૬

વાચનમાળા ઉપર અર્થ અને નોટો ન વાપરવા વિષે..... ૬૪, ૧૫૯

સિંધમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની જરૂર..... ૨૮૬

હાઈ અને સ્પેશિયલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો..... ૨૫૦

ખાંડ..... ૧૧૮, ૧૧૭

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની જાહેર ખબરો—

ધનામ આપી પુસ્તકો લખાવવાની..... ૧૮૭

શ્રીઓને માટે ધનામી ભાષણો..... ૧૮૯

શ્રીશિક્ષણપરીક્ષા ૧૯૦

ચર્ચાપત્ર—

ચર્ચાપત્ર અને તેનો જવાબ..... ૨૦

ચર્ચાપત્રીઓને સચના..... ૧૫૮

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ..... ૧૧૨

ત્રેમાનંદ વિષે નિબંધ..... ૧૨૬

ભરતી..... ૧૫૬

વીધાનું માપ..... ૧૫૧

વ્યુત્પત્તિ..... ૩૭૬

સમુદ્રની આરાધ..... ૧૫૩

હોરાની કિંમત..... ૧૫૩

નિશાળોનાં ધનામપત્રક .. ૨૯, ૨૮૬, ૩૧૮, ૩૫૦, ૩૮૧

ધ્યાંગ (ઇ. સ. ૧૯૦૬ નું)..... ૧૪

પુસ્તકોની ખર્ચો..... ૯૬

ત્રેમાનંદ..... ૪૬, ૭૯

ખાળગીત—

ધ્વિર પ્રાર્થના..... ૨૦૯

એણાયુક્ત ગાયન અને પરચુરણ..... ૨૪૦

ફિલ અને કિન્ડર્ગાર્ટન..... ૨૨૮

વિષય.	૫૪.
નીતિ.....	૨૧૪
રાજ્યભક્તિ.....	૨૧૧
સામાન્ય જ્ઞાન.....	૨૧૭
ભરૂચ શ્રદ્ધાના શિક્ષકવર્ગની કોન્ફરન્સ.....	૨૭૮
માધવલાલ મેમોરિયલ ફંડની વ્યવસ્થા.....	૨૮૮

માસ—

અક્ષરના મરણ વિષે નિબંધ.....	૧૨૯
અંગ્રજીતના શિક્ષણ વિષે સામાન્ય દોષ.....	૩૫૩
ઓસ્ટ્રિયાની કેળવણી.....	૩૪
છતિહાસનું શિક્ષણ.....	૧૬૧, ૧૬૩
કનાક અને દનસોની યોજના.....	૧૩૨
કિન્ડર્ગાર્ટનપદ્ધતિ વિષે મિ. વી. ઓ'શીઆના વિચાર.....	૬
કેળવણીખાતાનો રિપોર્ટ (૧૯૦૪-૫).....	૬
કેળવણીનાં લક્ષણ.....	૩૬
ખેતીખાતાનો રિપોર્ટ.....	૯૯
ગત વર્ષનું પુનરવલોકન અને નવીન વર્ષનું દિગ્દર્શન.....	૧
જાતકેળવણી.....	૩૨૧
જાપાનની કેળવણી.....	૩૩
ટ્રેનિંગ કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર.....	૧૪૦
,, ,, અભ્યાસનો યોગ્ય ક્રમ.....	૩૫૭
ડેન્માર્કની કેળવણી.....	૩૪
પટીઆલામાં ઓરિજિનલ.....	૫
ક્રોએલ વગેરેના કેળવણીસંબંધી વિચારો.....	૩૯
બંગાળમાં બહેર કેળવણી.....	૬
બાળસ્વભાવનો અભ્યાસ.....	૧૩૮
શૂગાળ અને છતિહાસનો સંબંધ.....	૧૩૧
શૂગાળને લગતી હકીકત.....	૩૫૮
ભેદ અને પ્રયોગ.....	૨૫૯
મિ હર્બર્ટનો સિદ્ધાન્ત.....	૩૧

વિષય.

પૃષ્ઠ

રક્ષિયાતી કેળવણી..... ૩૪

શેઠ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદનો સ્વર્ગવાસ..... ૨૯૬

શ્રુતલેખન..... ૨૮૯

વરચરિત્ર પ્રાકૃતપ્રકાશ..... ૧૭૬, ૩૨૫, ૩૬૨

શાક્યપૃથક્કરણ..... ૧૦૧

વાઝ્ઘાપાર..... ૧૬, ૪૦, ૧૧૭, ૧૪૪, ૨૩૨, ૩૭૧

વિદ્યા (ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા)..... ૩૧૪

શિક્ષકોની હાસિક સ્પર્ધા..... ૩૭૫

શિક્ષકવર્ગને પૂછેલાં પ્રશ્નપત્રો..... ૧૯, ૩૫૯

શુદ્ધિપત્ર..... ૩૨૦

સંગીત..... ૨૦૨, ૨૭૨, ૨૯૭

કોલેજની કેળવણી—૪૬ કોલેજ છે, તેમાં ૮,૦૦૯ શિષ્ય છે. કુલ ખર્ચ લગભગ સાડા આઠ લાખ રૂપીઆ છે તેમાંથી લગભગ ચાર લાખ ફોર્મથી ઉપજે છે.

પરીક્ષાનાં પરીણામ—

એફ. એ.	૩,૪૯૭ માંથી	૧,૧૯૮ પાસ.
બી. એ.	૨,૦૩૨ „	૨૯૫ „
બી. એસ. સી.	૧૪ „	૫ „
એમ. એ.	૨૦૦ „	૭૪ „
બી. એલ.	૧૨૦ „	૧૩૬ „
એલ. એમ. એન્ડ એસ.	૧૧૩ „	૫૯ „

હાર્દ સ્કૂલની કેળવણી—

૫૬૫ હાર્દ સ્કૂલો છે, તેમાં લગભગ સવા લાખ છોકરા શીખે છે. કુલ ખર્ચ લગભગ સાડી પચીસ લાખ રૂપીઆ થાય છે, તેમાંથી લગભગ અઢાર લાખ રૂપીઆ ફોર્મથી ઉપજે છે.

પ્રાથમિક કેળવણી—

૪૯,૧૦૦ છોકરાઓની નિશાળો છે, તેમાં લગભગ ૧૪ લાખ છોકરા બેસે છે. ખર્ચ લગભગ ૩૫ લાખ રૂપીઆ થાય છે. તેમાં ૧૯૫૫ લાખ ફોર્મથી ઉપજે છે આ પ્રાથમિક શાળાઓ અને હાર્દ સ્કૂલો વચ્ચે નિઝલ સ્કૂલો છે, તેની સંખ્યા ૧,૯૦૦ છે. તેમાં લગભગ ૧૧ લાખ છોકરા શીખે છે.

ટ્રેનિંગ સ્કૂલો—૨૩ સરકારી છે. શિષ્યની સંખ્યા ૧,૨૭૮ છે અને ખર્ચ લગભગ ૧ લાખ રૂપીઆ થાય છે.

પટ્ટીઆલામાં ઓફિસવણી—પટ્ટીઆલાના કેળવણી ખાતાના અમલદારોએ એક નવીન યોજના રચી છે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પોતાની છોકરીઓને મોટી ઉંમરે નિશાળે મોકલવા પુષ્ટી હોતા નથી, તેથી તેવી છોકરીઓને તેમને ઘેર કેળવણી મળે એવી યોજના ઘડી છે. અચુક શે.

રીની દરેક છોકરીઓ એક ઘેર એકઠી થાય એટલે તેમને માટે એક શિક્ષક નીમવામાં આવે છે; તે તેમને દરરોજ એ કલાક લખતાં, વાંચતાં અને સીવતાં શિખવે છે.

કિર્ગાર્ટનપદ્ધતિ—‘સ્કૂલ જર્નલ’ નામના પત્રમાંથી ૨ ૭ ઑક્ટોબર ૧૯૦૫ ના ‘એડ્યુકેશનલ ટાઈમ્સ’ નામના કોલેજ ઑફ પ્રીસેન્ટર્સના માસિક ચોપાનીઆમાં વિસ્કોન્સિનના વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણશાસ્ત્રના આચાર્ય ડૉક્ટર એમ. વી. ઝો’શીઆએ ‘કિર્ગાર્ટનપદ્ધતિ પર ચાલતી ટીકા’ નામના મથાળાથી કેટલાક વિચાર દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે સુધરેલા પાશ્ચાલ દેશોમાં પણ હજી એ વિષે લોકોમાં ઘણા પરસ્પરવિરુદ્ધ વિચારો છે. મિત્તરુર્ચિર્હિ લોકઃ એ ન્યાય ખીછ જાળતની પેઠે એમાં પણ લાગુ પડે છે. એ વિચારોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

કેળવણીના વિષયોને લગતો સામાન્ય અનિશ્ચય.

કિર્ગાર્ટનથી તે યુનિવર્સિટિશિક્ષણ સુધી કેળવણીને લગતી એકે શાખા એવી નથી કે જેને વિષે હાલ ચર્ચા અને ટીકા ધ્યા વગર રહેતી હોય. શિક્ષણક્રમ કે વ્યવસ્થાને લગતા કોઈ પણ અગત્યના પ્રશ્ન પર ગયાં દસ વર્ષમાં પક્ષ પક્ષા વિના રહ્યા નથી. જંને પંક્ષોમાં વિદ્વાન અને સુપ્રસિદ્ધ પુરુષો છે. સુધારક પક્ષવાળાઓ, જેમની સંખ્યા દિનપર દિન વધતી જાય છે, તેઓ ચાલતી શિક્ષણશાસ્ત્રની કૃતિ અને નિયમોગાંનાં ઘણાખરાંને મધ્યયુગનાં કૃતિ અને નિયમો કહે છે અને તેથી પોતે અસંતુષ્ટ છે એમ દર્શાવે છે. એથી ઉલટું, સંરક્ષક પક્ષવાળાઓ દિલગીરી સાથે કહે છે કે આપણા પૂર્વજોની પદ્ધતિથી આપણે ગાડુ દૂર ચાલ્યા ગયા છીએ. શિક્ષણશાસ્ત્રની આવી દુર્દશા છે. સમકાલીન રાષ્ટ્રીય વિચારની દૃષ્ટિથી જેઓ ગુન્ન છે તેઓ કહે છે કે મનુષ્યમન વિષે જૂલબરેલા વિચારો પર બંધારણ હોવાથી જૂતા વખતથી ચાલ્યા આવતા ઘણા વિચારો ખોટા છે. સાહજિક અભિવૃદ્ધિ અને પરિણામ એ ન્યાયને અનુસરતા શિક્ષણશાસ્ત્રના વિચારોથી બધા વિષયોના શિક્ષણમાં ઉચલપાચલ ધર્મ રહી છે અને સુધારક પક્ષવાળાઓ ચાલતી પદ્ધતિથી અસંતુષ્ટ થાય તેમાં નવાઈ નથી. અર્વાચીન

શાસ્ત્રના પ્રકાશ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી સુધારકો ફેરફાર કર્યા વિના રહેવાનાજ નથી અને સંરક્ષકો જૂની પદ્ધતિનાં વખાણો ગાયાં કરી હાલ કેળવણીની પડતી ચાપ છે એમ કહ્યા કરવાના.

કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિના પ્રતિપક્ષીઓએ દર્શાવેલા દાવા.

માત્ર કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિનાજ દાવો પ્રતિપક્ષીઓ કહે છે એમ નથી. કેળવણીને લગતા અન્ય વિષયો પર પણ એવીજ સખતાઈથી દીક્ષા કરે છે. પણ કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિ પરની તેમની દીક્ષા હાલ તરતનીજ' હોવાથી આપણા મનમાં વધારે તાણ છે. મન્ટેઝેર્ગ અને ટ્રિગ્સ જેવા સંરક્ષકો અને નિયામકો પ્રથમ તો એ પદ્ધતિ પર એવો દાવ મૂકે છે કે એ છોકરાંને લાડ લડાવી તેમની દરેક વૃત્તિ સંતુષ્ટ કરવા જાય છે તેથી તેમનામાં શુરુઓ, વડીલો અને અધિકારીઓ તરફ જેવો પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ તેવો આવતો નથી અને ઉદ્યોગ અને આત્મસંયમની ટેવો પડવી જોઈએ તેવી પડતી નથી. શિષ્યવર્ગ એમ સમજે છે કે શાળા અર્બુત ચમત્કારિક વાર્તાઓ અને કીડાનું સ્થળ છે. કિંગ્ડોર્મન શાળા હોઆ પછી પ્રાથમિક શાળામાં ધણા સખત ઠપકા મળે છે સારેજ તેઓ આવું સ્વાભાવિક ચાંચલ નિયમિત કરી અધરાં કામ કરવાની ટેવ પાડવાનું શીખે છે. કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિના પ્રતિપક્ષીઓ કહે છે કે કિંગ્ડોર્મન શાળા છોડી પ્રાથમિક શાળામાં ગયલાં ધણાં છોકરાં, મને તેમ કેળવણીનાં છોકરાં કરતાં નહારી રિયતિમાં છે; કેમકે નિશાળમાં તેમની પોતાની ફરજ અને હક વિષે તેમનાં મનમાં ખોટા વિચારો દાખલ થયા છે. શિક્ષકે અમારી વૃત્તિઓને સાચવવી અને ખિંલાવવી જોઈએ એમ તેઓ ધારી લે છે અને તેમને પાક કરવા આપે તો તેઓ સામા ચાપ છે. એમ પણ કહેવું જોઈએ કે આ બધા દાવોની પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષકો ના પાડે છે. પરિણામ એ છે કે દરેક બાળકમાં કહે છે તેથી પુરાવો વિરુદ્ધ છે.

દાવોની નિર્માલ્યતા.

કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે છોકરાં બગડે છે એનો ખાતરી કરે એવો પુરાવો નથી એ તો નક્કી છે. પ્રતિપક્ષીઓ માત્ર હાસ્ય

કરવાની પદ્ધતિ પર બરોસો રાખે છે. ફિડર્ગાર્ટનની અમુક બાબતને હસી કોઢી એટલે તેઓ એમ સમજે છે કે આપણે એની વિરુદ્ધ આપણો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો. જ્યારે જૂની પદ્ધતિવાળાઓ નવીન પદ્ધતિને અનુસરી શકતા નથી સારે દરેક નવીન બાબતને તિરસ્કારી પોતાની અંશકિતમાં સંતોષ માને છે.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ફિડર્ગાર્ટનપદ્ધતિ પરની ટીકા નિરાધાર છે, પણ ટીકાકારો દોષ દર્શાવવામાં શાસ્ત્રીય રીતિ તરફ અનાદર દર્શાવે છે એજ લક્ષમાં લેવાનું છે. ફિડર્ગાર્ટન શાળાઓમાં બાળકો ધણો સ્વતંત્ર હોય છે. તેમાંથી છૂટી પ્રાયગિક શાળામાં જાય છે ત્યાં નીરસ પદ્ધતિ જોઈ તેની સાથે ટેવાતાં કેટલોક વખત જવોજ જોઈએ એ તરત કૃણા શક્ય એમ છે. જે પ્રાયગિક શાળામાં છોકરાં પર ધણો અંકુશ હોય છે ત્યાં ફિડર્ગાર્ટન શાળાઓમાંથી આવેલાં છોકરાં શાન્ત રીતે બેસે, પાઠો શીખે અને કલા પ્રમાણે કરે એમ થતાં વખત લાગે છે. પરંતુ જે પ્રાયગિક શાળામાં અંકુશ અને સખતાઈને બદલે યોગ્ય ચપળતા અને ઉત્સાહ જોવામાં આવે છે ત્યાં ફિડર્ગાર્ટનશિષ્ય અન્ય શિષ્ય કરતાં વિશેષ લાભ લેતો જોવામાં આવે છે. એનામાં ધીમ શિષ્ય કરતાં ચપળતા અને જાતમહેનત પર વિશ્વાસ વિશેષ જોવામાં આવે છે.

પ્રમાણભૂત વિચારના અભાવ.

મારા અનુભવ પ્રમાણે જે છોકરાંને ફિડર્ગાર્ટનપદ્ધતિ બહુ રુચે છે તેમને પ્રાયગિક શાળાના અંકુશ અને નિયમથી કેટલીક વખત અતિશય કંટાળો આવે છે. હું જોઉં છું કે નિયામકો આ બાબતને ફિડર્ગાર્ટનપદ્ધતિના દોષ સમજે છે, કેમકે તેઓ એમ સમજે છે કે જે રુચતું ન હોય તેવું બાળક કરવાથીજ બાળકોનાં મનને કેળવણી મળે છે, અને માનસિક કેળવણી માટે એવાં અરચિત કામો કરાવવાં આવશ્યક છે. હવે આ બાબત પર તકરાર કરવી નકામી છે. કોઈ પણ બાબત વિશે મનુષ્યના વિચારો વાદ્યી બદલી શકતા નથી તમે જૂની પદ્ધતિના દિમાયતી હશે અને શિષ્યવર્ગ પાસે યાત્રિક રીતે અતિશય ઘમ કરાવવાથી ધણો લાભ થશે એમ મા-

નતા હશે તો તમે કિંગ્ડોમનપદ્ધતિનો દોષ કાઢશો અને તેમ કરવામાં તમને જોઈએ એટલાં કારણો મળ્યા આવશે; પણ જો તમે કુદરતના ન્યા-યને અનુસરી વર્તનારા હશો અને કેળવણીના કામમાં સસિક રીતે કામ કરવાથી માનસિક શક્તિને લાભ થાય છે એવી તમારી શ્રદ્ધા હશે તો ત-મે કિંગ્ડોમનનાં આધારભૂત તત્ત્વો સ્વીકારશો; પણ જેમનો મનુષ્યપ્રકૃતિ વિષે વિચાર તમારાથી વિરુદ્ધ હશે તેની તમે ખાતરી કરી તેના વિચારો ફેરવી શકશો નહિ. આ શુભવશુભરેલા વિષય વિષે હાલ આપણે કંઈ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. કિંગ્ડોમનપદ્ધતિ પ્રમાણે શીખેલા બાળકને અન્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખેલા બાળક સાથે સરખાવતાં તેની બુદ્ધિ, મનોવૃત્તિ અને નીતિ જરોબર કેવા પ્રકારનાં છે તે વિષે આપણે કોઈ પ્રયોગો કર્યા નથી. મનુષ્યપ્રકૃતિ અને કેળવણી વિષે મારા મત પ્રમાણે એ બાબત પર વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે ગણ્યા કિંગ્ડોમનશિક્ષકના હાથ નીચે એક જે વર્ષે ગાળવાથી નિશ્ચિત લાભ થાય છે.

સુધારાને માટે અવકાશ.

પણ કેટલીક કિંગ્ડોમનને લગતી બાબતો ચર્ચાય છે તેમાં સુધારાનો અવકાશ છે એમ હું ધારું છું એ વાત મારે તરત કહેવી જોઈએ. કુતી-આના અનુભવમાં આવવાથી-મનુષ્ય અને પદાર્થનો સંસર્ગ થવાથી જે દુઃખ અને શિક્ષા કુદરતી પરિણામ તરીકે ઉર્લ્લવ થવાનો સંભવ છે તેમાંથી કિંગ્ડોમનશિક્ષક તેને બચાવવા ઇચ્છે છે અને પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્, બા-ળકને પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણેજ વર્ત્યા કરવા દેવું, એ બીજાના સંસર્ગમાં આવવાથી તેમની લાગણી દુન્યાય એવી રીતે વર્તે કે પદાર્થો પર રુચે તેમ પ્રયોગ કરવાથી કંઈક અનિષ્ટ પરિણામ ઉપજે તોપણ બાળકને કંઈ કહેવું નહિ કે શિક્ષા કરવી નહિ, પણ તેને તેની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પ્રમાણે આ-લ્પાજ્ઞ કરવા દેવું એમ તે સમજે છે. કિંગ્ડોમનશિક્ષકને કોઈક વખત એવું શિખવવામાં આવે છે કે બાળક જન્મે છે ત્યારે ઈશ્વરનાજ હાથનું પહેલું હોવાથી તેનામાં દૈવ અંશ છે અને તેની વૃત્તિ અને પ્રેરણાઓ પવિત્ર અને ઈશ્વરી છે. આ કારણથી જો તેના અનુભવમાં એમ અને નરમાશજ આવે

અને દોરતા કે સખતાઈનો અંશ પણ આવે નહિ તો તેનો દેવી અંશ પરિપૂર્ણ રીતે આવિર્ભાવ પામ્યા વિના રહે નહિ. કિંગ્ડોર્ટનશિક્ષક તેની સાંગણી કોઈ પણ પ્રકારે દુષ્પાત્ર નહિ અને કોઈ પણ પ્રકારની કસોટીમાં આવવું ન પડે તેને માટે બહુ સાવધ રહે છે; પણ તે લવમાત્ર પણ વિચાર કરતો નથી કે એમ કરવાથી દુનીઆમાં મોટી ઉમ્મરે તેની વીટબણામાં ઘણા વધારો થશે. મારા સમજવા પ્રમાણે મનુષ્યસ્વભાવ વિશે આધુનિક સર્વ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો એમ વર્ણવે છે કે બાળક જન્મે છે સારે તેનામાં જે વૃત્તિ અને પ્રેરણા જોવામાં આવે છે તે બહુધા તેના પૂર્વજો પાસેથી તેને વારસામાં મળેલી હોય છે અને તે વૃત્તિ અને પ્રેરણા જેવી હોય છે તેવાજ સ્વરૂપમાં બાળકને લોકસમાજમાં રહેવાને લાયક કરતી નથી. અર્થાત્, સમાજમાં રહેવા યોગ્ય થાય તેને માટે તેને અંકુશમાં લાવી તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ ઉપરથી સમજશે કે બાળકોની વૃત્તિઓ પર અંકુશ મૂકવો અને તેને નિયમિત કરવી એ પણ કેળવણીનું જ કામ અને શિક્ષકનું જ કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે સામાજિક હિત અને વર્તન તેમજ નીતિના નિયમોને અનુસરીને બાળક વર્તે એવી રીતે તેની મનોવૃત્તિને અંકુશિત અને નિયમિત કરવાની જરૂર છે અને તે કામ જેમ અન્ય શિક્ષકોનું છે તેમજ કિંગ્ડોર્ટનશિક્ષકનું પણ છે. પણ બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે શિક્ષા થયા વિના કે કસોટીમાં આવ્યા વિના આ પ્રકારનું વર્તન થાય એવી કોઈ વિદ્યાને યોગ્ય કાઢેલી યોજના મારા જોવામાં આવેલી નથી. સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું એ બોધ કંઈ કંઈ સહન કર્યા વિના મળી શકતો નથી અને એ કંઈ સહન કરવાનો સમય જેમ દૂર દરીએ છીએ તેમ કંઈ વધવું સહન કરવું પડે છે. સમાજને અનુકૂળ ન પડે એવા વર્તન માટે જો બાળકને કિંગ્ડોર્ટનશાળામાં કદી પણ કંઈ પણ સહન ન કરવું પડે તો તેને બવિષ્યમાં બ્યાજ સાથે સહન કરવાનો સંભવ રહેશે, અર્થાત્, તેની બવિષ્યની ખીડા અને વિટબણામાં ઘણોજ વધારો થયા વિના રહેશે નહિ. સમાજ કે નીતિના નિયમોનો ભંગ કરવાથી બાળપણમાં જે શિક્ષા સહન કરવી પડે તે મોટપણે ધણીજ લાભકારક થઈ પડે છે. જેમ રસી મુકાવવાથી એપી રોગોનો ઉર્જવ યતો ચાટકે છે તેમ આવી શિક્ષા બાળ

પણમાં કરવાથી ભવિષ્યમાં ધણું અનિષ્ટ પરિણામ થતો અટકે છે. એમ ન થાય તો દુર્વૃત્તિઓ ૩૬ થઈ જવાથી તેને કાણુમાં રાખવાનું કે તેનું ઉન્નમૂલન કરવાનું કામ આગળ જતાં ધણું વિકટ થઈ પડે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે બાળકની વૃત્તિઓને સામાજિક વર્તન માટે યોગ્ય કરવી, આપણી વૃત્તિ દુષ્પ્રાયાથી આપણું મન દુભાય છે તેવીજ રીતે આપણે પણ અન્યની વૃત્તિઓને દુષ્પ્રાવીએ તો તેમનું પણ દુભાય છે. અને અન્ય પુરુષોના હક પર તરાપ મારવાનો આપણને કંઈ હક નથી એમ બાળકોને સમજતાં કરવાં, એ પણ કિંગ્ડોર્નશિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અન્ય પુરુષોને સપડાવી કાઢી લેવાની ગર્વિષ્ઠ વૃત્તિથી ધણું અનિષ્ટ પરિણામ નીપજે છે એમ બાળકોને સમજાવવું અને તેમનાં મનમાં જરાબર ઉતારવું એ પણ કિંગ્ડોર્નશિક્ષકનોજ ધર્મ છે.

આધારભૂત વિચારો.

કિંગ્ડોર્નના કેટલાક આધારભૂત વિચારો પર હાલના કેટલાક પ્રસિદ્ધ કુદરતની પદ્ધતિને અનુસરીને કેળવણી આપવાની હિમાયત કરનારા વિદ્વાનો ધણી સખત ટીકા કરે છે તે વિષે હવે હું મારા વિચાર દર્શાવું છું. કિંગ્ડોર્નપદ્ધતિ પર એવા દોષો મૂકવામાં આવે છે કે એ ગૂઢ અને ક્ષાદ્ધનિક છે અને માનસિક શક્તિઓ કેવી રીતે ખીસે છે તેના ચોક્કસ અવલોકન ઉપર એ પદ્ધતિનું અંશે પણ બંધારણ નથી. આનું પરિણામ એ થયું છે કે કૃત્રિમ પદ્ધતિ અને સાધનો કિંગ્ડોર્નમાં રાખલ થયાં છે. સાક્ષાત્ કુદરતનું અવલોકન કરાવી સંસર્ગમાં લાવી લાભ મેળવવાને બદલે બાળકને બક્ષીસોથી રમાડવામાં આવે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે ધણી કિંગ્ડોર્નશાળાને આ સામાન્ય ટીકા યોગ્ય છે. પ્રત્યક્ષ પદાર્થને બદલે તેનાં ચિહ્નો કે આકારોથી બાળકોને કેળવણી આપવા પ્રયાસ કરવો એ નિષ્ફળ છે, એ મનુષ્યમન કેવી રીતે સામાજિક સ્થિતિને અનુકૂળ થાય છે તે સંબંધી આપણા સર્વ માનથી તેમજ અનુભવથી આપણને માલુમ પડે છે. આવા કૃત્રિમ પદાર્થોના સંસર્ગમાં રાખી બાળકનો વખત નફામો, ગાંજાવો બદલે ખરી દુનીયાના જે ખરા પદાર્થોના સંબંધમાં બાળક આવે છે તેનું

પ્રસક્તિ શાન કરાવવામાં, એ વખત કાઢવો એ વધારે લાભકારક છે એ દેખીતું જ છે. બકીસોનો ઉપયોગ બાળકોની યોજક અને ઉત્પાદક શક્તિની ચપળતા વધારવા માટે કરવામાં આવે તો પણ એ કામ થોડે કે ઘણું અંશે કૃત્રિમ અને નકામું થવાનો સંભવ છે. ફિઝર્ગાર્ટનની બહાર બાળકનું કુદરતી ચાંચલ વૃદ્ધિ પામવાનો અને વધારે સફળ અને અસરકારક થવાનો સંભવ છે. ચાર વર્ષની ઉંમરનાં બાળકમાં જેથી વિશેષ ચપળતા જોવામાં આવે એવી ચપળતા છ વર્ષનાં બાળકમાં લાવવા કૃત્રિમ યોજનાઓ યોજાતી મેં જોઈ છે. એ સાદું અને યાત્રિક કામ તેઓ કરતા હોય તેથી જે પ્રકારે બુદ્ધિ ખીલે એમ હોય તે કરતાં તો તેની બુદ્ધિ વિશેષ બુદ્ધિ પામી ચૂકી હોય છે. આ વાંધો જધી ફિઝર્ગાર્ટનશાળાઓને લાંબુ પડતો નથી એ તો મારી ખાતરી છે; પણ મને એમ લાગે છે કે એક તરફથી જેમ બાળકની ચપળતા અને ખીણ વૃત્તિઓ પ્રેરવા માટે આવા ઉદ્યોગોની જરૂર અને શક્યતાની યોગ્ય છે તેથી ઓછી કદર જાણવામાં આવે છે તેમ ખીણ તરફની તરુણ મનની સામાન્યપૃથક્કરણ-વર્ગીકરણ કરવાની શક્તિ વિશે જોઈએ તેથી વધારે ઊંચો વિચાર બાંધવામાં આવ્યો છે. આનું પરિણામ એ થયું છે કે પાંચ કે છ વર્ષના સાધારણ શક્તિવાળા બાળકને માટે કેટલીક ફિઝર્ગાર્ટન રીતો જરોજર અનુકૂળ નથી.

સુધારાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે.

પણ હું ધારું છું કે ફિઝર્ગાર્ટનમાં જે સુધારા કરવા આવશ્યક છે તે કરવા માટે ઉપાયો યોજવા મંડાય છે, તેથી તે થવાનો ઘણો સંભવ છે. સામાન્ય રીતે એ સુધારાથી ફિઝર્ગાર્ટનનું કામ કુદરતને વિશેષ અનુસરવું અને શાળાની બહાર બાળકને જે જીવન નિર્ગમન કરવાનું છે તેને વિશેષ અનુકૂળ થાય એવું થયું જોઈએ. બાળકોમાંથી પ્રાનીય નથી મળે એવી કેળવણી આપવાના કામ સાથે ફિઝર્ગાર્ટન પદ્ધતિ નીસળતી રાખતી નથી તેથી બાળકની કુદરતી ચપળતા માટે સાધનો પૂરાં પાડવા માટે તે ખાસ

રીતે યુક્ત થવી જોઈએ. તેની ઉત્પાદકશક્તિ અને રમત રમવાની ચપ-
ળતા પ્રેરાય જોવી તેને સચના મળવી જોઈએ કે તેથી તેનામાં કામ-અ-
મલમાં લાવવાની શક્તિ, આત્મસંયમ અને સમાજમાં કામ કરવાની શક્તિ
વધતાં જાય. એ કહ્યું છે તેમ હાલ પણ કિંગ્મોર્ટન એ પ્રકારનું પાછું કામ
કરે છે, પણ ફ્રેબેલની દિલસુદી સામાન્ય રીતે જેમ સગળવામાં આવે
છે તેમ બાળકની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અંકુશમાં લાવી સમાજમાં બળવાને
માટે તેને બરાબર રીતે યોગ્ય કરતી નથી તેમ થવાને બદલે તેને સામા-
જિક વર્તન માટે વિશેષ અતુલ્ય કરવા પર તેનું બંધારણ થવું જોઈએ.

કિંગ્મોર્ટનશિક્ષકની કેળવણી.

કિંગ્મોર્ટનશિક્ષકની કેળવણી પર સાંપ્રત દાળમાં જે ટીકા કરવામાં
આવે છે તેને માટે કંઈક કહેવાની જરૂર છે. એ શિક્ષકોની યુદ્ધિની શક્તિ
બહુ જોડી કેળવાયલી હોય છે અને લાગણી બહુ પ્રેરાયલી હોય છે એવો
સામાન્ય વિચાર વિદ્વાનોમાં પ્રચાર પામેલો છે. કહે છે કે યુદ્ધિના સામા-
ન્ય વિષયો—ગણિત, ઇતિહાસ, ભાષા અને વિદ્યાના વિષયોમાં તેઓ એક
અપૂર્ણ હોય છે. મનુષ્યના મનને કેળવવું એવું જે દુનીયામાં ધણુંજ-શું-
ચવણબરેહું કામ તેનો અભ્યાસ કરવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે તેનાં
તેમનામાં બીજા રોપાયાં નથી. પરિણામ એ થાય છે કે બાળકનો ખરો
સ્વભાવ અને તેને જે પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે તેનું તેમને ધણુંજ
ઉપલબ્ધીજ્ઞાન હોય છે. રૂઢ થયેલા પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો તેઓ
જાણે છે પણ સ્થિતિને અનુસરીને તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. કિંગ-
મોર્ટનશિક્ષકમાં પોતાનું જાસ કામ કરવાની સામાન્ય શક્તિ હોય છે એમ
તો સાધારણ રીતે કયુક્ત કરવામાં આવે છે; પરંતુ એ શક્તિમાં સ્થિતિને
અનુસરીને તેઓ ફેરફાર કરી શકતા નથી. આ બાબતમાં ધીમે ધીમે સુ-
ધારો થાય છે. કેટલીક ટ્રેનિંગ સ્કૂલોમાં કિંગ્મોર્ટનના સિદ્ધાન્ત અને કૃતિના
જ્ઞાનનો પાયો બરાબર રચવા માટે માનસશાસ્ત્ર અને પ્રાણિવિજ્ઞાનની યોગ્ય
કેળવણી આપવામાં આવે છે.

ધરતી સન ૧૯૦૬, સંવત્ ૧૯૬૨-૬૩,

[illegible]

तासीय.	जुलार्ध.		ऑगस्ट.		सप्टेम्बर.		ऑक्टोबर.		नवेम्बर.		डीसेम्बर.	
	अपोड- आवण.		आवण- भादरवो.		भादरवो- आसो.		आसो- कार्तिक.		कार्तिक- भागसर.		भागसर- पौष.	
	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.
१	१०	र.	१२	सु.	१३	श.	१४	सो.	१५	शु.	१	श.
२	११	सो.	१३	शु.	१५	र.	१५	मं.	१	शु.	२	र.
३	१२	मं.	१४	शु.	१	सो.	१	सु.	२	श.	२	सो.
४	१३	सु.	१५	श.	२	मं.	२	शु.	३	र.	३	मं.
५	१४	शु.	१	र.	३	सु.	३	शु.	४	सो.	४	सु.
६	१५	शु.	२	सो.	४	शु.	४	श.	५	मं.	५	शु.
७	१	श.	३	मं.	४	शु.	५	र.	६	सु.	६	शु.
८	२	र.	४	सु.	५	श.	६	सो.	७	शु.	७	श.
९	४	सो.	५	शु.	६	र.	७	मं.	८	शु.	८	र.
१०	५	मं.	६	शु.	७	सो.	८	सु.	९	श.	९	सो.
११	६	सु.	७	श.	८	मं.	८	शु.	१०	र.	१०	मं.
१२	७	शु.	८	र.	९	सु.	९	श.	११	सो.	११	सु.
१३	८	श.	९	सो.	१०	शु.	१०	श.	१२	मं.	१२	शु.
१४	९	श.	१०	मं.	११	शु.	११	र.	१३	सु.	१४	श.
१५	९	र.	११	सु.	१२	श.	१२	सो.	१४	शु.	३०	श.
१६	१०	सो.	१२	शु.	१३	र.	१३	मं.	३०	शु.	१	र.
१७	११	मं.	१३	शु.	१४	सो.	३०	सु.	१	श.	२	सो.
१८	१२	सु.	१३	श.	३०	मं.	१	शु.	२	र.	३	मं.
१९	१३	शु.	१४	र.	१	सु.	२	श.	३	सो.	४	सु.
२०	१४	शु.	३०	सो.	२	शु.	३	श.	५	मं.	५	शु.
२१	३०	श.	२	मं.	३	शु.	४	र.	६	सु.	६	शु.
२२	१	र.	३	सु.	४	श.	५	सो.	७	शु.	७	श.
२३	२	सो.	४	शु.	५	र.	६	मं.	८	शु.	८	र.
२४	३	मं.	५	शु.	७	सो.	७	सु.	९	श.	९	सो.
२५	४	सु.	६	श.	८	मं.	८	शु.	१०	र.	१०	मं.
२६	५	शु.	७	र.	९	सु.	९	श.	११	सो.	११	सु.
२७	६	शु.	८	सो.	१०	शु.	१०	श.	१२	मं.	१२	शु.
२८	७	श.	९	मं.	११	शु.	११	र.	१३	सु.	१३	शु.
२९	८	र.	१०	सु.	१२	श.	१२	सो.	१४	शु.	१०	श.
३०	९	सो.	११	शु.	१३	र.	१३	मं.	१५	शु.	१५	र.
३१	११	मं.	१२	शु.			१४	सु.			१	सो.

સાહિત્યપરિષદમાં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે 'વાગ્યાપાર' વિષે વાંચેલો નિબંધ.

વાણીનું યંત્ર મુખ છે. એ યંત્રમાંથી અતિ ઉચ્ચાર નીકળે છે. એ ખીજભૂત ઉચ્ચારોમાંથી કેટલાકને આપણે સ્વર ને કેટલાકને અવ્યયન કહીએ છીએ. સ્વરો હસ્વદીર્ઘ-ગુણવૃદ્ધિ-સંવૃતવિવૃત પ્રક્રિયાને લીધે પરસ્પર વધતો ઓછો સંબંધ ધરાવતા અને એકબીજાથી જૂદા પડતા આપણે જોઈએ છીએ. વળી વ્યંજનમાં પણ એકજ વર્ગમાં ભેદ અને સાદસ્યનું તારતમ્ય છે. આ ખીજભૂત ઉચ્ચારો કેવા વાગ્યાપારથી બોલાય છે, તેઓની વચ્ચે કેવો સૂક્ષ્મ સંબંધ છે, તથા તે તે વિધાન વાણીના સ્વાભાવિક વ્યાપાર હોઈ બાપાના વિકાસમાં કેવાં વારંવાર દેખા દે છે-તેનું સહજ નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આપણી ઉચ્ચારમાળાનો આદિભૂત ઉચ્ચાર આ છે તે, વાણીના પ્રવાહનું મૂળ ગળું, તેમાંથી બોલાય છે; ને તે બોલતાં મુખ મધ્યમ રીતે પહોળું રહે છે. અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં માત્ર કંઠનો જ વ્યાપાર છે. શ્વાસક્રિયાના પ્રાણવાયુના સંઘટનથી કંઠપીણમાંથી ઉઠતો ધ્વનિ કંઠ્ય વિધાનના સંસ્કારે અક્ષરરૂપે બહાર પડે છે. એ રીતે અક્ષર કેવળ કંઠ્ય ઉચ્ચાર છે, તે હસ્વ એટલે કુંકા છે.

વાણીના વિકાસમાં સ્થાનની અનુકૂળતાથી સ્થાનાંતરવિધાન સ્વાભાવિક રીતે પ્રવર્તે છે. હવે કંઠ્ય ઉચ્ચારનું સ્થાન કંઠ એટલે હૃદયમૂળ તે અને તાલબ્ય ઉચ્ચારનું સ્થાન તાલુ સમસ્ત્ર સાગસામે છે. વળી કંઠ્ય અને ઓઘ્ય ઉચ્ચાર કરતાં ગળાની પારી અને ઓઠની પોલ બરાબર સામે આવે છે. આ અનુકૂળતાને લીધે ઉક્ત સ્થાનાંતરવિધાનથી કંઠ્ય અને અનુક્રમે તાલબ્ય ઇ-અને ઉ ઉર્દ્ધ્વે છે. વાણીનો આ સ્વાભાવિક વ્યાપાર અસારે પણ પ્રવર્તે તો શ્રુતિગોચર થાય છે. તેને અન્યથે સં. લ-વડૈં તે લવિડૈં, સં. જનની તે જનુની, આ. શલવાર-ફા. સિરવાલ તે સુરવાલ. આપણી બોલીમાં બોલાય છે. સંસ્કૃતમાં ✓ ઉપરથી ચિત્રીયા આદિ દંડાંતમાં કંઠ્ય વ્યંજનનો તાલબ્ય આદેશ થાય છે, તે એ જ વ્યા-

૧ ગળતાપણું. ૨ વધતાઓછાપણું. ૩ સાંભળવામાં આવતો, કાંને પડતો.

પારનું ક્રૂણ છે. વળી સં. ગો-ગોસ્, ગ્રાસ્ વગેરે શબ્દમાં સંસ્કૃત કંઠ્ય વ્યંજન લાટિનમાં ઓછ્ય રૂપે દેખા દે છે, તેમાં પણ એના એ વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ છે.

અકાર, ઇકાર ને ઉકારનાં ઉચ્ચારસ્થાન આ રીતે બિન્ન છે. પરંતુ તેઓ એક વિષયમાં સમાનતા ધરાવે છે-ત્રણે હ્રસ્વ સ્વર છે. એ સમાનતાને લીધે એકનું બીજામાં આપેઆપ 'પરિવર્તન' થાય છે:-જેમકે સં. ક્ષાયન-પ્રા. કુદાયન, સં. √હુ-ગૂ. √હીંક, ક્ષ. સરપેય-ગૂ. સિરપેય, સં. ઇપુકાર:-પ્રા. ઉમુકાર, સં. √ચિ-ચિતુ-ગૂ. √ચણ, સં. √લૂ-લૂતા-ગૂ. √લણ ઇ. ઇ.*

હ્રસ્વ અ ઇ ઉ લંબાવવાથી આ ઈ ઊ એ દીર્ઘ સ્વર પ્રગટે છે. દીર્ઘ સ્વરની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત વ્યાપાર તે વિલંબનવિધાન. હ્રસ્વ સ્વરની પેઠે દીર્ઘતાના સમાન ધર્મને આવલંબીને દીર્ઘ સ્વરની પણ માહોમાંહિ દેરકારી થાય છે. જુઓ સં. ભૂય:-પ્રા. ભીયો; જુઓ વળી ગૂ. ખૂટા-ખીટી, જૂઠો-અજીઠું, કીટ-કાટ ઇ. વખતે દીર્ઘ સ્વરને સ્થાને સંધિસ્વર પણ શરૂતાના સમાન ધર્મને લીધે થાય છે; જેમકે સં. વાલુકા-શુ. વેણુ, સં. માત્રા-ગૂ. મોટ, ગૂ. ખરાખર-ખરોખર, ખરાખર-ખરેખર-ખરોખર, હાર મારવું-ઠેર મારવું-ઠેર મારવું. વિલંબનવિધાન એ પણ વાણીનો એક સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે, તે આપણી બોલીમાં સં. અધીન ને હામે આધીન, સં. પટલ પ્રા. પડલ ને હામે, શુ. પડાળ, સં. રતન ને હામે થાન, સં. ખનિ પ્રા. ખાણી ને હામે, ગૂ. ખાણુ વગેરેમાં મળી આવે છે. જૂની ગૂજરાતીમાં સમભ્યંત નામ સાથે સંજલ નામનો છટ્ટી સાથે સાતમીનો પ્રત્યય નિ છે, તે સમભ્યંત નામ હાલ એકારાંત યર્ષ નામયોગી અવ્યય બની જતાં છટ્ટીસાતમીનો સંયુક્ત નિ પ્રત્યય ની રૂપે દેખા દે છે, તે પણ વિલંબન વ્યાપારનું કાર્ય છે. ઉદા. સં. રામસ્ય પાસે-જૂ. રામનિ પાસિ-ગૂ. રામની પાસે. પંચમીના પ્રત્યય તરીકે ઓળખાતા ચી પ્રત્યયનો અંત્ય ઇકાર પણ વિલંબનવિધાનનું ક્રૂણ છે. લગ્ન વળી 'જતી વખતે' વગેરેમાં વર્તમાનકૃદંતને અંતે આવનાર ઇકાર પણ વિલંબનવિધાનથી ઉત્પન્ન થયેલ

૧ ખદલાતું તે. *જુઓ વળી √હણ-√હિણ, મગજ-મુગજ જેવાં બેવડાં રૂપો.

છે; પરંતુ તે વિવેક બૂલી આપણે અલારે એસ દીર્ઘ ઇકારમાં સ્ત્રીપ્રત્યયના જમથી વળતને નારીજાતિ નામ તરીકે પ્રયોજીએ છીએ.

૧ મૂલપ્રકૃતિરૂપ કંઠ્ય સ્વર અને વિકૃતિરૂપ તાલવ્ય તથા ઓષ્ઠ્ય સ્વરમાંથી એકાર એકાર અનુક્રમે ઉદ્ભવે છે. એ પ્રત્યેકના પ્રાકટ્યમાં પરમાગસ્ય વિકૃતિસ્વરનું પ્રાધાન્ય છે. ૨ અભ્યાસભૂત કંઠ્ય સ્વર પ્રધાનભૂત તાલવ્ય ને ઓષ્ઠ્ય સ્વરોની અપેક્ષાએ શુણ્ણભૂત છે. ગૌણ અભ્યાસના ઊમેરણને લીધે આ નવા વ્યાપારને શુણ્ણવિધાન નામ આપીએ છીએ. તાલવ્ય અને ઓષ્ઠ્ય સ્વરમાં કંઠ્ય સ્વર એકવાર ૧ અભ્યસ્ત. ચણ ઉપરાંત ખીજવાર અભ્યસ્ત થયાથી ખીજું જોડકું એકાર એકારનું પ્રગટે છે. એના અંધાવિભોવમાં કંઠ્ય સ્વરનો અભ્યાસરૂપે ફરી વધારે થાય છે તે કારણથી વાગ્યાપાર વૃદ્ધિવિધાન સંજ્ઞાને પાત્ર થાય છે. આ રીતે (અ કે આ) + (ઇ કે ઈ) ને (ઉ કે ઊ) = એ ને ઓ એ શુણ્ણવિધાનનું, અને (અ કે આ) + ઈ (અ કે આ) + (ઇ કે ઈ) ૩ ને ઈ (અ કે આ) + (ઉ કે ઊ) ૩ = ઐ ને ઔ એ વૃદ્ધિવિધાનનું સમીકરણ બંધાય છે અને શુણ્ણ વૃદ્ધિ તે તાલવ્ય અને ઓષ્ઠ્ય સ્વરમાં અસવર્ણ કંઠ્યસ્વરનું એકવારનું અને વધારા ખાતે ખીજ વારનું ઊમેરવાનું કે જોડાનું છે.

છેલા કહેલા બે વ્યાપાર રચનાંતરવિધાન અને વિલંબનવિધાનની પેઠે વાણીના સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે, એ ભાષાના વિકાસમાં ગોચર થાય છે. બન્ને વ્યાપારો સંસ્કૃતમાં પૂર્ણ બળે પ્રવર્તે છે; જેમકે √દિશ-દેશ-દૈશિક, √ઉપ-ઓપધિ-ઔપધ. ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દમાંજ વૃદ્ધિવિધાન શ્રુતિગોચર થાય છે, જેમકે નીતિ-નૈતિક, બુદ્ધ-બૌદ્ધ. તદ્દેવ શબ્દોમાં તે માત્ર શુણ્ણસ્વર થાય છે; જેમકે √કુર-√હાર, દુઃખ-દોહલું, ફટ-ખોટું, √નિમિ-મેલ. વૃદ્ધિસ્વર માત્ર સં. બિધસ્ ઉપરથી થનારા ઔ શબ્દમાં શ્રવણગોચર છે અને સઉ-સૌ, ખાઉ-ખૌ, ખાઇ-ખૌ, સઇ-સૌ જેવા બેવડાં રૂપમાં સંભળાય છે. (અપૂર્ણ)

૧ ખીજભૂત. ૨ ઇકાર. ઇકાર અને ઉકાર ઊકાર. ૩ ઉત્પત્તિ. ૪ એ-ઓના પાછલા અંશ જે ઇકાર કે ઉકાર અને ઉકાર કે ઊકાર. ૫ Augment. ૬ Augmented. ૭ ઉત્પત્તિ. ૮ નામ. ૯ વિનિ રચાનનો.

શિક્ષકવર્ગને પૂછેલું પ્રશ્નપત્ર. ઇ. સ. ૧૯૦૫.

શિક્ષણશાસ્ત્ર.

૧. માનસશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રને શિક્ષણશાસ્ત્ર સાથે કેવા સંબંધ છે અને એ વિષયો વિષે તમને મળેલા શિક્ષણથી તમને શા લાભ થયા તેનું વિવેચન કરો. ૧૨

૨. સંયોગીકરણ અને પૃથક્કરણની પદ્ધતિ ન્યાયના કયા એ પ્રકારોને કેવી રીતે મળતી આવે છે તે દૃષ્ટાન્તસહિત પ્રતિપાદન કરો. ૧૦

૩. ઇતિહાસના શિક્ષકમાં કયા ગુણો આવશ્યક છે ? એ વિષયનું શિક્ષણ કેવી રીતે ફળાશ્રુત કરી શકાય ? ૯

૪. ભૂગોળ શિખવવાની જૂની અને નવી પદ્ધતિનું તારતમ્ય કરો. ૧૦

૫. કિંગ્ડમ્સનપદ્ધતિનું રહસ્ય જે સમજ્યા હો તે લખો. ૧૦

૬. કુત્તેદમંદ અને શિષ્યપ્રિય શિક્ષક યવા માટે શા શા ઉપાયો યોજ્યો ? નીતિ અને સારી ટેવનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપશો ? સ્મરણશક્તિ ક્યારે ને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે તમારા વિચારો લખો. ૧૨

૭. 'પર્વત' કે 'પવન' વિષે ખાંચમા ધોરણમાં આપવાના પાઠની સંક્ષિપ્ત નોંધ તૈયાર કરો. ૧૨

૮. નીચેના વિષયોમાંથી ગમે તે કોઈ એક વિષય વિષે સંક્ષિપ્ત નોંધ તૈયાર કરો:— ૧૫

(અ) ભાવેપ્રયોગ, ભાવકર્તૃક અને અકર્તૃક ક્રિયાપદ.

(બ) અધુક રહ્યું અધુક સુરતનું વ્યાજ અને તેટલીજ સુરતનો કાપી આપેલો વટાવ એ બેનો તફાવત તે તે વટાવ પરના વ્યાજની બરાબર છે.

૯. સાતમી બક્ષીસનો સાધનો શી રીતે તૈયાર કરશો તે વિગતવાર સમજાવે. ૧૦

અર્થાપત્ર.

ચુજરાત શાળાપત્રના એડિટર સાહેબ,

વિનંતિ કે, નીચેના અર્થાપત્રનું નિરાકરણ કરવા મહેરબાની કરશો. નવલસામકૃત ગરબાવળીમાં નીચેના શબ્દોના અર્થ બરાબર સમજતા નથી. ગ્રંથકારે પ્રસ્તાવનામાં ઇસારો કરેલો છે પણ તે પરિપૂર્ણ નથી. માટે સર્વ શિક્ષકોની તથા ઉત્સુક વાંચનારાઓની જાણને માટે આપ શાળાપત્રમાં તેનું વિવેચન આપી ઉપકૃત કરશો. મારા એક મિત્ર મને ખુલાસો પૂછ્યો પણ યથારિયત ન કહી શકવાથી મેં આપ સાહેબને તરફ આપી છે:—

પ્રક.	વિષય.
૧	ચો ચોકા
૩	ચો ચોકુ
૪	અષ્ટ ચોકા
૧૦	ત્રિ અઠ્ઠી
૧૨	ચો છકા
૧૩	ત્રિતાળી ચો છકા
૧૬, ૪૧	સમ ચોકા
૨૪	અઠ સમ ચોકા ૩૫૬
૩૯	સમ છકા
૫૧	ગરબી
૫૩	ત્રિ અઠ્ઠુ
૫૫	ગરબી
૫૮	ધોળ
૬૨	હાલરહું.

આ દરેક શબ્દનો અર્થ અને માપ જાણવા જરૂર છે.

x x x x x x x
 રાજકોટ બાર્ટન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ } લી૦ સેવક
 તા. ૯-૧૦-૧૯૦૫. } માણેકલાલ નાગરદાસ.

જવાબ.

ગાયનની લોકપ્રિયતા પણ કારણોને લીધે છે:—(૧) સુરની ગોઠવણને લીધે ઉપજતી ચતી મીઠાશ, (૨) ગાવાનો નિયમિત વખત અથવા તાલ કે ઢંકા, અને (૩) અંગની બાહ્ય એકાએકી ગાયનના અર્થનું સ્ફુટીકરણ, અર્થાત્ લાવ.

ભાવનો બહોળો અર્થ લેતાં તેમાં નાચ અને સરખી રીતે ડગલાં બરીને ફરવાની રીતનો પણ સમાવેશ થાય. 'નૃત્ય' એ શબ્દ જૂના વખતથી એવાજ અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે; પરંતુ તેના આધુનિક અર્થમાં સહેજ ફેર છે.

ગરબા ગાવામાં સરખાં ડગલાં બરી ફરવાની અને તાળી દેવાની પદ્ધતિમાં અર્થના સ્ફુટીકરણનો હેતુ ગૌણ અથવા છેજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. તે માત્ર તાલથી, અને શરીરની નિયમિત ગતિથી ઉપજતા આનંદની પુષ્ટિ માટે છે. પગનો ઢંકા ઘણી વખત પેટાતાલ માટે અને તાળી મુખ્ય તાલ માટે આપવામાં આવે છે. ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરનારને લાગશે કે ગરબો ગાનારની તાળી જેમ સાથે પડે છે, તેમ તેમના પગ પણ સાથેજ ઉપડે છે અને સુકાય છે. પગે પહેરેલા અલંકારની ધ્રુવરીએ સંભળાતી હોય તો તાળીની માફક તેનો અવાજ પણ સાથેજ સંભળાય.

માત્રામેળ અને અક્ષરમેળ છંદોમાં સુરથી આનંદ ઉપજાવવાનો હેતુ ગૌણ છે; તેને રસમય કરવાની બીજી ઘણી રીતો છે. પણ ગરબા, ભજન, પદ, વગેરેમાં સુર અને તાલ ઉપર રસનો મુખ્ય આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી બંનેની અક્ષરરચનામાં ઘણી વખત સહેજ ફેર પડે છે.

એક લઘુ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલો વખત જાય તેટલા વખતનું 'એકમાત્રા' એવું ગાપ ઠરાવેલું છે. ગુરુ સ્વર બોલતાં તેનાથી બમણો વખત જાય છે માટે લઘુ સ્વરની એક અને ગુરુ સ્વરની બે માત્રા ગણેલી છે. માત્રામેળ, કે અક્ષરમેળ છંદોમાં આ નિયમ સચવાય છે. પણ ગરબી, રાગનાં પદ, ધોળા, ભજન, વગેરેમાં કેટલાક સ્વરો અર્ધમાત્રાના કે તેથી પણ ટુંકા હોય છે તેમજ કેટલાક બેથી વધારે માત્રા સુધી પણ સંજાય છે.

ગાયનમાં અનેક જાતની તાલ આવે છે; પણ તે અમુક રીતે સરખે અંતરેજ ગાઠવેલી હોય છે. વિશ્રાન્તિનો વખત પણ તાલમાં ગણવામાં આવે છે.

દરેક સ્વરને ગાયનમાં પ્રસંગોપાત લાંબો કે ટુંકો ગાવામાં આવે છે. ગાયનના પદમાં કે ગરબીમાં ગમે તે સ્વરને પા કે અર્ધમાત્રાનો, તેમજ ચાર પાંચ માત્રાનો છૂટથી કરવામાં આવે છે.

આ વિષય ઘણુને પરિચિત નહિ હોવાથી જવાબમાં લેઈએ, તે કરતાં વિશેષ લંબાણથી વિવેચન કરેલું છે.

સવાલના શબ્દોમાં પહેલો આંકડો એક પૂરી લીટીની તાલને માટે અને બીજો અમુક માત્રાએ તાલ આવે તેને માટે ચોક્કસ છે. ઉદાહરણ:-

(૧) ચોચોક્કામાં ચાર ચાર માત્રાઓએ એક તાલ ઇતે તેવી ૪ તાલો આખી લીટીમાં અપાય, એ પ્રમાણે ગાવું.

મારી વાંલી બેન છે બહુ છોટી ને.*

મારી વાંલી બેન છે બહુ છોટી ને.

આમાં પહેલી છએ માત્રાઓ અઠેક છૂટી છે. એકે બે માત્રાનું પદ નથી. મુકાબલા માટે નીચેની લીટી સરખાવો:-

મનદર મુજ ભંગની છોટી ને.

ગાતાં 'ને' શબ્દ બોલ્યા પછી બે માત્રા નેટલો વિસાંભો લેવો પડે છે, અગર 'ને' ના સ્વરને બીજી બે માત્રા નેટલો લંબાવવો પડે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

દીર્ઘના ડ્રસ્વ નેવા ઉચ્ચાર માટે વળી મેળવો—

જાઝાં જા'ડોનાં ઝુંડજ ન્યાં દીસે.

બે હુ જા'ડ નાં... ...

*આવી ગરબીઓમાં અને રાગનાં પદોમાં માત્રાઓ ગણવી એ ઘણાં નિયારતું અને અનુભવતું કામ છે; કારણ કે ગમે તે ડ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ અને દીર્ઘનો ટુંકો ઉચ્ચાર કરીને સારી રીતે ગાઈ શકાય છે. માત્ર તાલનો વખત સાચવવો લેઈએ.

આ ઉપરથી ગરબાના બધા ઠવિઓ બહુધા એજ નિયમને અનુસરે છે.

(૨) અષ્ટયોગ—એમાં ચાર ચાર માત્રાએ તાલ તેવી ૮ તાલો સંમળવી. ઉદાહરણ:—

સૌ અલિઓ હ'જિમજિ આ'વો આ'જ
આ'પણ ક'રીએ જિ'જણી'.

ઉપરની લીટીમાં 'આજ' ના 'આ' ની ત્રણ માત્રાઓ છે. એટલું ખસસ યાદ રાખવું કે તાલ સરખે અંતરેજ હોય, અને વિરામકાલ પણ તેની ગણતરીમાં આવે.

(૩) ત્રીજે પાને 'ચોચોકુ' નથી પણ 'ચોચોકા'જ છે;

(આવૃત્તિ ૧૨ મી.)

(૪) ત્રિઅઠ્ઠી—આઠ આઠ માત્રાની ત્રણ તાલો.

મા મ'ને નિશાજે મૂકને પાપ લા'ગું મા.

આ લીટીમાં 'મ' ની ૩ અને 'પા' ની ૧ માત્રા છે.

(૫) ચોછકા—૭ માત્રાની એક, એવી ચાર તાલ.

જે આ જગતને નિભા'વે મનું તે'જ બાવે'

આમાં 'જે' અને 'વે' ની અકેડી માત્રા છે, અને 'બા' ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે.

(૬) ત્રિતાલી, ચો છકા.

ગાયન અને ગરબામાં ઘણી જનતની તાલો આપવાનો રિવાજ છે. તેના બારીક બેદો હાલ જણાવવાની જરૂર નથી. અહીં માત્ર પ્રયોજન પૂરતું જ કહીશું. આ કેકાણે 'ત્રિતાલ' થી એમ સમજવાનું કે સરખે અંતરે આવનારી ૪ તાલમાં ત્રણ બરેલી (તાળીવાળી) અને એક ખાલી આવે. બરેલી ત્રણ તાલ વખત બેરાં દરેક તાલે એક અંદર પગલું ભરતાં જાય છે, એટલે ત્રીજી તાલને અંતે કુંડાળું નાનું ચર્ધ જાય છે. ખાલી તાલમાં પાછાં છટાં ચર્ધ અસલ સ્થિતિમાં આવી

નય છે. એમ બધે કુંડળાં કરતાં છતાં પણ જે દિશામાં ફરતાં હોય છે, તે દિશામાં તેમની સામાન્ય ગતિ કાયમ રહે છે.

આ ગરબીમાં છ છ માત્રાની ૪ તાલો છે, પણ તે ઉપર બતાવેલી ત્રિતાલની રીતે ગાવાની છે.

પેલી વાદળીઓએ ધુ'ભાગુમી ગાંડી રે'.

છ માત્રાએ એક એમ ચાર તાલો.

વિચારો તો માલગ પડશે કે 'વાદળીઓએ' ની ૬ માત્રા યધી ભેઈએ; તેમાં 'વા' અને 'એ' એ દરેકની બળે છે. 'દળી-ઓ' ની બધી મળીને ૨ માત્રાજ છે. 'ઓ' ન હોત, અને 'દળી' બન્ને હ્રસ્વ હોત તોપણ સારી રીતે ગવાત. 'ડી' ની ૪ માત્રા છે. પહેલી ત્રણ તાલોએ તાળી પાડી અંદર નવાવું, અને 'રે' ની તાલ ખાલી રાખી પાછાં હકવાવું છે. છેલ્લી બે માત્રા પહેલી ૪ ની સાથે આવે છે.

(૭) સમયોક્ત—ચાર ચાર માત્રાની ૭ તાલ.

નય છે, નય છે, નય છે રે' આ વખત ભણ્યાનો વહી નેય છે.

આ 'સમયોક્ત' છે. 'છે' ત્રણ માત્રા સુધી લંબાય અથવા એક માત્રાનો વિરામ લેવાય. 'આ' ૩ માત્રાનો, 'ત' ને 'વ' બેના અને 'નો' ૧ માત્રાનો છે. 'આ' ને બદલે 'આજ', 'વખત' ને ટેકાણે 'કાળ બે' અને 'ભણ્યાનો' ને ટેકાણે 'અમૂલ્ય' મૂકીને ગાઓ એટલે ખાતરી થશે.

(૮) અષ્ટ સમયોક્ત રૂપક—ચાર ચાર માત્રાની આઠ અને સાત તાલ.

'રૂપક' એ શબ્દ અમુક જાતની ધીમી સરખે અંતરે આવતી તાલ આપવાની પદ્ધતિ માટે છે.

દૈક્ષિણ્યમાં છે દમણ ગંગા ત્યાંથી નિકળે છે પ્રવાસ રે,
અંમલસાંડ વલસાંડ નવસારી લે'ને ફણસ અંત્રાસ,

રમીએ જૂંજરાતે રે.

પહેલી લીટીમાં ચાર ચાર માત્રાઓની ૮ અને બીજીમાં ૭ તાલો છે. ટેકની તાલ તેમાં ગણેલી નથી. 'એ' ની એક અને 'વા' ની ૩ માત્રાઓ છે તે ધ્યાનમાં લેવું. 'ર' ને ચાર માત્રા સુધી લંબાવવો કે જે માત્રાનો રાખીને બીજા જે માત્રાનો વિરામ લેવો.

પંચ માં પાનાની ગરબીમાં પણ દરેક લીટીમાં આઠ આઠ માત્રાની ત્રણ તાલો છે. આ ગરબીની દરેક લીટીની સરખાતમાં, અથવા ઉપરની લીટીને અંતે જે માત્રાનો વિરામ લેવાનો છે તેથી જાનારને ગરબી બેસાડતાં પાર લાગે તેવું છે ખરું. સરખાતમાં 'આ' મૂકીને બોલી જોશો તો રાગ જલદી સૂઝશે.

ચોરો ચિલો આ નીતિનો નરનારીરે;

'ની' ત્રણ માત્રા સુધી લંબાવવાનો છે.

'ગરબી' શબ્દ અમુક રાગ કે તાલને માટે વપરાતો નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓને ગોળ ફરીને ગાવા લાયક કોઈ પણ સાદા ગાયનની જનાવટને માટે વપરાય છે. સ્ત્રીઓ કાળ સુધી આંસે તે 'ગરબો.'

ધોળ-ધર ધોળવું એ માંગલિક કાર્યનું આરંભસૂચક ચિહ્ન છે. ધોળ-ધવલ, એ શબ્દ મંગલની સાથે વારંવાર જોડાયેલો રહે છે, આ ઉપરથી કોઈ પણ માંગલિક કાર્યમાં ગાવા લાયક ગીત એ ધોળ કહેવાતું હશે. તેને માટે માંગલિક સમયના દર્પમાં જુદી કરે એવા યોગ્ય રાગોજ પસંદ કરીને યોગ્યવામાં આવે છે. માટે 'ધોળ' શબ્દથી 'માંગલિક પ્રસંગના રાગો પૈકીના એક રાગમાં તે ગાવાનું છે' એમ સમજવું.

જેમ વીરરસ કે કરુણરસ ગમે તેવા રાગથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ પરંતુ એમુંક રાગોજ તેને માટે યોગ્ય હોય છે, તેમ કેટલાક રાગોની જેમ એવી હોય છે કે તે ઉધનેજ પુષ્ટિ આપે. હાલવું, જુલવું, એ પણ જાંબને મદદ કરી છે. માટે હાલરવું, હાલરીઉં એ શબ્દથી 'પરણું કે ધોળોઉં' દલાવવાની ક્રિયા કરવાની સાથેજ જાંબની પુષ્ટિ સાર પસંદ કરી યોગ્ય રાગો પૈકીના એક રાગમાં તે ગીત ગાવાનું છે' એમ સમજવાનું છે.

હાલ આટલોજ ખુલાસો આપવો જસ છે. પ્રસંગોપાત્ત અનુ-
કૂલતા પ્રમાણે સુર અને તાલ વિષે તથા તત્સંબંધી ચોજાં વાળાં વિષે
વિવેચન કરવામાં આવશે. સુર અને તાલની એકી વખતે સંગ્રાઓ આપ-
વાથી કોઈ પણ ગીત લખનારની ધારણા પ્રમાણે ગાઈ શકાય છે.

દુનિયાદારીનું સામાન્યજ્ઞાન અને નીતિનું શિક્ષણ એ નવીન શિક્ષણ
પદ્ધતિનું તત્ત્વજ છે, માટે છેલ્લા બે પેરાના જવાબની જરૂર જેવું નથી.
નીતિના સંબંધમાં કોઈ પણ પરીક્ષાના ધોરણ કરતાં શિક્ષકનું અને તેના
શિષ્યોનું કાયમ વર્તન એજ ઉત્તમ પરીક્ષા છે. નિશાળની તપાસણીમાં આ
બાબતની તપાસણી થાય છે અને ખામીઓ ઉપર પરીક્ષકનું ધ્યાન ખેંચા-
યછેજ એમ સમજવાનું છે. વળી ઉત્તમ શિક્ષક 'પરીક્ષામાં પરીક્ષક શું જો-
શે' એવું વિચારીને તેટલા પુરતીજ કાળજી રાખેનો નથી, પરંતુ તે ખાસ
પોતાના હુમેશના પવિત્ર કર્તવ્ય ઉપર ધ્યાન આપે છે.

૬ માર્ચ

કેળવણીખાતાની સ્વર.

મેરી કાર્પેન્ટર સ્કૉલરશિપો.

જાહેર ખબર.

૧. મુંબઈ બેટમાં આવેલી મેરી, હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી કન્યા-
શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનારી છોકરીઓને માટે લંડનની નૅશનલ ઇન્ડિયન
અસોસિએશને ૫ સ્કૉલરશિપો સ્થાપી છે. તેનું નામ “ મેરી કાર્પેન્ટર સ્કૉ-
લરશિપો ” રાખ્યું છે અને તે સંબંધી ઇ. સ. ૧૯૦૬ ને માટે નીચે પ્રમાણે
ધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે.

૨. એ સ્કૉલરશિપોની કિંમત તથા તે ગળવાની શરતો નીચે પ્ર-
માણે છે:—

... મુખ્યની મુનિસિપલ, આગ્રિત, કે. ખાનગી, પ્રાથમિક અને માધ્ય-
મિક (મિડલ) કન્યાશાળાઓની મોનાફાઈડી (ખરેખરી) વિદ્યાર્થીઓને આની
હરીફાઈ કરવામાં ઘખલ કરી શકશે. પરંતુ આ સ્કૉલરશિપ મળવાનો
ખીલકુલ સંભવ ન હોય તેવી વિદ્યાર્થીઓને ન મોકલવાની કાળજી રાખવી.
નાંભાપક ઊકરીઓની મોટી સંખ્યા મોકલવી તેથી મોકલનાર નિશાળને આ-
ખર કરતાં ગેરઆખર વધારે મળે છે.

૩. કન્યાશાળાના છઠ્ઠા ધોરણમાં સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર કરનાર
બે ઊકરીઓને દરેક મહિને પાંચ પાંચ રૂપીઆની બે સ્કૉલરશિપો આપ-
વામાં આવશે, પણ તે એવી શરતે કે તે ફતેહમંદ ઉમેદવારોએ જ્યાંસુધી
સ્કૉલરશિપ મળે ત્યાંસુધી જે નિશાળમાં સરકારને તપાસણીનો હક છે
તેવી કોઈ નિશાળમાં વિદ્યાર્થીશિક્ષક (પ્યુપિલ ટીચર) તરીકે કામ કરવું
અને તે નિશાળના તન્ત્રીઓને અને સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરોને સંતોષ આપ-
વો. જે ઊકરીઓએ વર્નાક્યુલર છઠ્ઠું, અથવા ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજી
ધોરણ પૂરું કર્યું છે, અને જે ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજી ધોરણ કરતાં કોઈ
ચઢીઆતા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી નથી તેનેજ માત્ર આ સ્કૉલરશિપો
મળી શકશે.

૪. કન્યાશાળાના પાંચમા ધોરણમાં સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર ક-
રનાર બે ઊકરીઓને દરમાસે ચાર ચાર રૂપીઆવાળી બે સ્કૉલરશિપો આ-
પવામાં આવશે; એવી શરતે કે તેમણે સરકારની તપાસણી નીચેની કોઈ
નિશાળમાં અભ્યાસ કરવો જરૂર રાખવો અને પાંચમા ધોરણમાં અગર
ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજી ધોરણમાં સંતોષકારક રીતે અભ્યાસ કરવો. જે
ઊકરીઓએ વર્નાક્યુલર પાંચમું, અગર ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર પહેલું ધોરણ પૂરું
કર્યું હશે, અને વર્નાક્યુલર છઠ્ઠા અથવા ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજી ધોરણ
કરતાં ચઢીઆતા ધોરણમાં નહિ હોય તેમનેજ આ સ્કૉલરશિપો મળી શકશે.

૫. જે ઊકરી ચોથા ધોરણમાં સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર કરે તેવી
એકને ત્રણ રૂપીઆવાળી એક સ્કૉલરશિપ તેવીજ શરતોથી આપવામાં આ-
વશે. જે ઊકરીઓએ વર્નાક્યુલર ચોથું ધોરણ પૂરું કર્યું હશે, અને જે વ-
ર્નાક્યુલર પાંચમા કે ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર ખીજી ધોરણ કરતાં ચઢીઆતા
ધોરણમાં નહિ હોય તેમનેજ આ સ્કૉલરશિપ મળી શકશે.

૬. તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬ થી એક વર્ષ સુધી આ સ્કૉલરશિપો મળશે જે વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષાની પહેલાંના ઓછામાં ઓછા છ માસ સુધી મરેલી, હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક (મિડલ) શાળાઓમાં અભ્યાસ કર્યો હશે અને તે નિશાળના અધિકારીઓએ જેમની ચાલચલગત અને નિયમિત હાજરી બાબત સારો રિપોર્ટ કર્યો હશે, તે સંધર્ભને આ સ્કૉલરશિપો મેળવવાનો હક છે.

૭. જે ઉમેદવારે એક વખત સ્કૉલરશિપ મેળવી હશે તેનાથી તેજ સ્કૉલરશિપ મેળવવા માટે ફરીથી હરીફાઈ થઈ શકશે નહિ, પણ તેનાથી ચઢીઆતી સ્કૉલરશિપ માટે હરીફાઈ થઈ શકશે.

૮. એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી આ હરીફાઈની પરીક્ષા લેશે. એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ સ્કૂલના દિવાનખાનામાં તા. ૧૮ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૫ સોમવારને રાજ (મુખર્ષના વખત પ્રમાણે) સવારના ૧૧ વાગે પરીક્ષા લેવામાં આવશે. પરીક્ષામાં બેસવાની છમ્મદા રાખનાર ઉમેદવારોએ પોતાનાં તથા પોતાની નિશાળનાં નામો મુખર્ષના એક ડેપુટી એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૫ ને રાજ અગર તે પહેલાં મોકલી આપવાં.

પૂના, ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૦૫. } R. D. Prior,
એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, મ. વિ.

મુખર્ષની નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની બાતુઓ તરફથી
અપાનારી વધારાની સ્કૉલરશિપો.

૧. મુખર્ષની નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની બાતુઓ તરફથી આપવામાં આવનારી બીજી વધારાની સ્કૉલરશિપો આપવાને માટે લેવાની પરીક્ષા તેજ વખતે અને તેજ ઠેકાણે થશે.

૨. એક સ્કૉલરશિપ રૂપીઆ ૧૦ ની, જે છ છ રૂપીઆની અને બે ત્રણ ત્રણ રૂપીઆની, નીચેની બાબતો સિવાય બધી રીતે ઉપરની જ રતો પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

૩. જે કન્યાશાળાઓ, અથવા યુરોપીયન કન્યાશાળાઓમાં અંગ્રેજી વર્નાક્યુલર ધોરણ સિખવાતું હશે, ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓનેજ માત્ર વધારાની સ્કૉલરશિપો મળી શકશે.

૪. દરેક ૬ રૂપીઆવાળી એ સ્કૉલરશિપોમાંથી એક સ્કૉલરશિપ એ-
સો વર્નાક્યુલર છઠ્ઠા ધોરણમાં જે સારામાં સારી પરીક્ષા પસાર કરશે તેને,
અને બીજી સ્કૉલરશિપ એસો વર્નાક્યુલર પાંચમા ધોરણમાં સારામાં સારી
પરીક્ષા પસાર કરશે તે કન્યાને આપવામાં આવશે. ૩ રૂપીઆવાળી સ્કૉ-
લરશિપ ઉપરની જાહેર ખબરના પાંચમા ચેરેઆફમાં જે પરીક્ષા બતાવેલી
છે તેજ પરીક્ષાના પરિણામ ઉપર આપવામાં આવશે, અને દસ રૂપીઆ-
વાળી સ્કૉલરશિપ કોઈ યુરોપીઅન અથવા ઇંગ્લેશ શિક્ષવનારી (Eng-
lish teaching) શાળામાંની સારામાં સારી લાયકાત ધરાવનાર વિદ્યાર્થીને
યુરોપીઅન ૬ ઠા ધોરણના બધા વિષયની પરીક્ષા ઉપર આપવામાં આ-
વશે, એવી શરતે કે તે વિદ્યાર્થીએ ૪ થા વિષયમાં કોઈ સ્થાનિક વર્ના-
ક્યુલર ભાષા લીધેલી હોવી જોઈએ.

૫. દસ રૂપીઆવાળી સ્કૉલરશિપ મળી શકે તેવી કોઈ ઉમેદવાર નહિ
હોય તો ૧૯૦૫ ના ઑગસ્ટમાં થયેલી જમુનિયર સેકન્ડરી ટીચર્સ સર્ટિફિ-
કેટ પરીક્ષામાં જાયામાં જાચી આવનાર છોકરીને આપવામાં આવશે.

૬. જેવી રીતે અને જે વખતે “મેરી ક્રાપેન્ટર સ્કૉલરશિપો” આ-
પવામાં આવશે, તેવીજ રીતે અને તેજ વખતે વધારાની સ્કૉલરશિપો આ-
પવામાં આવશે.

પુના, ૧૮ મી નવેમ્બર } R. D. Prior,
૧૯૦૫. } એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, મ. વિભાગ.

નિશાળોનાં મનામપત્રક.

રાપર કન્યાશાળા—વા. ૫, ર. ૧-૬-૦. વિઝાણ કન્યાશાળા—
એજન્ટ, ર. ૫-૧૩-૦. દક્કર લવજી સમજી, ર. ૬-૪-૦. ગોસાઈ જાદ-
વગરજી ચંદનગરજી, ર. ૧-૪-૦. અંજાર નાઇટ—વા. ૫, ર. ૬).
મુંદ્રા નાઇટ—વા. ૫, ર. ૫-૪-૩. રાપર નાઇટ—વા. ૫, ર. ૩-૨-૦.
લસાઉ નાઇટ—વા. ૫, ર. ૩). કુધઇ નાઇટ—વા. ૫, ર. ૩-૨-૦.
જાંબી નાઇટ—વા. ૫, ર. ૨-૧૦-૦. નળીયા નાઇટ—વા. ૫, ર.
૪-૮-૦. દેસલપુર નાઇટ—વા. ૫, ર. ૩-૧૩-૦. નખત્રાણ—વા.

૫, ૩. ૪). શેઠ વેલજી માંધવજી, ૩. ૩). શેઠ મેઘજીભાઈ વગેરે, ૩. ૪-૧૨-૦. રૈયત, ૩. ૫-૮-૦. નાગલપુર—વા. ૫, ૩. ૭-૧૦-૦ નારણસર—વા. ૫, ૩. ૨-૨-૦. નેત્રા—વા. ૫, ૩. ૪) પત્રી—વા. ૫, ૩. ૬-૧૨-૦. પલસંવા—વા. ૫, ૩. ૬-૧૦-૦. જાગીરદાર, ૩. ૧-૪-૦. કૃતેગઢ—વા. ૫, ૩. ૫-૧૨-૦, ફરોઢી—વા. ૫, ૩. ૬-૪-૩ બાંધીયા—વા. ૫, ૩. ૩-૩-૦. બિટા—વા. ૫, ૩. ૬-૨-૦. રૈયત ૩. ૨-૮-૦. બિટડા—વા. ૫, ૩. ૬-૧૨-૦, શેઠ વેલજી ભોજલે, ૩. ૪). જોશી ખીમજી નારણ. તથા નારણ આવજી, ૩. ૮-૮-૦. બેરાજા—વા. ૫, ૩. ૬-૧૫-૦. રૈયત, ૩. ૪-૧૨-૦. બેલા—વા. ૫, ૩. ૭-૧૧-૦. લીમાસર—વા. ૫, ૩. ૦-૧૨-૦. ભુજપુર—વા. ૫, ૩. ૧૨-૮-૦. મસ્કાના હકર લક્ષ્મીદાસ ટોપજી, ૩. ૨૧-૪-૦. રા. ટોપરશી મૂળજી, ૩. ૪૭-૮-૦. મંજલ—વા. ૫, ૩. ૭). માતાનો મઠ—વા. ૫, ૩. ૦-૭-૦. મનફરા—પીર શ્રી સંતોક કંથડજી, ૩. ૮). વા. ૫, ૩. ૭-૧૩-૦. મંગવાણા—વા. ૫, ૩. ૧-૬-૦. માંધાપર આં. વ. સ્કુ—ભક્તીદાસ નિર્ભયરાવ, ૩. ૧-૮-૦. માંધાપર—વા. ૫, ૩. ૧૪-૧૦-૦. રૈયત, ૩. ૧૦-૨-૦. માનકુલા—વા. ૫, ૩. ૧-૧૪-૦. માંડવી નં. ૨ જો—વા. ૫, ૩. ૧૦-૦-૦. જોશી રવજી દામોદર, ૩. ૩-૮-૦. માંડવી ખલદ્રાન સ્કુલ—માસ્તર ચતુર્ભુજ શીવજી, ૩. ૨૪-૧૧-૦. શેઠ વિસનજી નંદજી, ૩. ૬-૪-૦, હકર કેશવજી હંસરાજ, ૩. ૪). જોશી રવજી દામોદર, ૩. ૫-૪-૦. મેરાઠી—વા. ૫, ૩. ૦-૧૪-૦. રવ—વા. ૫, ૩. ૪). રામવાવ—વા. ૫, ૩. ૧-૮-૦. લખપત—હકર વાલજી કેશવદાસ, ૩. ૧૫). વા. ૫, ૩. ૧-૪-૦. લાખણીઆ—વા. ૫, ૩. ૧-૫-૬. સુદ્રા—વા. ૫, ૩. ૩૪-૮-૬. રૈયત, ૩. ૨૧-૧૪-૩. નારાયણપર—શેઠ પુરુષોત્તમદાસ બીમજી, ૩. ૬-૧૧-૦. ભચૌ—ભગાઉ ન્યાયાધીશ, ફોજદાર, ડાક્ટર અને અદલચો, ૩. ૨૪-૮-૦. જોશી પુંજા નાનજી, વગેરે, ૩. ૨). અંગીઆ—શ્રી ચતુર્ભુજ ખીમજી વગેરે તરફથી, ૩. ૩-૮-૦. કટારીઆ—વા. ૫, ૩. ૨). ક. પાયા—ગોરજી ત્રિભોવન મોતીચંદ, ૩. ૪). શેઠ પ્રધાનભાઈ નાનજી, ૩. ૩). મહેતાજી દયારામ તુળશી વગેરે, ૩. ૨-૧૩-૦. કોટડી—વા. ૫,

૩. ૨-૨-૩. કોઠારા-શેઠ તાગશી તેજશી વગેરે, ૩. ૧૧-૧૦-૦ આરી
શહેર-વા. ૫, ૩. ૨). આણડા-વા. ૫, ૩. ૪-૧૦-૦. શેઠ વાલજી
માવજી, ૩. ૨૬-૪-૦. પટેલ તાયા તારણ, ૩. ૬-૬-૦. ચાણુદાર કુંવ-
રજીભાઈ, ૩. ૩). ઠક્કર લાલજી વાઘજી વગેરે, ૩. ૨-૯-૦. ખોલણી-
અળખી પ્રાગજી લાધારામ, ૩. ૩-૩૨-૦. ગઢસીસા-વા. ૫, ૩. ૯-૧૦-૦
રૂપત, ૩. ૯-૧૦-૦. કૃષ્ણરામ પાસુદેવ, ૩. ૩-૧૨-૦. શેઠ ભવાનજી
કલ્યાણજીનો ખેત આણંદભાઈ, ૩. ૨૨-૮-૦. શેઠ ગંગારામ વાઘજીના
પુત્ર માધવજી, ૩. ૩-૮-૦. ગળપાદર-વા. ૫, ૩. ૪-૪-૦. ગોધરા-
વા. ૫, ૩. ૧-૭-૩. ચિત્રોડ-વા. ૫, ૩. ૪-૧૪-૦. તુણા-વા. ૫,
૩. ૩-૧૨-૦ લાયજો-વા. ૫, ૬-૭-૦. નગીરદાર, ૩. ૩. ૧). વિ-
ઝાણ-શે. ગોકળદાસ તેજપાળ, ૩. ૪-૩-૦. શેઠ તેજશી ધારશી, ૩.
૨૧). સાંભરાઈ-વા. ૫, ૩. ૨-૫-૦. સુંથરી-વા. ૫, ૩. ૬).
સાંધણ-વા. ૫, ૩. ૨-૪-૦. કોઠારા કન્યાશાળા-વા. ૫, ૩. ૭).
દેસરી ભીમસી, ૩. ૩). દાગજી અરજણ વગેરે, ૩. ૪). તેરા કન્યા-
શાળા-ઠક્કર વાઘજી મેઘજી, ૩. ૮-૧૪-૦. ભચૌ કન્યાશાળા-ભવા-
નજી તથા, ૩. ૯-૪-૦. તાગેચા-વા. ૫, ૩. ૨-૬-૬. મહેતાજી. ૩. ૧)
નિરજા-વા. ૫, ૩. ૧-૪-૩. પધર. વા. ૫, ૩. ૦-૯-૦ પલાંસવા-
દુગર નાનચંદ, ૩. ૨). બાડા-વા. ૫, ૩. ૬-૧૪-૦ રૂપત ૩. ૬-૧૨-૦ ખાયઠ-
શેઠ વિસનજીભાઈ મુનસી, ૩. ૬-૪-૦. શેઠ રામજીભાઈ મુળજી, ૩. ૧૫-૧૦-૦
વા. ૫, ૩. ૧-૫-૦ લધા ગણુસી, ૩. ૧-૧૩-૦ પિટ્ટા-વા. ૫, ૩.
૬-૧૨-૦ મઠ-હરીદાસ રામદાસ, ૩. ૫-૧૦-૦ આધાપર-મીસ્ત્રી
મનજી જોરામ, ૩. ૫-૧૧-૦ મહંતા, ૩. ૧). મોથાળા-વા. ૫, ૩.
૪-૮-૦

રેવાકાંઠા પંચમહાલ વિભાગ-કપલસાડી-દુસેન કરીમ,
૩. ૩). જંગલ-પટેલ ભાઈલાલ દેસાઈભાઈ. ૩. ૧૦). જઘડીઆ-
રા. ખંડુભાઈ પ્રાગજીભાઈ, ૩. ૩).

ખેડા વિભાગ-વલાસણ-વા. મૂળજીભાઈ રામદાસ, ૩. ૧૪).
દાવોલ-પટેલ પ્રજુદાસ ધોરીભાઈ, ૩. ૧૫). ચા. હરગોવિંદ પિતાંબર-
દાસ, ૩. ૧૭). સીંગલાવ-જીતસંગ રામભાઈ, ૩. ૧૨). ઝોડ-

ખાઈ સોનાં, પટેલ ભવાનભાઈ ગંગાદાસની વિધવા, રૂ. ૪૦) સીંગલાવં-
છતસંગ રાજભાઈ, રૂ. ૧૩). વેહેરા-પટેલ મોતીભાઈ દાજીભાઈ, રૂ.
૧૧). ચીખોદરા-મોતીલાલ ભોગીલાલ, રૂ. ૩૦). નાપડ-શેઠ બાપુલાલ
વંજલાલ, રૂ. ૫૦).

અમદાવાદ વિભાગ—ભુલાવડી-મગનભાઈ ગલાભાઈ, રૂ. ૧૫).
પટેલ હુંગરભાઈ જોતમદાસ, રૂ. ૩). પટેલ વલ્લભભાઈ શામળભાઈ, રૂ. ૩)

સુરત વિભાગ—સુરત મ્યુઝ. સેક્ર. નં. ૩—રા. વિદુલદાસ ઝં-
લાભાઈ, રૂ. ૯). શેઠ ઝવેરચંદ કૃષ્ણાજી, રૂ. ૮-૧૨-૦. એજન નં.
૫ શેઠ પીરન મહમદ હયાત સાહેબ, રૂ. ૩૦). શેઠ હાજી ઇબ્રાહીમ ઈ-
સ્માયલ તુરાવા, રૂ. ૧૦). શેઠ હાજી એહમદ ઈસ્માયલ સીમજી, રૂ. ૫).
શેઠ હાજી ઈસ્માયલ મહમદ પાડીયા, રૂ. ૫). શેઠ ઉસ્માનભાઈ અલીભાઈ
નાપુદા, રૂ. ૩), મી. ઇબ્રાહીમ મોહમદ, રૂ. ૧૨૫) નાં કપડાં. એજન
નં. ૬ શેઠ ધરમચંદ ભિમેચંદ, રૂ. ૫૧). ઝવેરી કસ્તુરચંદ રાવલચંદ, રૂ.
૫૦). મી. છોટુભાઈ શુભાણચંદ વડીલ, રૂ. ૮-૮-૦. ઝવેરી મગનલાલ
નગીનચંદ, રૂ. ૮-૮-૦. ઝવેરી લાલભાઈ મગનલાલ, રૂ. ૫). એજન
નં. ૮—શેઠ જમનાદાસ શુભાણદાસ, રૂ. ૪-૮-૦. શેઠ પ્રાણજીવણદાસ
દુર્લભરામ, રૂ. ૫). એજન નં. ૯—શેઠ મણેરા દણુજી, રૂ. ૪-૮-૦.
એજન નં. ૧૦—શેઠ ગંગરામ કેવળરામ, રૂ. ૫-૬-૦. એજન નં.
૨૦—શેઠ મગનલાલ મોતીરામ, રૂ. ૪-૧૧-૦. એજન નં. ૧૫—રા.
બા. ખડેરાવ ચિગનરાવ બેદારકર, રૂ. ૨૫). શેઠ મોહમદમીયાં અબ્દુલ
કાદર, રૂ. ૫). શેઠ હાજી ઇબ્રાહીમ ઈસ્માયલ તુરાવા રૂ. ૫) શેઠ હાજી ઈસ્મા-
યલ દાઉદજી, રૂ. ૩). શેઠ અબ્દુલકાદર બાતુમીયાં, રૂ. ૫). શેઠ હાજી ઈસ્મા-
યલ ઇબ્રાહીમ આંદીયા, રૂ. ૫). શેઠ અબ્દુલ હક, રૂ. ૩). શેઠ મોહમદ મીયાં,
રૂ. ૩). એજન નં. ૬—ઝવેરી નગીનચંદ કપુરચંદ, રૂ. ૩૫). એજન નં. ૧-
શેઠ મોતીરામ માણેકચંદ, રૂ. ૩). શેઠ ઝીશ્વાભાઈ ધડીઆળી, રૂ. ૩). એજન
નં. ૫—મોલવી અબ્દુલ કાદર, રૂ. ૪-૫-૦. એજન નં. ૧૬—શેઠ
તૈઅબઅલી મુન્તા મહમદઅલી મસ્તકી, રૂ. ૧૦૧). બાપુદાન—શેઠ
આરદેશર કામા, રૂ. ૩). નોગામ-પટેલ દાજી મોરાર, રૂ. ૧૫).

અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણુ શોધી કાઢી; તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા લખાણુ ઢગની ગોઠવણુ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીયુકો કરતાં તે અક્ષીઆતી ચર્ચાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી જાહેર પાડી છે.

સુસ શિક્ષકો આગળ સેંકડો સર્ટિફિકેટો મૂકવા કરતાં એ કોપીયુકો ખીજી સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી કેટલીક સૂચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકો મળવા અદિ મૂકવી વધારે યોગ્ય ધારીએ છીએ.

૧ કોપીયુકોની સફાઈ અને સુન્દરતા જાળવવા માટે ત્રાંણાનાં પત્રાં (કોપરપેટ) કોતરવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેન્સ એક જ બાજુએ સુન્દર રંગની સાહીથી છપાય છે, કોગળ અને કવર જેવાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૨ દરેક નમ્બરમાં એક જ જાતના અક્ષર રાખેલા છે, જેથી બે જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી ક્લસ વાપરવાની હરકત દુર થાય છે, તેમજ એકજ વખત એકજ કદના અક્ષરનું બાજુએ પાકું જ્ઞાન થાય છે.

૩. શરૂઆતમાં બાજુકો પહેલો નમ્બર લખતાં પોતાની મેળે અક્ષર કાઢે ત્યારે હાથ ધુજે છે. ને શરૂઆતથી અક્ષર ખમી જવાની ધારેતી રહે છે, માટે હમે દ્વારી કોપીઓનો પહેલો નંબર માત્ર બાજુકોને ઘુંટવાનો રાખ્યો છે, ને હાથ ફરે તે પછી બીજા નમ્બરમાં એક લીટી ઘુંટવાની ને તેની નીચે બીજી લખવાની છે.

૪. ચોથું ધોરણુ શીખી ધણા છોકરા પોતાને ધન્યે વળગે છે, ને ધણા અંગ્રેજી શીખવા પણુ જાય છે, માટે તેટલામાં તેમને અક્ષરનું જ્ઞાન થાય, તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાને તેમને વખત મળતો નથી.

૫. જોવાં ધોરણોમાં કોપી સાથે લખાણુ શીખવાની જરૂર છે, તે ખોટ દ્વારી કોપીઓનો છઠ્ઠો નમ્બર ખાત્રી બરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં વ્યવહારમાં ધણાં ઉપયોગી ચમ્પ પડે તેવાં લખાણુ લખાઈ કરેલાં છે. જે તમામ અંગ્રેજી તથા શુજરાતી નિશાળોમાં ધણાંજ પસન્દ પડેલાં છે એ કોપીયુકો દેશાવરના ખરીદ કરનારને સેંકડે તેત્રીશ ટકા હગિશનથી આપવામાં આવશે. અને ૨૦૦ કોપી લેનારને રેલ્વે ખર્ચ આપીયું પણુ પોસ્ટ ખર્ચ તરફ કે રેલ્વેનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સેંકડે અઘો ટકાં લકસાઈ લઈ મોકલી આપવા ગોઠવણુ રાખી છે. ટેકાણું—આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની. ટેકાણું લેખનકળા કોપીયુકની ઓફીસ—કાલબાદેવી રોડ નં. ૨૦૪ મુમ્બાઈ. આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની.

જાહેર ખખર—સરકારે મંજૂર કરેલાં રા. વિકૃલદાસ ધનજીભાઈકૃત બર-તખ્તનાં સરળ ઇતિહાસ. રા. બા. લાલશંકર કૃત નાનાં મણિત. રા. અમીધર રણજીભાઈ દેશાઈકૃત લેખાં બા. ૧ થી ૫, વ્યાકરણ. બામ. ૧ થી ૩, સંખ્યા ખવેશ. રા. બા. હરગોવીંદાસ કૃત. બુલળ. રા. બારોટ અને શાહકૃત. શુજ-ગતના વાર્તારૂપ ઇતિહાસ એ પુસ્તકોના અઘો મુખ્ય એજન્ટ છીએ અને તે મુકો તથા બીજાં સરકારી નિશાળમાં આવતાં તમામ જાતનાં પુસ્તકો અગર દુકાનેથી સારા કમીશનથી મળશે. યુકસેલર્સ—પંડલાશંકર રવિ-શંકર અમદાવાદની ટીવીજી. કોગળ વિગેરેના પાત્ર લેખાડી.

સહેલ ગણિત ! નવાં ધોરણ અનુસાર, સહેલ ગણિત !
અંકગણિત શિક્ષણક્રમ, ભાગ ૧ લો. (તૈયાર છે)

(બાળવર્ગ તથા પ્રથેલા ધોરણ માટે) કિંમત બે આના.

એજન્ટ, ભાગ ૨ જો (ખીજી તથા ત્રીજો ધોરણ માટે) છપાય છે.

કર્તા—રણછોડજી લીમલાઈ નાયક

(ગ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રેસિડેન્સી-સ્કૂલના એસિસ્ટન્ટ)

કુમીયાર સેકડે વીરા ટકા લેખે (પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ લેનારને માથે)

આસ્તોડીયા રોડ-અમદાવાદ એમનલાલ, યુનીલાલની દુકા.

‘સૌરાષ્ટ્ર પ્રાથમિક શાળા પત્રિકા’

સંસ્થાન જૂનાગઢના કેળવણી ખાતા તરફથી દરગાસે છપાય છે. કીમત વર્ષ એકના આઠ આના. નમુનાની કોપી મફત મોકલવામાં આવશે.

વડોદરા અને કાઠી. એજન્ટરીમાં ઈ. તથા લાય. માટે મંજુર મળે
નવાં ધોરણ પ્રમાણે શિષ્ય-શિક્ષક ઉભવને અતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસંકર ભા
૧લો કિ. ૦-૬-૦૦. વીરા ટકા. નવચંદ જાહેર પ્રવેશક માસ્તર, જૂનાગઢ

મી. જી. એચ. વૈષ્ણવ કૃત.

પદાર્થપાઠ ! પદાર્થપાઠ ! પદાર્થપાઠ ! તૈયાર છે.

અ. બાળસ્વભાવ, અથવા આઈડિનેચર.

કિં. ૦-૬-૦૦.

વ. જ્ઞાનપ્રદીપ, અથવા નાનું એન્સાઈક્લો
પીડીઆ.

કિં. ૦-૧૨-૦૦.

૧-૦-૦૦.

(પાકું પૂરું)

ક. સન્ધિય પદાર્થપાઠ, અથવા ઓબ્ઝર્વેટ. }
સેસન્સ. } ૧-૪ ભાગ સાથેની.

કિં. ૦-૧૨-૦૦.

૧-૪ ભાગ સાથેની.

મી. વૈષ્ણવકૃત પદાર્થપાઠો ઉત્તમ ચિત્રો અને નમુના, તેમજ અનેક
વિષયોની સંપૂર્ણ સેમજ દુકનોંધથી બરપૂર છે. આ પદાર્થપાઠો રા
દુકા ભાગમાં પણ મળી શકશે.

મી. વૈષ્ણવકૃત પદાર્થપાઠ.

૧. બાળવર્ગ અને પ્રથમ ધોરણ, (સાથે)

કિં. ૦-૩-૬.

૨. ખીજું અને ત્રીજું. " "

કિં. ૦-૪-૦૦.

૩. ચોથું અને પાંચમું. " "

કિં. ૦-૪-૦૦.

૪. ચરતાં ઉતરતાં ધોરણવાર અનેક વિષયો ઉપરના પાઠો. કિં. ૦-૩-૦૦.

૫. ઉપર કહેલા પદાર્થપાઠનાં ૧ થી ૫ ધોરણ સુધી.

નાં દુકસમજુતી સાથેનાં ચિત્રો. કિં. ૦-૪-૦૦.

૬. પદાર્થપાઠ વિષે સામાન્ય જ્ઞાન.

કિં. ૦-૨-૦૦.

સામગ્રી નક્ક સેનારને સારૂ દ્રમિશન બધાં પુસ્તકો કર્તા પા

કિંગ્સગાર્ડન પુસ્તક મોટું-પૃ. ૪૦૦. બધી આફનિ. તા. ૩૧-૧-૧૯૧૨, ૧૨-૨-૧૯૧૨ થતાર શિક્ષક આદરને રૂ. ૨ બીજાને રૂ. ૨-૮. પાછળથી રૂ. ૩. દાશીરામ પ્રાગણ ઉપાધ્યાય, બી. એ. આ. ૩-ઈન્સ્ટિટ્યુટ-અમદાવાદ.

મર્તાંરૂપ ગૂજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા રમણભાઈ માડીપતરામ, બી. એ. એલ. એલ, બી-ઈ. ૦-૨-૦ આ પુસ્તક મહેરઆન હિરેકર માહેન બદાદરે પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સન ૧૯૦૫-૬ થી નિશાળોમાં ટેકરબૂક તરીકે ચલાવવાને મળુર કયું છે.

ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની. આગ્રોડીવારાડ. અમદાવાદ.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડેથી મળશે.
નિશાળોમાં ચલાવવાને ટેકર-બૂક તરીકે મળુર કરેલાં તથા બીજાં.
કનાવતનું પુસ્તક (સ. પટવા કૃત) ૦-૮-૦ વ્યુત્પત્તિ પ્રકાગ. ૦-૨-૬
અંગ્રજિતના મૂળતાપો બા. ૧ લો ૦-૬-૦ દેશો દિગ્ગજ ભાગ ૨ જો. ૦-૧-૯
ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ. ૦-૭-૬ ગૂજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. ૦-૦-૯
ભૂતળ (સ. બા. દ. કૃત). ૦-૫-૦ નવું ગૂજરાતી બાપાનું વ્યાકરણ. ૦-૧-૬
દેશીનામું (છ. લ. શાહકૃત). ૦-૪-૦ દે. નામાની પદ્ધતિ (પ્રે. ક. કૃત.) ૦-૩-૬
રા. રમણભાઈ કૃત ગુ. ઇ. વાર્તા. ૦-૨-૦ અંગ્રજિતની સમજુતી. ૦-૮-૦

નાનજીઆણી કૃત ગુ. ઇ. વાર્તા. ૦-૭-૦ ખાનાવાળો ડે. બુક. નં. ૧ લો. ૦-૦-૬
મ. રમણભાઈ કૃત વાક્યપ્રયોગકૃતિ ૦-૨-૦ જોગન નં. ૨, ૩, ૪, ૬ રેકનો. ૦-૧-૦
દે. નામજીનારો બા. ૧-૦-૩ ૪૬૭ ૦-૧-૬ ચિત્ર દે. ગુ. ન ૧-૫ ૬૨. ૦-૦-૪

કિંગ્સગાર્ડનની ઇક્ષિગો ૧-૨-૩-૪-૫-૬ પન્ન મળે છે. જાણીની લેખાર ચાલુરે.
૩. પેન્ડિંગો, રજા, એન્ટનગીનરે ગ્રાળોપયોગી માલ ઇક્ષિગને નક્કી.
૪. ઉપર સિવાયનો કે ૬ પન્ન માલ, આગા પુસ્તકો ૧ ટકા દકસાઈથી મોકલોયું. પેન્ડિંગ તથા રેકવેબિજેરનો ખર્ચ લેનારને સિર છે.

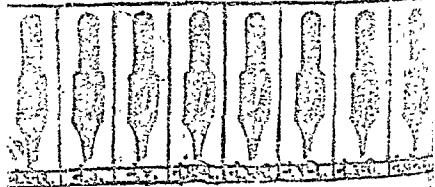
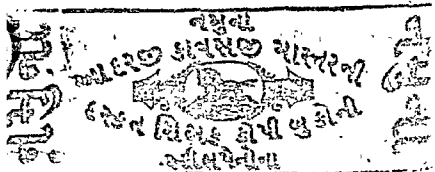
પદાર્થ પાઠ { આગવર્ગ તથા પહેલું ધોરણ } ૦-૪-૦ લે, માં
(સમિત) આટ. ૨ જ. { બીજું ધોરણ..... } ૦-૨-૬ મળુર.
{ ત્રીજું ધોરણ..... } ૦-૩-૬ થયેલા.
{ ચોથું ધોરણ..... } ૦-૫-૦

કર્તા. લી. છ. પટેલ. બા. આનિ. માસુર. પ્રા. રૂક. ગ્રહિનાં ઇમેજ પુસ્તકના આધારે આ નવી આટલિયા ધોરણ રૂકાને કયો છે.

આગ્રોડીવા રાડ ઉપર | ચીમનલાલ-ચુનીલાલ એન્ડ કં.
—અમદાવાદ— | —કામળાવનરના દેવારી.—

ખીછ કોઈ થંભું બૂજરાતી તથા અંગ્રેજી. છોકા સંદે ૧ એક ટકાના કમીશનથી
 મોકલી આપવાની જોઈવળો કરી છે. એક વખત કામ પાડી બેઠાથી
 ખાતી થશે. પેકિંગમાં આછો ખર્ચ થાય તેમ કરીશું. જેઓની મરજી હોય
 તેઓએ નીચે સરનામે લખવું. તોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

સ્ક્રીન શિક્ષક કોખીબુકોના જ દરેક ભાગનાં બુંદા જુદા જુદા અંશોને
 જં બંધ બેસતી સ્તીલપેનો ખાસ ધ્યાનથી, મહોટેખર્ચે ખનીવી મેળાવી છે. એ
 સ્તીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને દ્રાવિડી લખવાને ઘણી સુગ-
 વડ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૫૦-૬૦ કિ.મી. ૩. ૫૫. આછામાં આછા ૮
 બોક્સ મેળાવનારને ૬૫ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ યા તેથી વધુ બોક્સ
 લેનારને ૧૨૫ ટકા મળશે. વેલ્યુએજનલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મેળાવનારને
 ખર્ચના બાજુ વધારે લાગશે. ભૂલથી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલથી
 મોકલાવનારને ૧-૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે.

આદરણીય કાવસજી માસ્તરજી. સ્ક્રીન શિક્ષક કોખીબુકો તથા
 સ્તીલપેનોના પ્રગટ કર્યા અને ફિગિશન એન્ટ, ધોળી તળાવ મુખ્યક,

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ અં.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.

અંક ૨.

માસ.

જાપાનની કેળવણી—જાપાનને વિશે જાપાનીઓએ લખેલો એક ગ્રંથ લીખકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આછોટા, ઝોયામા, ઝોડ્યુમા નામના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના તેમાં લખાણ છે. તેમાંનું એક પ્રકરણ જાહેર કેળવણી વિશે છે. તે પરથી માલમ પડે છે કે ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં સાં મિ. નિસ્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન નીમાયો હતો અને એ વર્ષ રહીને સર્વ પ્રકારની કેળવણી માટે એક કાયદો પસાર થયો હતો. પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ મફત આપવામાં આવે છે અને ૬ થી ૧૪ વર્ષ સુધી કેળવણી ફરજિયાત છે એ શાળામાં ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી; પરંતુ નીતિનું શિક્ષણ શિક્ષણના વિષયોમાંનો એક ફરજિયાત વિષય છે. જનપાનીસ બાપા, અંકગણિત અને કસરત એ ખીન વિષયો છે. ચિત્રકામ, ગાયન અને હસ્તકલા (મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ) એ ઔદ્યોગિક વિષયો છે. માધ્યમિકશાળા (મેકન્ડરિ સ્કૂલો) માં વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો, ઇતિહાસ, ચિત્રકામ, ખેતી અને અંગ્રેજી શિખનાય છે. નિશાળે જવાને લાયક ઉમ્મરનાં બાળકોમાં સંકેતે તેવું પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ લે છે એવી પ્રાથમિક શાળાઓ એકદર ૨૮,૦૦૦ છે તે તેમાં બાલ્યુતા શિષ્યની સંખ્યા ૫૦,૦૦,૦૦૦ છે. એ શાળામાંના બધા શિક્ષકો સર્ટિફિકેટવાળા છે, અર્થાત્, ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષણ પામેલા છે. ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ૫૪ છે, તેમાં ૧૨,૦૦૦ શિક્ષકોને કેળવવાની સઘવડ છે. પદર વર્ષે નોકરી કર્યા પછી શિક્ષકોને પેન્શન મેળવવાનો હક થાય છે. આ હકીકત પરથી હરકોઈને સમજશે કે જાપાનના અગ્રધુલ્યનું કારણ મોટે ભાગે કેળવણી

રશિઆ—રશિઆની આખ્ય શાળાઓમાં પરીક્ષાઓ શિક્ષક તેમજ શિષ્ય બંનેને બહુ પ્રિય હોય છે. સ્પર્ધાનો એ ઉત્તમ આર્ગ છે એમ શિક્ષકો સમજે છે અને ઘણે દ્વંદ્વી આવવાનું હોય તોપણ પરીક્ષાના દિવસને શિષ્યો ઉત્સવના દિવસ જેવો સમજે છે. શિક્ષકોને પરીક્ષામાં પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર નથી અને ઇન્સ્પેક્ટરો શિક્ષણપદ્ધતિ તેમજ ચોજનાથી અણુવાકેશગાર હોય છે. આ કારણથી પરીક્ષા બહુ સફળ થઈ શકતી નથી.

ઑસ્ટ્રિઆ—જર્મનિમાં શિક્ષકોની સમાજ છે, તેમાં ૧,૦૪,૦૦૦ શિક્ષકો છે. આનો દાખલો લઈ ઑસ્ટ્રિઆના રાજ્યના જર્મન ભાષા બોલનારા ભોડોએ હાલ એક શિક્ષકસમાજ સ્થાપી છે. એમાં ૧૮,૦૦૦ શિક્ષકો છે. આગળ જતાં સંખ્યા વધી સમાજ દ્વિતીયક્રમે યવની આશા છે.

ડેન્માર્ક—જે બાળકોમાં ગુનો કરવાની વૃત્તિ માલગ પડે તેમને માટે ડેનિશ પાર્લમેન્ટે હાલ એક કાયદો પસાર કર્યો છે. એવું ધારણ બંધવામાં આવ્યું છે કે જે બાળક બટકતું કે અપરાધશીલ માલગ પડે તો તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેનાં માળાપોએ પોતાનો ધર્મ બરોબર બજાવ્યો નથી. કાયદો અમલમાં લાવવા માટે દરેક ગામડામાં એક કમિટી નીમવામાં આવી છે. મોટાં ગામોમાં એવી કમિટી સાત માણસોની બનેલી હોય છે, તેમાં અધ્યક્ષ કાયદો બજાવનારા હોય છે અને બીજા સભાસભો દાકતર, શિક્ષક, ઉપદેશક અને એક સ્ત્રી હોય છે. નાનાં ગામોમાં એવી કમિટીમાં પાંચજ સભાસદ હોય છે અને તેમાંનો એક શિક્ષક હોય છે. ગુનો કરવા માટે પકડેલાં તમામ છોકરાંને પોલીસ રથાનિક કમિટીઓને આપી દે છે. એ બધી કમિટી એક મોટી કમિટીના તાબામાં છે ને તેને અધ્યક્ષ ગુનેગાર છોકરાંની સર્વ સંરચાઓ પર દેખરેખ રાખે છે. છોકરાંને માળાપોને બોલાવી પેડ કરવાનો કમિટીને હક છે. એટલી સિદ્ધા સફળ થાય તો છોકરાંનો એક વાલી નીમવામાં આવે છે અને માળાપોને તેની સ્થાના પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. નિરાળના વખત પછી બાળકોને શેરીઓમાં

મટકવા દેવાને બદલે ' બાળકોનાં ગૃહો ' માં મોકલી દેવાનો કમિટીને અધિકાર છે. આસપાસના ખરાબ વાતાવરણમાંથી બાળકને લઈ જરૂર હોય તો અન્ય પુરુષોને તેમને ઉછેરવા આપે છે. સર્વથી ખરાબ છોકરાંને માટે ખાંસ આશ્રમ બાંધેલો હોય છે ત્યાં મોકલવામાં આવે છે. નિશાળમાં ફરજિયાત ફળવણીનો જે સમય હોય છે તે પૂરો થયા પછી એ આશ્રમમાં એનાં ગુનેગાર છોકરાંને ત્રણ વર્ષ રાખવામાં આવે છે.

— 1. —

મિ. હર્બર્ટનો સિદ્ધાન્ત—મિ. હર્બર્ટના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પાઠ આપવામાં પાંચ ક્રમ લક્ષ્યાં રાખવાના છે. એના ગત પ્રમાણે એ પાંચ ક્રમિક બાળકોને અનુસર્યા વગર શિક્ષક સંપૂર્ણ રીતે અસરકારક અને સફળ પાઠ આપી શકે નહિ. એ પાંચ ક્રમિક બાળકોમાં પહેલી તૈયારી છે. તૈયારી એટલે પૂર્વના પાઠ સાથે આપવાના પાઠનો સંબંધ જોડવો તે. અગાઉ શીખી ગયા હોય તે પ્રશ્નોથી બાળકને યાદ દેવડાવવું અને જે શિક્ષણ આપવું હોય તે અદ્યક્ષ કરવા તેમનાં મનને તૈયાર કરવાં. આ પ્રમાણે ' તૈયારી ' ' આરંભપ્રશ્ન ' ને મળતી આવે છે. કેટલીક વખત ' આરંભપ્રશ્ન ' માં બાળકને જે શીખી ગયું હોય તેને લગતા એવા પ્રશ્નો પૂછવામાં નથી આવતા કે તેથી તે જે શિખવવાનું હોય તે અદ્યક્ષ કરવા સમર્થ થાય, પણ એ આરંભપ્રશ્નની ખામી સમજવી. બાળકના મન પર અચુક પાઠની જે અસર થાય છે તેના આધાર શિક્ષક જે કહે છે તેના પરજ કે તે જેવી રીતે કહે છે તેના પરજ નથી; પરંતુ શિક્ષણ આપતી વખતે બાળકના મનની જેવી સ્થિતિ હોય છે તેના પર પણ છે. અચુક સંસ્કાર અદ્યક્ષ કરવા બાળકનું મન તૈયાર ન હોય તો તે સંસ્કાર મન પર ન પડે એ સ્પષ્ટ છે. શિક્ષક એકજ પ્રકારનું શિક્ષણ સર્વ શિષ્યોને આપે છે તોપણ સર્વનાં મન પર સરળો સંસ્કાર પાડી શકતો નથી તેનું કારણ જુદાં જુદાં મનની જુદી જુદી આદ્યક્ષકિત તેમજ તે સમયે મનની જુદી જુદી સ્થિતિ. આ પ્રમાણે તૈયારી એ પાઠ આપવાનું પ્રથમ ક્રમિક પગથીઈ છે. બીજું પગથીઈ નવીન બાળક શિખવવાની રીત— જે શિખવવું હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ છે. બોધ જમ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત તેમ

સંસ્કાર વધારે હોઈને, પ્રીત્તું પંગમીઈ જે શિખવું હોય તે બાળક પાસે સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત શબ્દમાં કહેવડાવવું તે. શિક્ષકની સચંતાથી એ રીતે છોકરાં લક્ષણ પાંધતાં કે સંક્ષિપ્ત રૂપમાં પાઠનો સાર કહી જતાં શીખે છે. જે શિખવું હોય તેના સંસ્કાર ચિરસ્થાયી થાય અને જરૂર પડે સારે જગત્ યઈ તેનું સ્મરણ થાય તેટલાં માટે ‘વિચારના સંસર્ગ’ કે ‘સહચાર’ ની જરૂર છે. એ ચોથું પગથીઈ છે. અમુક બાળક ત્યાં યાદ રાખવાની ઉત્તમ રીત એજ છે કે તેના બીજા બાળતો સાથે સંસર્ગ કરવો; અર્થાત્, તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી બાળતો સાથે તે મનમાં દાખલ કરવી. સ્મરણશક્તિ પ્રગળ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે એક વિચારને અન્ય સમ્બંધીય વિચાર સાથે જોડવાનું સૂત્ર હમેશા યાદ રાખવું. પાઠનો ઉપયોગ એ છેલ્લું પગથીઈ. ઉપયોગ વગરનો પાઠ અસરકારક થઈ શકશે નહિ. આજ કારણથી ગણિતમાં નિયમ બરાબર ઠસાવવા દાખલા આપવામાં આવે છે, વ્યાકરણમાં લક્ષણ સમજાવવા દૃષ્ટાન્તો આપાય છે ને છોકરાઓ પાસે પદ્મછેદ અને વાંક્યપૃથક્કરણ કરાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરેક અસરકારક પાઠ શિખવવાનાં પાંચ ક્રમિક પગથીયાં છે—૧ શિષ્યનાં મન ગ્રહણ કરવા તૈયાર કરવાં (અધિકાર પ્રાપ્ત સુધા વિના ઉપદેશ ન કરવો કે શિક્ષણ ન આપવું એવો આપણા દેશનો પ્રાચીન કાળથીજ સંપ્રદાય છે), ૨ પાઠનું સ્વરૂપ રસિક અને આકર્ષક કરવું કે શિષ્યનાં મન પર બરાબર સંસ્કાર પડે. ૩ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં વિવેચન કર્યા પછી તેનું તેજ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં—ઉપસંહાર રૂપમાં ગ્રહવું, ૪ તેને મળતાં સમ્બંધીય વિચારો તેની સાથે રજુ કરવા કે સ્મરણશક્તિને સહાયતા મળે, અને ૫ પાઠનો ઉપયોગ દર્શાવવો.

કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ આપેલાં કેળવણીનાં લક્ષણ—પેરટેસોઝાઈ કહે છે કે ‘સ્પષ્ટ અનુભવેલાં જુદાં જુદાં વિચારો. પરથી સ્પષ્ટ સામાન્ય વિચારો તરફ મન વાળવું’ એ કેળવણીનું કામ છે. અર્થાત્, વિશિષ્ટ વિચારો પરથી સામાન્ય વિચારો પ્રાપ્ત થઈ શીખવું એનું નામ કેળવણી. ક્રોબેલ કહે છે કે ‘દરેક પ્રકારનાં

હુંનિશાના વ્યવહારમાં મનુષ્યની સર્વ શક્તિ ખીમે અને તે છૂટી છૂટી નેહિ પશુ એકએકના સંબંધમાં અતુલ્ય થાય એવી રીતે વૃદ્ધિ પામે એમને કેળવણીનું સત્ત્વ રહેલું છે. ' પ્રાચીન ગ્રીક દિલસુદામાં ખેડેા કહે છે કે બુદ્ધિ ખીમે તેના પર દેખરેખ રાખવી અને 'શારીરિક અને માનસિક' શક્તિઓને વ્યવસ્થિત નિયમમાં રાખી કસવી તેનું નામ કેળવણી. ઐરિસ્ટોટલ કહે છે કે ' જાળકોને અસંપૂર્ણ પ્રાણી છે તે ગટાડી સંપૂર્ણ પ્રાણી બનાવવાં એનું નામ કેળવણી. મનુષ્યમાં બુદ્ધિ એ ઉત્તમ છે તેટલા માટે તે કેળવવી એ કેળવણીનું સુખ્ય કામ હોવું જોઈએ. ' કંટો એજ વિચાર વધારે સંલેપમાં દર્શાવ્યો છે તે કહે છે કે ' મનુષ્ય જેટલી સંપૂર્ણતા પામી શકે તેટલી તેનામાં આણવી એ કેળવણીના ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ' હર્બર્ટ કેળવણીને નીતિની વૃદ્ધિ સમજે છે. તે કહે છે કે ' નીતિ એ મનુષ્યને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે એમ સર્વ પ્રજા માન્ય કરે છે. કેળવણીના પશુ તેટલા માટે એજ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. પશુ આને માટે નીતિ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રદારની ધારવી આવશ્યક છે. ' સર જી. જી. ફ્રિય કહે છે કે ' શિક્ષણ એક કળા તેમજ શાસ્ત્ર છે. તેમાં અસુક કાર્ય સંપાદન કરવાનું રહેલું છે તેથી તે કળા છે; અને જે નિયમો તેમાં કામે લગાડવામાં આવે છે તેનાં આધારભૂત તત્ત્વનું તેમાં સંશોધન કરવામાં આવે છે તેથી તે શાસ્ત્ર છે. '

ક્રોએલ અને બીજા વિદ્વાનોના કેળવણી વિષે વિચારો—
ક્રોએલ એવું ગાની લે છે કે જાળક અજાણતાં પશુ અચીત પોતાને જે હિતકરક હોય તેનેજ વિચાર બાંધે છે. આ એની ધારણા કેટલેક અંશે ખરી છે, પણ સર્વ રીતે ખરી નથી, જેમ ખતકનાં જમ્બાં સ્વાભાવિક રીતેજ પાણી તરફ જાય છે કે મરઘીનાં જમ્બાં સ્વાભાવિક રીતેજ ખોરાક મેળવવા માટે જમીન ખોતરે છે, તેમ જાળક જે પોતાને હિતકર હોય તેજ તરફ વળે છે એમ સાદર્ય દર્શાવી ક્રોએલ સિદ્ધ કરવા પ્રયાન કરે છે, પણ તે ખથી રીતે ખરું નથી. એવા પશુ પ્રસંગ જોઈએ હોય કે જેમાં જાળકની ઇચ્છા હોવામાં અપસાવતા પતંગીઆ જેવી છે. ખરી વં

સ્વરૂપિતિ એવી રહેખાય છે કે શિક્ષકે જાળકની વૃત્તિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમાંની કંઈ સંતુષ્ટ કરવા દેવી એ જાળકને કલ્યાણકારક છે તેનો તેણે વિચાર કરવો જોઈએ. સ્પેન્સરે દર્શાવ્યું છે કે જાળકની ઘણી ખરી વૃત્તિ, જેવી કે ખાંડ માટે તેને ભાવ હોય છે તે, તેને હિતકારક છે તેથીજ હોય છે. શિક્ષકે જાળસ્વભાવનું અવલોકન અને અધ્યયન કરવું જોઈએ અને જાળકેળવણી જરોજાર ખીલે એવી રીતે તેને દોરવો જોઈએ. તેને મરજીમાં આવે તેમ વળવા દેવો ન જોઈએ. કચચિત્, બહારકાર કે સખાઈ કરવાની પથ્થુ નરર પડે, પથ્થુ અંદરથી પ્રેમની જોર્મિ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શિક્ષકે પોતાનું વર્તન રાખવું જોઈએ. જ્યાં દુષ્પાથ કે સખાઈથી જાળકની સ્વાભાવિક ચપળતા નષ્ટ થાય અને તેને સામાં ચવાતું કે જૂઠું બોલવાનું મન થાય ત્યાં ખરી કેળવણીનો નાશ થયો સમજવો. હુકમ કરે છે તેમાં શિક્ષકનો કંઈ સ્વાર્થ નથી પણ શિષ્યનોજ સ્વાર્થ સમાવલો છે એમ તે સમજે એવી રીતે શિક્ષકે વર્તવું જોઈએ. જોના પર પ્રેમ છે તેને રાજી કરવાની જાળકની ઇચ્છાનો લાભ લઈ તેને સારી રેવ ખાડતાં શિખવવું જોઈએ. જાળકમાં જે હસવાનો સ્વભાવ બેવામાં આવે છે તે તેની સમાજમાં રહેવાની પ્રીતિ દર્શાવે છે એમ જે ક્રોએલ માને છે તે અગને સર્વથા સસ લાગતું નથી. અમુક ઓરડામાં જાળકને જોઈએ ઝોટલી ગરમી હોય તેથી તે આનંદ પામી હસતું હોય ને કાણું કાણું બોલી કલોલ કરતું હોય તે કંઈ કાઈનો સંસર્ગ થવાથી નથી. ક્રોએલ કહે છે કે કેટલીક વસ્તુઓ જાળક માગે છે તે તેને હિતકારક નથી માટે આપવી ન જોઈએ. માત્ર રડતું અટકાવવાને માટે તેને જોઈતી ચીજ જે આપે છે તેની નજાઈ જાળક તરત સમજી જાય છે. અતિશય મનની વૃત્તિ સાચવવાથી જાળક જગડે છે એમ લોક પથ્થુ કહે છે. દક્ષિન્ત મલો જળવાન અને અસરકારક છે એમ જે ક્રોએલ કહે છે તે સસ છે. એવા વિચાર એની અગાઉના વિદ્વાનોના પથ્થુ છે ને તે સસ છે. જુદી જુદી વયની કેળવણી એકએક પર ઘણો આધાર રાખે છે. જેમ પૂર્વ કેળવણી સંપૂર્ણ તેમ ઉત્તર કેળવણી સારી ચઈ શકે છે. જાળક, કિશોર કે તરુણને તે જાણાવરમાં, કિશોરાવરમાં કે તરુણાવરમાં છે તેથીજ

જાળક દિશાર કે તરુણ ગણવાનો નથી, પણ તે તે અવસ્થાને લાયક શા-
રીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હોય. તેજ તેને
તેવો ગણવો એવો ક્રોએલનો મત છે. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે વધને
યોગ્ય હોય તેથી વિશેષ અપજતા નેવામાં આવે તો તેને ઉત્તેજન આ-
પતું એ શુક્ત નથી. ક્રોએલ કહે છે કે ‘ધ્વિરે મનુષ્યને પોતાના આધ-
રમાં સ્થળે છે, માટે તેણે ધ્વિરની પેઠે પવિત્ર રીતે કામ કરવું જોઈએ.’

‘જાળકને કેવી રીતે ઉછેરવું’ એ પ્રકરણમાં દર્શાવેલા ક્રોએલનાં
વિચારો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં પરિપૂર્ણ નથી, પરંતુ જાળસ્વભાવનું
અધ્યયન આવશ્યક છે એમ ક્રોએલ કયુલ કરે છે. છેક બાલ્યોપરચામાં જે
દેખે છે તે ચક્રણ કરે છે. માળાપ અને શિક્ષકનું એ સમયનું કર્તવ્ય માત્ર
તેનું યોગ્ય કરવું અને લુગડાં પહેરાવવાં એજ નથી, પણ કુદરતનું કેવી
રીતે અવલોકન કરવું, તેની ખુશી કેવી રીતે સમજવી, એ શિખવવું તેમજ
વસ્તુનાં ખર્સ નામ દર્શાવવાં એ છે. ઘણે બાજે જાળક રમતમાંજ શુભા-
ચક્ર રહેશે અને જેવા ઉત્સાહથી તે રમતમાં બાગ લેશે તેવા ઉત્સાહથી
આગળ જતાં દુનીઆનાં કામમાં બાગ લેશે એમ કેટલેક અંશે સામાન્ય
રીતે માની શકાય. પરંતુ જો તેને સ્વાર્થણ કે પરોપકારની ટેવ રમતમાં
નહિ પાડી હોય તો પછીની હંદગીમાં તેમનામાં એવી રીતની બહુધા
ખાંખી માલમ પડશે. રમતાં રમતાં છોકરાનું માથું ટેળલ સાથે અચકાપ ને
તેની મા છોકરોને રાતું રાખવા ટેળલને મારે તો તેનામાં વેર લેવાની ટેવ
પડવાનો સંભવ છે. રમતમાં પ્રસંગ આવે સારે ખીળને મદદ કરવાની
ટેવથી આગળ જતાં પરોપકારવૃત્તિ કેળવાવાનો સંભવ રહે છે. સાથે રમત
રમવાનો આ એક મોટો લાભ છે. જાળક પોતાની મેળે ગાવાની વૃત્તિ દ-
ર્શાવે તો તેને ઉત્તેજન આપવું; પણ તેને બીજું રહેતાં કે ચાલતાં શિખ-
વવાને કૃત્રિમ સાધનો વાપરવાં નહિ. બહુ વહેલાં ચાલતાં શિખવવાથી કુ-
ટલીક વખત જાળક લગડું ચમાના દાગલા મળી આવે છે. જાળક કાંઈ
ચીજ બાગી નાળે તો તેને હપકા દેવો નહિ; કેમકે તે વસ્તુ રોની બને-
લી છે તે તપાસવાની વૃત્તિથીજ તે ધણુંખડું એ પ્રમાણે કરે છે. જાળ-
કને સ્વાભાવિક રીતેજ ચિત્ર કાઢવાનું મન થાય છે, અને પોતાના વિચાર
દર્શાવવાના સાધન તરીકે તે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આંધર અને રિથિતિ

કરતાં જાળક સંખ્યા પર વિશેષ લક્ષ આપે છે. દાખલા તરીકે માણસનું ચિત્ર કાઢતાં એક તરફ બંને હાથ ચીતરવામાં તેને કંઈ વિચિત્ર લાગતું નથી; પણ હાથની સંખ્યાની તે ભૂલ કરતું નથી. એજ પ્રમાણે તે માયાનું ચિત્ર કાઢવામાં પણ તે આંખ કે નાકની સંખ્યામાં ભૂલ કરતું નથી, જે આંખ અને એકજ નાક કાઢે છે; પણ ધણીખરી વખતે બંને આંખો નાકની એકજ જાણુએ ચીતરે છે. જાળકને માખાપોની સાથે રહેવું, તેમનું અનુકરણ કરવું અને તેમને પ્રત્નો પૂછવા ગમે છે. આવે પ્રસંગે જાળકને સચના આપી તેમની પાસેજ સવાલના ઉત્તરો દેવાવવાથી લાભ થાય છે.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ ૫૪ ૧૮ થી ચાલુ.)

ગુણવિધાન અને વૃદ્ધિવિધાનથી થતારા સ્વરોની તથા તાલગ્ન અને ઓઠ્ય સ્વરોની અદલાઅદલી ભાષાના વિકાસમાં આપણે દેખીએ છીએ. જુઓ સં. ઓપધ-ઓસડ, રાખ્ય-રૂપું, સૌભાગ્ય-સૌહાર્ગ-સુહાર્ગ, નર-વેર, ચૈલ-ચેડાં ફાડવાં, કાણુ-ખૂણા, વેદના-વીણુ, ફેન-ફીણુ, કુખુસ-ફેફસું, નૂપુર-નેપુર, પ્રા. પોટ-મ. પોટ-ગુ. પેટ વગેરે. પ્રેમાનંદના સમયની ગુજરાતીના પછે, વળતેને ઠેકાણે હાલ પછી, વળતી રૂપ વપરાય છે, તેમાં પણ એવી જ અદલાઅદલી છે.

ધણાખરા દણંતમાં એ એ ને સ્થાને તાલગ્ન અને એ એ ને સ્થાને ઓઠ્ય સ્વર થાય છે, તે એ બેડકાંમાં તે તે પરભાગરથ સ્વરનું પ્રાધાન્ય અને અભ્યાસરથ સ્વરનું ગૌણત્વ સ્પષ્ટ છે. મહાન વૈયાકરણ પાણિનિ એ પ્રાધાન્યને અંશુલક્ષીમેજ 'કંઠરે ઉકલતા એ એઠા ગુણુ અને એ એઠા વૃદ્ધિ કહે છે.

સંધિસ્વરને બદલે તાલગ્ન કે ઓઠ્ય સ્વર ન થતાં કાંઈ વખતે અભ્યાસના ગૌણકંઠક અક્ષરનો આદેશ થયેલો પણ ગણી આવે છે; જેમકે

Substitution,

ઐત્યહાસ-૧ અનંવાળ-અનવાળું, ગોધૂમ-ગદું-ધઉં, હેમન-ર્ષમા ઇ. ઇ.
 આહી કહેવું પડે છે, કે સંસ્કૃત વૈયાકરણો એ ઐ તથા ઐ ઐ
 ની સાથે અ તથા આને પણ ગુણવિધાન અને વૃદ્ધિવિધાનનો કાર્ય માને
 છે તે બરાબર નથી. અ એ ઐને ગુણસંગા અને આ ઐ ઐને વૃદ્ધિ-
 સંગા વ્યાકરણના નિયમો જાંઘવાની સંજ્ઞાતાને અનુલક્ષીને તેમણે બંને આ-
 પી હોય, તેને આપણે લેવા દેવાં નથી. એ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સંયુક્તિક
 હશે, પરંતુ બાળાવિદ્યાનની દૃષ્ટિએ અશાસ્ત્રીય છે. ગુણવિધાન અને વૃદ્ધિ-
 વિધાનથી થનારા સ્વરો અને તેમના ઉત્પાદક અંશભૂત સ્વરો અસંવર્ણ છે.
 એ ઐ તથા ઐ ઐ તે અ આ સાથે કે ઇ ઈ તથા ઉ ઊ સાથે
 સંવર્ણતા ધરાવતા નથી. એથી બિલકુલ સંસ્કૃત વૈયાકરણના ગુણવૃદ્ધિભૂત અ
 આ સ્વરો પ્રકૃતિભૂત અ સ્વર સાથે સંવર્ણ છે. વળી પ્રકૃતિભૂત અ અને
 ગુણભૂત અ એ બેના ઉચ્ચારમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ શ્રુતિગોચર થતો નથી
 તો વ્યર્થ તેમનો વિષયવિભાગ પાડવાનું કંઈ સ્વાસ્થ્ય નથી; કલ્પિત ગુણ
 અ બિન્નો કરવાનું કારણ નથી. વળી આકારને સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ, દીર્ઘ
 એતું નામ આપ્યું છે ને તે સાર્થક છે તો પછી તેને બ્રજ બિપ્પાનનાં નું
 વૃદ્ધિ નામ આપવામાં પણ કંઈ સ્વાસ્થ્ય નથી જણાતું. અકાર આકારને
 ગુણવૃદ્ધિ સંગા આપીએ, તો તેના પ્રધાન ઉત્પાદક અંશભૂત અની પૂર્વે હોય
 અમંવર્ણ સ્વર અભ્યસ્ત કહેવો-એના યોગથી અકાર આકાર પ્રગટે? ગમે
 તે દંદિર્નિદુએ તપાસતાં ત્રિવોદાસ્પદ વૈયાકરણ પરિભાષા અશાસ્ત્રીય છે, એ
 ટલે અપ્રાણ છે. એ પરિભાષાનો ગોટાળો શાથી ઉત્પન્ન થયો, તે વિચા-
 રીએ. આપણે જોને હ્રસ્વ સ્વર કહી ગયા તેમાં અનુસ્વાર ન મળ્યું હોય
 અથવા તો તેની પછી સંયુક્ત વ્યંજન ન આવ્યો હોય, તો હંદશાસ્ત્રમાં
 તેને લઘુ સ્વર કહે છે. આપણાં દીર્ઘ સ્વર અને સંધિસ્વર શરૂ કરેવાય છે.
 હવે સં. ૧ તાડું ૧ તાડું અને ૧ સુરું તું ચોરૂ થાય છે, તે લઘુ સ્વરને બદલે
 મળતા દીર્ઘ સ્વર-૩૫ અને મળતા સંધિસ્વર-૩૫ સ્વર મૂકવાથી થાય છે.
 આ રીતનો ફેરફાર તે વાણીનો એક સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે તેને અનુસ-
 રીને સં. અધીનું શુ. આધીન; ગુરું ગોર વંગેરે થાય છે.

ઉપર આપણે હ્રસ્વત્રિપુટી, દીર્ઘત્રિપુટી, ગુણયુગ્મ અને વૃદ્ધિયુગ્મ એ રીતે કુલ દસ સ્વર વિષે કહી ચૂક્યા. આ દસ સ્વર જુના છે, વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં તે મળી આવે છે. ઐ-ઐને પ્રાકૃતમાંથી વૈયાકરણ્યે બાતલ કરેલા છે. શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃત ઐ-ઐને ઠેકાણે અઘ-અઉ એવી જોડણી મળી આવે છે. પરંતુ લોકની બોલીમાં એવી 'પૃથક્કૃતિ યર્ધ' નહિ હોય, એટલે કે ઐ-ઐ તો ઐ-ઐ રૂપે જ 'અપૃથક્કૃત' બોલાતા હશે. એમ ન હોય તો સૈ ઐ સંજ્ઞા પર વૈદ્ય જેવા સાદા ચાલુ શબ્દોમાં ઐ-ઐનો ઉચ્ચાર સંપ્રદાય વિચ્છિન્ન માનતાં શી રીતે જળવાઈ રહે? વળી રાઈને આમ્ય વર્ગ રૈ, ન્હાઉ ને ન્હૌ બોલે છે. તેમાં વૃદ્ધિયુગ્મ અસ્થાને પણ દેખા દે છે; તે લોકવાણીમાં ઐ-ઐના શુદ્ધ ઉચ્ચાર જળવાયાની સાક્ષી પૂરે છે. આ રીતે મહાસંસ્કૃત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં યર્ધ અતિપ્રાકૃતમાં બિ-તરી આવનારા 'પૂર્વોક્ત દસ સ્વરો જુનાજ છે. એ દસ સ્વરોના ઉચ્ચાર સંવૃત એટલે સાંકડા છે. એમાંના ઐ-ઐ ને મળતા પહેળા ઐ-ઐ એ બે સ્વરો વિવૃતિવિધાનથી નવા થયા છે. જંબ અને રૌદ્રમાં એ ને ઐ શ્રુ-તિગોચર થાય છે, તે વિવૃત છે. પરબાપામાંથી વિવૃત સ્વર સાથે જ વ-ગર-વિકારે આવેલા જંબ જેવા શબ્દોમાં એ વિવૃત ઉચ્ચાર સ્વતઃસિદ્ધ છે; અને રૌદ્ર, વ્યૌક, વૈર વગેરે 'તર્લ્લવ' શબ્દોમાં સાધિત છે. સાધિત પ-હેળા ઉચ્ચારનો ઉર્લ્લવ અનેક દારણથી થાય છે. (૧) વખતે એમ બને છે કે શબ્દમાંના એકાદ વ્યંજનનો લોપ થવાથી એકંદર વગળ થટવાને લીધે આપોઆપ સ્વર વિવૃત બોલાય છે; જેમકે પ્રા. પઠદ્દો-પેડો, પ્રા. વહિલ્લ-વહલ્લ, સં. ચતુષ્ક પ્રા. ચઉક્ક-ચૌક, પ્રા. √ચિહુદ્-√ચૌટ ઇ. ઇ. (૨) વખતે કોમળ ઉચ્ચારનું અનુસ્વાર બળેલું હોવાથી ઉચ્ચાર પ-હેળા પડે છે; જેમકે ફેટ. ખંચ, વૈંગણ, √પૌક, √ચૌક ઇ; (૩) વખતે ઉપર અનુનાસિક વિવૃત ઉચ્ચાર ઉત્પન્ન કરવામાં સહકારી થાય છે; જેમકે નંચ, કેમ, દેન, મામ, દોણી, રૌન ઇ. (૪) વખતે એમ પણ

૧ સંધાયકાં ઉચ્ચાર છૂટા પડવા તે. ૨ છૂટા ન પડેલા. ૩ વેદનું સંસ્કૃત. ૪ સંસ્કૃત કુટુંબની ચાલુ દેશભાષા જેવી કે હિંદુસ્તાની, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે. ૫ પહેલાં કહેલા. ૬ સંસ્કૃત ઉપરથી થયેલ. ૭ પછી આવનાર.

બને છે કે આમાંનું એકે કારણ નથી હોતું છતાં સવૃત ઉચ્ચારવાંજા સં-
 રૂપ શબ્દથી નોખા પાડવાની ખાતર ઉચ્ચાર વિવૃત કરવામાં આવે છે;
 જેમકે કરે=હાથવડે, કરે=નીપજાવે; ગોળ, ગોળ; મોર, મોર; કોઠી, કોઠી વગેરે.
 અર્થિ કહેવું જોઈએ કે સોમ, રોમ, લોમ વગેરે તત્સમ શબ્દમાં ઓકાર
 સંવૃત છે, તો પ્રેમ, સેના, વેન વગેરે તત્સમ શબ્દમાં ઓકાર વિવૃત. જો-
 લવાનું કંઈ કારણ નથી.

જૂના સ્વરોમાં આ રીતે એક તરફથી આપણે જે નવા વિવૃતસ્વ-
 રોનો વધારો કર્યો છે, તો બીજી તરફ આપણે જૂના મૂર્ધન્ય અને દંસ
 સ્વરો મૂળમાં જોઈ જોઈ છીએ. સંસ્કૃત સિપિમાં નોખા દંસ અને મૂર્ધન્ય
 સ્વરંવર્ણ છે, પરંતુ ઉચ્ચારના સંબંધમાં ગોટાળો છે. બધા વૈયાકરણોને મૂ-
 ર્ધન્ય સ્વરનાં હ્રસ્વ અને દીર્ઘ રૂપ બને ગાન્ય છે, સારે દંસ સ્વરંતું હ્રસ્વ
 રૂપજ કેટલાક કબૂલ રાખે છે ને કેટલાક હ્રસ્વ ને દીર્ઘ બે આપે છે.
 જદીર્ઘ રૂપ બાધામાં કોઈ પણ જોલમાં મળી આવતું નથી. હ્રસ્વ લૂકાર
 પણ માત્ર કંઠ્ય જોલમાં કંઠ્ય છે. વ્યાકરણ પ્રક્રિયામાં લૂકાર-ત્રકારને
 એક ગણ્યા છે, જેથી વિચાર્યમાણ લૂકારતું તોખાપણું નહ થાય છે. બીજું
 તરફ ત્રકારનો ઉચ્ચાર રૂપાંતર પામતો આવ્યો છે. પ્રાતિશાખ્ય તેને
 છઠ્ઠીમૂલીય એટલે કંઠ્ય કહે છે; વૈયાકરણ મૂર્ધન્ય લેખે છે. પ્રાકૃતમાં મૂ-
 ર્ધન્ય તેમજ દંસ સ્વર છે નહિ. વર્તમાન શુન્નરાત્રીમાં તત્સમ શબ્દોમાં-
 નો ત્રકાર તે રકારમાં જ ધ ઉ મેળવીને જોલીએ, તેવો ઉચ્ચારવામાં
 આવે છે. જોલીમાં હ્રસ્વ થયલા ત્રકાર અને પકાર સિપિમાં તત્સમ શ-
 બ્દોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, તે તો ચિત્રામણનાં મેનાંપોપટ છે. હ્રસ્વ દીર્ઘ
 મૂર્ધન્ય દંસ સ્વરના શુદ્ધ ઉચ્ચાર તો પ્રાકૃતમાં છે નહિ; ને શુન્નરાત્રીમાં
 આપણે જોયાજ છે, એમ કહેવું પડે છે. એ સ્વરોનાં શુણ્ણવિધિવાનથી
 ચત્તારા હ્રસ્વસ્વર અને હ્રસ્વસ્વર તો સંસ્કૃત મહાસંસ્કૃતે મથ્યુ બોલા છે.
 અપ્રમદકૃત સ્વરોચ્ચારને ઠેકાણે અબ્યાસ અને પ્રધાનઅંશભૂત મૂર્ધન્ય દંસ
 સ્વરની પ્રમદકૃતિયાથી થયલાં અરૂ આલૂ આરૂ આલૂ એવાં કદંગાં વિકૃત

૧ સંસ્કૃતમાંથી વગર વિકારે જીતરી આવેલા. ૨ ત્ર ને ત્ર. ૩ હ્ર હ્ર. ૪ હ્ર
 ૫ સંધાયલા ઉચ્ચાર છટા પડવા તે.

રૂપો વૈયાકરણો આપે છે, જે સંધિકાર્યથી ચયલા એ ઓ એ ઓને સ્થાને પૃથક્ક્રિયાથી ચનારાં અય્ અન્ આય્ આવ્ રૂપને ગણતાં છે. સરવાળે જે સૂર્યન્ય, જે દંત તથા જે જે સંધિસ્વરભૂત દંડમૂર્ધન્ય અને દંતમૂર્ધન્ય, એમ આઠ સ્વરોચ્ચાર અલારે વાણીમાંથી લુપ્ત થયા છે, જ્યારે નવા તો જે ન ઉદ્ભવ્યા છે.

આપણા સ્વરોચ્ચારની સરખામણી ઇંગ્રેજી બાપાના સ્વરોચ્ચાર સાથે કરી વિશેષ એટલે વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં લેઈએ. આપણો અકાર 'બહુધા મધ્ય લયે અને પદ પદાંશને છેડે દૃત લયે બોલાય છે. રમત એ પદમાં પહેલા જે સ્વરોચ્ચાર મધ્ય લયના છે; પરંતુ પદાંત તકારમાંના સ્વરનો ઉચ્ચાર દૃત છે. તે દૃત લયે બોલાય છે તેથી તેને ફટલાક વિદ્વાનો સામાન્યતઃ મધ્ય લયે બોલાતા સ્વરોની અપેક્ષાએ શાંત કહે છે. સ્વર જે પ્રકૃતિએ ઉચ્ચાર્ય-ઉચ્ચારાત્મક છે તેને શાંત એટલે અનુચ્ચાર્ય કહેવો એ વદતોચ્ચાત જેવું છે. આ અશાંતિ ઊપજવનાર દૃત લયે બોલાતો અકાર ઇંગ્રેજીમાં છે નહિ. અકાર પછીના ખીજા બધા સ્વર આપણામાં મધ્ય લયે બોલાય છે. ઇંગ્રેજીમાં first વગેરે બોલમાં આકાર દૃત છે. વળી કાંઈમાં વેલેખિત લયનો એ છે. isleમાં મધ્ય લયનો આ અને દૃત લયનો ઇ તથા outમાં મધ્ય આ અને દૃત ઉ સંકીર્ણ-પૃથગ્ભૂત રહે છે. જ્યારે આપણા-એ ઓમાં ઉત્પાદક અંશભૂત સ્વરો ગળી નઈ ઉચ્ચારો અપૃથગ્ભૂત-અસંકીર્ણ છે. ઇંગ્રેજીમાં ખીજા પણ સંકીર્ણ સ્વરો છે, પણ તે પ્રેરણા વિવેચનમાં અનુપયોગી છે.

અલારસુધીના જે જે વાગ્વ્યાપારનું નિર્દેશન કર્યું છે. તે તેના કાર્ય સાથે અહીં એક વાર ગણાવી આગળ વધીએ. પ્રથમ વ્યાપાર કંઠ્યવિધાન જેણે કરીને અકાર પ્રગટયો. ખીજો વ્યાપાર સ્થાનાંતરવિધાન, તેની પ્રવૃત્તિ-ઇકાર ઉકારના આદિભાવમાં મનોગોચર થાય છે. ત્રીજો વ્યાપાર વિલંબનવિધાન-જેથી દ્રુત સ્વરના દીર્ઘ સ્વર આ ઈ ઊ નીપજે છે. ચોથો વ્યાપાર શુદ્ધવૃદ્ધિવિધાન-જેનું કાર્ય એ ઓ એ ઓ છે. પાંચમો વ્યાપાર વિવૃત્તિવિધાન; એને લીધે અં અં ઉદ્ભવે છે. આ રીતે અકારનો ઇ ઉ સાથે, આ બંધાનો આ ઈ ઊ સાથે, એમનો પાછો એ ઓ

ઐ ઐ સાથે અને એમાંના સંવૃત એ ઐ નો વિવૃત એ ઐ સાથે સંબંધ ધ્યાનમાં લેખ્યું. તો સાંખ્યશાસ્ત્રમાં નિરૂપિત સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવના જેવી એક તરેહની અવિચ્છિન્ન શૃંખલા અથવા પરંપરા પ્રતીત થાય છે.

સ્વરોચ્ચાર ઉપર કહ્યું તેમ ખાર છે, પરંતુ ગુજરાતી લિપિમાં નોખા વર્ણુ તો ત્રણ જ સ્વર મળ્યા આવે છે. એ ત્રણ સ્વર હ્રસ્વ ત્રિપુટી અ ઇ ઉ છે. આ સ્વર હ્રસ્વ અના પછે કોનો ઉમેરવાથી, ઈ ઊ હ્રસ્વ ઇ ઊ લંબાવવાથી, એ ઐ અકારને ગાયે માત્રા ચડાવવાથી અને ઐ ઐ વર્ણુ કોનો તથા માત્રા બેના ઉમેરણથી આકારાય છે. હવે બાપાવિ-ગાનની દૃષ્ટિએ ખારે સ્વરોને બ્યારે અકારનાજ પરિવાર તરીકે જોઈએ છીએ, સારે ઇ ઉ ઉચ્ચાર માટે સ્વતંત્ર વર્ણુની શી જરૂર છે ? એ ઐ ઐ ઐને માટે તો સ્વતંત્ર ચિહ્ન છે નહિ; માત્ર અવર્ણુમાં કાનામા-ત્રાનો વધારો કરી નિર્વાહ કરવામાં આવે છે. દેવનાગરી લિપિમાં એકારનું સ્વતંત્ર ચિહ્ન છે, જેમાં માત્રાના વધારાથી ઐ વર્ણુ લખાય છે. પણ શક રહે છે કે તે ચિહ્ન અવર્ણુના અતિપ્રાચીન-અતિમૌર્ય રૂપમાં પડિમાત્રા મળી જવાથી સહજ દેરફારથી નીપજ્યું હશે. હવે બ્યારે નવ સ્વરના સ્વતંત્ર નિશ્ચિત વર્ણુ નથી, છતાં કાનામાત્રાના સંકેતથી નભાવીએ છીએ. સારે વ્યંજનનાં જોમ પક્ષાખાં દરિયે ઢિયે તેમ લિપિમાં વિકૃતિભૂત અ-ગિયાર સ્વર માટે પ્રકૃતિભૂત અકારનાં પણ પક્ષાખાં શા માટે ન ચોંજવા ? વર્તમાન કાળમાં પ્રત્યેક વિષય સરળ અને પદ્ધતિયુક્ત કરવા તરફ બ્યારે પ્રવૃત્તિ મચી રહી છે; સારે ઉપરની વાત પણ શું ધ્યાનમાં લેવા જેવી નથી ? આ વિષય લિપિ-લેખનના વિચારકનો છે; તેથી તેમનેજ ઉક્ત-વેદના પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાનું સોંપું છું.

અપૂર્ણ.

સાહિત્યપરિષદ્માં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે વાંચેલો નિબંધ.

પ્રેમાનંદ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૩૪૦ પુ. ૪૪ માથી.)

ભાંખાભક્તિનો મહામંત્ર પામી ગુર્જરગિરાના ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રેમાનંદે પ્રાચીન વૈદિક ચરણોની સ્મૃતિ આપતું બાવન અનુયાયીતું સદ્કારી મંડળ સ્થાપ્યું જેમાં કવિજ નહિ પણ કવિત્રીઓ પણ હોવાનું વાંચીએ છીએ. આ આપણા બાવન વીરનું સચ્ચત વલ્લભતા એક ઋષિવિજય સર્વેષામાં કરેલું છે. એ પૈકી જેમની કૃતિ પ્રકાશમાં આવી છે એવા તો ગાયક વીરજી, સદાશી હરદાસ, પ્રસાદકવિ હારદાદાસ, અનુવાદકવિ રત્નેશ્વર, નિરંકુશ કવિ વૃક્ષભ અને સાદો સુંદર, એ છજ છે. એઓમાં પ્રેમાનંદનું પ્રથમ પ્રીતિપાત્ર હૃવીરજી છે. ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ ક્યારે જોડાયો તે હાલ તકી કહી શકાતું નથી. રા. સા. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે કે વીરજીમાં ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ ન હતી; પરંતુ તેનો કંઠ મધુર હતો, એને લીધે પ્રેમાનંદની એના ઉપર પ્રીતિ થઈ. કહે છે કે પ્રેમાનંદ કાવ્ય રચતા તે વીરજી ગાતો. પ્રતિભા કમી છતાં ગાયક તરીકેના પક્ષપાતથી દોરાર્ધ ગુર્જર સાહિત્યના સ-

૫એ સર્વેષો નીચે મુજબ છે:—

છે નવ દાસ અને બઈ ચારજ, રત્ન ભલો હૃય શિષ્ય કહાવે;
છે ભવ રાસ અને બઈ ચારજ, રત્ન મળાં કૃય વિષ્ય કહાવે;
છે વીર પંચજ, જી ગણિયે તણ, નંદ અતુરનું નામ મુદાવે;
છે વીર વલ્લભ, શે ભણિયે ગણ ? એકજ પ્રેમનું નામ પુદાવે.

હૃવીરજીના મુદ્રાકિત ગ્રંથોની શાસતાર તીપ:—

વિ. સં. ૧૭૨૦ સુરેખાદરણ.

૧૭૨૫ કામાવતીની કથા.

૧૭૩૦ બગિરાજનું આખ્યાન.

૧૭૪૨ દયાવતારકથા.

મુલકર્ષ અર્થેનો મહાન સમારંભમાં કામની વહેંચણી કરતાં પ્રેમાનંદે તેને દા-
રસી-આરંખી-કુર્દ વાર્તાને ટકોર મારે એવી આદ્યુત વાર્તાઓ રચવાનું
સોંપ્યું હતું. એ કામ તેણે કામાવતીની કથા આદિ વાર્તા લખી બંજાવ્યું.
પરંતુ તેમાં વિદેશી વાર્તાસાહિત્યના જેવો ચમત્કાર અથવા પૈશાચી બૃહત્કથા
જેવો રસ આવી શક્યો નહિ, તેથી પ્રેમાનંદનું મન ગાત્યું નહિ. કામાવ-
તીની કથા અને બીજા ગ્રંથો કરતાં વીરછતું મુરેખાદરણ વધારે લોકપ્રિય
થયું જણાય છે; કેમકે એની પ્રતો સહેલથી મળી આવે છે. બધી પ્રતોમાં
વિ. સં. ૧૭૨૦ ની સાલ જોવામાં આવે છે. એ આખ્યાનના આદ્યે વી-
રછ નરાસિંહમહેતા વગેરેને સ્મર્યા પછી પ્રેમાનંદનું નામ લે છે, અને પ્રંબુ,
સ્વામિન+ એવાં વિશેષણ આપી વંદના કરે છે. તે ઉપરથી ગુજરાતી લે-
ખક તરીકે સં. ૧૭૨૦ પહેલાં પ્રેમાનંદની સારી પ્રતિષ્ઠા જાણ્યાનું અનુમાન
થાય છે. સાર પછી જે વર્ષ હરિદાસે સીતાવિરહ રચ્યો તેની સંભાષિએ
વિપ્રગુરુ એવા મહામ શબ્દે પ્રેમાનંદનો નિદેશ છે. રા. સા. હરગોવિંદદાસ
લખે છે કે હરિદાસ પ્રેમાનંદના ધરનું કારભાર કરનારો વણિક હતો. તે
વિ. સં. ૧૭૨૨ માં પ્રેમાનંદનો શિષ્ય થયો. પ્રેમાનંદની પેઢે એણે પણ
એંશીથી વધારે વરસનું આયુષ્ય ભોગવ્યું જણાય છે; સાથી જો એની પ-
ત્નીનો કાળ થયો ત્યારેજ હરિદાસની હિમ્મર એંશી વરસની હતી. મોટી
હિમ્મરે કવિતા કરવા માટેથી તે તેમાં પણ પ્રતિભા તેજસ્વી નહિ તેથી
હરિદાસની કવિતા ઉંચા વર્ગમાં મૂકી શકાય એવી નીવડી નહિ. આ કા-
રણથીજ સાહિત્યના સમુલ્કર્ષના સમારંભમાં પ્રેમાનંદે તેને કંઈ કામ સોંપ્યું

+ખુલાસા સાર જુઓ વીરછ ફ્રન બજિરાગનું આખ્યાન કરવું.

યાવનરૂપ પ્રજા પ્રેમાનંદ ગુણ ગાતાં લજ્જતય.

હરિદાસના મુદ્રાકિત ગ્રંથોની સાલવાર ટીપ્પણ—

વિ. સં. ૧૭૨૨ સીતાવિરહ.

૧૭૨૬ સામળશાહનો વિવાહ.

૧૭૨૭ નરાસિંહમહેતાના આપનું શાહ.

૧૭૩૭ ભારતસાર.

નહિ હોય. એના પ્રસિદ્ધમાં આવેલા ગ્રંથો પૈકી સામગ્રાહના વિવાદની કેટલીક લિખિત પ્રતમાં કર્ત્તા તરીકે આધારભટ્ટ એવું નામ જોવામાં આવે છે. હરિદાસ ને આધારભટ્ટ એક કે ભિન્ન એ તકરારનો નિવેડો કરવો જાણ્યું ઉપર મુદ્દા એ દીર્ઘાયુ પુરુષનીજ હયાતીમાં તેવોજ ખીજો દીર્ઘાયુ ને તેવોજ મોડી કવિતા લખનાર જે દ્વારકાદાસ તેના વિશે કહીએ. હરિદાસ પ્રેમાનંદના ઘરમાં રહી સહવાસથી કવિતા જોડતાં શીખ્યો. એનામાં ઈશ્વરદત્ત શક્તિ ન હતી. એથી જિલહું દ્વારકાદાસમાં નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી, પરંતુ તે અદ્ભુત હતી. તેમની સંસ્કારી શુદ્ધિથી પ્રસન્ન થઈ પ્રેમાનંદે તેમને કવિતા કરવાને પ્રેર્યા. એ સમયે તેમનું વય પચાસ વર્ષનું હતું. નિરંકુશ વલ્લભ ઉપવાસ કરી યોગી જીવ્યો કે ‘એ કવિતા કરશે તો પછી ચાંડીરાંડો કવિતા કેમ નહિ કરે ?’ પ્રેમાનંદના પ્રસાદે ૧૨૪* દ્વારકાદાસે કવિના કરી અને તે જીયા પ્રકારની કવિતા કરી. એ વખતે વલ્લભનું વય જોગામાં જોઈું પંદર વરસનું ગણીએ તો એનો વિ. સં. ૧૭૧૫ માં જન્મ થયો હોવો જોઈએ; કેમકે દ્વારકાદાસ સં. ૧૬૮૦ માં પોતાનો જન્મ થયાનું અને પચાસ વર્ષે ગુરુનો મેળાપ થયાનું લખે છે. તે લેખે દ્વારકાદાસને કવિતાની પ્રસાદી સંવત્ ૧૭૩૦ માં થઈ એ અર્થાપન છે. વલ્લભના જન્મકાળે પ્રેમાનંદનું વય x વીસ વરસનું લેઈએ તો સંવત્ ૧૬૯૫ ના અરસામાં એટલે કે દ્વારકાદાસ જન્મ્યા પછી આશરે પંદરે વરસે અને અઘૂરો મૂકેલો દશમસ્કંધ સુંદર મેવાડે પૂરો કર્યો. તે પહેલાં આશરે સોએક વરસે પ્રેમાનંદનો જન્મ થયો લેખાય. પ્રેમાનંદની પ્રસાદી પાખી દ્વારકાદાસ કવિ થયા, તેથી એમને પ્રસાદકવિ કહીએ છીએ. દ્વારકાદાસે ગુર્જર સાહિત્યમાં કિંમતી ઉમેરો કરી ગુરુએ આદરેલ. મદાન સમારંભમાં નિઃશબ્દ સહાયતા કરી છે.

*જુઓ દ્વારકાદાસકૃત બાર માસનો છેવટનો ભાગ:—

“સોજસે ઐશીમાં જન્મ છે રે; પંચાશ વર્ષે ગુરુ મેળાપ”

x રા. સા. હરગોવિંદદાસ પ્રેમાનંદનું વય ૩૨-૩૩ વરસનું હતું ત્યારે વલ્લભ જન્મ્યો એવું લખે છે.

ત્રેમાનંદનો મોથો સહકારી +રત્નેશ્વર જ્યુતપન્ન પંડિત હોતો અને સંસ્કૃત ગુને મરાઠી વૃત્તબદ્ધ સાહિત્યના જેવું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઊભું કરવા શુરની આત્મા હતી તેને માન આપી તેણે કદિન વૃત્તમાં અલંકારમુક્ત કેટલીક કવિતા કરી છે. ઉપરાંત તેણે ઉત્તમ સંસ્કૃત પુસ્તકોના પંડિતમાન્ય અનુવાદ કરી ગુર્જર સાહિત્યની સારી અભિવૃદ્ધિ કરી છે. એટલા માટે એને અનુવાદકવિ એવું નામ અમે આપીએ છીએ. શુરએ વ્યાસ ભગવાનના ભારતને આધારે ગુજરાતીમાં મહાભારત રચ્યું, તો વ્યાસ શિષ્ય જૈમિનિના ભારતનો અનુવાદ શિષ્યે આદ્યૌ. રત્નેશ્વરનો પાંડવાશ્વમેધ સંસ્કૃત જૈમિનીય અશ્વમેધનું ભાષાંતર છે; અને રત્નેશ્વરનું સ્વર્ગારોહણ સંસ્કૃત જૈમિનીય સ્વર્ગારોહણ વિપરથીજ રચાયું છે. જૈમિનિનું ભારત નાશ થયું હોવાય છે, તે વાત મને મળી આવેલી સંસ્કૃત સ્વર્ગારોહણની પ્રત ખોટી પાડે છે. જૈમિનિના ભારતનાં ખીજાં પર્વ પણ કદાચ સોધ ખોળા કરીએ તો મળી આવે. ખીજા તરફ રત્નેશ્વરના ભારતનાં ખીજાં પર્વ પણ મેળવી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની અને તેની વ્યાસ ભગવાનના મહાભારત સાથે સરખામણી કરવાની પણ જરૂર છે. અસ્તુ. શુરએ વ્યાસ ભગવાનના ભાગવત મૂળને આધારે નવું ભાગવત ન્યારે વિસ્તાર્યું, ત્યારે શિષ્યે શ્રીધરી દીક્ષાનું હાર્દ લેખ મૂળનો અનુવાદજ કયો. વળી શુરએ લઘુત્રયીમાં આદિ સ્થાન ભાગવતનાં ઋદ્યુવંશનું ભાષાંતર લખ્યું, ત્યારે શિષ્યે બૃહત્ત્રયીમાં

+ રત્નેશ્વરના મુદ્રાંકિત ગ્રંથોની સાક્ષવાર ટીપ:—

વિ. સં. ૧૭૩૯ ભાગવત દશમ સ્કંધ.

૧૭૪૦ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ.

૧૭૪૩ પાંડવાશ્વમેધ.

૧૭૪૮ સ્વર્ગારોહણ.

૧૭૭૦ મૂર્ખાવલી.

* મંવત ૧૬૦૪ ના જેઠ સદિ ૭ ને શુરવારે સમાપ્ત કરેલું કાલો-લના સુરભટ્ટનું સોળ કડવાંતું સ્વર્ગારોહણ પણ મળી આવે છે.

‡ જુઓ વીરજી કૃત કામાવતી, છેવટની પંક્તિઓ:—

કાલિદાસ સરખા કવિજન, રદ્યુવંશ કીધો પાવન;

તેહતણા પદપંકજ બજ, સેવક યદ્યોહ્યો વીરજી,

માન્ય મનાતા શિશુપાલવધનું ભાષાંતર રમ્યું. આ રીતે ગુરુભક્ત શિષ્ય ગુરુને પગલે પગલે આંત્રી 'ગુરુના બગીરથપ્રયત્નમાં સદાયજીત થવા ઉદ્ધુ-ક્ત રહ્યો. રત્નેશ્વરે કોઈ નવીન સ્વકલ્પિત કાવ્ય રમ્યું નથી. -તેવાં એક નહિ પણ અનેક કાવ્ય રમ્યાનું માનં તો નવલક્ષ્મીને છે. તેણે નવરસનાં નવ કાવ્યો રચી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં વંધારો કરવા ઉપરાંત દુરાસાધ્ય પ્રે-માનંદને પણ કૃષ્ણવિદિ કાવ્યથી રંજિત કર્યો. પિતાની પ્રસન્નતાના ધ્વનિ પાંચાલીપ્રસન્નાધ્યાનના નીચેના શ્લોકમાં સ્ફુરી રહ્યા છે:—

વલ્લભ-પ્રાણુચટ્ટી પણ વલ્લભ ! સુલ્લભ પુત્રિ પિતા શું કમાયો ?

તાત તને નવ કરે તન તાપ નિવારણ તેજ વહવાયો.

આપથી આપ એર જગ ભીતર, ધન્ય પિતા સહુ દામ મનાયો;

ભીયણુ ભીમ મહા ભડ મ્હા વર, ધન્ય હું, ધન્ય હું, સુત સવાયો !

વલ્લભની પિતા પ્રેમાનંદ પ્રત્યેની અને મૈયા ગુર્જરીગિરા પ્રત્યેની અ-નન્ન ભક્તિ એજ નાટકની નીચેની ઉક્તિમાં સ્ફુટ પ્રદર્શિત છે:—

મૃન હું શે થયો ઉત્પન્ન, નવ જનની કરીજ પ્રસન્ન—

જનકે જાણિયો ના શર—જન કહે ગૂમાવ્યું મો વર !

આથવા મને ઉત્પન્ન કરનાર આવા પણ કેમ ન હોય ?

શે કાળ-કાળકતોજ સ્થાય માગે, કહોજ કિયે ઉપાય ?

જો કાળ તેતણી સ્થાય થાય, કહો ક્યમ કરી તે કર્તા મનાય ?

એજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનંદે બીજા સહકારીને પણ પ્રસ-ન્નતાપૂર્વક સંભાર્યો છે. સંબંધ ધરાવતું કવિત નીચે પ્રમાણે છે:—

આ તે લલિત મુખન મધુકણુ શ્રવે શકે,

વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાસ મોંઘી ધણી !

+ વલ્લભના મુદ્રાંકિત ગ્રંથોની માસવાર ટીકા:—

વિ. સં. ૧૭૬૦ મિત્રધર્માધ્યાન.

૧૭૭૧ યુધિષ્ઠિરટકોદરસંવાદાધ્યાન.

૧૭૭૭ કુંતીપ્રસન્નાધ્યાન.

૧૭૮૦ દુઃશાસનરુધિરપાનાધ્યાન.

૧૭૮૧ યક્ષપ્રગ્નોત્તર.

પ્રેમાનંદ.

કિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણુ. વાસ વનું
અનુદિન-આ-ગુલાબ. ગુન્ઠરી મહામણિ ।
ઉપવન કુસુમિત નેઈ મત્ત ભૂંગ ગુંગે,
અકલ પરભૂત આ વાણી દો પ્રેમ તણી ।
*સુરભિએ સહકાર પ્રદુક્ષિત પૂર્ણ કાધા,
પ્રસુદિત દિવ ગિરા સુરભિ સુહાગણી ।

આમાં વાસ વનું કિંશુક તે રસની ખામીવાળો વીરજી, મણિ તે રત્નેશ્વર, મત્ત ભૂંગ તે નિરંકુશ વલ્લભ, પરભૂત તે પ્રસાદપોષિત કારકાદાસ, એ સહકાર કહેતાં સહકારી અને દિવ તે પ્રેમાનંદ પોતે, એવો ધ્વનિ સમાયો છે. પ્રેમાનંદજી મત્ત વિશેષણ આપ્યું છે તેથી વલ્લભને અમે નિરંકુશ કવિ કહ્યો છે. એનાં કાવ્યો એની નિરંકુશતાની પ્રતીતિ દરાવવા બસ છે. માત્ર અવસાનકાળે જ્યે દશમ અધુરો પૂરો કરવાનું સોંપ્યું તે સુંદર મેવાડનું પ્રસ્તુત કવિતમાં સચ્ચ નથી; ને તે હોઈ ન શકે. કેમકે સંવત્ ૧૭૯૬ પહેલાંની સુંદરની કૃતિ જાણવામાં નથી. સુંદરની કવિતામાં વલ્લભની ધમક કે રત્નેશ્વરની જાડા છે નહિ, તેથી તેને સાદો સુંદર કહ્યો છે.

આ કવિમંડળ પૈકી કવિતા કોને કહેવી એ વિષે પ્રેમાનંદને સામળ સાથે ઉઠેલા ઝગડામાં ભાગ લેનાર રથી મહારથી તો વીરજી અને વલ્લભ એ બે છે. એ વિગ્રહનો આરંભ પ્રેમાનંદની ઉગતી જુવાનીમાં થયો જણાય છે. સંવત્ ૧૭૨૫ માં પ્રેમાનંદના આવન વીરમાં આગળ પડતા વીરજીએ સામળજીની સરસાર્ધમાં કામાવતીની કથા રચી. એ અને કાકુરાજની કથા સુરેખાહરણની કથા વગેરે યોજી કાઢી. વાતો લખવાની શક્તિથી વીરજી સામળને હંધાવી શક્યો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેને એપેકું નાકું છોડી દઈ તેને પાછા હાકું પડ્યું. તે નેઈ ન રહેવાયાથી મહારથી વલ્લભ આગળ ધસ્યો તેણે સામળ ઉપર વાગ્યાણુનો વરસાદ વરસાતી મૂક્યો. કુંતીપ્રસન્ના-પ્યાનમાં તે સામળને માર્મિક વાગ્યેહારથી હેડો પાડે છે. જુઓ તે શું લખે છે તે:—

કવિશ્વર આગ્યા એક તેમણે કવિત કયું;

* સુરભિ તે ગુન્ઠરગિરાના સંબંધમાં સુવાસ પસારનારા ઈશ્વરાનુમદ

શુભ્ર અભ્ર આ તે, હશે અંખાડી કે વીજળી ?
 ઘંટ કેરો ધોર થાય ચઢવા એ લાગ્યો મેઘ ?
 આભૂપણુ જૂલે એ તો રંગની રેખાવળી ?
 હસ્તારોહ આ તો, નહોય ધન અટકાવનાર;
 શુભ્ર અભ્ર કરનાર સંકા થઈ ને ટળી.

કવન કવિનું સુણી નૃપ દેવા લાગ્યા દ્રવ્ય,
 જોઈએ ન જઈ મારે વિત્ત કવિતા કવી.
 એવો જોગ જોઈ એક બ્રાહ્મણ કે ભાટ આવ્યો,
 ગુણુ ગાવા લાગ્યો ઝટ કવિતા નાંખી કરી:—
 શિખિ સમ દાનેશ્વરી નૃપ ! અમે ટેકરખી,
 દા કનેધી દાન લેવું, ખહું લેઉં ના જરી;
 સાંભજો, કવિતા મારી મારે સંભળાવવી છે,
 હાથી હથોડા જેવા આ દિલ્લ જાય છે ડરી;
 પૂછડાં છે સાત, અને દાંત ઉગ્યા ચાર, તહીં
 એક શુંડ; પાછલીએ નહિ શે દંતસરી ?
 દશરથ અજ જેવા ! દાન દીધાં મોટાં તમે,
 કવિયોના કોટ પૂર્યા આપી શેર બાજરી;
 ધન્ય ધન્ય લાગ્યા હાથી ! માતાનું મનાવ્યું મન !
 કોઈથી કરાય નહિ તમારી બરાબરી;
 રાબા રાસભાએ સુણી કવિતા કરામતી આ !
 “આપી દેશે રાય રાજ્ય ! હું જશે આ તરી ! ”
 તે તો કવિ વદા ભારે:—‘લાડવો ખાવો નથી આ
 વર્ણુની સગાઈ કેવી ચોચરણી આંતરી ! ’
 ભીમ ભડ દાળી દાંત બોલ્યો, તોલ તોલ્યો તર્ત:—
 ‘ કચરાવો આવો કવી જઈ પીલો ધાણીમાં. ’
 યુધિષ્ઠિર કહે:—‘ ભાઈ ! ભાટ જેવો બ્રાહ્મણુ આ,
 તોય કરવી ન નિંદા; ધૂળ હોય ધાણીમાં,
 બ્રાહ્મણુ ને કવિ તમે; મારે પસાયતું પાણું. ’

આડી લીટીએ લખાયું; પાણી લીધું પાણિમાં,
 કર્મ-આવાં ધર્મ કરો ! દયાણુ દયાણુ હજો !
 શિવજીની સેવા સજો ! બહાદુ વધો વાણીમાં !
 જોવે પેલા દવિ, જોતે પસાયતું મળ્યું પૂરું,
 સેતુએ ચઢવા લાગ્યા ગુણ ગાઈ રાવના.
 અર્જુને લા જોયું ઝટ, નૃપને નમન કર્યું,
 સેતુ સંહારવા કહ્યું, આવા દવિ જાય ના !
 આજ્ઞા આપી તરનાથ : ' કાર્ય કરો સિદ્ધ જાત ! '
 ધનુષાણુ લીધાં હાથ, સેતુ તોડ્યો, સાંધ ના;
 એમ હતું નોતું કરી માંતને નમ્યો કિરીટી :—
 ' જીજી કંઈ કરો આજ્ઞા, સેવા સાચી ધાવ ના.'

જો રીતે સ્વર્ગ અડવાનું કરેતા બ્રાહ્મણ બાટ કવીશ્વરને લોય જોગો
 કરી મિત્રધર્માખ્યાતમાં તેની નીચે પ્રમાણે નિર્ભરસના કરે છે :—

કવીશ્વર પ્રેમ જેવા-દોક તે-અમારા જેવા;
 શામં સક્ષણવેતા કો રાય-રંક સેવતા,
 અન્નચક્રવત તણ, માગણની રીત બણ,
 ચળવાનું તે ન યજી બને મોટા દેવતા !
 દ્વિત્વધર્મ જૂવનારા વાસ વસ્યા, તેણે કરી,
 ગૂંચરાતને કંલક રેણુ વિણુ રેવતા !

યુધિષ્ઠિરદ્રોહરસંવાદાખ્યાનમાં તો કૃષ્ણને હાથે સિશુપાળની તે વક્ષમન
 હાથે સામળની વડે ધાય છે. જુઓ—

‘ ચંદ્ર સમ શીતળ જે, બગિંચમાં મહાબળ,
 પરિષ્પમાં પરિષ્પ જે કૃષ્ણદેવ તારકા,
 શુન્દરગિરાની પેડે અજણના નવીત એ,
 જાણના પ્રાચીન પૂરા, રસાદિતા ધારકા;
 સર્વગુણસંપન્ન છે પ્રભુ પૂરા પ્રેમવાળા,
 પૂજા પૂરે માનસે તું સામળા આ વારકા;
 ભાવતું હતું અને જ્યાં વેંચે અભિપ્રાય આખો,
 પૃથ્વીપતિએ ત્યાં પડ્યા દરિ-કષ્ટહારકા.

ઉલૂકને ગમે નહિ પ્રભાકરનો પ્રતાપ,
 જોવાયં ન તોય કરે નિંદા, સુણનાર જ્યાં;
 તેવો નર રૂપી ઘૂડ વા ઉલૂક નરપતિ.
 નિંદા કરવા લાગ્યો તે મળ્યા જાણનાર જ્યાં;
 રજના ઊડાડનાર બંદે અને નાંખે રજ,
 પ્રેમ જોવા પ્રભાકર ન કેં આણનાર જ્યાં;
 તથાપિ ઘણું થતામાં તાદર્શ્ય જીમ જોવો કવિ,
 પાદ ઠોપી જોમો થાય છે કો; તાણનાર જ્યાં?

આ વિગ્રહ વિષે સામળના ગ્રંથોમાં ઝાઝો ઇસારો જોવામાં આવતો નથી. માત્ર એના છાંપામાં એક વખત મહમ કહ્યું છે કે—‘લહારો રાજે વેર’, ‘સાંમળો સુંદર વાદે.’ વળી બૃહતકાવ્યદોહનના પાંચમા અંકમાં મદન-મોહનની વાત છાપી છે તેની સમાપ્તિએ નીચેના દૂહા જોવામાં આવેછે;—

ભણ્યો નથી પુરાણ હું, ભણ્યો નથી કંઈ વેદ;
 રસાલંકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ;
 ઘર ઘર રાગ તાણું નહિ પુત્ર ન સુજ ગુણ ગાય;
 રાજદરબારે રઝળવું—મેળવી નથી પસાય.
 બાટ બ્રાહ્મણ ને ભાંડવા લાંબી મૂકે પોક,
 રીઝી બલા બલા કરે, તેથી થાયે શોક.
 રીઝવે ગાન ને તારની હાંચે લેછ કરતાળ;
 શિષ્યો ગુરુનો ગાંદરો, પ્રાદવા ત્યાં શો માલ?
 જન્મ તેમ શબ્દ જોઠવી રચે ઘાટ કુંભકાર,
 કિંમત કાવ્યથી રીજશે કવીન્દ્ર ને કુંભાર,
 કંઠણ કાવ્ય ને કામનીકુચ રીઝે ન રસિયો પુર્ય,
 પથર પકડી રીઝશે રસિયો નહિ પણ મૂર્ખ.
 સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,
 સાદાંમાં શિક્ષા કથે તેજ કવિજન એક. *

* પ્રા. કાં. ત્રિ. માં ઉત્તરાર્ધે નીચે સુજળ છે;—

સતવાદીપણું, સાહ્યણુ નરપતિ કરા નેક.

પરંતુ આ વધારો શક પડતો છે. રા. સા. હરગોવિંદદાસે અનેક પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરી છપાવેલી મદનમોહનમાં આ વધારો છે નહિ. બૃહત્કાવ્યદોહનમાં જ્યાં તે વધારો ગોઠવાયલો જોવામાં આવે છે, ત્યાં તે પૂર્વાપર દ્વિતીય નવાંધો નોખો પડે છે, અને પ્રક્રમનો ભંગ કરે છે. સામ-જના પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા નોંધ પણ પુસ્તકમાં આવી ઉઘાડી નિર્ભરત્વના મળી આવતી નથી. કદાપિ કરે તો કરીને રહે પણ ક્યાં ? વગર બોલ્યે એની વક્ષમ ઝાટકણી કાઢવા ચૂક્યો નથી, તે એ આવાં ઉઘાડાં નમાલાં નિંદાવાક્ય લખે, તો વક્ષમ એની બાકી પણ રાખે કે ? એ વધારો સા-મજનીજ કલમનો છે તે સ્વીકારતા પહેલાં પાકી પ્રતીતિ થવી અપેક્ષિત છે. વક્ષમ વાગ્યાણુનોજ વરસાદ વરસાવી ચઢક્યો નથી. ચમત્કારી સ્વ-કલ્પિત વાર્તાના પ્રદેશમાં સામજને છકડ ખવરાવવાને પાછળથી કહેવતે રૂપ થઈ પડેલાં ઇંદુમિંદુની વાર્તા જોડી મિત્રધર્માખ્યાન લખ્યું છે; કાદના થોડાને દંદાવે એવું જૂના પ્રસ્થાન પ્રમાણે અદ્ભુત રસનું કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન રચ્યું છે; અને અંગદવિણિને મહાટ્યાપદ્ય જનાવી દે એવી પ્રેમાનંદના મુખે પણ પ્રશંસા પ્રાપ્તનારી કૃષ્ણવિણિ લખીને વીરજની નિષ્ફળતાથી જતી કીર્તિ જાળવી વધારી છે. આ મહાન સાક્ષરશુદ્ધમાં પ્રેમાનંદે સીધો ભાગ લીધો નથી; પરંતુ પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રસંગોપાત તેણે સામજને ટકાર મારેલા જોવામાં આવે છે. સામજે મૂર્ખચટ કિંવા વિનયચટની પત્નીનું નામ વિદ્યાવિલાસિની રાખ્યું છે તે તેને જહુ વિદ્યાન વેણુંવા પ્રયત્ન કર્યો છે; એને જાંખી પાડવા પડે અણવકાખ્યાનમાં કહોડની પત્ની સુજાતાનું ખ્યાસ કરીને વિદ્યાવિનોદિની ઉપનામ રાખી કહોડ સાથે શાસ્ત્રચર્ચાના દો-હડથી સાથે કરી જતાવ્યું છે. વ્યાસ ભગવાનના મહાભારતમાં એકહું સુજાતા નામ છે. દ્રૌપદીહરણના નીચેના દોહરામાં—ઉદયમકર્મની વાર્તામાંના દોહરામાં ઉદયમવાદનું તેણે ઉપદાસ કર્યું છે:—

વિદુરસમા નીતિય જ્યાં ઉપદેશક મ્હાભાગ,

દ્રોણુ શુર શા શુરુ કર્યા તોય ન સત્ય પર રાગ ।

હવે ઉદયગ દિમાયતી ! કરવો કવણુ ઉપાય ।

કર્મ ખરું કહેનું પડે નિઃસંશય મન માંય.

એ કાંચ સંમેટતાં પણ “ કવિઓ નૃપના કે સ્ત્રીના હર્ષધર બળધર-
ત્રાસ” વગેરે શબ્દમાં સામળ ઉપરજ પ્રેમાનંદનો કટાક્ષ જણાય છે. વળી
શિવપુરાણની પ્રતિસ્પર્ધામાં રચાયલા માર્કંડેયપુરાણના આરંભમાં પણ તેને
સામળભટની પતરાજી અને લડાઈની પચ્ચીસી ઊંડાવી છે. જુઓ-

શિવપુરાણ સમર્થ કરે કવિ કે વાયુવશ તણું;

અગાધ ગતિ એવી નહિ મારી, ક્યાં પહોંચો ક્યાં પહોંચું?

વલ્લભનું લેખાણુ સામળ વિરુદ્ધ ઊધઃકું અને અંગર્થાદ છે, પ્રેમાનંદ
સામળ વિષે લખે છે તે વિવેકની મર્યાદામાં રહી ગર્ભિત શબ્દમાં લખે
છે: પ્રેમાનંદમાં શાંત સમુદ્રની ગંભીરતા છે. વલ્લભ તોફાનમાં ઝિંજીતા સા-
ગર જૈવો છે. સામળ પોતાને કવીશ્વર લખે છે તેથી ઉસ્કેરાઈ જઈ વલ્લભ
પોતાને ધુરંધર કવીશ્વર, કરિરાજરાજેશ્વર વગેરે લખે છે. સામળ પોતે ર-
ચેલી વાર્તાના મુદ્દાનાં વખાણુ સમાપ્તિએ કરે છે તેનાથી, સત્રાયાં વખાણુ
વલ્લભ પોતામાં નવ રસનાં કાવ્યોમાં છેડે કરે છે. સામળ વાર્તાના આરંભે
દૃષ્ટદેવની સ્તુતિનું મંગળાચરણ કરે છે, તેથી ઊલટું વલ્લભ કાંચની સમા-
પ્તિએ વ્યંજ્ય વાણીમાં દેવની વંદના કરે છે, ને નાંદો તો પ્રેમાનંદનીજ
કરે છે. સામળની વાર્તાની પ્રતાવનામાં ભોજ વિદ્યમની અન્યોક્તિથી અ-
થવા તો પોતાના ઐતિહ્યની સીધી ઉક્તિથી રખીદાસની પ્રશંસા હોય છે;
વલ્લભનાં કાવ્યોની પ્રતાવનામાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થેના સમારંભના
કાઈ ને કાઈ પ્રસંગનું નિદર્શન હોય છે. સામળને બદલા દોહરા એપછી
ને, છપ્પાનો અનાદર કરી વલ્લભે કવિતામાંજ મોટે ભાગે કવિતા રચી છે.

આ સાક્ષરવિગ્રહ ક્યારે શાંત પડ્યો તે ખાતરીથી કહી શકાતું નથી.
પરંતુ સહકારી વીરજી, રત્નેશ્વર, વલ્લભ અને દ્વારકાદાસના શ્રગથી પાંચાલી,
પ્રસન્નાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદ સંતોષ દર્શાવે છે, તે ઉપરથી એ નાટક રચાયું
તે પહેલાં વિગ્રહનો અંત આવ્યો હશે એવી અટકળ યાય છે. એ નાટ-
કના નામ ઉપરથી વલ્લભે પોતાના અદ્ભુત રસના કાવ્યનું નામ કૃતીપ્રસ-
ન્નાખ્યાન રાખ્યું છે. એ અદ્ભુત રસનું કાવ્ય સંવત ૧૭૭૭ માં રચાયતો
લેખ છે. તે ઉપરથી સંવત ૧૭૭૦ સુધી અગડો પહેાંચ્યો એવું કહેવામાં
બાધ ગણાશે નહિ. એનો આરંભ તો સંવત ૧૭૨૫ પહેલાં થયો હતો.
એ લેખે સગમ વિગ્રહ આશરે ૧૫૨૫નાથી પચાસ વર્ષ સુધી પહેાંચ્યો

એમ કહી શકાય. આ લાંબા વિગ્રહથી યાત્રી અંખો તો અંજળોજ રહો. એ અંજળાપાણું જાળવવાજ તે લખે છે કે ‘ જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ. કિરણ સરજનાં ક્યમ વરણીશ. ’ ઉક્ત વિગ્રહનો હેવાલ, વલ્લભઝગડો મળી આવે, તો ચયાસ્થિત જાણવામાં આવે.

સામળના કવનકાળનો આરંભ વિ. સં. ૧૭૨૦ પહેલાં થયો જોઈએ. એ અરસામાં તો તેની પ્રતિષ્ઠા સારી જામી હતી. તેની વાર્તાઓ લોકપ્રિય થઈ વીરજી જેવાએ સુરેખાહરણ તથા કામાવતીકથા આદિ કથાદ્વારા તેની સરસાઈ કરવાનું આદ્યું હતું. ઉદરપૂરણની ચિંતાથી મુક્ત થઈ તે સીંહજીમાં વિક્રમભોજને રખીદાસનો જસ ગાતો હતો. પરંતુ રખીદાસનું તેનું આવતા પહેલાં અમદાવાદ પાસે વેગણપુર જોને હાલ ગોમતીપુર કહે છે તે પરામાં રહી તેણે કેટલીક કવિતા કરી હશે, જેની કીર્તિ રખીદાસને કાને પહોંચતાં સામળનું સીંહજી જવું થયું. એ લેખે સં. ૧૭૨૦-૨૫ ના અરસામાં તેણે કવિતા કરવા માંડી એવું ધારીએ તો બહુ ખોટું નહિ હરે. એ સમયે એની ઉમ્મર વીશેક વરસની લેખીએ તો પાંચ વરસ પછી એ સીંહજી જઈ રહે એવી તેની ઉમ્મર ગણાય. આ ગણતરી જો ખરી હોય તો સામળનો જન્મ સંવત ૧૬૯૦-૯૫ ના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ. એના અવસાનકાળની અટકળ કરવાનાં સાધન નથી. પરંતુ માઈડે-યપુરાણના આરંભમાં સામળની પતરાજીનું ઉપદાસ કરતી નીચેની પંક્તિ છે.

‘ શિવપુરાણ સમર્થ કરે કવિ કે ’ વાયુવશ પ્રાર્થું ’

એ આખાદ સામળજીના નીચેના છપ્પાને ઉદ્દેશીને છે.

સિંહાસનગત્રીસી તારતીળજ કીધી તેણે,

શિવપુરાણ સમર્થ અરય જણાવિયો જેણે;

• કદાચ આ ‘ જ્ઞાની ’ પદને અનુલક્ષી વેદાંત મર્મના અણ્ણાવકા-
જ્ઞાનના આરંભના કડવાને છેડે નીચેની પંક્તિઓ મૂકી હોય:—

અદ્વૈતકમલમહરંદ મોટો દુર્લ્લભ શું ચાખે.

.....મારી ! કુંઠિત થાય કપાટ રે,

લક્ષ્મણની શો પૂણું નહિ; માનું વસમી વાટ રે,

રીઝથી રેવાખંડિ દંડ જમદતનો ટાળી,
ડાકોરનો ઠાકોર વર્ણુવીને હદ વાળી;

વેતાળ પચીસી વર્ણુવી, શુક્રખેલતરી ભાવે ધરી;

વાયુને વશ છે તરણુ જ્યમ, લમ સામજી કવિએ કરી.

સિંહાસનજત્રીસીમાં વેતાળપચીસી આવી જાય છે, છતાં તેને રી-
રીને નોંખી ગણાવી છે તે સામજીશાઈ અનવધાનનો દક્ષાંત છે. આ છ-
પ્પામાં સામજના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનાં નામ આવી જાય છે. એ બધા
ગ્રંથો સંવત ૧૭૬૬ પહેલાં રચ્યા હશે છે. આથી જે આ છપ્પાને અંતુલ-
ક્ષીતે લંબેલી પંક્તિ જે ઉપર આપી છે, તે માર્કડેય પુરાણમાંની છે; તે
માર્કડેય પુરાણની રચ્યા સાલ સં. ૧૭૬૬ છે. એ ઉપરથી સામજના કવ-
નકાળનો સંવત ૧૭૭૦ નો આડસ્ટ્રે અવધિ બાંધીએ તો અયોગ્ય નહિ ગ-
ણાય. આશરે અર્ધા શતકની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ ધરાવનાર સામજ પ્રેમાનંદ
જેટલું જ લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોય એવું ધ્યાનમાં લીધેલી હકીકત ઉ-
પરથી સમજાય છે.

* ઉદયમર્મની વાર્તા પ્રેમાનંદના દ્રૌપદીહરણ પહેલાં એટલે સંવત
૧૭૪૫ પહેલાં, અને વિદ્યાવિલાસિની કિંવા વિનેચટની વાતો પ્રેમાનંદના
અધ્યાવકાષ્યાન પહેલાં એટલે સં. ૧૭૬૬ પહેલાં રચાયેલો ઇસારો પૂર્વે
કરી ગયા હોય. પાંચાલીપ્રસન્નાધ્યાનમાં વલ્લભની જે ગૂઢ પ્રશંસા છે તે
તેની કૃષ્ણવિષ્ટિ જોઈ પ્રેમાનંદે પ્રસન્ન થઈ કરેલી ગણીએ તો અંગદવિષ્ટિ
વલ્લભના કુંતીપ્રસન્નાધ્યાન પહેલાં એટલે સંવત ૧૭૭૭ પહેલાં રચાઈ હશે.
પ્રેમાનંદનાં સર્વ નાટકોમાં કહેવતોનો ખડોળો ઉપયોગ છે તે સામજના રા-
વણમંદોદરીસંવાદની સરસાઈમાં ક્યો હોય એમ ટેવીએ તો તે પણ સંવત
૧૭૭૭ પહેલાં રચાયેલ કહેવાય આ રીતે અમે એના કવનકાળનો અવ-
ધિ સંવત ૧૭૭૦ માં બાંધ્યો છે. અહિં કહેવું જોઈએ કે જૂ. કા. દો. ગ્રં.
૬ માં વેતાળપચીસીને છેડે સં. ૧૭૭૫ થી સંવત ૧૭૮૫ સુધીમાં સિં-
હાસનજત્રીસીની જત્રીસ વાર્તા પૂરી કરી એવું લખ્યું છે; અને જૂ. કા.
દો. માં પદ્માવતી સં. ૧૭૭૪ માં રચાયું જણાવ્યું છે.

સામંજ સાથેના વિચરના જેટલાજ મહત્વનો પ્રેમાનંદનો પુરાણીઓ સાથેનો વિરોધ છે. સંસ્કૃતમાં કથા કહેવી મૂળી ગૂજરાતીમાં પોતે રચેલાં આખ્યાનથી પ્રેમાનંદે કથા કહેવા માંડી, સાંધીજ વિરોધનું મૂળ રોપાયું. એની રસમય પ્લાનીથી લોકનાં મન આકર્ષાયાં, ને પુરાણીયાવાનાં માન ધ-ટયાં. પ્રેમાનંદનાં આરંભનાં આખ્યાનોમાં વિષ્ણુદાસ, નાકર, શિવદાસના વા-રાથી ચાલી આવેલી શૈલી પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કથાભાગજ ધણું કરીને ઉ-તારેલો જોવામાં આવતો; મૂળના જેવો રસ ઝમાવવા તરફ લક્ષ હોય એવું દીસતું નહતું. તેને લીધે પુરાણીઓ તેનો ઉપહાસ કરતા. આથી પ્રેમાનંદે સંસ્કૃતને વીસરાવી દે એવાં રસમય ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, માંધાતાઆખ્યાન જેવાં આખ્યાનો રચ્યાં. સારે મૂળનું જ્ઞાન નહિ તેથી મૂ-ળનો અર્થ અને રસ જેવો ને તેવો જાળવી નથી રાખતો, કાલે તેમ ગ-ખાટા મારે છે એવું કહી પુરાણીઓ પ્રેમાનંદનો અધિક્ષેપ કરવા લાગ્યા. એ-મનો નાદ ઉતારવા તથા તેમને જરા ખેડરાજોખરા કરવા અને રત્નેશ્વરને દ્વેષથી કનકાનો દાવ વાળતા પ્રેમાનંદે માકડેય પુરાણનો અનુવાદ હાથમાં લીધો. એ પુરાણને અંતે નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

ચાત દશે તે જ્વણશે અત્તાતને સું કહેવું,
અતિશય વૃદ્ધિંગત થયું તું નિંદકતાણું શિર દેવું;
તે આ સમયે નવ આપિયે તો પરમવ પડે આપતું જાણ,
જાડ માંહે જાડ ઉગી વાળી લે માગતું નિર્વાણ;
એમ જાણી આપી દીધું; વળી થાય માગણ અન્ય કોઈ,
સારે ધર્મ ધોઈશું સહુ જોઈશું, કહે કોઈ સું દિન સોઈ?
વનગાર્જરીને ખીજવી મધ્ય મૂંચો પુરોડાસ પાવન,
પછે મોંચી રે'તું જોસી, કયમ પ્રસિદ્ધિપ્રાપ્તિ થાય પૂજન ?
મૂર્ખજન કરતા શેષ એવો, નવ રહે ઉદય અસ્ત સદાય,
કોઈ મહાબ્યાધ આવી માર્ગરી હણશે વા પુરોડાસને દેખી પાય.

વેર ક્યારનુંએ એવું બારે જન્મનું હતું કે સંવત ૧૭૩૭ માં હરિદાસે ભારતસાર લખ્યો. તેમાં એ સમપ્રધાન વ્યુત્કલિપ્તી પણ પુરાણીઓ ઉ-

પરં વાદ્યપ્રહાર કર્યા વગરં રહેવાયું નહિ. બીસમા કડવામાં તે લખે છે કે—

કહે સુણે ભારત પૂરું છ તેનું આવરદા થાય અધૂરું છ.

એ તો મૂર્ખકેરી છે વાતો છ જાણો અગ્નિકેરી રાતો છ,

નવ જાણે પુરાણી બાવા છ તેથી એવા ઢોંગ મચાવ્યાં છ.

બીજી તરફ રત્નેશ્વરે સંવત ૧૭૩૯ તેજોદેવી પુરાણીઓની વૃત્તિ પડાવતા ભાગવત આરંભ્યું, અને રેડિયા ભાગવત પણ પાછળથી રચ્યું અને આગળ જતાં જૈમિનીય ભારતનો પણ અનુવાદ આદર્યો. સામળ સાથેના વિવાદમાં મર્યાદા બાળવી મૂગો રહેનાર સાર્વત્રિક પ્રેમાનંદ શાંતિ ખોઈ પુરાણીઓ ઉપર માર્કડેય પુરાણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાગવજ્જના પ્રહાર ઉપર પ્રહાર કરે છે, તે વૈર બહુ જિહ્વું જામ્યાનું સૂચવે છે. સંવત ૧૭૩૭ માં એ વૈર જૂનું થયું જણાય છે. તે ઉપરથી *સંવત ૧૭૩૦ માં એટલે કે સામળ સાથે અગડો જાઓ થયા પછી પાંચેક વર્ષે એ વૈરનો આરંભ અટકળી શકાય છે. સમાધાનકાળ માર્કડેય પુરાણની સમાપ્તિના નીચેના વળણમાં સૂચિત છે.

ક્ષમા કરજો પુરાણી બાવા ! બાવા યાશે ન; કોઈ જૂએ ફરી રે.

રા. રા. ઇશ્વરારામ સૂર્યરામ દેસાઈ માર્કડેયપુરાણાંતર્ગત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવીમાહાત્મ્યની ગમે તે સાલ આપે, પરંતુ માર્કડેય પુરાણ તો સંવત ૧૭૬૬ માં રચાયું એમ ફરી ફરી એ ગ્રંથમાં કરેલા સમયનિર્દેશથી ખાતરી થાય છે; અને તે ઉપરથી પુરાણી સાથેના વિરોધની સંગાપ્તિ સંવત ૧૭૬૫ માં એટલે સામળ સાથેના અગડાંની સંગાપ્તિ પહેલાં આશરે પાંચેક વર્ષે કદાપી શકાય છે. આ વિરોધનો વૃત્તાંત વલ્લભે પ્રેમાનંદ-કથામાં સમાવ્યો જણાય છે.

આપૂર્ણ.

* સંવત ૧૭૨૯ ના ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમાં પુરાણીનું નીચે મુજબ મૂલ ઉપહાસ છે:—

બન્યા પુરાણી શુદ્ધશુક્લા, સુસ્વરે બાળે માન;

ઉપપુરાણ પુરાણનું; મેળવે બહુ માન.

કિંગ્ડર્ગાર્ટન.

(સાંધણ પુ. ૪૪ ૫૪ ૨૮૮ થી ચાલુ.)

બક્ષીસ ૯ અ.

૯ મી બક્ષીસ અને રૂઠંગની ૧૦ મી બક્ષીસની વચ્ચે દોરીથી આ-
કાર બનાવવાની નવી બક્ષીસ કેટલાક ઉમેરે છે.

આ બક્ષીસ છોકરાંઓને બહુ ગમ્મત પડે તેવી અને પરિચિત છે.
પતંગ, બમરડો, ચોપડીઓ વગેરે વાપરવામાં દોરી તેમના હાથમાં હમેશ
આવે છે. આ બક્ષીસમાં દોરી, સૂતર, રૂ, વગેરે વિશે તત્સંબંધી વાતચી-
તથી યોગ્ય સામાન્ય જ્ઞાન પણ અપાયે.

વીસેક ઈચ લંબાઈની સાધારણ બજારની સૂતરની સફેદ કે રંગેલી
દોરી ભેળી. તેના છેડા એકઠા કરી છોકરાંઓ પાસે ગાંઠ વળાવવી કે શિ-
ક્ષકે વાળી આપવી. દોરી પાણીમાં ભીંજવવી અને સ્લેટ ઉપર મુકાવવી.
દોરી સ્લેટ ઉપર સહજ ચોંટી રહેશે, ખસી જશે નહિ; તોપણ અણીદાર
સીસાપેનની અણીથી તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી શકાશે. આ બક્ષીસ
રૂઠંગના શિક્ષણની સરજાત કર્યા પહેલાં તેની તૈયારીનું એક ઉત્તમ
સાધન છે.

ઘાટ શરૂ કર્યા પહેલાં દોરી, પાણી, તેનું પાણીના સંયોગથી ચોંટી
રહેતું, રૂમાલની દોરીથી બનાવેલ, સૂતર, કાપડ વગેરે જાળનો પર સ્પર્શક
વાતચીતથી છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચીને અનેક જગતનું અધિકાર પ્રમાણે
સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

સીસાપેનની અણીથી ધીમે ધીમે દોરીની સ્થિતિ ફેરવતા જવું અને
ઘાટ ઉપજાવવા. શિક્ષકે મોટી અને જાડી દોરીથી પાટીઆ પર તે કરતાં
જવું અને બાલકોને સહાયથી અનુકરણ કરવા દેવું. એક ઘાટ થયા પછી
શિક્ષકે બધાંનો તે ઘાટ જોવો અને આગીઓ તેમની પાસેજ મુકાવવી.

આપેલાં ફલકમાં સરજાતથી ઘાટ આપેલા છે. ગાંઠ વાળ્યા પહેલાંની
પણ સ્થિતિ આપવામાં આવેલી છે, અને તે સ્થિતિમાં તેને મળના
ઘાટનો નામ પણ આપેલા છે.

૧ થી ૪ સુધી ધમણ જેવો આકાર.
૫ આડી લીટી.

૬ ચોરસ.
૭ મુંગટ.

૮ વાવટો.

૯ ઝકલું.

૧૦ "

૧૧ સૌંદર્યનો આકાર.

૧ છેડા સાથ કરો આ વાર;

૨ વાળી મૂકો ગોળાકાર.

૩ ગોળ માંદો નીચેથી લઈ,

૪ ખેંચ માંદ કેવી આ થઈ?

૭ ચોરસની એક બાજુ અંદર ખેંચવાથી મુગટ થાય.

૮ ઉપરથી આકૃતિને ફેરવી જોવાથી વાવટો થાય.

૯-૧૦ બન્ને બાજુ અંદર ખેંચવાથી ઝકલું થાય.

૧૧ બધી બાજુ અંદર ખેંચવાથી આ આકાર થાય.

૧૨ ગોળ.

૧૭ જૂટ.

૧૩ ઉભો ખાલો, ટીન પોટ.

૧૮ સારો.

૧૪ નાજસાવાંગો ખાલો.

૧૯ ચગચો.

૧૫ સાહેજલોકની ટોપી.

૧૬ ચપટી ટોપી.

આ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા સુંદર ધારો થઈ શકશે.

બક્ષીસ ૧૦ મી.

પ્રસ્તાવના—કિર્તીગાથાપદ્ધતિમાં ક્રોધગની બક્ષીસ ખાસ અગત્યની છે, કારણ કે (૧) બાળકોમાં ચિત્ર કાઢવાનો શુભ સ્વાભાવિક છે અને (૨) વ્યવહારમાં તે બહુ ઉપયોગી છે.

બાળકોના સ્વાભાવિક શુભો ખિલવવા એ કિર્તીગાથા પદ્ધતિનો મુખ્ય હેતુ છે. ક્રોધગ એ બાળકનો સ્વાભાવિક શુભ છે. પોતાના વિચારો ક્રોધ-ગથી દર્શાવવાનું બાળકને યાદુ મળે છે. બીજી બક્ષીસોનાં સાધનથી બાળક જન્મ આકૃતિનું તેની સપાટીનું કે પરિમિતિનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચિત્રથી પણ તેની પરિમિતિ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ-મીન, બીત, પાટ, પાટલા વગેરે ફલક, અને આંગળી, ખડી, કાપસા વગેરે ચિત્ર કાઢવાનાં સાધનો બાળકને તૈયાર પૂરા જગ્યામાં મળે છે. ચિત્ર કા-ઢવામાં બાળક સ્વતંત્રતાના આનંદનો અનુભવ મેળવે છે. પોતે અનુકરણ કરી શકે છે તેમજ કલ્પનાથી નવી વસ્તુઓ પણ પ્રસસા કિબી કરી શકે

છે, એ બાળીને તેના સંતાપનો પાર રહેતો નથી. કાઈ પણ ચિત્ર જોવાનો બાળકને શોખ હોય છે. અગ્રણ્ય પુસ્તક પણ ચિત્રથી બરપૂર હોય તો બાળક તેના પહેલો અને સારો ઉપયોગ કરી લે છે. ગમે તે ચિત્ર જોવાનું તેને આટલું ગમે છે તો ખાસ તેના ઉપયોગનેજ માટે કાઢેલા, કે પોતેજ કાઢેલા ચિત્રની તો વાતજ શી ? પોતાનું કાઢેલું ચિત્ર ગમે તેવું જોડાળ હોય તોપણ પોતે તેને સર્વોત્તમ માનીને ખુશી થાય છે. વાર્તાની સાથે ચિત્ર હોય તો શિક્ષણને ઘણી સારી પુષ્ટિ મળે છે. આ બાળકના સ્વાભાવિક ગુણને નિયમમાં લાવીને, તેની ઇદ્રિયોની કેળવણીમાં, જ્ઞાનમાં, અને આનંદમાં વૃદ્ધિ કરવી એ આ બાળકોનો હેતુ છે.

ગોડી ઉમરે પહેાંચ્યા પછી કયા ધંધામાં ફાંછીની જરૂર નથી પડતી ? સગવડોભરતા દરેક ખાતામાં, દરેક જાતની દારીગરીમાં, અને વ્યાપારમાં તેની આવશ્યકતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. પોતાના વિચારો જણાવવાને મનુષ્ય ચિત્રનું સાધન યોજે છે એ વાત કંઈ આજ કાલની નથી. આસ-લના વખતમાં ચીન અને હિન્દુસ્તા લોકો ચિત્રથીજ પોતાના વિચારો જણાવતા અને તેમના અક્ષરોની નિશાનીઓ ચિત્રથીજ બનેલી હતી.

શિક્ષકોએ અને માળાપે સંભાળવાનું એ કે છોકરાંઓ પોતાની આ શક્તિનો અવ્યસ્થિત રીતે ઉપયોગ ન કરે, સાફ રાખવાની વસ્તુઓ કાચલાં જોવી વસ્તુઓના ડાઘાથી જગાડે નહિ, અને પોતાનું શરીર તથા કપડાં મેલાં ન કરે. આ રમતમાંથી તેમને અટકાવવાં નહિ પણ તેમને સારાં સાધન આપવાં અને સીધે રસ્તે દોરવાં.

સાધન, ખાંચાવાળી ઉભી અને આડી લીટીઓથી પડતા ચોરસ વાળી એક રલેટ, તથા એક અણીદાર પેન એ એ સાધન શરૂઆતમાં બાળકને માટે બસ યથોઃ રલેટમાં આડી અને ઉભી લીટીઓ જરા ઉડા ખાંચા પાડીને દોરવામાં આવે છે. આથી અભ્યાસરહિત બાળકોની પેના ખાંચાને ક્ષણગી રહીને ખસી શકતી નથી. અને લીટીઓ આડી અથવા જતી રહેતી નથી. પતર્, લાકડું, કે રંગદાર ચોરસવાળી વસ્તુ રલેટને ઠેકાણે વાપરવી નહિ.

કેળવણીખાતાની ખબર.

જાહેર ખબર.

નવી સુધારેલી શુન્યતા પહેલી તર્યા બીજી ચોપડીઓ બહાર પડ્યા પછી તે ટેકસ્ટ બુકોના 'અર્થ' અથવા તેના ઉપર લખેલી નોટવાળાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે, અને તે નિશાળોમાં વાપરવાને માટે વેચવામાં આવે છે એવું માલમ પડે છે. એટલા માટે આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે સુધારેલી વર્નાક્યુલર વાચનમાળાનાં તમામ પુસ્તકો ઉપરના સરકારના કેળવણીખાતાનાં હંકો તેમણે પોતેજ રાખેલાં છે, અને એવા - અર્થનાં અથવા સરકારી વાચનમાળા ઉપરની નોટવાળાં પુસ્તકો પ્રથમથી નીચે સહી કરનારની મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય નિશાળોમાં વાપરી શકાય નહિ.

૨. આવાં પુસ્તકો પ્રાથમિકશાળાઓમાં વાપરવાની તદ્દન મના તામાં આવે છે, અને સરકારી કેળવણીખાતાના તાગાની નિશાળોના હેતાજીઓ પોતે આવાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરશે, અગર છોકરાઓને વાપરવા દેશે, અથવા નિશાળોમાં લાવવા દેશે, તેઓ ધંધુજી સપ્ત શિક્ષાને પાત્ર થશે. આશ્રિત (એડ્ડ) શાળાઓના મેનેજરોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે જો તેઓ મહેતાજીઓ અથવા વિદ્યાર્થીઓને આવાં પુસ્તક વાપરવા દેશે તો તેમની આન્ડ ઇન્ એડ બચમાં આવી પડશે. કેળવણીખાતાએ સ્વીકારેલી (રેકમાઇઝ્ડ) પણ આશ્રિત (એડ્ડ) નહિ એવી નિશાળોના મેનેજરોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે જો તેઓ આવાં પુસ્તકો મહેતાજીઓ કે વિદ્યાર્થીઓને વાપરવા દેશે તો તેમનું સ્વીકરણ બચમાં આવી પડશે.

૩. મ્યુનિસિપલ બોર્ડોના તાગાની સઘળી નિશાળોને પણ આ હુકમ લાગુ પડે છે અને બોર્ડોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે આ હુકમનો કાંઈ પણ ભંગ કરવાથી પ્રોવિન્સિયલ ફન્ડમાંથી બોર્ડોને જે આન્ડ ઇન્ એડ મળે છે તે બચમાં આવશે.

ઈ. જાકબ્સ.

ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન.

પુરાણદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી શુદ્ધ.

કાલ ચાલતાં નવાં ધારણાનો ક્રમ પ્રમાણે ડિન્ડર ગાર્ડન પુસ્તક-
તિએ આ કાપીખૂટની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૩ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકો એ ૭
નંબરો ક્રમશઃ લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં આશ્ચર્યકારક સુધારો જોવા-
માં આવશે.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે દાસની ચાલતી કાપીઓમાં
કયી કાપીખૂટ શ્રેષ્ઠ છે તે સમજાશે.

કાળજી ઉઠ્યા કુલ્સકેપ, પૃથુ મજબૂત, બાળકોને માટે નીતિવાન
શીખામણો, એ તો આજ કાપીખૂટોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેકડે ૩૦ ટકા કમીશન આ-
પવામાં આવશે. સખએજન્ટ સુરત, જી. એ. કરસનદાસ નારણદાસ સુબ્રાહ્મ.
એન. એમ. ભાગીની કંપની, વલસાડ, જી. સે. નરભોરામ ઉમીયાશકર,
ભરૂચ. માનોદપ પ્રેસ. તથા કે એવ ની કંપની વર્ધવાણમાં જી. સે.
જ્યેષ્ઠ તલકશી. રાજકોટ લખમીચંદ ઉત્તમચંદ, જામનગર હેમરામ
ભટ્ટાચ. નંદીઆદ હોઠાવાલ ત્રિકમદાસ.

આ કાપીખૂટોના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોરીઆ ફોર્ડ
ઉપર શ્રીમનલાલ, સુનીલાલની કંપની છે, માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર
અવકાશ તેમના તરફ કરવો, પુરાણદાસ ગોકળદાસ પટેલ, મુખ્ય એજન્ટ.

ગુજરાતી શબ્દ કોષ, સ્વરવિભાગ, નર્મદાશયી બગલુ કદ, પુષ્કળ
સપ્તાર્થવાળો. વિદ્વાનોએ જે અર્થમાં શબ્દ વાપર્યા હોય તે વાક્યો સહિત
રોમન ૮ પેજ, પૂ. ૨૦૮ દિમત ૩ એ. લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ નંદીઆ

વડોદરા અને કાઠી. એજન્સીમાં ઈ. તથા લાય. ગાટે મંજુર થએલ, નવાં ધોરણ પ્રમાણે શિષ્ય-શિક્ષક ઉભયને અતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસાર લા. ૧ સો. ૬-૦-૦૬. વીશ ટકા. જયચન્દ્ર બહેચર પ્રવેશક મારતર, જુનાગઢ.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ભા. ૧ સો-૩ સો, પેરિયોડીસી અને ફ્રેન્ચનાં છબન સહિત પહેલી ત્રણ જણિસો ખેસો, કવિતા, વાર્તા અને ૧૬૨ ચિત્રો સાથે. કિ. ૩.૦૦. ૩૦૦ ઉસમાન ખી. તથા મહાળતસિંહ એમ. ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

કાશીરામ પ્રાગણ ઉપાધ્યાય ખી. એ. કૃત પુસ્તકો.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૧ લો. જાળવર્ગ. ૦-૧-૬.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૨ લે. પહેલું ધો. ૦-૨-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૩ લે. બીજું ધો. ૦-૩-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૪ ધો. ત્રીજું ધો. ૦-૪-૦.

છીજ ભાગ તૈયાર થાય છે. નવાં ધોરણોને અનુસરીને રીતોનાં કારણો તથા બુદ્ધિ કેળવે તેવા દાખલા સાથે.

કિન્ડરગાર્ટનશ્રેણી ભાગ ૧ લો. ૧ ક્લી-૨ છ જાંદીસ, કવિતા સાથે. ૦-૧-૦

સદર ભાગ ૨ લે ૩ છ-૪ થી જાંદીસ, ૨૫૪ આકૃતિસાથે. ૦-૪-૦

સદર ભાગ ૩ લે ૫ થી ૬ ક્લી જાંદીસ, ૨૨૬ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-૦

વાક્યપ્રયોગકૃતિ ૦-૪-૦. વાક્ય પ્રયોગકૃતિનો નકશો ૦-૧-૦, વ્યાકરણનો નકશો

૦-૧-૦. પદાર્થપાઠ ભાગ ૧ લો, ૨ લે, ૩ લે. ૦-૫-૦, ૦-૬-૦, ૦-૬-૬.

૧૦ થી ૫૦ સુધી ૧૫ ટકાને તેથી વધારે નકલ ઉપર ૨૦ ટકા કમી રાત. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું છે.-ચીમનલાલ, યુનીલાલ એન્ડ કો અમદાવાદ. આસ્ટોડીઆ.

મેસર્સ ઝીન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કો. મુંબઈ. હાલજાદેવી રોડ.

સૂચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ ઓડિટર તરફ મોકલવું. નોટપેક કામખેલેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ઓખે અક્ષરે કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતું નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચ મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના ડેપુટી અને એસિસ્ટન્ટ ડેપુટી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સંબંધી હકીકત સ્કૂલબોર્ડો તથા દેશીરાજ્યોના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમજ ખાનગી જાહેરખબરો જે માસમાં છાપવાની હોય તેના આગલા મુદિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહેાંચવી જોઈએ. આ પત્ર સાથે દૈનિકિય વહેંચવાનું અમે બંધ કર્યું છે.

મનીઓડર મોકલનારે કૃપા ઉપર પોતાનું ટેકું, અને શી ખાજતના પૈસા છે. તે ઓખે અક્ષરે લખવું. તે વિના જૂલ ચવાના સંજવ છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ, સિવાય ખોટા ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત આગાધ્યાન વૅરસ એકના રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલતા પોસ્ટેજ સાથે આદી આતા; પદરના ખર્ચ લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના જગારવાળા શિક્ષકો તથા રજાકરોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ કેપ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. ચર્ચાપત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેરખબરો છાપવાના ભાવ.

રૂ.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરાં આર્જ અને તે પછીના આર્જોમાં માસ લગી રૂ. ગણો
૧...	...	આર્જ પડશે. બાર માસથી ઓછા
૨...	...	મુદત હશે તો પહેલે મદિને પૂરાં આર્જ, અને પછી દરેક અર્જ અર્ધો આર્જ લેવાશે.
૩...	...	

એ ઉપરાંતનો ભાવ ઉપર પ્રમાણેજ. બાર માસ લગી લાગલાગટ હશે

શાળાપત્રની સાથે દર્શક પણ દૈનિકિય લીધામાં આવશે નહિ.

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

માર્ચ ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

માસ—

૪. સં. ૧૯૦૪-૦૫ નો કેળવણીખાતાનો રિપોર્ટ...	૬૫-૭૮
ચ. સ. કેસવલાલ દર્શિદાસ કુવનો કવિ પ્રેમાનંદ વિષેનો નિમંધ.	૭૯-૮૨
ફિર્ગાદન...	૮૨-૮૫
કેળવણીખાતાની ખબરો—	૮૫-૮૬

નવામી અગ્ર ન કરતા વિષેની ઇન્સ્પેક્ટરેસ ઓફ ગર્લ્સ રિપોર્ટ	
દમના હુકમની જાહેરખબર	...
જાગપોથી જાગવર્ગમાં ચલાવવાની જાહેરખબર	...
અવેખાન ફુલેખાન મલેકને જરતરફ કર્યાની જાહેરખબર	...
પુસ્તકોની પહોચ...	૯૬

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ ગુનાકટક ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(૪૧૬ દર સ્થાપિત રાખ્યા છે.)

ખીજ કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી શુક્ર સંકેતે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપવાની જોઈએ. એક વખત કાગ પાડી લેવાથી ખાતી થશે. પેકિંગમાં જોઈએ અર્થ આપ તેમ કરીશું. જેઓની ગંરજ હોય તેઓએ નીચે સરનામે લખવું. નોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

સ્કત શિક્ષક કોપીશુકના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને જ બન્ધ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇમાનદારી મહેર ખપરે ખર્ચે બનાવી મંગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ઘણી સગવડ લાવેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૭૫-૬. કિમ્ત ૩. ના. જોઈએ જોઈએ ૮ બોક્સ મંગાવનારને ૧૧ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ યાં તેથી વધુ બોક્સ લેનારને ૧૨.૫ ટકા મળશે. વેદ્યુરેજેબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના ૦.૫ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાંથી બોક્સવાનારને ૧-૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે.

મહેર ખપર
આદરજી કાવસજી ભાસ્તરજી

દક્ષિણ શિક્ષક કોપી શુકની
સ્ટીલપેનોના

						
૧. ૦. ૫	૨. ૦. ૫	૩. ૦. ૫	૪. ૦. ૫	૫. ૦. ૫	૬. ૦. ૫	૭. ૦. ૫

આદરજી કાવસજી ભાસ્તરજી. સ્કત શિક્ષક કોપીશુક તથા પ્રપેનોના પ્રગટ કરતાં અને કમિશન જોતરાં. ઘોળી તળાવ મુમ્મદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

માર્ચ ૧૯૦૬.

અંક ૩.

માસ.

સને ૧૯૦૪-૦૫ ના મુખર્ષી ઇલાકાની કેળવણીના મહેરબાન ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને કરેલા રિપોર્ટમાં જાણુવા લાયક જાણતો નીચે મુજબ છે:—

સંસ્થાના વર્ગ,	સંસ્થાની સંખ્યા.		શિષ્યવર્ગની સંખ્યા.	
	૧૯૦૩-૦૪	૧૯૦૪-૦૫	૧૯૦૩-૦૪	૧૯૦૪-૦૫
સરકારી સંસ્થાઓ.				
વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિ- વર્સિટી) ની કેળવણી— મહાવિદ્યાલયો (આ- ર્ટ્સ કોલેજો)	૧૦	૧૦	૨,૧૩૮	૨,૩૪૨
હુમરી વિદ્યાલયો (પ્રો- ફેશનલ કોલેજો).	૫	૫	૧,૩૧૬	૧,૪૨૬
ગામાન્ય શાળાની કે- ળવણી—				
માધ્યમિક (એકન્ડરિ) શાળાઓ.	૪૯૨	૫૦૪	૪૬,૦૨૨	૫૨,૦૪૩

કેકન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. એફ. જી. સેલિંગ કહે છે કે ' ધણી વાર એવી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવે છે અને તેને માટે કંઈક કારણ પણ હોય છે, કે હિંદુ શિષ્યોમાં બુદ્ધિપૂર્વક નિગ્રાસનો અભાવ હોય છે. નો વિશ્વવિદ્યાલય મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં અંગ્રેજી ભાષાના પ્રશ્નપત્રનું સ્વરૂપ બદલે તો આ ટીકા વિષે આપણા સાંભળવામાં આવે. હું ધારું છું કે આરંભમાં ણીન શિષ્યોના નેટલીજ હિંદુ શિષ્યોમાં પણ નિગ્રાસ નેવામાં આવે છે તો કેળવણીથી તેમની સ્વાભાવિક નિગ્રાસ શા માટે ઉત્તેજ્ય કે પ્રેરાય નહિ તેને માટે કંઈ કારણ નથી. પણ જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવાનો નિશ્ચિત માર્ગ અંગ્રેજી ભાષાની અનિયમિત અને વિલક્ષણ વાક્યપરંપરાનો અર્થ જાણવો અને ' કૉલ્યુઝન ' અને ' કૉલિઝન ' જેવા સહેલથી એકએકને બદલે બૂલથી લખાય કે સમન્નય એવા શબ્દો શીખવા એજ છે એમ શિષ્યવર્ગ સમજે, ત્યારે કોઈ પણ માનસિક શક્તિ કેળવવાને બદલે તેને મૃતતુલ્ય બનાવે એવી સરણિએ જવામાં તેઓ પોતાનો વખત કાઢે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પરિણામે તેમને કેળવણીશબ્દ તરફ પણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય અને પુસ્તકનું દર્શન પણ રુચે નહિ તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

પ્રિન્સિપાલ સેલિંગના કહેવામાં ઘણું સત્ય છે. પરીક્ષાનાં પ્રશ્નપત્રોથી શિષ્યવર્ગનો અભ્યાસ નિયમિત થાય છે. પરીક્ષકો જેવા પ્રશ્નો પૂછે તેથી બ્રુબત પર શિષ્યો વિશેષ લક્ષ આપે એ દેખીતુંજ છે. જ્યાંસુધી પરીક્ષાની શૈલી સુધરે નહિ ત્યાંસુધી અભ્યાસશૈલી પણ સુધરે નહિજ. પરીક્ષકો શિક્ષણમાં ધારે તેવો સુધારો કરી શકે. આજ કારણથી પ્રિન્સિપાલ સેલિંગનું કહેવું સપ્રમાણ છે.

ફર્ગ્યુસન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. પરંજપે પોતાની કૉલેજના પ્રિન્સિપાલના સંબંધમાં કહે છે કે તેમણે એક પછી એક યૂરોપની સુસાહરી કરવી, અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન સુધારવું અને વિચાર વિસ્તૃત કરવા જોઈએ.

સુસાહરીથી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે, બૂલબરેલા વિચારો જતા રહે છે અને મન બહોળા અને ઉદાર વિચારવાળું થાય છે એ નિર્વિવાદ છે.

વળી શિક્ષકો પોતાની સંસ્થા જેવી પરદેશની સંસ્થાઓ વૃદ્ધિ છે ભારે તેમને ઘણો લાભ થાય છે.

માધ્યમિક કેળવણી:—

ઈ. સ. ૧૯૦૩-૦૪ માં હાઈસ્કૂલોની સંખ્યા ૧૨૫ હતી તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૦૪-૦૫ માં ૧૩૩ થઈ. શિષ્યવર્ગની સંખ્યા ૨૬,૯૮૪ ને બદલે ૩૧,૦૫૩ થઈ: ૧૩૩ હાઈસ્કૂલોમાં ૨૧ કન્યાઓ ગાટે હતી, તેમાં સંખ્યા ૨,૨૩૦ થી વધીને ૨,૬૫૪ હતી.

મિક્ષ સ્કૂલો ૩૬૭ ને બદલે ૩૭૧ થઈ અને તેના શિષ્યવર્ગની સંખ્યા ૧૯,૦૩૮ થી ૨૦,૯૬૦ થઈ.

પ્રાથમિક કેળવણી:—

પ્રાથમિક શાળાની હકીકત વિભાગ પ્રમાણે નીચે આપી છે.

વિભાગ	શાળાની સંખ્યા	છોકરા	છોકરી	કુલ
મધ્ય વિભાગ	૨,૪૮૬	૧,૧૬,૯૮૭	૨૦,૪૯૨	૧,૩૭,૪૭૯
ઉત્તર વિભાગ	૨,૨૦૮	૧,૧૭,૫૩૪	૨૪,૮૦૦	૧,૪૨,૩૩૪
કાઠિયાવાડ	૯૫૦	૪૫,૮૫૧	૧૦,૭૩૩	૬૬,૫૮૪
દક્ષિણ વિભાગ	૨,૪૯૧	૧,૦૨,૫૨૯	૧૬,૨૮૬	૧,૧૮,૮૧૫
મિથ	૧,૪૪૬	૫૭,૦૪૫	૯,૬૯૫	૬૬,૭૪૦
એડન	૩૩	૧,૧૯૫	૧૩૫	૧,૩૩૦
કુલ	૯,૬૧૪	૪,૫૧,૧૪૧	૮૨,૧૪૧	૫,૩૩,૨૮૨

ઉપમા કોષ્ટક ઉપરથી નજારો કે શાળાની સંખ્યા જોકે દક્ષિણ વિ-

સંખ્યો ૨૦૦ થશે. એ વિષયમાં સિધ્ધતા ઇન્સ્પેક્ટર નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

વર્ષને અન્તે શિક્ષકોની ફળવણી પૂરી થાય છે ત્યારે સુરત શિક્ષકો દાખલ થયા હતા તેજ આ ચાસાક અને બુદ્ધિશાલી શિક્ષકો છે એમ જાણવા અધરા થઈ પડે છે. તેઓ જે જ્ઞાન સંપાદન કરે છે તેને માટે મગરૂબ છે અને તે ખીજને આપવા આતુર છે. પ્રાથમિક શાળામાં તેઓ ધણા અગત્યના થઈ પડશે એવો સંભવ રહે છે.

બુદ્ધિમાન શિક્ષકોના પ્રયત્નોને દેખરેખ રાખનારા અમલદારોની સુધરેલી રીતથી સદાપતા મળે છે. અગાઉની પેઠે ઇન્સ્પેક્ટરો એક ગામથી બીજા ગામ દોડદોડ કરી મૂકતા નથી તેમજ ચાન્સિક રીતે પરીક્ષાઓ લેવામાં અને માર્કપત્રો ભરવામાં વખત ગાળતા નથી; પરંતુ શિક્ષકોને શિખામણ અને સૂચના આપે છે, તેમના કામની કસોટી કાઢે છે અને પાઠ શી રીતે શિખવવા તે બતાવે છે. આ બાબતમાં બહો સુધારો થયો છે; પણ હજી વિશેષ સુધારા માટે એ ખાતામાં ઉત્તમ પ્રકારના અમલદારોને જવાનું મન થાય એવો પગાર વધારવાની જરૂર છે.

ગામગામી નિશાળોમાં છેલ્લી જગ્યાઓ માટે યોગ્ય મનુષ્યો મળતાં નથી તેથી ફળવણી વૃદ્ધિ પામતી અટકે છે. પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયા હોય એવા ૭ રૂ. ની જગ્યાના ઉમેદવારોની સંખ્યામાં દિવસે દિવસે ઘટાડો થાય છે એવી બધી તરફથી દરિયાદ સંભળાય છે. ફળવણી ખાતામાં જોછામાં જોછો પગાર રૂ. ૭નો રાખવામાં આવ્યો છે તે હવે પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને એડ્જુખાતામાં પેસવાને જોઈએ તેટલો લલચાવતો નથી. આ વિષે અહિં એટલું જ કહેવાનું છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે ઉમેદવારો તૈયાર કરવા સાથે મધ્યશાળાઓ (સેન્ટ્રલ સ્કૂલો) સ્થાપવાથી, ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં વધારો કરવાથી, અને સરકાર તરફથી મળેલી વધારાની ગ્રાન્ટનો ઉપયોગ આસિસ્ટન્ટોના રટાફમાં વધારો કરવામાં વાપરવાથી ધણે દરજ્જે આ અડચણ દૂર થશે એવી આશા રહે છે.

પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓના સંબંધમાં મિસ એસ્થર્થ, ગર્લ્સ સ્કૂલોનાં એડ્જુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોના રિપોર્ટમાંથી નીચેની બાબતો જાણવામાં લાયક છે:—

‘ એ શાળાઓની પરીક્ષા કેટલેક અંશે ઉપલક્ષ્ય થયેલી હોવી જ ને. ઈએ; કેમકે ભાષા અને કામ કરવાની સામાન્ય સ્થિતિ, બંને, અપરિચિત છે. છોકરાં ધણા ચાલાક અને (સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાને) તાબાં મનવાળાં હોય છે એમ હરકોઈને તરત સમજાય છે અને શિક્ષણ બુદ્ધિ કેળવે એવું હોય તો તરત જ તેઓ શીખવાનો વિષય સમજી જાય છે. હું ધારું છું કે એ બાળકમાં સમાન વયનાં અંગ્રેજ છોકરાં કરતાં તેઓ આગળ પડતાં છે. તેમજ સામાન્ય અંગ્રેજ છોકરાને ધ્યાન આપવામાં જેવી મુશીબત પડે છે તેટલી જ મુશીબત તેમને પડતી જણાતી નથી. શિક્ષણમાં જુદે જુદે સ્થળે ધણા ફેરફાર જોવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વાચન અને લેખ-નના સાધારણ વિષયો શિક્ષિત (ટ્રેઇન્ડ) શિક્ષકો સારી રીતે શિખવી શકે છે. પદાર્થપાઠ અને ક્રોએલની બક્ષિસો સાધારણ રીતે યાન્ત્રિક રીતે શિખવાય છે; પણ શિક્ષકો જેમ જેમ એ પાઠોનો ઉદ્દેશ સમજતા જશે તેમ તેમ એમાં સુધારો થતો જશે એમાં શક નથી. બુદ્ધિ ઉત્તમ રીતે કેળવે એવું શિક્ષણ આપવાનું કામ પુરુષશિક્ષકો કરે છે. અને થોડો જ વખત થયાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણ લઈ આવેલા કેટલાક નવીન શિક્ષકોની શિક્ષણપદ્ધતિ જોઈ હું ખુશ થઈ છું. શિક્ષણસાહિત્યો બનાવવામાં સાધારણ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની અને પદાર્થપાઠનું વિવરણ કરવા માટે ચિત્રો બનાવવાની તેમની ચતુરાઈથી ખરા શિક્ષકોમાં જેવો ઉત્સાહ હોવો જોઈએ એવો તેમનામાં જણાતો હતો. તેમજ કિંગ્ડર્ગાર્ટન ખેત્રો રમાડવામાં બાળકોના સ્વભાવને અનુસરવાની તેમની ચતુરાઈ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. શિક્ષિત થયેલી (ટ્રેઇન્ડ) પણ સ્ત્રીશિક્ષકો શિક્ષણશાસ્ત્રનાં સામાન્ય તત્ત્વો એવી (પુરુષશિક્ષકો જેવી) સારી રીતે સમજેલી જણાતી નથી તેમજ એટલો (પુરુષશિક્ષકો જેટલો) ઉત્સાહ દર્શાવતી નથી. સામાન્ય રીતે તે-ગનાં કામમાં વધારે યાન્ત્રિકતા અને વ્યવસ્થામાં મનને પસંદ ન પડે એવું જોવામાં આવે છે.

નિયમિત વખતે કામ કરવું અને દર રોજ નિયમિત વખતે હાજર રહેવાની બાળકમાં શિક્ષકો તેમજ શિષ્યો બંનેમાં ખામી જોવામાં આવે છે. આવું ખાસ ગામડાંની નિશાળોમાં દેખાય છે. ત્યાં એ ધણી

વાર નીમેલા વખતથી એક કલાક મોડું નિશાળનું કામ શરૂ થતું જોઈએ છે. ઘેર જઈ છોકરાંને નિશાળે તેડી લઈ આવીએ તોપણ તેઓને વખત-સર નિશાળે લાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે એમ શિક્ષકો દ્વિધા કરે છે. નિયમિત હાજરી માટે કંઈ ખાસ ધનિયમ રાખવામાં આવ્યું હોય અથવા તો જ છોકરાં કોઈ દિવસ મોડાં ન આવે કે ગેરહાજર ન રહે તેને માટે એક પ્રતિષ્ઠાપત્રક રાખ્યું હોય તો આ અડચણ ઓછી થશે એમાં શક નથી. શિક્ષકને તો વખતસર અને નિયમિત રીતે હાજર રાખવા માટે કંઈ ખીમ ઉપાયોની જરૂર છે.

બાળવર્જના પાઠો સામાન્ય રીતે બહુ મોટા હોય છે અને તેમની પાસે એકેજ પ્રકારનું કામ કરાવવામાં આવે છે. કામ અને રમતોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી તેમનાં મન રોકે એવો ખાસ શિક્ષક હોય તો સાધારણ લાંબા વખત સુધી તેમને નિશાળમાં રાખવાની હરકત નથી. પણ જ્યારે ખરોખર હવાની આવડત ન હોય એવા ખરાબ ચોરડામાં છોકરાંને દહાડામાં પાંચ કે છ કલાક પણ વાંકા વળી બેસાડી મૂકે છે ત્યારે તેમને કેળવણીનો કંઈ પણ લાભ મળતો હોય તેના કરતાં શરીરને વિશેષ હાનિ થાય છે. ફિઝર્જાર્ટન ઉદ્યોગો અને ફ્રેબેલની બક્ષિસો, જે થોડો વખત થઈ શકે તેવા કંઈક કરવામાં આવ્યાં છે, તેથી તેમનાં કામમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર થાય છે અને તેમને લાભ થાય છે. જેમ જેમ શિક્ષકો એ પાઠોનો ખરો ઉદ્દેશ સમજતા જશે તેમ તેની મન કેળવવામાં સારી અસર થતી જશે એમાં કંઈ શક નથી.

ઉત્તર વિભાગમાં ૫૩ શિક્ષકોને ફરી કેળવણી આપવાનો પ્રયોગ ધણો ફતેહમંદ નીવડ્યો છે. જેમને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા તેઓ ૧૦ થી ૧૫ વર્ષ લગણુની નોકરીવાળા અને બુદ્ધિશાળી શિક્ષકો હતા. નવીન પદ્ધતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે તેમનામાં ધણો ઉત્સાહ જોવામાં આવતો હતો.

નીચેના કોઠા ઉપરથી પુરુષશિક્ષકો અને સ્ત્રીશિક્ષકોની દ્રેનિંગ કોર્સે જોને લગતી હકીકત સમજાશે:—

સંસ્થાનું નામ.	૩૧ મી માર્ચ ૧૯૦૫ ને દિવસે શિ- ષ્યની સંખ્યા.	કુલ ખર્ચ.	દરેક શિષ્યે પડતો ખર્ચ.	દરેક શિષ્યે સરકારને પ- ડતો વાર્ષિક ખર્ચ.
----------------	--	-----------	---------------------------	---

પુરુષશિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો, સરકારી.		રૂપીઆ.	રૂા. આ.પા.	રૂા. આ. પા.
પુના ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૫૪	૨૫,૬૪૪	૧૭૨-૧-૯	૧૧૨-૧૫-૧૧
ધુળીઆ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ.	૯૮	૧૧,૮૧૪	૧૭૧-૩-૬	૯૦-૦-૩
અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૩૭	૨૩,૯૮૮	૨૦૧-૯-૩	૧૩૩-૦-૯
ધારવાડ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૨૦૪	૨૪,૨૩૧	૧૨૩-૧૦-૦	૮૮-૧૪-૮
દેહરાદૂન ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૩૪	૧૮,૮૧૮	૧૪૭-૦-૩	૯૧-૧૦-૭
દેશી રાજ્યો. રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજ આમિત.	૫૯	૧૦,૦૫૭	૧૭૩-૬-૪	.....
(સરકારની આંટયા ચાલતી).				
ગાદમદનગરની નોર્મલ સ્કૂલ.	૩૮	૬,૫૬૭	૧૦૯-૭-૨	૪૧-૧૦-૮
એકંદર.	૮૨૪	૧,૨૧,૧૧૯	૧૫૫-૭-૮	૯૦-૮-૧૦
સ્ત્રીશિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો, સરકારી.				
પુના શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૫૯	૧૧,૯૦૩	૨૪૭-૧૫-૮	૧૭૮-૪-૮
અમદાવાદ શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૧૦૯	૧૬,૧૩૮	૧૬૪-૧૦-૯	૧૨૯-૨-૭
ધારવાડ શીમેલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ.	૨૪	૧,૭૧૦	૧૦૦-૯-૫	૫૧-૧૪-૧
લોકલ બોર્ડ. દેહરાદૂન ટ્રેનિંગ કોલેજ.	૬	૩,૭૧૩	૫૩૦-૬-૧૦	.....
મ્યુનિસિપલ. કાંચી નોર્મલ કલેસ.	૯	૧,૫૪૪	૧૯૩-૦-૦	૧૩૩-૧૦-૦

દેશી રાજ્યોની. ખાર્ટર્ડ પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ. અનાગ્રિત.	૨૨	૭,૦૧૨	૩૧૮-૧૧-૮	.....
કોન્વેન્ટ નોર્મેલ સ્કૂલ બાયબાલા, મુંબઈ	...	૩,૭૩૭	.....	.....
ગિરગામ નોર્મેલ ક્લાસ, મુંબઈ.	૭	૨૩,૪૬	૫૮૬-૮-૦	.....
સેન્ટ મેરિઝ નોર્મેલ ક્લાસ, પુના.	૬	૧૨,૭૫	૨૧૨-૮-૦	૬૬-૧૦-૮
અમેરિકન મિશન જો. સેક્રાઈન ડિસ્કાર્ટન ક્લાસ, સોલાપુર.	...	૪૫૨	.....	.....
કરાંચી કોન્વેન્ટ નોર્મેલ ક્લાસ. અનાગ્રિત.	૮	૬,૧૩૧	૬૧૩-૧-૭	૧૭૬-૧૧-૨
સેન્ટ હિલ્ડાસ નોર્મેલ ક્લાસ, પંચ હાઉસ, પુના.	૬	૧૪૮	૨૪-૧૦-૮	.....
હેલ્થગાદ પ્રીમેલ નોર્મેલ ક્લાસ.	૨	૨૨૯	૧૧૪-૮-૦	.....
કુલ.	૨૫૯	૫૬,૩૩૮	૨૪૭-૧-૭	૧૨૦-૮-૧૦

મુંબઈ પ્રવાહના દરેક વિભાગમાં સોફલ બોર્ડ, મ્યુનિસિપલ અને
દેશી રાજ્યોની પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકોની સંખ્યા તથા તેમાં કેટલા
શિક્ષિત અને કેટલા અશિક્ષિત છે તે હકીકત નીચેના ક્રમાંમાં છે:—

વિભાગ.	શિક્ષકો.	શિક્ષિત હેડ મા-સ્તરોની સંખ્યા.	અ શિક્ષિત હેડ મા-સ્તરોની સંખ્યા.	શિક્ષિત મા-સ્તરોની સંખ્યા.	પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અશિક્ષિત મા-સ્તરો.	પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અશિક્ષિત મા-સ્તરો.
મધ્ય વિભાગ.	પુરુષશિક્ષકો.					
	લોકલ બોર્ડ.	૬૯૨	૭૫૧	૨૬૪	૫૨૫	૩૮૮
	મ્યુનિસિપલ, મુંબઈ.	૪૨	૨૧	૫૦	૧૧૪	૪૩
	મ્યુનિસિપલ, જિલ્લાની દેશી રાજ્યો.	૧૫૮ ૭	૬૭ ૧૧૧	૨૨૨ ૬	૩૨૮ ૨૭	૧૭૮ ૬૧
ઉત્તર વિભાગ.	લોકલ બોર્ડ.	૭૩૬	૪૪૪	૧૦૬	૯૭૦	૨૫૯
	મ્યુનિસિપલ.	૧૨૮	૪૩	૧૮૬	૪૬૮	૧૬૪
	દેશી રાજ્યો.	૨૦૧	૨૮૩	૨૬	૨૧૫	૨૭૨
કાઠિયાવાડ.	એન્જિનિયરિંગ.	૧૮૯	૩૨	૩૪	૧	૩૫૦
	ખાનગી.	.....	૧૨	.....	.....	૧
	સ્ટેટ.	૪૧૦	૨૦૫	૧૦૦	.....	૧,૨૩૪
દક્ષિણ વિભાગ.	લોકલ બોર્ડ.	૮૪૯	૩૯૨	૨૫૬	૬૯૬	૨૦૮
	મ્યુનિસિપલ.	૧૧૯	૫૮	૧૪૧	૨૨૬	૧૪૦
	દેશી રાજ્યો.	૧૨૭	૪૨૭	૬૨	૨૫૫	૩૧૧
સિંધ.	લોકલ બોર્ડ.	૨૭૫	૧૯૩	૯૪	૨૪૦	૧૦૯
	મ્યુનિસિપલ.	૪૬	૭	૮૯	૧૧૪	૩૮
	દેશી રાજ્યો.	૩	૫૯	૨	.....	૪૨
કુલ.		૩,૯૮૨	૩,૧૦૫	૧,૬૩૮	૪,૧૭૯	૩,૭૯૮

		શ્રીશિક્ષકો.					
મધ્ય વિભાગ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૧૩	૧	૧	...	૨
		મ્યુનિસિપલ,					
		મુંબઈ.	૧૫	૬	૧૦	૧	૪૮
		મ્યુનિસિપલ,					
		જિલ્લાના.	૨૪	૭	૨	...	૩૧
		દેશી રાજ્યો.	...	૨	...	...	૧
ઉત્તર વિભાગ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૫૫	૧૫	...	૨	૧૫
		મ્યુનિસિપલ.	૫૧	૬	૧૫	૪	૬૧
		દેશી રાજ્યો.	૨૧	૧૫	૩	...	૩૭
કોલિયાવાડ.	{	એન્જિનિસ.	૨૧	...	૭	...	૨૨
		ખાનગી.	...	૨	...	...	...
		સ્ટેટ.	૫૨	૨	૨૧	...	૮૧
દક્ષિણ વિભાગ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૬	૧	૧	...	૨૬
		મ્યુનિસિપલ.	૧૩	૮	૩	...	૪૬
		દેશી રાજ્યો.	૧૧	૧૬	૩	૧	૨૫
સિંધ.	{	લોકલ બોર્ડ.	૬	૮	૨	...	૩
		મ્યુનિસિપલ.	૧૮	૨	૨૦	...	૧૬
		દેશી રાજ્યો.	...	૮	...	...	૨
કુલ.			૩૦૬	૯૯	૮૮	૮	૪૧૬

ઉપરના કોણ ઉપરથી માલમ પડશે કે પુરુષશિક્ષકની એકંદર સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં ૪,૫૦૧, દક્ષિણ વિભાગમાં ૪,૨૬૭ અને મધ્ય વિભાગમાં ૪,૦૫૫ છે, એમાં શિક્ષિત ગારતરો અને હેડમાસ્ટરોની એકંદર સંખ્યા દક્ષિણ વિભાગમાં ૧,૫૫૪, મધ્ય વિભાગમાં ૧,૪૪૧ અને ઉત્તર વિભાગમાં ૧,૩૮૩ છે. માત્ર પબ્લિક સર્વિસની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અશિક્ષિત

શિક્ષકોની સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં ૧,૬૫૩, દક્ષિણ વિભાગમાં ૧,૧૭૭ અને મધ્ય વિભાગમાં ૮૮૪ છે. અને કોઈ પણ પરીક્ષામાં પાસ ન થયલા એવા અશિક્ષિત શિક્ષકોની સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં ૬૮૫, મધ્ય વિભાગમાં ૬૭૦ અને દક્ષિણ વિભાગમાં ૬૫૯ છે. માત્ર પબ્લિક સર્વિસમાં જ પાસ થયલા શિક્ષકોની સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં સર્વથી વધારે છે. ઉત્તર વિભાગમાં શિક્ષિત શિક્ષકો ખીજા વિભાગો કરતાં ઓછા હાથે છે, પરંતુ મુળમની ગુજરાતી સ્કૂલોના શિક્ષકોની ગણતરી મધ્ય વિભાગમાં થાય છે અને કાઠિયાવાડના શિક્ષિત શિક્ષકો જેઓ ખીજા વર્ગમાં આદિની કોલેજમાં શિક્ષિત થયા તેમની ગણતરી કાઠિયાવાડમાં થાય છે એ બે બાબતો લક્ષમાં રાખવાની છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪-૫ સુધીમાં ગ્રેમર્યંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી શિક્ષિત થઈ નીકળેલાની સંખ્યા ૧,૭૪૯ છે. આ ઉપરથી ગ્રેમર્યંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ અલાર સુધીમાં ખીજા કોલેજો કરતાં વધારે શિષ્યોને કેળવ્યા છે એમ સ્પષ્ટ સમજાયે. દરેક વિભાગમાં લગભગ ત્રીજા ભાગના શિક્ષિત શિક્ષકોનો છે અને બાકીનો મોટો ભાગ અશિક્ષિત શિક્ષકોનો છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષિત હેડમાસ્ટરોનો સરાસરી પગાર લોકલ બોર્ડમાં રૂ. ૧૯-૧૧-૪, મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં રૂ. ૨૯-૭-૧ (આનું કારણ મુખ્ય શહેરમાં મળતા ભારે પગાર છે), અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૧૮-૧૪-૧૧ છે. એવીજ રીતે શિક્ષિત હેડ મિસ્ટ્રેસોનો સરાસરી પગાર લોકલ બોર્ડમાં રૂ. ૨૧-૩-૮, મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં રૂ. ૨૩-૧૦-૫ અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૨૦-૧૫-૫ છે. અશિક્ષિત હેડમાસ્ટરોનો સરાસરી પગાર લોકલ બોર્ડમાં રૂ. ૧૦-૧-૩, મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં રૂ. ૧૩-૩-૬ અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૧૦-૧૦-૨ છે અને અશિક્ષિત હેડમિસ્ટ્રેસોનો સરાસરી પગાર લોકલ બોર્ડમાં રૂ. ૯-૫-૯, મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં રૂ. ૧૬-૬-૧૧ અને દેશી રાજ્યોમાં રૂ. ૧૨-૬-૫ છે.

સાહિત્યપરિષદમાં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ક્રુવે વાંચેલો નિબંધ.

પ્રેમાનંદ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૬૦ ગાંથી.)

પુરાણીબાવા સાથે ગચ્છેલો ઝગડો તમામપ્રધાન હતો; સામગળમટ સાચેનો સાક્ષરવિમ્બદ રન્નેશુણી હતો; બ્યારે હિંદુસ્તાની સાચેની પ્રેમાનંદની પ્રતિસ્પર્ધા કેવળ સાસ્ત્રિક હતી. એ પ્રતિસ્પર્ધાની હકીકત હવે જોઈએ. વિક્રમના સત્તરમા અઢારમા શતકમાં હિંદુસ્તાની સિવાયની દેશી બાપાઓ બહુ પાછળ હતી. બ્યારે સિંધી કેવળ ખીજવરચામાં હતી, બ્યારે બંગાળી પાંગરવા માંડી હતી, બ્યારે પંમળીનો રોષ બહારી જાયો વધતો હતો, બ્યારે મરાઠીનો વેલો વાડની વાટ જોતો બોંય પર પથરાતો હતો, ને ને વખતે શુજરાતીનું કદળીવન એક થતકથી સારા પાણી પાનારની ખોટથી નેહરું મોટા જેવું જણાતું હતું, તે વખતે હિંદુસ્તાનીનો અક્ષયવડ અણખીડ શતાવધિ થકથી અને અનેક યોજન ઘેરી લેતી ઘટાથી પ્રસિદ્ધ પંચપટીને ક્યાંએ પીસરાની દે એવો ફાલી રહ્યો હતો. બૌદ્ધધર્મનો સદ્સશિ-ખાવાનો પ્રદીપ નિર્વાણ પામ્યો તે પછીના મંથનકાળમાં ધર્મમૂર્તિ રામચંદ્ર અને પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણચંદ્રની ભાવના સાર્વત્રિક પ્રસાર ને પ્રચાર પામી, તેમણે સાસ્ત્રિક ધર્મવૃત્તિમાં હીન અને રાગસ પ્રેમભકિતમાં ગમે તુલસીદાસ, સુરદાસ આદિ અનેક કવિઓને જન્મ આપ્યો. તેમણે હિંદુસ્તાની સાહિત્યને સાગર હલકાવી નાંખ્યો. એ હિંદુસ્તાની બાપા આખા આર્યાવર્તમાં પ્રસરી હતી. બ્યારે ખીજ બાપાઓ દેશવિશેષના નામથી ઓળખાતી હતી, સારે હિંદુસ્તાની ખાસ કરીને બાખા એવા ગૌરવ પ્રકાશતા નામથી વિખ્યાત હતી. પ્રાચીન કાળમાં લોકબાપા કોઈ ને કોઈ પ્રાકૃત, છતાં સિદ્ધમંડળમાં સંસ્કૃત ને પ્રતિષ્ઠા પામતી અને અર્વાચીન કાળમાં ઇંગ્રેજ પામે છે, તે પ્રતિષ્ઠા મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાની પામી હતી. તેમાં કાવ્યો, આખ્યાનો અને રાસાજ માત્ર રચાયા ન હતા, પણ રસ, અલંકાર, હંદ, સંગીત અને નીતિના શાસ્ત્રીય વિષય પણ રચાયા હતા. રાજનીતિમાં રાજ્યનાં અંગમાં કવિની ગણના થઈ હતી, અને રાજદરબારમાં હિંદુસ્તાની કવિતા પોસાતી તથા પૂજાતી હતી. હિંદુસ્તાનના પાયતપ્ત દિલ્હીમાંજ નહિ, ગંગા, યમુના અને

સરયૂના પવિત્ર તીર્થમાં નહિ, પણ જયપુર, જોધપુર, ઉદેપુર વગેરે રાજસ્થાનમાં; ગુજરાતમાં અને છેક મહારાષ્ટ્રમાં પણ હિંદી કવિઓ સંભળ પામતા. આરબી અને ફારસીના પક્ષપાતી મુગલ શંકાનશાહ શાહજહાન અને મહારાષ્ટ્રધર્મનો ઝંડો ઊઠાવનાર મરાઠીના સંગી છત્રપતિ શિવાજીએ સુંદરચુંગારના અને શિવરાજબાવનીના કર્તાને લખપસાય આપ્યો હતો. આ રીતે હિમાલયથી માંડીને વિંધ્યાચળ અને સાતપૂઢાની આડ ઝાળંગી હિંદુસ્તાની દક્ષિણમાં પગદંડો ચલાવી રહી હતી. તે સમયના રાજવંશવાદમાં, કવિકોવિદમાં અને સાધુસંતમાં માન પામતી બાપા જોઈએ તો હિંદુસ્તાની જ હતી. સ્વરાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી* મહારાષ્ટ્રમાં પૂજા પામતી થઈ હતી. પરંતુ હિંદુસ્તાનીની યરાળર તે પણ થઈ શકી ન હતી. વસ્તુરિયતિ આવી હતી, સાં સ્વરાજ્ય રહિત ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ચૈતન્ય રહિત ગુજરાતની બાપાની પદવી ક્યાંથી ઊંચી હોય ? હિંદુસ્તાનીનું રસપાન કરવાને ટેવાયલા ગુજરાતના સુખા સુલતાન તે નવાબો તથા રાવરાજાઓ ને રાજાઓનું મતજ એવું બૂલભરેલું બંધાર્ધ ગયું હતું કે ગુર્જરગિરામાં અને ગુર્જરદેશમાં ઊંચા પ્રકારના સાહિત્યની ખીલવણી માટે યોગ્યતાજ છે નહિ ! ધાવને ધાવી ઊછરેલા રાજવર્ગની સ્વમાતા પ્રત્યેની આવી અધટિત અવગાને લીધે પ્રેમાનંદને ગુજરાતના અધ્યક્ષો પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર વધૂટે, અને તે શાંત સાત્વિક વૃત્તિનો પણ બાપાભિમાની કવિ તપસાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં એવા અધ્યક્ષોને આ ભૂમિ બારે ભારતા વર્ણવે એમાં શી અતિશયોક્તિ છે, શું આશ્ચર્ય છે ? અફસોસ ! સત્તરમા શતકની ગણતરીમાં ગુજરાતી છેક તુચ્છ લેખાતી અને જે તે એમ જ કહેતા કે:—

અવેતવેકે સોલાહિ આને, અઠેકઠેકે વાર,

આઠ હિ આને ફકદંતિકદં, શું શાં પેસે ચાર.

આવાં અધિક્ષેપનાં વચન બાપાબક્ત કવિ સહન કરી શક્યો નહિ. ઉદાત્ત શાયથી તે હિંદુસ્તાની સાહિત્યને ઝાંખું પાડે એવાં કાબ્યો રચવામાં ખેતે

* જુઓ, યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાનમાંથી પૂર્વે આપેલા ઉતારાની નીચેની પંક્તિ:—

કોક બાપાદેવી દીન મલિન ને માલ વની,

કરે માલ વાળી તેને; સાજસો સજવિયો । । ।

ઉદ્યુક્ત થયો, એટલુંજ નહિ પણ પોતે સ્થાપેલા કવિમંડળમાં અમરથાને
વિરાજતા કુળદીપક વલ્લભને હિંદુસ્તાનીને ટકાર મારે એવાં કાવ્યો રચવા
આગા કરી. પિતાપુત્રે કર્ણચરિત્ર, દુઃશાસનરુધિરપાન આદિ અનેક કાવ્યો
રચી 'શુંશાં પેસે ચાર' કહી ગુજરાતીનું ઉપહાસ કરનાર હિંદુસ્તાનીને
હંદાવ્યો. કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનની પ્રસ્તાવના શરૂજ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ચંદે હંદવંદ રચ્યો રાસ આશ આણી ઉર,
પ્રેમાનંદ આગે મંદ ગતિ તેની લેખિયે;
ભારત સમું પ્રમાણુ ! રાસાના તમાશા ભાળો !
કર્મો ભારત જે ત્રણુ; આરત ઉવેખિયે !
પૃથ્વીશ્વપ્રશંસા કથી માન શેનું મોઘું તેમાં ?
પ્રેમાનંદની કવિતા સવિતાશી પેખિયે;
બાહ્યણથી ભાટ ચયા; વંશજ વિધિના આ તો;
કવીશ્વરના પિતાથી ચંદ મંદ દેખિયે.
કવી જેની કવિતા નિકંદન તેનું કરાવ્યું;
પાંચ સાત નારી બેળી નર નીપજવિયો;
તોડ્યા ચળદ છોડ્યા નહિ; જોડ્યા કર તોય જૂડ્યા;
રૂડ રસિકે ન જોયું ભાવ શો ભગ્નવિયો ?
પેટ કાજે વેઠ કરી ઠેઠ તેય પહોચી નહિ;
મેટ ખૂંડી મણુકાળે, દેશ આ તજવિયો !
જવેરી જવેર-જાણુ ! કંઈ શાં મુખે વખાણુ ?
મંદ ચંદ લખી 'ચંદ હંદ' થી સજવિયો !
ચંદે એક રાસો લખ્યો સવાલક્ષ પૂર કરો,
એક પુત્ર આ હિસાબે ? દુનિયાનો રાહ છે;
રાસા જેવડાં બૃહત પૂરમાં અધિક એથી,
ત્રણ અંચ લખ્યા પ્રેમે, કોની વાહવાહ છે ?
સુત મારા જેવો કવિ, રવિ જોઈ અંખો પડે;
ચંદનો તે હંદ કશો ? મંદ સૌ ઉગ્રહ છે.
હામી ઠોડી ટોલ વાઈ કવીશ્વર વલ્લભ કહે;
ચંદ મંદ, પ્રેમ પૂર-આનંદ અનાદ છે.
મુઝો પ્રથીરાજ અરિહાય જો પ્રખ્યાત પાત;
કર્ણકેરી એવી ખ્યાત, જગતજન જાણુ છે;

પ્રથીગજરાસો અને કર્ણનું ચરિત્ર વાંચો;
 રાસાનો તમારો ચહે, કવિ વ્યર્થ વાણુ છે.
 કર્યુ લાંબું પિંગળ અમંગળની વાત જોમાં;
 એમાં કવિત્વ કશું છે ? અન્ન તેના પ્રાણુ છે.

ઉપરના બિતારામાં સવાલક્ષ પૂરથી પણ ભોટાં રાસાની સરસાઈ કરનારાં
 તથા કાવ્યમાંથી એકેનું નામ સરખું આપણે જાણતા નથી ! કર્ણચરિત્ર
 પણ અપભ્રંશ કર્ણપરાક્રમ અને પૈશાચી વૃહત્કથાની પેઠે માત્ર નામ-
 થીજ કર્ણગોચર છે, ને તે પણ વલ્લભે પ્રસંગવશાત્ નામ લીધું છે તેથી
 જ. આટલાટલું કરનાર પ્રેમાનંદની કે તેના પુત્ર વલ્લભની તેમની હયા-
 તીમાં શોક જૂઝ જાણી જાણતી નથી, જેને લીધે વલ્લભ અલંત રોપે
 મરાઈ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં લખે છે કે:—

ધિક શુર્જર ! છે ધિક ! રસિક ન સાથ રાખ્યો,
 પ્રતાપી પ્રભાકરને પિછાડ્યો ના કોઈએ !
 હંદ પ્રેમતણા ધણા; પદમાં તો રોની મણા ?
 દૂહા ને ચોપાઈ ઘણી સાખબંધુ જોઈયે.
 ચાર જણે જોઈ કર્યુ, એક જણે કર્યુ આ તો,
 એનું નવ જુએ કોઈ; ખાતે અરૂં જોઈયે;
 દૂગા મુઠ નિર્લજ્જ સૌ પેટે પડિયા પાપાણુ ?
 શુજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાળ જોઈયે ?

હંદ, પદ, દૂહા ને ચોપાઈ લખવામાં પ્રેમાનંદની સરસાઈ નીચેના
 સુપ્રસિદ્ધ દૂહામાંના ચંદ્રજરદાઈ, સુરદાસ, બિહારીદાસ અને તુલસીદાસ
 સાથે અભિપ્રેત છે.

ચંદ્ર હંદ, પદ મુરકે, દૂહા વિહારીદાસ,

ચૌપૈ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિતવિલાસ.

કેશવદાસનો અનિર્દિષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધી તે વલ્લભ પોતેજ. સદ્ભાગ્ય કે આત્મ-
 શ્લાધામાં પ્રવીણ ફક્ક કવિએ પોતાના કવિતાનાં વખાણુ નથી કર્યા !

હિંદુસ્તાની સામે બાકરી બાંધી ત્યારે પ્રેમાનંદ પડોશની મરાઠીને
 વીસરી ગયો ન હતો, તે આપણે તપત્યાખ્યાનના વરતવાક્યમાં જોઈએ
 છીએ. તેમાં ગૌરવનું મર્મ પ્રકાશતું સાર્યક ‘મહા’ વિશેષણ જે શુર્જરીને
 લગાડ્યું છે, તે કિત્યકવિત્યવત્ મહારાષ્ટ્રી સંગ્રા સંભારીને લગાડ્યું જણાય
 છે. વળી એ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં મજવારી સાથે મહારાષ્ટ્રી નટને પણ

ખડખડિયું આપવાનું કહ્યું છે, તે દર્શાવે છે કે કવિ મરાઠીને ભૂલી ગયો ન હતો. રાપદશિક્ષાસલભાગાખ્યાનના ચોથા અંકમાં ગોપ શ્રીદામાને મુખે હિંદી 'ચલિયે ચલિયે' તથા ગુજરાતી 'ચાલો ચાલો' ની વચ્ચે ચલ્લા ચલ્લા મૂકી દીધું છે તે મરાઠીની સ્મૃતિ જન્યૂત હોવાની સાક્ષી આપે છે. કેશવદાસ, ગિહારીદાસ અને તુલસીદાસના હંદ ગૂજરાતીમાં જિતાર્યા તેમં તુકારાંમના અભંગ અને વાગન પંડિતનાં વૃત્તો પ્રેમાનંદે જિતારવા કાળજી દર્શાવી છે. પેશવાની ધનધટામાં મહારાષ્ટ્રી મપૂરની કેકાવલી સંભળાઈ, તે આપણી રસાળ ગુર્જરકુંજના કોકિલને પંચમ સંભળાતો બંધ પડ્યો તેનાં પછી, પોતાના સમય પહેલાંના લોકપ્રિય કવિ તુકારામને અને વિદ્વત્પ્રિય કવિ વાગનને તો પ્રેમાનંદે વીસાર્યા ન હતા. પરંતુ હિંદુસ્તાનીની સ્પર્ધા આદર્યાં બાદ મરાઠીની સ્પર્ધા આદરવા જેવું રહેતું નથી એમ કરી તેને અંપાટમાં નહિ લીધી હોય.

હિંદુસ્તાની અને મરાઠી સાહિત્ય નવીન કલ્પના અને નાનાત્વના ચમત્કાર સહિત હતું. દેવગિરાના સાહિત્યની સરખામણીમાં તે કંઈ જ ન હતું. સંસ્કૃતના મહાકાવ્ય અને ચંપૂતાં, નાટક અને નાટિકાનાં, આખ્યાયિકા અને કથાનાં હિંદુસ્તાની મરાઠીને સ્વયં પણ આવ્યાં ન હતાં. ગીર્વાણના જેવી નૂતન સૃષ્ટિ સ્ત્રી ગુર્જરસાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડી અદ્વારમા શતકના સાક્ષરયુગના વિશ્વામિત્ર બનવું, એવી ઉદાર અભિલાષા ભાષાભક્ત કવિના હૃદયમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી. એ આંતર પ્રેરણાથી લોકની રસવૃત્તિ ઉચ્ચગામી કરવા લોકપ્રિય દેશીના બંધારણમાં અભિગમ્યુઆખ્યાન અને માંધાતાઆખ્યાન પ્રેમાનંદે રચ્યાં; એ આંતર પ્રેરણાથી સંસ્કૃત આદર્શને પરિચય કરાવવા રઘુવંશ અને માર્કંડેય પુરાણના અનુવાદ આદર્યા, એજ આંતર પ્રેરણાથી અદ્ભુત તર્ક અને અલંકારનો ચમત્કાર દર્શાવવા ઋષ્યશૃંગાખ્યાન લખ્યું. વળી હંદશાસ્ત્રના મર્મરૂને સંતોષવા જાતિ અને વૃત્તના અભિવ્યક્ત પ્રદેશમાં પણ તેણે અંપલાવ્યું અને યતિભંગથી દ્વિપિત પણ મહાકાવ્યના લક્ષણથી ભૂષિત દ્રૌપદીહરણ આઠ દિવસમાં લખી કાઢ્યું; શાસ્ત્રમાં વ્યુત્પત્તિનો બાસ આપવા મધુર નિર્દોષ વૃત્ત અને જાતિમાં અદ્વાવકાખ્યાન લખી શાસ્ત્રકાવ્યનું ગુર્જર સાહિત્યમાં પહેલ પહેલું વિલક્ષણ આદર્યું પણ તેણે રચ્યું; અને જે વખતે સંસ્કૃતમાં પણ પંડિત કનિઓને હાથે સારાં નાટકો લખાતાં બંધ પડ્યાં હતાં તથા હિંદુસ્તાની કે મરાઠીમાં નાટક ગ્રંથમાં લખાયાં

જ ન હતા, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શ્વેતકે-
 અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે તેટલાં પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં-
 જેમાંનાં ત્રણજ સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈની યશસ્વી ચો-
 જનાથી મુદ્રાંકિત થવા પામ્યાં છે. એ નાટકો ગૂજરાતીમાં અસાર ગૂઢીમાં
 રચાયલાં ખીન્ન બધાં નાટકોથી અદિષ્ટાતાં છે; અને સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ અને
 ભવભૂતિની કૃતિ જાણુ ઉપર રાખીએ તો ખીન્ન જે નાટકો રહ્યાં તેનાથી
 એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિ. પ્રેમાનંદના આ મહાન આરંભનું એક
 તરફથી ભરતનાટકશાસ્ત્રનેજ વળગી રહી સંકુચિત દૃષ્ટિ વાળા બનેલા પંડિ-
 તોએ અને ખીજી તરફથી રાસલીલાના રસિયા મંજવારીએ તથા આખ્યા-
 નનાં પેખણાંનો પરિચય ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીએ ઉપહાસ કરવા માંડ્યું હોય
 એમ તે તે નાટકની પ્રતાવના ઉપરથી સમજાય છે. રોપદર્પિકાસલભામા-
 ખ્યાનમાં સંસ્કૃતનો દિમાયતી પારિપાશ્વિક નીચેના શબ્દોમાં હૃદયમાં ન
 સમાતા રાષ્ટ્રનો ઊભરો કાઢે છે:—

પારિપાશ્વિક—“ભાવ !...કાલિદાસ, ભવભૂતિ, જાણુ, સૌમિલ, નયદે-
 વાદિ કેવીશ્વરનાં નાટક છતાં-ને તે પણ દેવગિરામાં ગુણાદિથી હીન ગુ-
 ર્જરગિરામાં-અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદ અધિત વસ્તુનો પ્રયોગ
 કરવો એ કેવી હસારત ! ! ! તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાત બહાર
 મૂક્યો છે. આખ્યાન અને તે ભજવવું ! શિવશિવ ! આપણે તો નથી
 સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું. ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે
 તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ગોટો વાળો તેને હામે ગુર્જર-
 ગિરા વાપરશે, પણ સામાન્ય પાત્રની જાલભાષા વિષે શું બોલો છો ? ”
 તપસ્યાખ્યાનમાં મંજવારી અને મહારાષ્ટ્રીકૃત તિરસ્કારનું સ્થાન નીચેની
 ઉક્તિમાં મળી આવે છે.

પારિપાશ્વિક—“આર્ય...પેલો મંજવારી અને મહારાષ્ટ્રી આ પ્રયોગનું
 ઉપહાસ કર્યા કરે છે, તે અમારાથી દેખી ખમાતું નથી... એ એમ કહી
 મને ચીડવે છે કે ગુર્જરગિરા અને ગુર્જરદેશ આખ્યાન ભજવવા ચોખ્ખ
 નથી. તો શું મારે એ એમનું નરાતાળ જૂઠું કથન થવણું કર્યા કરવું એવી
 તમારી ઇચ્છા છે ? જો એમ હોય તો અપરાધની ક્ષમા માગી કહું છું કે
 એવી ઇચ્છાવાળા અધ્યક્ષોએજ આ ભૂમિ ભારે મારી છે ! ”

આવી પ્રતિકૂલતા છતાં પણ પોતે શી પ્રેરણાથી પ્રેરણા નાટકો લખ્યાં
 તેના ઉત્તરમાં પ્રેમાનંદ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં સ્વધારના મુખે નીચે મુજબ
 અકુપ્ત કરે છે:—

સૂત્રધાર—મારિય .....વિધાતાઓ શું આ - રંગભૂમિવાળા સ્વભાષા પર ભાવ ધરે એવો એકેય રસય નહિ નીપજાવ્યો હોય !

એ સ્વભાષા પર ભાવ ધરનાર રસય તે પ્રેમાનંદ જાતેજ. એની જાન્યંત્ર્યમાન ભાષાબક્તિ નાટકોનાં વારતવાક્યોમાં બલકી ઉઠે છે. તપસ્યા-ધ્યાનમાં નટની પ્રાર્થના છે કે—

જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠ પામી રહ્યો,
(તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચારતર છે, બહો ન જાયે કહ્યો)
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી નામે મહાગુર્જરી
વાધો તે સુરસે કસે ગુણગણે જે પ્રિય વાંછો હરિ !

વળી પાંચલીપ્રસન્નાધ્યાનમાં નટો પ્રાર્થે છે કે—

ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે દ્રેલાય દ્રાલી ધણી !
સર્વે દેશવિદેશ ગુર્જરગિરા સોદાય સોદામણી !
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાપ્ત થઈ છે; આ યાય સિરોમણિ !
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો એ આશ પ્રેમીતણી.

લગ વળી રોપદર્શિકામાં પ્રાર્થના છે કે—

સંગોપોંગ મુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી;
પાદે પાદ રસાળ ભૂપણવતી થાઓ સખી ઉપરી;
જે ગિર્વાણુ-ગિરા ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ હ્યો નરી !
યાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન વિપે એ આશ પૂરો હરિ !

પ્રેમાનંદની ભાષાબક્તિ નીચેની ઉક્તિઓમાં પણ સારી રીતે પ્રકાશે છે:—ગુર્જરગિરા પ્રાચને માટે સાહિત્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સર્વ ગુણાદિથી સંપૂર્ણ બરેલી છે (તપસ્યાધ્યાન). પ્રાણનાથ ! મારી કુશળતાને માટે ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં ગુર્જરગિરાના ગાધુર્થનેજ માન આપવું વધારે સુધટિત છે (પાંચલીપ્રસન્નાધ્યાન). મારી સખી (ગુર્જરગિરા) આર્યપુત્રે આરંભેલા કાર્યથી ધણી ખુશી થઈ છે.

વરં વિરોધોઽપિ સમં મહાત્મભિઃ એ ન્યાયે સંસ્કૃત સાહિત્યની સરસાધમાં ઉજ્જવળભાષાબક્તિ જે સમુદ્ધાસ પામી તેનું દેશબક્તિમાં સંક્રમણ થયલું પણ પ્રેમાનંદમાં જોઈએ છીએ. એ સ્વભૂમિના પક્ષપાતે મોટે ભાગે ગોચરવાળું ચરોત્તર તે ચારતર બન્યું ! અથવા, અપૂર્વ સાહિત્યસંબદ્ધિથી પ્રેમાનંદે જોને ચારતરજ બનાવ્યું છે તેનું હવે ચૂળ મલીને પણ

શું કામ છે ? રોપદર્શિકાસસલામાખ્યાનમાં ચારુતર ભૂમિમાં જન્મ પામના-
રને શ્રીકૃષ્ણભગવાનને મુખે જાગ્યવાન બાખ્યો છે. તપસ્યાખ્યાનમાં સૂત્રધા-
રને મ્હોડે કહેવરાવ્યું કે “ ગુર્જર દેશ તો સર્વ પ્રકારના કાર્યારંભને માટે
દેશવિદેશમાં વિખ્યાતિ પામેલોજ છે. ” વળા એમાંજ આગળ મજવાસી
અને મહારાષ્ટ્રી પ્રતિપક્ષીનાં મુખ મ્હાન કરવા ઋતુવર્ણનના મિપથી ગુર્જર-
ભૂમિનાં નીચે મુજબ નટી વખાણુ કરે છે:—

અવલોકોકો વિદેશી લોકો રોકો દૃષ્ટિ વર્ધામાં;

ના જાળો *નાજાળો આતુર આતુર આતક તરપામાં,

નવયૌવન કોઈ નારી રહી લીલી સાડી ધારી,

ભાત ઈંદ્રિગોપ શું પાડી; અણદશ ભારની વાડી;

વિયત રંગે વિહંગમ અનંત વહંત,

અમુધર પશુ મદમાતાં રાતાંતાતાં છે આ વરપામાં;

પતિપત્ની સંયોગી ન રોગી એ' છે શુચિ સુખ પરશામાં;

ધરવે ધાન્ય જઈયે વારી, પરવે માન્યની જલિદારી.

આ નંદનવન ન્હોયે, અધિકગુર્જરભૂમિ હોયે,

વા શકે રંગભૂમિ ઝુમી ઝૂમી.

પ્રેમાનંદનાં આ કાવ્યનાટકો લોકમાં એના આખાહરણુ, રણુયગ, સુ-
દામાચરિત્ર આદિ આખ્યાન જેવાં જાણીતાં નથી થયાં. તેને લીધે કેટલાક
વિદ્વાનો તેમના તરફ અનાસ્થાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. વળા ‘ એક કાંકરીએ
જે પંખી મારવાં ’ અને ‘ કાગડો કામડીને ધીરે એવો નથી ’ જેવી ઇંગ્રેજી
કહેવતોને ગળતી ઉક્તિઓ એ અસાર સુધી અપ્રખ્યાત રહેલા અધોમાં
મળી આવે છે, તેને લીધે પણ તેમને પ્રેમાનંદની કૃતિ કહેતાં અચકાય છે.
જો લોકમાં અમુક કાવ્ય જાણીતું ન થયું માટે તે એકસ કવિની કલમથી
લખાયલું ન હોય, એવી વ્યાપ્તિ બાંધી ખેસીએ, તો ગુજરાતીમાં કાંઈપર
રચવાનું માન બાલણુ ખોઈ ખેસશે; ગોવિંદગમન અને સુરતસંગ્રામ રચ્યાનું
યશોધન નરસિંહ મહેતાનું લૂટાઈ જશે; અને સામળની પણ કીર્તિ કેટલીક
લૂટાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે. ખીજ તરફથી શિકારની કહેવતોના પ્રત્યે
શંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તે તો પ્રેમાનંદનાં ખીજ કાવ્યો ન

વાંચ્યાનો પરિણામ છે. દ્રૌપદીદરણમાં શિકારનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું છે. તે દોરે સખતાં આણવકાખ્યાનમાં જનકવિદેહની મૃગયાના વર્ણનનું પ્રકરણ કોઈ જોશે, તો સહેજ તેના બળુવાર્ગા આવશે કે એ વિશે મૃગયારસિક મરાઠા, મુચલમાન અને રજપૂતના સમયમાં થયેલો પ્રેમાનંદ નંદરચારના સન્નતા સમાગમમાં શિકારની સારી માહિતી ધરાવતો હતો.

આ અનારયાશીલ વિદ્વાનોના મુઠાળલામાં એવા શ્રદ્ધાશીલ મનુષ્યો છે કે જેઓ પ્રેમાનંદના નામે ચઢેલા હરકોઈ કવિતાના અંથને પ્રેમાનંદની જ કૃતિ માને છે. પ્રેમાનંદના માથે બાગેલાં કાવ્યોમાંનું એક જેને સ. સ. મંજારામ ચર્ચરામ દેસાઈ દ્રૌપદીસ્વયંવર નામ આપે છે, તે છે, એ બહુલકાવ્યદોહનના છઠ્ઠા અંથમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં કર્તા તરીકે 'પડોદરાવાસી ચોવીસા કૃષ્ણચંદ્ર પ્રેમાનંદ'નું નામ છે. પરંતુ તે સુપ્રસિદ્ધ બદ પ્રેમાનંદની કલમથી લખાયેલું જણાતું નથી. એનું નામ પ્રકાશક દ્રૌપદીસ્વયંવર આપે છે ખરા, પરંતુ રચનાર તો તેને આદિપર્વજ કહે છે. એ પર્વ પૂરું કરી તે પછીનું પણ પર્વ કવિ લખવાની સૂચના આપે છે. હવે પ્રેમાનંદે પણ ભારત રચ્યું છે. પરંતુ પ્રેમાનંદનું ભારત વ્યાસના મહાભારતના ક્રમને અનુસરે છે. તેથી જિજ્ઞાસુ તેને નામે ચઢાવો દીધેલા : દ્રૌપદીસ્વયંવર એટલે વારતવિક દૃષ્ટિએ આદિપર્વના કથાભાગમાં દૂડી ધે-માસુર, કંકાલી અને કળીસાની રચારમાં પણ ન ફાટે પડેલી કથાના ગોળા ગળાપી દીધા છે. શૈલીની બિન્નતા અને કથાભાગના તદ્દાવત ઉપરાંત દેશીઓ પણ પ્રેમાનંદની નથી, પ્રસંગવર્ણન પણ તેનું નથી; અને પ્રતિજ્ઞા તો તેની નથીજ. આ આદિપર્વ ઉર્દૂ દ્રૌપદીસ્વયંવર એકજ પ્રતને આધારે છાપ્યાનું લખ્યું છે, તે છતાં પહેલાજ દરવાગાં ઢાળને બદલે નુટક એવું પાર્શ્વતર આપ્યું છે. એ પર્વ રચ્યાની સાલ સંવત ૧૭૭૬ ના આસો વદિ

* જુઓ છેલ્લું (૪ મું) કડનું કડી ૧-૨

વૈસંપાયનને લાગી પાગ રતુતિ કરે જન્મેજવરાય;
તમ કૃપાએ શ્રી રખીદેવ આગપર્વ સાંભળું અશ્વમેવ;

... ..
હવે કહો નૌતમ પર્વ, જેમાં સતીતલું ચરિત્ર અપૂર્વ.

૨ ને યુધવાર આપી છે અને અસલ પ્રત ઊતાર્યાની સાલ સંવત ૧૯૮૫ ના આવંછુની જન્મભાષ્મી છે। એ પણ ટૂંડી, ઘેમામુર, કંકાળી અને કખી-રાની કથા તુલ્યજ છે. આવુંજ ખીલું પ્રેમાનંદને માથે મારેલું કાચ કે જોડકણું તે સ્વર્ગની નીસરણી છે. પંડિત રત્નેશ્વર જેવા જેના શિષ્ય હતા અને જે ઊંડા સંસ્કૃત સાહિત્યના ગાનની પદે પદે સાક્ષી આપી છે, તે એક ઊછરતા અગ્નિ જોડકણું જોડનારને પણ ન જાણે એવું નમાલું લખાણ લખે તે તો માનવાને શુદ્ધિ કહ્યું કરતી નથી. આવુંજ ખીલું એક દશગલીલા નામે ટૂંકું જોડકણું મને નાંદોદ તામે લાછરસના શોધર-સિક મહેતાજી છગનલાલ વિધારામ તરફથી મળ્યું છે. એ પણ છે તો પ્રેમાનંદને નામેજ, પરંતુ પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી. શંકરાચાર્યના સમયમાં અને તે પછી થનારા બાવિક પુરુષોએ શંકરાચાર્યને નામે સ્તોત્ર આટક લહરી અને કાવ્યો લખેલાં આપણે જોઈએ છીએ, તેવીજ રીતે પ્રેમાનંદને નામે આ અને એવાં ખીલું પુસ્તકો લખાયાં હશે. પરંતુ રોપદર્શિકા-સલભાગાખ્યાન આઘાવકાખ્યાન વગેરેનો તિરસ્કાર કરતાં જોડે દરજે અચકાવું જોઈએ, તેટલેજ દરજે આદિપર્વ કિંવા ટ્રૌપદી સ્વયંવર, સ્વર્ગની નીસરણી વગેરેનો આંખો મીંચીને સ્વીકાર કરતાં પણ ખંચાવું જોઈએ.

પ્રેમાનંદે કેટલાંક નિર્માલ્ય પુસ્તકો લખ્યાં છે; પણ તે કેવા સંજોગોમાં લખાયાં છે તે જોવાનું છે. એનું લક્ષમણાદરણુ એની કલ્પમને જેજ આપે એનું નથી. એ પોતેજ એને હાથલખમણુ કહે છે. રા. સા. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ ‘લક્ષમણાદરણુ એ પ્રેમાનંદની કવિતાનો ઉત્તમ નમૂનો નથી. પરંતુ એનું ઉત્તમપણું બનાવટની ત્વરામાં રહેલું છે.’ વિશેષમાં આંપણુ કહેવું જોઈએ કે પતરાજીની ખાતર નહિ પણ માયામય માધવ મિત્રને હાથે ‘ધૃતની ગંગા ચલાવી સાકરે પાજ બાંધી’ બ્રહ્મલોકને તૃપ્ત કરવાની ખાતર સમર્થ કવિએ એક દિવસમાં હસે પંક્તિનું એક કલાકમાં વંચાય એનું લક્ષમણાદરણુ લખવાનું સાહસ કર્યું હતું. એ આખ્યાન તો ‘રસ-અલંકાર કાંઈ ન જાણે’ એવા વાણિક શેડિયાનું મન મનાવવા રચ્યું હતું તેથી, અને એ રચ્યું ત્યારે પ્રેમાનંદ એક વર્ષથી માંદા હતા તેથી તેમાં સાવધાનતાની ખામી જોવામાં આવે છે. પરંતુ વિ. સં. ૧૭૪૫ માં જ્યારે નંદરબારના રાજની પ્રસન્નતાને અર્થે રાજશુર અને મિત્ર પ્રેમાનંદ આઠ

દિવસમાં આશરે ત્રેવીસસે પંડિતનું દ્રૌપદીહરણુ લખી કાઢે છે સારે વધારે રચનાચાતુર્ય વાપરે છે; જો કે જાતિ અને વૃત્તમાં એ કવિની પહેલવહેલી જ કૃતિ હોવાથી યતિભંગ બહુ જોવામાં આવે છે, અને વખતે સખ્દો પણ બગાડેલા અને માગ્યાતાગ્યા વાપર્યા જણાય છે. અંતરના ઉત્સાહથી સ્વસ્થ સ્થિતિમાં ત્વરાથી રચાયેલા કાવ્યનો નમૂનો સામળશાહનો વિવાહ છે, જે કવિએ એ જ દિવસમાં લખી કાઢ્યો હતો એમ વલ્લભ કહે છે. પ્રેમાનંદની પ્રતિભાની પ્રખરતા અને કવિતા રચવાની સરળતા દ્રૌપદીહરણુ અને સામળશાહના વિવાહથી પરખાઈ આવે છે.

અમુક ગ્રંથના કર્તૃત્વ સંબંધમાં પ્રેમાનંદ વિષે શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા જેમ પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે, તેમ તેની શૈલી વિષે વિરુદ્ધ વિચારો પ્રચલિત છે. પ્રેમાનંદનાં લોકપ્રિય આખ્યાનોની સરળતાને વખાણનારા સરળ શૈલીની પ્રશંસા કરે છે, સારે તેનાં નાટકો અને કાવ્યોનો આસ્વાદ લેનારા સંસ્કૃતમયી ગૂજરાતીનો પક્ષ કરે છે. આદિ કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદને પ્રિય તો સરલ શૈલી જ જણાય છે. તેના ઘણાખરા ગ્રંથોમાં એ શૈલીનો જ તેણે ઉપયોગ કર્યો છે. નાટક અને કાવ્યની શૈલી તો ભારતી વૃત્તિના રસિયા પંડિતજનને સંતોષવા અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં નડી કહે છે તેમ ‘ગુર્જરાણાં મુખં સ્પષ્ટમ્’ એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાંખવા પ્રેમાનંદે ‘આસ કરીને કઠિણુ અને પ્રૌઢ કરી છે. કરી છે કહેવાનું હાર્દ એ છે કે એ કૃત્રિમ છે. પ્રેમાનંદની એ કૃત્રિમ ગૂજરાતીથી ભૂલાવો ખાઈ સંસ્કૃતમયી ગૂજરાતીની દિમાયત કરે અથવા સંસ્કૃતયુગની આગાહી આપે તે તો રાક્ષસી અને આહીરી ગૂજરાતીથી છેતરાઈ પ્રાચીન અને શુદ્ધ હોઈ વ્યુત્પત્તિવાદી અપભ્રંશની દિમાયત કરે, અથવા જોઈણીમાં વ્યુત્પત્તિપક્ષ માન આપવા યોગ્ય હોઈ અપભ્રંશયુગની સંભાવના કરે તેના જેવું અત્રદ્વેય કહેવાય. એમ જણાય છે કે સંસ્કૃત નાટકમાં પાત્રભેદ ભાષાભેદનો જે નિયમ છે તેના સમાદરથી પ્રેમાનંદે ભારતી વૃત્તિના ઉત્તમપાત્રના સંસ્કૃતને જવાબ આપતી સંસ્કૃતમયી પ્રૌઢ ગૂજરાતી ઉપજાવી; માગધી અને શૌરસેની પ્રાકૃતના વૈચિત્ર્યનું કંઈકે જ્ઞાન કરાવવા અપભ્રંશ પ્રાકૃત તથા જૈન પ્રાકૃતનો નમુનો લેઈ આહીરી ઘડી કાઢી, અને ખતદસ્તાવેજના, વૈદ્યજ્યોતિષીના

ચંચી, શાસ્ત્રપુરાણનું પ્રીતિથી પાન કરનારા, ચોપીસા ખાલણોમાં શિરોમ-
ણિ, ધીની નદી ચલાવી સાકરની પાળ બાંધનાર માધવશેઠના મિત્ર, ગુળ-
રગિરાના ચૂડામણિ, શુદ્ધ સત્ત્વના પ્રાધાન્યથી સદૈવ પ્રસન્નમૂર્તિ જે પ્રેમા-
નંદ—તેમને નમસ્કાર ! એ બદાલા કવીશ્વરને કોઈને કોઈ રૂપની આંતર-
ભાવનાથી ફરી ફરીને નમસ્કાર !

કેશવલાલ હર્ષદેશય ધ્રુવ.

અનુલેખ:—

પ્રેમાનંદની જ્યંતી ઉપર તા. ૩૦ મી જુલાઈએ અમદાવાદની સા-
હિત્યસભામાં વાંચેલો આ લેખ છે. આ એકમાર્ગી છે. એમાં પ્રેમાનંદના
જીવનના પાંચ મોટા જનાવો વિષે જ ચર્ચા છે. એ એકમાર્ગી હોવાથી એ-
માં તપસ્યાખ્યાન નાટકની પ્રસ્તાવનાનો બદ પાડ “ વેંગવાસી ” બદલી તા-
બી “ મહારાષ્ટ્રી ” કહ્યાનાં કારણો આપ્યાં નથી, એ જ એકમાર્ગિતાને
લીધે પ્રેમાનંદે રમ્યાં ન છતાં તેને નામે ચઢેલાં જે ત્રણ કાવ્યનાં પ્રસંગો-
પાત્ર નામ જ આપી સંતોષ માન્યો છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનું જીવન કડવાં
આખાદરણુ બાજ ખેડવાળ શબ્દરામ મુત ગોવિંદરામ—જે પ્રથમ કલાણ-
બક્તનો અને પાછળથી પ્રીતમનો શિષ્ય થયો હતો અને જે હરિશ્ચંદ્રાખ્યા-
નનો કર્તા છે—તેમને હાથે સંવત ૧૮૫૬ ના આસો શુદ્ધિ ૭ ને શુરુવારે
કેવું વધીને જીવન કડવાં થયું, અને દયારામને હાથે તેથી પણ વધીને
બમણું ત્રમણું થયું, એ વાતનું સચ્ચ સરખું કરાવું નશી. વળી નરસિંહ
મહેતાના જીવનને લગતાં કાવ્યો વિષે પણ કહેવાનો અવકાશ મળ્યો નથી.
સાહિત્યવિષયક ચર્ચા તો થઈ જ શકી નથી. જે પ્રસંગોનું આદિ નિરૂપણ
કયું છે, તેમાંના વિવાદસ્પદવિષયો ઉપર સંશોધકોને પ્રકાશ પાડવા વિનંતિ છે.

કેશવલાલ હર્ષદેશય ધ્રુવ.

કિંડર્ગાર્ટન.

(સાંધણુ ૫૪ ૬૩ થી)

અભ્યાસ—પહેલાં માત્ર એક જ સ્ત્રીમાં આવેલા ચોરસના ઉભા
ખાંચામાં લીટીઓ દોરાવવી. એક હારમાં એક ચોરસની ઉચાઈ નેવડી
પાંચ સાત જિલી લીટીઓ પૂરી થઈ એટલે પ્રથમ પ્રયાસ પૂરો થશે.

નાના 'સિપાઈઓ' કે 'છોકરાંની હાર' કહીને રમુજ વાતથી ઈર્ષ સા-
માન્ય, સાન આપવામાં આવે તો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વિશેષ સંચરવાય. એકેક
ખાંચો વચ્ચે છોડાવી ધર્મને આડી લીટીઓ કઢાવો એટલે સતેલાં છો-
કરાંની હાર થશે.

આ પ્રમાણે જિભી અને આડી લીટીઓનો યોડો માંવરો થયા પછી
સરખાં કંદની સળીઓને આડી અને જિભી સૂકવાથી જે ધાટો થાય તેવા
ધાટો બનાવવાને છોકરાંઓ તૈયાર થયાં એમ સમજવું.

એકજ ચોરસમાં આવે એવી આડી અને ઊભી લીટીઓથી થતા
ધાટો શિક્ષકે સળીઓથી મૂકી આપવા અને છોકરાંઓ તેનું અનુકરણ કરી-
ને સ્થેત ઉપર તેવા ધાટો દોરે કરવું. આવી લીટીઓથી પણ ઘણા
સુંદર ધાટો ચોજી શકાય (જુઓ ફલક ૧) કેટલાક ધાટો છોકરાંઓ
મનથી શ્રોત્રી કાઢશે. અને કેટલાકમાં શિક્ષકે તેમને સળીઓના ધાટથી
મદદ કરવી પડશે. ચોરસ પાડેલા પાટીઆ ઉપર ધાટો દોરીને પણ તેમને
નમુના આપી શકાય. ચોડા વખત પછી શિક્ષકને માલમ પડશે કે છોક-
રાંઓ પોતાની કલ્પનાથી ઘણાજ સુંદર ધાટો નિષ્પન્નવી શકે છે. કલ્પના-
શક્તિને ઉત્તેજન મળવાનો જોડલો આ બક્ષીસમાં અવકાશ છે તેટલો
ખીજ કોઈમાં નથી.

જિભી અને આડી લીટીઓનો યોડો અભ્યાસ થયા પછી એકજ
ચોરસના સામ સામેના ખૂણાઓ જોડાવી તિરકસ લીટીઓ કઢાવવાનું
શરૂ કરવું (જુઓ ફલક ૨). એકજ આડી લીટીમાં આવેલા કાંઈ સાં-
ધવા અને લીટીઓનો ઢાળ એકજ દિશા તરફ રહે તેમ દોરાવવી. એકજ
દિશામાં દોરવાનો અભ્યાસ થયા પછી તેનાથી સામી દિશામાં દોરવાનું
શરૂ કરવું. સારા શિક્ષકે જે કાંઈ દોરવાનો પણ અભ્યાસ કરાવે છે. છો-
કરાંઓ સહાઈદાર અને ચોક્કસ આકૃતિઓ કાઢી શકશે એવું ધારવું. મિ-
થ્યા છે; તોપણ બને તેટલી ચોક્કસાઈ તેમનામાં આવે તેવી ટેવ પાડવી.
તેજ લીટીઓની મેળવણીવાળી આકૃતિઓ પણ દોરાવવી.

જિભી, આડી અને તિરકસ એ લીટીઓને તેજ દિશામાં લંબાવતાં
સિખવવું. પ્રેક્ષા બચ્ચે ચોરસ લેવા, પછી વધારે.

આવી નિરક્સ લીટીઓની મિશ્ર આકૃતિઓ લીધા પછી આડી અને જોલી લીટીઓ તિરક્સની સાથે મિશ્ર કરાવવી, અને સાદા નમુના શિખવવા: ફક્ત ૩ થી ૬ માં આવી જાતના નમુના આપેલા છે; પરંતુ આટલાજ નમુનાથી કંઈ સંતોષ માની લેવાનો નથી.

છોકરાંઓ પોતાની મેજે અનેક તરેહના ચુંદર નમુના ઉત્પન્ન કરશે. ૭ મું ફક્ત ૭ જે ચોરસ સુધી દોરેલી આડી અને જોલી લીટીઓ માટે, અને ૮ મું ૭ જે એકલા ચોરસથી થયેલી એકાદીધે ચોરસના ખૂણા સાંધીને દોરેલી લીટીઓ માટે છે. ૮ મું ફક્ત છોકરાંઓને ડ્રોઇંગમાં સારો માવરો થયા પછીજ શરૂ કરાવવું; કારણ કે તેમાં હાથની રિયરતા અને લંગાઈની અટકળની વિશેષ ખિલવણીની જરૂર છે. ૮ મું અને ૯ મું આવી લીટીઓના મિશ્રણથી થતી આકૃતિઓનું તથા અને ૧૦ મું ફક્ત આગળ આવેલી અને આ જાતની લીટીઓના મિશ્રણથી જનેલી આકૃતિઓનું છે. આમાં પણ છોકરાંઓ નવા નમુના ઉત્પન્ન કરે તેમની ઇચ્છા અને કલ્પનાને ઉત્તેજન આપવું.

આ પછી વાંકી લીટીઓ શરૂ કરવી. જે ચોક્કસ છોકરાંઓની વચ્ચે રહેલી વાંકી લીટીઓના વાંક કે મધ્ય જગ્યાની બાળકોએ અટકળ કરી લેવાની છે. આ જાતમાં આસ શિક્ષક તેમની સ્વાભાવિક અનુકરણ શક્તિ છે; તોપણ તેમની ખામીઓ દુરસ્ત કરતાં તેમની તે શક્તિ ને માપવું અટકળ કરવાની શક્તિને ઉત્તેજવી. આવા જુદા જુદા વાંકવાળી લીટીઓને અનેકવાર અનેક રીતે માવરો કરાવવાથી આ કામમાં સફાઈ અને હડપ આવશે. એક ચોરસમાં દોરેલી વાંકી લીટીઓથી થતી આકૃતિઓ પણ સાથે સાથે દોરાવવી.

એક ચોરસમાં સાદી વાંકી લીટીઓ આવતા પછી જો ચોરસને ટલી લંગાઈમાં વાંકી લીટીઓ ઠંદાવવી.

૧૨ માથી ૧૫ મા સુધીનાં ફક્તમાં આવી એક અને જે ચોરસમાં દોરેલી વાંકી લીટીઓ તથા તેમના મિશ્રણથી થતી આકૃતિઓ બતાવેલી છે.

ડ્રોઇંગનું કામ છોકરાંઓને સંપૂર્ણ અને સફાઈ સાથે આવડે ત્યારપહેલાં પ્રથમ પોતાની આકૃતિઓમાં ફગા પૂરવાનું કામ શરૂ કરવા દેવું. એક અને

કેવોન લાકડીઓ ખત્તરમાં સસ્તી કિંમતે મળે છે. અને ગ્રાઈંગમાં રંગ પૂરવાથી તેમને હર્ષમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેટલી ખીજ દેશથી ચલી નથી. થોડા માંસથી છોકરાં લાકડીઓથી રંગ પૂરી આંગળા વડે સરખો પણ કરી શકશે.

૧૬ મા ફલકમાં સીધી લીટીઓથી દોરેલી આકૃતિમાં અને ૧૭ મી. માં વાંકી લીટીઓથી કરેલી આકૃતિમાં રંગ પૂરેલા બતાવ્યા છે.

કેળવણીખાતાની સ્વર.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ઉત્તર વિભાગની કન્યાશાળાઓની હેડ મિસ્ટ્રેસેને ખબર આપવામાં આવે છે કે અમારા તરફ જેટલી નનામી અરજીઓ આવે છે તેના ઉપર અમે લક્ષ આપતા નથી, માટે જેઓને કંઈ પણ અરજી ગુજારવી હોય તેઓએ અરજીની અંદર પોતાનું નામ હાથ વગેરે ચોક્કસ લખવું. તા. ૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.

મુ. મહેમદાવાદ.

તા. ૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬

H. ASHWORTH.

ઈન્સ્પેક્ટર ઓફ ગર્લ્સ સ્કુલ્સ
મુંબઈ અને ઉત્તર વિભાગ.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ રિવિઝન કમિટીએ તૈયાર કરેલી ગુજરાતી બાળપોથી સરકારે મંજૂર કરી છે, અને તે વાપરવાની સત્તા મળી છે. મુંબઈ ધવાકાની ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળ વર્ગમાં હવે આ ચોપડી ચલાવવી.

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક
ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઓફિસ, મુંબાઈ;
૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

Sd. P. Lory,
For Director of Public In-
struction.

સરકારનો ઠરાવ.

ટેક્સ્ટ બુકો:—

વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ કમિટીએ તૈયાર
કરેલી ગુજરાતી બાળપોથી.

કેળવણીખાતું.

કિલ્લે મુંબઈ.

નં. ૫૭.

૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

મહેરજાન ડિરેક્ટર સાહેબના પત્ર નં. ૯૪૮૧ તા. ૮ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૬ નીચે—કરાવ. બાળપોથી વાપરવાનું મંજૂર કરવામાં આવે છે.

Sd. H. O. Quin,

Secretary to Government.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે મોજે યામણા તાલુકે આણંદ જિલ્લે ખેડાની લોકલબોર્ડ નિશાળના પહેલા આસિસ્ટન્ટ જીવેખાન હુલેખાન મલેકને રજા વગર ગેરહાજર રહેવાનો તથા હુકમ થતાં ફરી નોકરીએ જોડાવાની ના કહેવાનો મુનો કરવાથી મહેરજાન ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નંબર ૧૦૧૦૮ તા. ૨૪-૧-૦૬ થી બસતરફ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેનું ટ્રેનિંગનું સર્ટિફિકેટ રદ કરવામાં આવ્યું છે. તેને કાર્ધ પશુ લોકલબોર્ડ અથવા મ્યુનિસિપલ નિશાળમાં નોકર રાખવો નહિ.

અમદાવાદ ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની ઓફિસ.
જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

Sd. J. G. Covernton,
Inspector, N. D.

પુસ્તકોની પહેાંચ.

વડોદરાના વિદ્યાધિકારી તરફથી નીચેનાં પુસ્તકો આવ્યાં છે તેની પહેાંચ ઉપકાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ:—

- ૧ જમનાજાઈ સાહેબનું ચરિત્ર.
- ૨ શરીરસંરક્ષણ સંબંધી શાસ્ત્રોક્ત શીખામણ.
- ૩ હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ધર્મો.
- ૪ વડોદરાના રાજ્યકર્તા.
- ૫ શ્રીમતીનાં કર્તવ્ય.
- ૬ પ્રયોગરત્ન.

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કોપી બુક.

દાલ ચાલતાં નવાં ધારણાના ક્રમ પ્રમાણે હિન્દર ગાર્ડન પદ્ધતિએ આ કોપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૬ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકો એ છ નંગરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં આશ્ચર્યકારક સુધારો જોવામાં આવશે.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે દાલની ચાલતી કોપીઓમાં કોઈ કોપીબુક શ્રેષ્ઠ છે તે સમજશે.

કાગળો ઉચા કુલ્સકેપ, પૂરું મજબૂત, બાળકોને માટે નીતિવાન શીખામણો, એ તો આજ કોપીબુકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેંકડે ૩૦ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે. સળએન્ટ મુરત, જી. સે. કરમનંદાસ નારણદાસ, મુંબઈ, એન. એમ. ભાપાહીની કંપની, વલસાડ, જી. સે. નરસેરામ ઉમીવાસંકર, ભરૂચ, મનોદાસ પ્રેમ, તથા કે. એલ. ની કંપની, વડવાણમાં જી. સે. નેચરલ તલકશી, રાજકોટ લખગીચંદ ઉતામચંદ, જામનગર હેમરાજ ભટ્ટ, નડીઆદ હોદાલાલ ત્રિકમદાસ.

આ કોપીબુકોના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોરીઆ રોડ ઉપર ચીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની છે. માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર વ્યવહાર નેમના તરફ કરવો. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ, મુખ્ય એજન્ટ.

ગુજરાતી શબ્દ કોપ, સ્વરવિભાગ, નમેકશથી ખમણ કદ, પુષ્કળ શબ્દાર્થવાળો. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા આશ્ચર્યમાં શબ્દ વાપર્યા હોય તે સ્વક્રમો સહિત. દાખલ ૮ પૃષ્ઠ, પૃ. ૨૦૮ કિંમત રૂ. ૩. બે. લક્ષ્મીભાઈ ગોકળદાસ પટેલ નડીઆદ.

પડોદરા અને કાઠી, એજન્સીમાં ઈ. તથા લાય. માટે મંજૂર નવાં ધોરણ પ્રમાણે શિષ્ય-શિક્ષક ઉભયને આતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસાર શ્રી ૧ લો. કિ. ૦-૬-૦૬. વીરા ટકા. જયચન્દ બહેચર પ્રવેશક ભારતર, જુનાગઢ

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો-૩ સો, પેરટાલોટ્ટરી અને કૃષ્ણનાં જીવન સહિત પહેલી ત્રણ બક્ષિઓ જેઓ, કવિતા, વાર્તા અને ૧૬૨ ચિત્રો સાથે. કિ. ૩ બા. કર્તો ઉમમાન બી. તથા મહોળતસિંહ એગ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય બી. એ. કૃત પુસ્તકો.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૧ લો. બાળવર્ગ. ૦-૧-૬.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૨ બે. પહેલું ધો. ૦-૨-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૩ બે. બીજું ધો. ૦-૩-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૪ થો. ત્રીજું ધો. ૦-૪-૦.

બીજા ભાગ તૈયાર થાય છે. નવાં ધોરણને અનુસરીને રીતોનાં કારણ તથા ખુદ્દિ કેળવે તેવા દાખલા સાથે.

કિન્ડરગાર્ટનશ્રેણી ભાગ ૧ લો ૧ લી-૨ જી બક્ષીસ, કવિતા સાથે ૦-૧-૦

સદગ્ર ભાગ ૨ બે ૩ જી-૪ થી બક્ષીસ, રચણ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-૦

સદગ્ર ભાગ ૩ બે ૫ થી ૬ થી બક્ષીસ, રચણ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-૦

વાક્યપૃથક્કૃતિ ૦-૪-૦. વાક્ય પૃથક્કૃતિનો નકશો ૦-૧-૦ વ્યાકરણનો નકશો

૦-૧-૦. પદાર્થપાઠ ભાગ ૧ લો, ૨ બે, ૩ બે. ૦-૫-૦, ૦-૬-૦, ૦-૬-૬

૧૦ થી ૫૦ સુધી, ૧૫ ટકાને તેથી વધારે નકશ ઉપર ૨૦ ટકા કમીશન. પોર્ટ્રેટ જી. મળવાનું છે - ચીમનલાલ, સુનીલાલ એન્ડ કો. અમદાવાદ આગ્ટોડી આગેડ.

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કો. મુંબઈ. કાલજારેવી રોડ

સુચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. નોંટપેઠ માત્ર લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ એખખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અચૂક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાનાં ડેપુટી અને ઍસિસ્ટન્ટ ડેપુટી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય સંબંધી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સંબંધી હકીકત સ્કૂલ બોર્ડો તથા દેશીરાજ્યોના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમજ ખાનગી જાહેરખબરો જે માસમાં છાપાવી હોય તેના આગલા મહિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહોંચવી જોઈએ. આ પત્ર સાથે હેન્ડબિલ વહેંચવાનું અમે બંધ કર્યું છે.

મનીઓર્ડર મોકલનારે કૃપા કરી ઉપર પોતાનું ટેકાણું, અને શી બાબતનાં પૈસા છે તે એખખે અક્ષરે લખવું. તે વિના શૂલ ચંચાનો સંબંધ છે. પોસ્ટ-ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજાં ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટ-માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; પદરનાં ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા રફોલિરોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારે પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પત્રે રૂ. ૧થી ૨ સુધી આપવામાં આવશે. ચર્ચાપત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેરખબરો છાપવાના કાવ.

<p>૩. ... ... ૪</p> <p>૧... ... ... ૮</p> <p>૨... ... ... ૧૫</p> <p>૩... ... ... ૧૫</p> <p>એ ઉપરાન્તનો બાવ ઉપર પ્રભાશેજ</p> <p>બાર માસ લગી લાગલાગટ હશે</p> <p>શાળાપત્રની સાથે ફોર્મ પણ હેન્ડબિલ લીધામાં આવશે નહિ.</p>	<p>તો પ્રથમ પૂરો ચાન્સ અને તે પછીના અગીઆર માસ લગી ફે ગણે</p> <p>ચાન્સ પડશે. બાર માસથી બાકી</p> <p>મુદત હશે તો પહેલે મહિને પૂરો ચાન્સ, અને પછી દરેક અંકે અર્ધો ચાન્સ લેવાશે.</p>
---	---

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ફેબ્રુઆરી-૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
માસ—	૩૨-૪૦
જાપાનની ફેબ્રુઆરી	૩૩
ગણિતમાની ,, ...	૩૪
ગોઝિટ્ટુમાની ,, ...	૩૪
ડેન્માર્કની ,, ...	૩૪
મિ દર્જન્ટેનો સિદ્ધાન્ત	૩૫-૩૬
ફેબ્રુઆરીના લક્ષ્ય	૩૬-૩૭
કોમેન વગેરેના ફેબ્રુઆરી વિશે વિચારો	૩૭-૪૦
ગોઝાપાર વિશે વિચારો	૪૦-૪૫
ફેબ્રુઆરી	૪૬-૬૦
ફેબ્રુઆરી	૬૧-૬૩
ફેબ્રુઆરીનાની ખબર—	૬૪
વાચનમાળા હુપર અર્થ અને તોટો ન વાપરવા વિશે	૬૪

(ફેબ્રુઆરીનાની હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ શુનાઈદ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

[સર્વે દર અવાગીન રાખ્યા છે]

ગુજરાત શાહીપત્ર.

સ્તિક ૪૫ સું.

એપ્રિલ ૧૯૦૬.

અંક ૪.

માસ.

ખેતીખાતાના સને ૧૯૦૪-૦૫ ના રિપોર્ટમાંથી જાણવા હાયક જાતો નીચે આપી છે:—

ખેતીખાતામાં ધણી વધારો થયો છે. હિંદુસ્તાનના સેક્ટરિ ઓર્ડરે આ પ્રવાહમાં ત્રણ મોટી જગાઓ મંજૂર કરી છે:—૧ ખેતીનો પ્રાસર, ૨ વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પ્રાસર અને ૩ ખેતીસંબંધી રસાયણશાસ્ત્રનો પ્રાસર. હિંદુસ્તાનની સરકારે ખેતીનાં કામમાં સુધારોવધારો કરવા પીસ વાળે રૂપીઆનો વાર્ષિક ખર્ચ મંજૂર કર્યો છે, તેમાં મુખ્ય સરકારને સામંતેણ હાથ રૂપીઆ આપ્યા છે. ખેતીખાતામાં સુધારોવધારો કરવા યોજના થઈ છે, તેમાં મુખ્ય જાણતો નીચે પ્રમાણે છે:—

ખાતામાં વધારો.—ખાસ વિષયનાં જ્ઞાનવાળાં આઠ યુરોપિયન પ્રાસર નીમવા, તેમના હાથ નીચે વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરો અને દેશી પ્રાસરો નંવ નીમવા, તેમનો પગાર રૂ. ૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધીનો રાખવો; અને ૨૦ માણસો ઉતરતા દરજ્જાનાં નીમવા, તેમનો પગાર રૂ. ૪૦ થી ૨૦૦ થીનો રાખવો.

વધારાનાં ખેતરો.—ખેતરોમાં નહેરો વાળવાની યોજનાના સંબંધમાં ૭ ખેતરો નક્કી કરવાં.

સુરત અને ધારવાડનાં ખેતરો વધારવાં કે તેમાં પસંદ કરેલાં કામનાં ખી રાખવાનો પ્રયોગ કરી જોવાયું.

કોકણમાં વનરપતિશાઝના સંરોધન માટે એક જાગૃત્વવો.

દોર ઉછેરવા ત્રણ ખેતરો તૈયાર કરવાં.

કેળવણી—પુનામાં ખેતીની કોલેજ અને સંરોધનસંસ્થા કાઢવાં.

મુખ્યમંત્રી પરેલની પશુવૈદક કોલેજમાં સુધારોવધારો કરવો.

કપાસ રોપવાના અમ્મરા—બ્રિટિશ પ્રદેશમાં બે કરોડ ને સિત્તેર લાખ એકર ખેડાયેલી જમીનમાંથી ત્રીસ લાખ એકર જમીનમાં અને દેશી રાજ્યોમાં વીસ લાખ એકર જમીનમાં કપાસ રોપવાના પ્રયોગ કરી જોવાય છે. બ્રિટિશ પ્રદેશમાં કપાસની કિંમત ૬ કરોડ રૂપિયાથી વધુ વધારે છે. જો કપાસનો પાક જમ્મુનામાં બધે રથજો બરોબર ફેલાવ્યો હોય, તો જમ્મુનાની બધી મહેસુલ એ પાકમાંથી પૂરી પડે અને તે ઉપરાંત વધારે રહે. આ વર્ષે નીચે પ્રમાણે કપાસ રોપવાના પ્રયોગો થયા છે:—

(૧) સિંધમાં ઇન્સ્ટિટ્યુટ ૩ ઉત્પન્ન કરવા માટે કપાસ રોપવામાં આવ્યું છે.

(૨) પશ્ચિમ કર્ણાટકમાં કપાસનાં ઝાડ રોપવામાં આવ્યાં છે.

(૩) દક્ષિણ અને કર્ણાટકમાં નહેરવી પાણી પૂરું પાડવામાં આવતા પ્રદેશોમાં બરચતું કપાસ વાવ્યું છે.

(૪) સુરત, જલગામ અને ધુળાયામાં ગુજરાત અને આંધ્રપ્રદેશના કપાસને અને સુરતબરચના કપાસને એકઠાં કરી સુધારવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(૫) પસંદ કરેલાં કપાસનાં બી અમદાવાદ અને ધારવાડમાં ફેલાવવામાં આવ્યાં છે.

સિંધમાં ઇન્સ્ટિટ્યુટ ૩ ઉગાવવાનો પ્રયોગ ધજો સફળ નીવડ્યો છે. જમરાવની નહેરમાંથી પૂરા પડતા પાણીવાળા પ્રદેશના ઉત્તમ જમીનદારોને ૧૦ ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટનાં કપાસનાં બી રોપવા આપ્યાં હતાં. એ લગભગ દોઢ હજાર એકર જમીન પર વાવ્યાં હતાં. પાક ધણા સારા જથ્થામાં અને ઉત્તમ પ્રકારનો થયો છે. એમ માનવામાં આવે છે કે ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં કપાસ રોપવાની રીત છે તે પ્રમાણે અહિં રોપવામાં આવે તો પાક વધારે સારો

નીવડયા વિના રહે નહિ. આથી જે જમીનદારો એ રીત સમજી શકે એવા હોય તેમનેજ ખી આપવાનો કારણ થયો છે. જે પ્રકારનું ઇન્જિન્ટનું કપાસ અહિં ઉગી શક્યું છે:—૧ અબ્સિસ અને ૨ મિત્રિફિક્શન. આમાં અબ્સિસ વધારે હીમતી છે. આ કારણથી મિત્રિફિક્શન ખી પ્રદેશ અદાવી અબ્સિસનાં ખીની આપાત કરવાની ગોઠવણ થઈ છે. દેશી કપાસને જંતુથી નુકસાન થયું છે તોપણ ઇન્જિન્ટના કપાસને એ જંતુઓ નુકસાન કરી શક્યાં નથી. થોડાં વર્ષમાં એક લાખ ગાંસડી જેટલો પાક થવાનો સંભવ છે.

ખેલગામમાં મિ. એફ. ડબ્લ્યુ. ટિટલર નામના મૃદસ્થ દક્ષિણ અમેરિકાના પેરુના રતું ખી વાગ્યું છે. મિ. ટિટલરને આશ્વર્ય કરવા માટે સરકારે ૫,૦૦૦ રૂપીઆ મદદ આપી છે. નાના છોડ થયા પછી તેને ખીને પ્રદેશે રોપવા સાડ મિ. ટિટલરને ૧૩૦ એકર જમીન આપવામાં આવી. કમનગીઅથી આ વાં ખેલગામમાં ધણો ઓછો વરસાદ થયો છે. આથી કેટલાક છોડવા મરી ગયા છે, અને ધણા મોટા થઈ શક્યા નથી; પરંતુ પ્રયોગ ક્ષેત્રમંદ નિવડવાની આશા ગઈ નથી.

ખબ્બે દેશનાં કપાસનાં ખી એકઠાં કરી રોપવાના પ્રયોગો જારી છે. ધારવાડમાં કુમટા અને અમેરિકાનાં ખી એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે, સુરતમાં સુરત અને ભરૂચનાં ખી એકઠાં કરી રોપાય છે, નડીઆદ અને હારોડીમાં ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં ખી એકઠાં કર્યાં છે. ધારવાડમાં પૂરતો વરસાદ ન પડવાથી અને અમદાવાદમાં અતિવૃષ્ટિના તોફાનથી કપાસના છોડ નાશ પામ્યા છે; પરંતુ સુરતમાં સુધરેલા ધણા છોડો ઉગ્યા છે અને ખેતર વધારવાની જરૂર છે. થોડા વખતમાં વધશે એટલે એ સુધરેલા છોડ પુષ્કળ રોપવામાં આવશે અને ખી જમીનદારોને આપવામાં આવશે કે જિલ્લામાં એના ફેલાવો થાય.

શેરડી—આ હલાકામાં શેરડીનો પાક ખીજા હલાકાઓ કરતાં ઓછો થાય છે; પણ પાક ધણા ઉંચા પ્રકારનો થવાથી તેની કિંમત વધારે ઊપજે છે. આમાં અને અયોધ્યાના એકત્ર પ્રદેશોમાં સાગ બાર લાખ એકર જમીન પર શેરડી વગાય છે અને પંજાબમાં અને બંગાળામાં પંચ

એટલાજ પ્રદેશ પર વવાય છે. આપણા ઇલાકામાં માત્ર ૬૦,૦૦૦ એકર પરજ શેરડીની વાવણી થાય છે; પણ બ્યારે આચા, અયોધ્યા, પંજાબ અને બંગાળામાં એક એકરે ૨,૫૦૦ પાઉંડથી વધારે પાક થતો નથી, હોરે આપણા ઇલાકામાં એક એકરે લગભગ ૭,૦૦૦ પાઉંડ પાક થાય છે. એના પાકના ખાતરના સંબંધમાં એટલું જણવાતું છે કે દરેક એકરે ૩૫૦ પાઉંડ નાઇટ્રોજન જોઈએ; અને જોળ વાપરવાથી થોડે ખર્ચે, એના લાભ મળે છે. આ શાધથી (જોળ વાપરવાથી થતા લાભથી) પુનાની આસપાસની ખેતી પર ઘણી અસર થઈ છે.

મગદ્દળી—એનો પાક, ૧,૮૦,૦૦૦ એકર પર થતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં ૮,૦૦,૦૦૦ હંદરવેટ મગદ્દળી પરદેશ ચડી હતી અને તેની કિંમત ૫૫ લાખ રૂપીઆ ઉપજ્યા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૮૯૬ થી તેની વાવણી એકદમ ઘટી જઈને ૭૭,૦૦૦ એકર થઈ છે અને પરદેશ નિકાસ થતી મગદ્દળી ૪૨,૦૦૦ હંદરવેટ થઈ છે. મુમ્બઈ એમ્બર આવું કામસેનું લક્ષ આ તરફ ખેંચાયું છે. તેમના ધારવામાં એગ આવ્યું છે કે પાક ઓછો થવાનું કારણ રોગ છે. આથી પરદેશથી બી લાવી રોપવાની તેમણે બલામણ કરી છે. પાંડિચરિ, વર્જિનિયા, ર્પેન, જાપાન અને મૅરિશિયસથી જુદી જુદી જાતની મગદ્દળીઓ લાવી સરકારી ખેતરોમાં રોપવામાં આવી છે; પરંતુ દેશી મગદ્દળીની પેઠે એ જાતોમાં પણ જગાડ થાય છે. ઓછા પાકનું કારણ છેલ્લાં દસ વર્ષ ઓછો વરસાદ આવે છે તે પણ હોવાનો સંભવ છે; કેમકે ઓછા વરસાદથી ડુંગરના વહેળા સુકાઈ ગયા છે, પાણી નીચું ગયું છે અને મગદ્દળી વાવવાને જદ્દને ખેડુનો અનાજ વાવવું સ્વાભાવિક રીતે વધારે પસંદ કરે છે.

મગદ્દળીનો પાક દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત અને સિંધમાં બી-લક્ષ અબજયો છે. ધારવાડ, નડીઆદ અને મિરપુરખાસના સરકારી ખેતરોમાં તે વાવવામાં આવી છે અને એ પ્રદેશમાં એવી વાવણી શખસ કરવામાં ખેતીવાડીખાતું સફળ થશે એવી આશા રહે છે. કટલેક રથલે જુરો એ પાકને જદ્દ તુકસાન કરે છે તેથી ખેડુનો વાવી ચકતા નથી. સરતમાં તળપદી મગદ્દળી કરતાં પાંડિચરિ અને વર્જિનિયાની મગદ્દળીનો

મોક જમીનને વધારે અનુકૂળ છે. એકુતો એ વાવવાને રાજ છે અને સં-
સ્કાર તરફથી તેમને બી પૂરાં પાડવામાં આવ્યા છે.

તીક—એ વિષે મિ. લેફ્ટેન્ન્ટ એક ચોપાનીક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તીકની
વસ્તી મે અને જુનમાં વધે છે, જુન અને જુલાઈમાં તેઓ ઘણું ભાગે
દક્ષિણના ધાંટ પર અને સાતપુડાની ટેકરી પર ઈડાં મૂકે છે, ઑગસ્ટ
અને સપ્ટેમ્બરમાં કૂદતાં જણાય છે અને ઑક્ટોબર માસમાં પાંખ
આવવાથી નવેમ્બરમાં ટોળેટોળાં દેશે દેશ બટકે છે. દક્ષિણમાં શિયાળો
થાય છે ત્યારે તેઓ કનારા, ગોવા અને સાવન્તવાડી જિતરી પડે છે અને
લાંઠી માર્ય અને એપ્રિલમાં નીકળી ઉત્તર અને પૂર્વ તરફ જાય છે. કુદ-
રત પણ તેની સંખ્યા ઘણી રીતે ઓછી કરે છે; પણ એ વિષે થોડાનાજ
જણવામાં છે. જ્યારે કૂદતાં થાય છે ત્યારે તેમને દેડકા, ઢીડીઓ અને
ગરોળીઓ ખાઈ જાય છે અને પુખ્ત થયા પછી તેમને એક જાતની મા-
ખીઓ ભક્ષ કરે છે. જિડતાં થાય છે એટલે સમડી, કાગડા અને એવાં
બીજાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ તેમને નાશ કરે છે.

છ. સ. ૧૯૦૪ ની પાનખર ઋતુમાં રેવેન્સ ખાતાએ તેમનો નાશ
કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને ઇનામ તરીકે બે લાખ રૂપીઆ
કાઢ્યા હતા. જ્યારે કૂદકો મારતાં થાય એવાં નાનાં હોય છે ત્યારે જે
સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળને હાનિ કરે છે. જહુધા આ સ્થિતિમાં તે-
ઓ ડુંગરો પર હોય છે અને ડુંગરી જાતોનો વાવેલા પાક ખાઈ જાય છે;
તેથી એ જાતને ઇનામ આપવાથી સરકારને બે લાખ થાય છે—એકતો
તીકનો નાશ થાય છે અને બીજા પાકનું સંરક્ષણ થવાથી સરકારને એ
લોકોને આશ્રય આપવાની જરૂર પડતી નથી.

વાક્યપૃથક્કરણ.

વાક્યપૃથક્કરણ—આ વિષયના સંબંધમાં અગારા ઉપર કેટલાંક ચર્ચા-
પત્રો આવવાથી તેમજ એ વિષય કેટલાક શિક્ષકોને ગરાખર સમજતો
ન હોવાથી એ વિષે થોડુંક વિવેચન અત્ર કરવું યુક્ત ધાર્યું છે.

પૂર્ણવિચારવાચક પદસમૂહ તે વાક્ય. પદ એટલે વિભક્તિના કે કાળ

ઇલાદિના પ્રત્યયો લાગી જે શબ્દસ્વરૂપ થાય છે તે તેમજ અન્યસ્વરૂપ. 'રામને', 'રાને', 'જાય છે', 'ગયો', 'જઈને', 'માટે', 'અથવા' ઇલાદિ પદ છે. માત્ર પદસમૂહ તે વાક્ય નથી. 'પર્વત સમીપ જઈને' એ પદસમૂહ છે; પરંતુ એથી પૂરો વિચાર જણાતો નથી, માટે એ વાક્ય નથી. 'છોકરો જાય છે', 'છોકરો જતો નથી', 'છોકરો ચોપડી લખે છે', 'છોકરો શુદ્ધિશાળી છે.' ઇલાદિ પદસમૂહો પૂર્ણવિચારવાચક છે, માટે વાક્યો છે. વાક્યના બે વિભાગ છે:—ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય. દરેક વાક્યમાં કોઈ પણ વિષય વિષે આપણે 'કંઈક કહીએ છીએ.' જે વિષયને ઉદ્દેશીને—મનમાં લાવીને—આપણે કંઈક કહીએ છીએ તે ઉદ્દેશ્ય અને તેને વિષે જે કંઈ વિધાન કરીએ છીએ—કહીએ છીએ—તે વિધેય કહેવાય છે. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સમજવાથી એનો અર્થ ખરોખર મનમાં ઠસશે. 'ઉદ્દેશ્ય' (ઉદ્+દિશ+ય) એટલે ઉદ્દેશ કરવા યોગ્ય. 'ઉદ્' ઉપસર્ગ છે અને એનો અર્થ 'ઉઝું' થાય છે; 'દિશ્' ૬ ગ. ૫. નો અર્થ 'જતાવું' છે. 'ય' પ્રસય વિધિવાચક છે. 'વિધેય' એટલે વિધાન કરવા યોગ્ય. એમાં 'વિ' ઉપસર્ગ છે તે તેનો અર્થ 'વિશેષ' છે, 'ધા' ૩ ગ. ઉ. નો અર્થ 'મૂકું' થાય છે તે 'ય' પ્રસય વિધિવાચક છે. આ પ્રમાણે 'ઉદ્દેશ્ય' અને 'વિધેય' નો અર્થ ઉદ્દેશ કરવા યોગ્ય અને વિધાન કરવા યોગ્ય એવો થાય છે. જે વિષય વિષે વિચાર કરીએ છીએ તે જેમ વિચાર કરવા યોગ્ય હોવાથી 'ઉદ્દેશ્ય' કહેવાય છે, તેમ તે વિષય વિષે જે કહ્યું હોય તે વિધાન કરવા યોગ્ય હોવાથી 'વિધેય' કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે જે વિધાન કરવા યોગ્ય હોય તેને માટે 'વિધાન*' શબ્દ જોડા છે. ખરો શબ્દ 'વિધેય' છે તેજ વાપરવો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાક્યના ઉદ્દેશ્ય અને વિ-

* 'વિધાન' નો અર્થ 'કહેવું તે' થાય છે; વિ+ધા+અન નો એ શબ્દ જુનેલો છે અને 'અન' પ્રસય ક્રિયાવાચક છે, જેમકે 'બજન', 'વાચન' વગેરેનો અર્થ 'બજવું તે', 'વાંચવું તે' થાય છે, 'બજવા યોગ્ય' કે 'વાંચવા યોગ્ય' એવો થતો નથી.

ધેય એ બે વિભાગ છે. દરેક વાક્યમાં એ બે હોવાનું જોઈએ. આમાંથી વાક્યમાં—‘જાઓ,’ ‘એસો’ એવામાં—ઉદ્દેશ્ય (તમે)નો અધ્યાહાર હોય, પણ વિધેયનો અધ્યાહાર કોઈ પણ સ્થળે રહે નહિ. વિધેય તો ઉક્તમાં હોવો જોઈએ. હવે ઉપર લખેલાં વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય કાણ છે તે તપાસીએ. ‘છોકરો જાય છે’ એમાં ‘છોકરો’ ને મનમાં લાવી તે વિષે કંઈક કહ્યું છે, માટે ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય છે ને ‘જાય છે’ એવું તેને વિષે વિધાન કર્યું છે—કહ્યું છે—, માટે ‘જાય છે’ વિધેય છે. ‘છોકરો જતો નથી’ એમાં ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘જતો નથી’ વિધેય છે; કેમકે છોકરાને વિષે ‘જતો નથી’ એવું કહ્યું છે. ‘છોકરો ચોપડી લખે છે’ એમાં ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘ચોપડી લખે છે’ વિધેય છે; છોકરાને વિષે માત્ર ‘લખે છે’ એટલુંજ વિધાન કર્યું નથી, પણ ‘ચોપડી લખે છે’ એટલું વિધાન કર્યું છે, માટે ‘ચોપડી લખે છે’ એ વિધેય છે. સકર્મક ક્રિયાપદ સાથે કર્મ જોડાયલુંજ છે, તેથી સકર્મક ક્રિયાપદ હોય તો કર્મસહિત ક્રિયાપદ વિધેય થાય છે. ‘છોકરો બુદ્ધિશાળી છે’ એમાં ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘બુદ્ધિશાળી છે’ વિધેય છે. ‘ધનિષ્ઠ છે’ એ વાક્યમાં ‘ધનિષ્ઠ’ ઉદ્દેશ્ય અને ‘છ’ વિધેય છે; કેમકે ધનિષ્ઠને વિષે અસ્તિત્વનું વિધાન કર્યું છે—તેની હયાતી કહી છે; પણ ‘છોકરો બુદ્ધિશાળી છે’ એમાં છોકરા વિષે હયાતીનું વિધાન કર્યું નથી, તેથી ‘છ’ એ વિધેય નથી; પરંતુ ‘બુદ્ધિશાળી છે’ એ વિધેય છે. કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદો—હોવું, થવું, બનવું, દેખાવવું, જણાવવું, નીવડવું, રહેવું, ઇલાદિ—અપૂર્ણવિધાનવાચક છે. એ ક્રિયાપદો જે જે ક્રિયા બતાવે છે તે પૂર્ણ વિધાન નથી; તેની સાથે કેટલાક શબ્દો આવે ત્યારેજ પૂર્ણ વિધાન થાય છે. જેમ સકર્મક ક્રિયાપદને કર્મની અપેક્ષા છે, માટે કર્મ સાથે ક્રિયાપદ વિધેયવાચક થાય છે, તેમ આવાં ક્રિયાપદો પૂરકશબ્દસહિત વિધેયવાચક થાય છે, એકલાં વિધેયવાચક નથી. ‘હું ધરમાં હતો’ આમાં ‘હું’ ઉદ્દેશ્ય છે ને ‘ધરમાં હતો’ વિધેય છે. ઉદ્દેશ્યને વિષે માત્ર ‘હતો’ એમ અસ્તિત્વનું વિધાન નથી, પણ ‘ધરમાં હતો’ એવું વિધાન છે તેથી ‘ધરમાં હતો’ વિધેય છે. તીએના

‘ નીવડ્યું ’, ‘ રહેવું ’, ‘ બનવું ’, વગેરે અકર્મક ક્રિયાપદો જાતે સંપૂર્ણવિધેયવાચક નથી, પરંતુ અપૂર્ણવિધેયવાચક છે; અને જે અપૂર્ણવિધેયવાચક છે તે વિધેયવાચક કહેવાય નહિ, માટે તેઓ વિધેયવાચક નથી એમ કહેવું યુક્ત-ઉચિત છે. કેટલાક પૂરક શબ્દો આવે સારેજ વિધેય સંપૂર્ણ થાય છે. એ પૂરક શબ્દો નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ વગેરે હોય છે. સકર્મક ક્રિયાપદો પણ કર્મ વિના અપૂર્ણજ વિધેય દર્શાવે છે; માટે તેમને પણ કર્મ વિના વિધેયવાચક કહેવાં યુક્ત નથી. દ્વિકર્મક ક્રિયાપદો જે કર્મ સાથે વિધેયવાચક થાય છે. કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ પછી કે-
તૃવાચ્યમાં તેમજ કર્મવાચ્યમાં જે પૂરકો શબ્દો આવે છે તે વિશેષણ હોય છે. ઉપલાં વાક્યોમાં વિધેયનું પ્રથમસ્કંધ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિધેય.

ક્રિયા.	પૂરક.
૧ નથી (છે નહિ-વિધેયવાચક)	ધરમાં (સમન્વિત નામ, 'નથી'નું વિશેષણ હોવાથી ક્રિયાવિ- શેષણ)
૨ નીવડ્યું.	સારું (વિશેષણ)
૩ આપી.	બ્રાહ્મણને (ગૌણકર્મ) દક્ષિણા (પ્રધાનકર્મ)
૪ વિચાર્યો.	તેને (કર્મ) મૂર્ખ (વિશેષણ)
૫ ગણાય છે. (કર્મવાચ્ય)	અહો! (વિશેષણ)

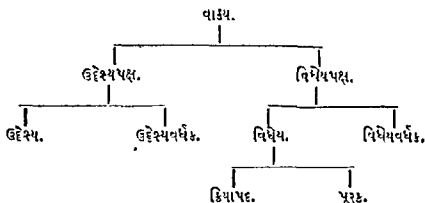
ઉદ્દેશ્ય તેમજ વિધેય બંનેનો વધારો થાય છે. જેમ વિધાન પૂર્ણ કરનારા શબ્દોને પૂરક કહ્યા છે; તેમજ એ વધારો કરનારા શબ્દોને વર્ધક

કહેવા યુક્ત છે. ઉદેશ્યના વર્ધક વિશેષણ તરીકે વપરાયલા શબ્દો હોય છે, અને વિધેયના વર્ધક શબ્દો ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયલા શબ્દો હોય છે.

દાખલા:—૧ શાણો દેવદત્ત આને ધરમાં નથી; ૨ પહોરનું વર્ષ બેશક સાઈ નીવડ્યું; ૩ કર્ણુ જેવા ઉદાર રાજાએ વિદ્વતા પ્રમાણે આજ્ઞાણોને દક્ષિણા આપી; ૪ તેની હસવા લાયક ભૂલોને લીધે મેં તેને મૂર્ખ વિચાર્યો. ૫ તે યોગ્ય રીતે ઝલો ગણાય છે.

વાક્ય.	ઉદેશ્ય	ઉદેશ્યવર્ધક	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
			ક્રિયા નથી	પૂરક ધરમાં	
૧ શાણો દેવદત્ત આને ધરમાં નથી.	દેવદત્ત	શાણો			આને
૨ પહોરનું વર્ષ બેશક સાઈ નીવડ્યું.	વર્ષ	પહોરનું	નીવડ્યું	સાઈ	બેશક.
૩ કર્ણુ જેવા ઉદાર રાજાએ વિદ્વતા પ્રમાણે આજ્ઞાણોને દક્ષિણા આપી.	રાજાએ	કર્ણુ જેવા ઉદાર	આપી	૧ દક્ષિણા (પ્રધાન કર્મ) ૨ આજ્ઞાણોને (ગૌણ કર્મ)	વિદ્વતા પ્રમાણે
૪ તેની હસવા લાયક ભૂલોને લીધે મેં તેને મૂર્ખ વિચાર્યો.	મેં		વિચાર્યો	૧ મૂર્ખ (પ્રધાન કર્મ) ૨ તેને (ગૌણ કર્મ)	તેની હસવા લાયક ભૂલોને લીધે.
૫ તે યોગ્ય રીતે ઝલો ગણાયો.	તે		ગણાયો	ઝલો	યોગ્ય રીતે

આ પ્રમાણે વાક્યના વિભાગ નીચે મુજબ થાય છે:—

ઉદ્દેશ્ય અને ઉદ્દેશ્યપક્ષ તેમજ વિધેય અને વિધેયપક્ષની વચ્ચેનો ભેદ બરોબર સમજવો અને જે સ્થળે જે શબ્દ યોગ્ય હોય તેજ વાપરવો. 'છો. કરો નય છે' માં 'છોકરો' ઉદ્દેશ્ય અને 'નય છે' વિધેય છે. 'તે ડાલો છોકરો રોજ નિશાળે નય છે' માં 'તે ડાલો છોકરો' ઉદ્દેશ્યપક્ષ અને 'રોજ નિશાળે નય છે' વિધેયપક્ષ છે.

ઉપર સાદાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કેમ કરવું તે દર્શાવ્યું છે. મિશ્રવાક્ય અને સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ પણ એજ રીતે કરવું.

દાખલા—૧ તે સદ્ગૃહસ્થ છે એ નિઃસંશય છે; ૨ તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો એ હું જાણતો નથી; ૩ વિધવાનું પુનર્લગ્ન સચા-સ્ત છે એમ કેટલાક માને છે; ૪ જેમને ઊંડા ઉતરી વિચારવાની ટેવ છે તે આ ગહન વિષય સહજ સમજી શકશે; ૫ ન્યારે હું, અદ્વય પુરુષ, હાથીના જેવો મદાન્ધ હતો, ત્યારે હું સર્વથા હું એમ માઁ મન ગર્વિષ્ઠ હતું. પણ ન્યારે ઈચ્છિત કિંચિત્પ્રયત્નન પાસેથી મેં પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ હું એમ મારો મદ જ્વરની પેઠે જતો રહ્યો.

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
				ક્રિયાપદ.	પૂરક.	
તે સદૃશસ્વ છે એ નિઃસંશય છે.	ચિત્રવાક્ય.	તે સદૃશ-સ્વ છે, એ	"	છે	નિઃસંશય	
તે સદૃશસ્વ છે.	નામવાક્ય. 'નિઃસંશય છે' માંના 'છે' નો ક્રિયા-વર્ધક 'એ' ની સમાન વિભક્તિમાં.)	તે	.	છે	સદૃશસ્વ	
તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો તે જાણતો નથી.	ચિત્રવાક્ય.	હું		જાણતો નથી (નિઃસંશયવર્ધક)	તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો તે	૧ આટલો બધો જલદી (કાલદર્શક) ૨ કેમ (કારણ-દર્શક)
તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો.	નામવાક્ય. ('જાણતો નથી' નું કર્મ, અર્થતઃ 'તે' ની સમાન વિભક્તિમાં.)	તે		જતો રહ્યો		

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
				ક્રિયાપદ.	પૂરક.	
વિધવાનું પુનર્લેખ સ- શાસ્ત્ર છે જોમ કૈટલાક માને છે.	મિશ્રવાક્ય.	કટલાક		માને છે	વિધવાનું પુ- નર્લેખ સશાસ્ત્ર છે જોમ	
વિધવાનું પુનર્લેખ સ- શાસ્ત્ર છે.	નામવાક્ય ('મા- ને છે' નું કર્મ કે 'જોમ' ની સાથે સમાન વિભક્તિમાં)	પુનર્લેખ	વિધવાનું	છે	સશાસ્ત્ર	
જેમને હોગા ઉતરી વિ- ચાર કરવાની દેવ છે તે આ ગદન વિધય સહજ સમજી શકશે.	મિશ્રવાક્ય.	તે	જેમને હોગા ઉતરી વિચા- ર કરવાની દે વ છે	સમજી શકશે	આ ગદન વિધય	સહજ (રીતવા- ચક)
જેમને હોગા ઉતરી વિ- ચાર કરવાની દેવ છે.	વિશેષજ્ઞવાક્ય (તે વિશેષ.)	દેવ	જેમને (=જે- મની)	છે	હોગા ઉતરી વિચાર કરવાની	
જ્યારે દુ, અર્થપૂર્ણ પુ- રુષ.....જેટલા મેલો.	સંયુક્તવાક્ય.					

વાંચક	પ્રકાર	ઉદ્દેશ્ય	ઉદ્દેશ્ય-વર્ણક	વિધેય		વિધેયવર્ણક
				ક્રિયાપદ	પૂરક	
જ્યારે હું અલપમ પુરુષ.....ગર્વિષ હઉં.	મિત્રવાચ્ય	મન	માફે	હવું	ગર્વિષ	હું સર્વેશ હું જોમ (રીતવાચક) જ્યારે હું, અલપમ પુરુષ, હાથીના જેવો મદાન્ધ હતો. (કાલવાચક)
હું સર્વમ હું જોમ.	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય	હું		હું	સર્વમ	હાથીના જેવો (સાદસ્યવાચક) જ્યારે (કાલવાચક)
જ્યારે હું, અલપમ પુરુષ, હાથીના જેવા મદાન્ધ હતો.	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય	હું	અલપમ પુરુષ	હતો	મદાન્ધ	જ્યારે (કાલવાચક)
જ્યારે ક્રિયિત ક્રિયિત.....રહ્યો.	મિત્રવાચ્ય	મદ	મારો	જતો રહ્યો		જ્યારે (રીતવાચક) હું મૂર્ખ હું જોમ (રીતવાચક) જ્યારે ક્રિયિત પ્રાપ્ત કર્યું (કાલવાચક)
હું મૂર્ખ હું જોમ.	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય	હું		હું	મૂર્ખ	
જ્યારે ક્રિયિત પ્રાપ્ત કર્યું, ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય.	ક્રિયાવિશેષણવાચ્ય	મ		પ્રાપ્ત કર્યું	ક્રિયિત	જ્યારે

આ વાક્યોમાં ૧,૨,૩,૪ ને ૫ ના આંકડા નીચે જે પેટાવાક્યો લખ્યાં છે તેને સંસ્કૃતવાક્યરૂપમાં અવાન્તરવાક્યો કહે છે. મિથ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોને મહાવાક્ય કહે છે.

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ.

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ બંનેનો સાધારણ પ્રસય 'એ' છે તે ત્રીજી ક્યારે ગણુવી ને સાતમી ક્યારે ગણુવી તે વિષે ધણુના મનમાં સંકો રહે છે તેથી તેની સમજુતી નીચે આપી છે.

અમને એક ચર્ચાપત્રી પૂછે છે કે નીચેનાં ક્યાં વાક્યોમાં નામ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે ને ક્યાંમાં સાતમી વિભક્તિમાં છે. એનો ખુલાસો નીચે આપ્યો છે:—

૧ હું વડોદરે જાઉં છું; ૨ તે રસ્તે હોડ્યો; ૩ તે ઝાડે ચઢ્યો; ૪ તેને માથે પાઘડી છે; ૫ તે આંખે આંધળો છે; ૬ તેણે બહારે ખાંધે લીધો; ૭ લાડુમાં મણે અધમણ ખાંડ નખાય છે; ૮ તે દહાડે સૂઈ રહે છે; ૯ તે મહિને વિદાયત પહોંચે છે; ૧૦ ઘણે કાળે ફળ મળ્યું.

ત્રીજી વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ કર્તા અને કરણ છે; અને સાતમી વિભક્તિનો અર્થ અધિકરણ છે. કરણ એટલે ક્રિયાનું સાધન; અને અધિકરણ એટલે કર્તા કે કર્મદ્વારા ક્રિયાનો આધાર. 'રામે વાલિને બાણે વીધો' એ વાક્યમાં 'રામે' કર્તૃવાચક તૃતીયા છે ને 'બાણે' કરણવાચક તૃતીયા છે. 'તે નગરમાં વસે છે' એમાં 'નગરમાં' અધિકરણવાચક સપ્તમી છે; કેમકે વસવાની ક્રિયાનો કર્તાની મારફત 'નગર' એ આધાર છે. 'યાળીમાં જમે છે' એમાં 'યાળીમાં' અધિકરણવાચક સપ્તમી છે; કેમકે જમવાની ક્રિયાનો કર્મની મારફત 'યાળી' એ આધાર છે. પહેલા દાખલામાં નગર સાથે સંબંધ કર્તાનો (વસનારનો) છે; બીજામાં યાળી સાથે સંબંધ કર્મનો (જે જમવાનું છે તે, અન્નનો) છે. અધિકરણ ત્રણ પ્રકારનું છે—ઔપશ્લેષિક, વૈષયિક અને અભિવ્યાપક. 'ઘરમાં વસે છે' એમાં ઔપશ્લેષિક છે. આખું ઘર વસવાની ક્રિયાનો આધાર નથી, માટે અધિકરણ ઔપશ્લેષિક છે. 'સર્વમાં આત્મા છે' એમાં અભિવ્યાપક છે. 'સર્વમાં'

એટલે સર્વના સર્વ ભાગમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલો છે; માટે અધિકરણ અભિવ્યાપક છે. થોડા અવયવ સાથે સંબંધ તે ઉપશ્લેષ અને સર્વ અવયવ સાથે સંબંધ તે અભિવ્યાપ્તિ. ઉપશ્લેષવાચક અધિકરણ તે ઔપશ્લેષિક અધિકરણ અને અભિવ્યાપ્તિવાચક તે અભિવ્યાપક છે. ' મોક્ષમાં ' મન છે, એટલે મોક્ષને વિષે મન છે. આમાં ' મોક્ષમાં ' એ વૈપયિક (વિષયવાચક) અધિકરણ છે.

જ્યાં ' એ ' પ્રસય હોય ત્યાં તૃતીયા ને ' માં ' પ્રસય હોય ત્યાં સપ્તમી એવો સહેલો નિયમ રાખી ' એ ' પ્રસયના જે જે અર્થ હોય તે તૃતીયાના અર્થ અને ' માં ' પ્રસયના જે જે અર્થ હોય તે સપ્તમીના અર્થ છે, આમ કહેવું યુક્ત નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં એકજ રૂપો ધણી વિભક્તિનાં હોય છે—રામૌ પ્ર૦ અને દ્વિ૦ નું દિવચન, રામામ્યામ્ તૃ૦, ચ૦, પં૦ નું દ્વિવચન, રામેભ્યઃ ચ૦ અને પ૦ નું બહુવચન, રામયોઃ પ૦ અને સ૦ નું દ્વિવચન છે. પ્રાકૃતમાં દેવ શબ્દનું દેવા પ્ર૦ અને દ્વિ૦ નું બહુવચન છે, ઘેણૂ નું ઘેણૂષ અને ઘેણૂઢ તૃ૦ ને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો છે. વહૂષ, વહૂઢ પથુ વહૂ નાં તૃ૦ અને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો છે. લદાષ, લદાઢ એ લદા (લતા) નાં તૃ૦ અને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે અસુક રૂપ કઈ વિભક્તિનું છે તે, માત્ર પ્રસયથીજ નક્કી કરવું યુક્ત નથી; પરંતુ પ્રસય અને અર્થ બંનેથી નક્કી કરવું જોઈએ. તૃતીયા કર્તૃવાચક અને કરણવાચક છે અને સપ્તમી અધિકરણવાચક છે, એ ઉપરથી ઉપલાં વાક્યોમાંના ' એ ' પ્રસયાન્ત સંજ્ઞોની વિભક્તિ નક્કી કરવી.

હું વડોદરે જાઉં છું—એમાં ' વડોદરે ' ને તૃતીયા કહેવી યુક્ત નથી. ' વડોદરે ' એ અધિકરણવાચક છે, માટે સપ્તમી વિભક્તિ છે. ' હું આ રસ્તે વડોદરે જાઉં છું—એમાં ' રસ્તે ' તૃતીયા અને ' વડોદરે ' સપ્તમી વિભક્તિ છે. ' ઇડહ યાતં પથિમિદેવયાનૈઃ ' (દેવોએ મુસાફરી કરેલે રસ્તે તમે આદિ આવો) અને ' જગ્મુર્વિહાયસા ' (તેઓ આકાશ—આકાશમાં યઈને ગયા) આ સંસ્કૃત દાખલાઓથી ' હું વડોદરે જાઉં છું ' માંની ' વડોદરે ' એ તૃતીયાનું સમર્થન કરવું અયુક્ત છે. દ-

દાન્ત અને, દાદાન્તિક (પથિમિર્દેવયાનૈઃ એ દદાન્ત-દાખશે અને 'વ-
 ડોદરે' એ દાદાન્તિક-જેને માટે દદાન્ત આપ્યો હોય, દદાન્તથી જેનું
 નિરૂપણ કર્યું હોય તે) વચ્ચે સામ્ય-સરખાપણું નથી. પથિમિઃ—એ
 કરણવાચક છે, અધિકરણવાચક નથી. 'દેવોએ મુસાફરી કરેલે માર્ગે અહિં
 આવો'—એમાં 'અહિં' એ અધિકરણવાચક અગ્ય છે, પણ 'માર્ગે'
 તો કરણવાચકજ છે. 'અહિં આવવાનું' 'માર્ગે' એ સાધન છે, માટે
 તૃતીયા યુક્ત છે. એજ પ્રમાણે વિહાયસા—આકાશમાર્ગે એ પણ કર-
 ણવાચક છે. આકાશમાર્ગે કંઈકે ગયા. જવાનું સાધનજ આકાશમાર્ગ છે,
 સમેન ધાવતિ (સમે—સરખે દોડે છે), વિપમેણ ધાવતિ (વિપમે
 દોડે છે) આમાં સમેન અને વિપમેણ ની તૃતીયા યર્થ છે તેને માટે
 કાસાયન 'તૃતીયાવિધાને પ્રકૃત્યાદિભ્ય ઉપસંખ્યાનમ્' (તૃતીયાના
 વિધાનમાં પ્રકૃત્યા વગેરેનું ઉપસંખ્યાન કરવું) એવું 'કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયા.'
 ૨ । ૩ । ૧ ૮ એ પાણિનિસૂત્ર પર વાર્તિક આપે છે. મહાભાષ્યકાર પ-
 તંજલિ એ વાર્તિકનું ખંડન કરી સૂત્રથીજ વાર્તિકકારના પ્રયોગોનું સમર્થન
 કરે છે. મહાભાષ્યકાર કહે છે કે 'કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયેત્યેવ સિદ્ધમ્ ।
 ....સમેન ધાવતિ વિપમેણ ધાવતીતિ । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न
 प्रयुज्यते समेन पथा धावति विपमेण पथा धावतीति'—સમેન
 અને વિપમેણ ની તૃતીયા સૂત્રથીજ સિદ્ધ થાય છે, વાર્તિકની જરૂર નથી. સમેન
 ધાવતિ (સમે દોડે છે), અને વિપમેણ ધાવતિ (વિપમે દોડે છે) એ-
 માં જે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ તેનો પ્રયોગ કયો નથી. સમેન એ-
 ટલે સમેન પથા (સમ માર્ગે) અને વિપમેણ એટલે વિપમેણ પથા
 (વિપમ માર્ગે). આમાં પથા (માર્ગે) તૃતીયાજ છે ને તે કરણવાચકજ છે.
 આજ પ્રમાણે 'હું આ રસ્તે વડોદરે જાઉં છું' એમાં, 'રસ્તે' તૃતી-
 યામાં છે તે કરણવાચકજ છે. પરંતુ 'વડોદરે' એ તો જે સ્થળે જવાનું
 છે તે સ્થળવાચક છે. સંસ્કૃતમાં તો ગમ્ (જવું) ને તેના જેવા અર્થના
 ધાતુઓને યોગે જે સ્થળે જવાનું હોય તે સ્થળવાચક શબ્દ દ્વિતીયામાં
 અને ક્વચિત્ ચતુર્થીમાં વપરાય છે. માર્ગ ગચ્છતિ, પન્થાનં ગચ્છતિ માં
 માર્ગ પ્રાપ્ય સ્થળ હોવાથી માર્ગમ્ ને પન્થાનમ્ દ્વિતીયા છે. એટલે એવે

રથળે તૃતીયા તે અતુપપન્ન-અયુક્તાજ છે. 'વડોદરે' એ શુન્નસતીમાં સ-
સમીજ છે, તૃતીયાચક્ર શિકેજ નહિ.

૨ તે રસ્તે હોડયો—એમાં 'રસ્તે' સમમીજ છે; કેમકે અધિક-
રણવાચક છે. 'રસ્તે' = રસ્તા ઉપર. તે રસ્તે થઈ જીનું કદિ ગયો હોય
તોજ 'રસ્તે' કરણવાચક થાય. 'તે એ રસ્તે ગામ હોડયો ગયો' એમાં
'રસ્તે' કરણવાચક છે.

૩ તે જાડે ચઢ્યો—આમાં 'જાડે' એ અધિકરણવાચક છે માટે
સમમીજ છે. 'તે જાળીએ જાડે ચઢ્યો' આમાં 'જાળીએ' કરણવા-
ચક છે માટે તૃતીયા ને 'જાડે' અધિકરણવાચક છે માટે સમમી છે.

૪ તેને માથે પાધડી છે—આમાં 'માથે' અધિકરણવાચક છે, માટે
સમમીજ છે. 'તેણે માથે પોટલી હાંચડી છે'—એમાં 'માથે' કરણવા-
ચક છે, માટે તૃતીયા છે.

૫ તે આંખે આંધળો છે—આમાં 'આંખે' એ કરણવાચ-
કજ છે માટે તૃતીયા છે. અંગ વિકૃત (વિકાર—ખોડવાળું) હોવાથી
અંગી પણ વિકૃત થાય છે. વિકારવાળા અંગથી અંગીનું ઘોતન થાય
છે. 'અંક્ષણ કાણઃ,' 'પાદેન સ્વજ્ઞઃ,' 'કર્ણેન વધિરઃ,'
(આંખે કાણો, પગે લંગડો, કાને બહેરો) આ પ્રયોગોમાં અંક્ષણ,
પાદેન અને કર્ણેન એ તૃતીયા છે. તેજ પ્રમાણે આંખે, પગે અને
કાને ને તૃતીયાજ લેવી યુક્ત છે. વિકારવાળી આંખ વડે તે આંધળો છે
એવું ઘોતન થાય છે—જણાય છે. આ સર્વ રથળે કરણતૃતીયાજ છે. ક્રિયા
ગમ્યમાનજ છે, ઉક્ત નથી. ગમ્યમાન ક્રિયા પણ વિભક્તિની પ્રયોજક થાય
છે (ગમ્યમાનાપિ ક્રિયા કારકવિભક્તૌ પ્રયોજિકા).

૬ તેણે બકરો ખાંધે લીધો—અહિં 'ખાંધે' એ કરણવાચક છે,
માટે તૃતીયા છે. 'તેની ખાંધે બકરો છે' એમાં 'ખાંધે' અધિકરણ-
વાચક હોવાથી સમમી છે.

૭ લાડમાં મણે અધમણ ખાંડ નખાય છે—આમાં 'મણે' એ
તૃતીયા છે, ને તે કરણવાચકજ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગમ્યમાન ક્રિયા

પણ વિભક્તિની પ્રયોજક થાય છે. ' મણે અધમણ માપીને ' એવો અર્થ છે. ' શતેન શતેન વત્સાન્ પાયયતિ પયઃ ' (સોએ સોએ વાછરડાઓને દૂધ પાય છે) આમાં શતેન નો અર્થ શતેન પરિચ્છિદ્ય (સોએ માપીને) લીધો છે.

૮ તે દહાડે સૂઈ રહે છે—આમાં ' દહાડે ' કરણવાચક લઈ શકાય; દહાડાને સૂઈ રહેવાની ક્રિયાનું સાધન લઈ શકાય; કેમકે કાળ અને સ્થળ એ ક્રિયાનાં સાધારણ સ્થળ છે. કાળ કે સ્થળ વિના કોઈ પણ ક્રિયા થઈ શકે નહિ; પરંતુ આવે સ્થળે સમગ્રી લેવી ઠીક છે. ' દહાડો ' એ કર્તૃદ્વારા સુવાની ક્રિયાનો આધાર છે, માટે અધિકરણ છે. ' પીનો દેવદત્તો દિવા ન મુઢ્ઢકે ' (જાડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી) એમાં દિવા એ સમભ્યર્થક અવ્યય છે, તેમ ' દહાડે સૂઈ રહે છે ' માં ' દહાડે ' ને ' દિવસે જમતો નથી ' માં ' દિવસે ' સમગ્રી છે.

૯ ' તે મહિને વિભાવત પહોંચે છે ' એમાં ' મહિને ' એ તૃતીયા છે. સંસ્કૃતમાં ' અપવર્ગે તૃતીયા ' રા રા દ એવું પાણિનિષ્પન્ન છે. અપવર્ગ એટલે ધ્રુવની પ્રાપ્તિ, તે જ્યારે ઘાસ-ખતાવવાની હોય ત્યારે ઠાલ અને ગાર્ગવાચક શબ્દોનો ક્રિયા સાથે અત્યંત સંયોગ હોય તો તૃતીયા થાય છે. જેમકે ' અહ્યા ક્રોશોન વાડનુવાકોડ્ઘીતઃ ' (દિવસે કે કોશે-ગાઉએ અનુવાક—વેદનો અમુક ભાગ, ખંડ, પ્રકરણ—શિખાયો) પણ ધ્રુવ પ્રાપ્તિ ન હોય તો દ્વિતીયાજ થાય છે—' માસમઘીતો નાયાતઃ ' (મહિનો શીખ્યો, પણ આવડ્યો નહિ.) આમાં ' માસમઘીતઃ ' એટલુંજ પ્રત્યુદાહરણ લેવાનું છે. નાયાતઃ એતો ધ્રુવ પ્રાપ્ત થયું નહિ એમ દર્શાવવા માટે માત્ર સ્પષ્ટીકરણજ છે. ગુજરાતીમાં ' મહિને પહોંચ્યો ' ને ' મહિને પહોંચ્યો નહિ ' એ બંને વાક્યોમાં ' મહિને ' ને તૃતીયાજ લેવી. સંસ્કૃતમાં જેમ ધ્રુવ પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય ત્યાં ' માસમઘીતઃ ' એવો દ્વિતીયાનો પ્રયોગ છે, તેમ ગુજરાતીમાં નથી, માટે બંને સ્થળે તૃતીયાજ લેવી યુક્ત છે.

૧૦ ધણે કાળે ધ્રુવ મળ્યું—ઉપર પ્રમાણે ' કાળે ' એ તૃતીયાજ છે.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ ૫૪ થી ચાલુ)

નિર્દિષ્ટ બાર સ્વર પૈકી પ્રત્યેકનાં પાંત્રીસ પાંત્રીસ રૂપ છે એમ કહું તો કદાચ તમે માનશો નહિ. પણ જુઓ, રંગભૂમિ ઉપર એકજ મનુષ્ય મુગટથી રાગ તરીકે, કાને કલમથી મુસદ્દી તરીકે, દંડકર્મજળથી સંન્યાસી તરીકે-એમ જુદા જુદા ચિહ્નથી જુદા જુદા પાત્ર તરીકે જોળખાય છે, તેવી રીતે તે તે વિશિષ્ટ ઉચ્ચારાંશરૂપ ચિહ્નથી પ્રત્યેક સ્વર અનેક વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે. આ વિશિષ્ટ રૂપસંગી ઉચ્ચારાંશ તે વ્યંજન, કેમકે વ્યંજનનો અર્થ ચિહ્ન છે. કું સુ હે તુ પુ એ પાંચે વર્ગમાં એકજ સામાન્ય સ્વર ઉ છે, જેને લીધે પ્રત્યેક ઉચ્ચારાય છે. ઉકાર સામાન્ય છતાં એ પાંચે વર્ગ પરસ્પર ભિન્ન લેખીએ છીએ. એ વિવેક કકાર ચકાર ટકાર તકાર ને પકાર ઉપસક્ત હોવાથી થાય છે. પાંચ વર્ગમાંના ઉકારનો પરસ્પર વિવેક કરવાનાં ચિહ્ન કકારાદિ છે, ગાટે તે વ્યંજન એટલે એકજ સ્વરનાં વિવિધ રૂપ ઉપજાવવાનાં ચિહ્ન કહેવાય છે. આ દષ્ટિએ દરેક વ્યંજનની બારાણડી ન કહેવી જોઈએ. બાપાવિદ્યાન ધરાવનારે તો પ્રત્યેકની પાંત્રીસવ્યંજનની કહેવી જોઈએ.

હવે સ્વરની પાંત્રીસવ્યંજનની એટલે તેમનાં મલાખાં કેવા કેવા વ્યાપારથી થાય છે, તે બનતા સંદેશથી જોઈએ. જેમ વાંસળીના છેદ ઉપર સ્પર્શક્રિયા સાથે આંગળી આવવાથી મુખ વડે પૂરાતા પ્રશ્વાસના ભિન્ન ભિન્ન સુર નીકળે છે, તેમ તે તે ઉચ્ચારસ્થાનમાં પ્રાણવાયુના ન્યૂનાધિક સ્પર્શ-ભાગસંપદન સાથે સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં કું સુ હે તુ પુ જેવી વર્ગીઓ ઉદય પામે છે. એ રીતે કકારાદિ વ્યંજન શ્રુતિગોચર કરાવનાર વ્યાપાર તે સ્પર્શવિધાન છે. સ્વર પોતે અગ્રસ્પષ્ટ છે. વ્યંજનમાં પ્રવર્તતું સ્પર્શવિધાન પૂર્ણ અને અપૂર્ણ કે ન્યૂન એમ બે પ્રકારનું છે. એ ન્યૂનાધિક સ્પર્શનાં સ્થાન પાંચ છે:-કંઠ, તાળુ, મૂઝા, દંત ને જોણ. ધાંટા જે કંઠમાંથી નીકળે છે અને

જેને તે કારણથી ધાંટા કહે છે, તેનો કંઠમાં 'રોધ યર્ધ પૂર્ણ સ્પર્શથી ક-
કાર' ઉદ્ભવે છે. તે અઘોષ અસ્પ્રાણ છે. પ્રાણવિધાનથી તે મહાપ્રાણ ખ-
કાર રૂપ સંભળાય છે. અઘોષ અસ્પ્રાણ કકાર અને મહાપ્રાણ ખકાર
ઘોષવિધાનથી ઘોષ અસ્પ્રાણ ગકાર અને મહાપ્રાણ ધકાર રૂપે શ્રુતિગોચર
થાય છે. નાસિક્યવિધાનથી યતો કંઠ્ય ઉચ્ચાર કકાર છે, જે 'ડક યર્ધ ગયો'
જેવા વિરલ પ્રયોગમાં ક્યચિત્ 'શ્રવણાદ' થાય છે, જે કે તેમાં પણ ઉ-
ચ્ચારવિવેકના અભાવે લખાય છે તો 'ડંગ' બરાબર.

ધાંટાનો કંઠ્યપ્રસ્તાર આપણે જોયો. એજ પ્રસ્તારપદ્ધતિથી તાણુ, મૂર્ધા,
દંત અને જોષ્ઠ રથાનમાં પ્રાણુવાયુનો રોધ યર્ધ પૂર્ણ સ્પર્શથી તે તે અવા-
તર વ્યાપારે કરીને તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દંસ અને જોષ્ઠ્ય વ્યંજનપંચક અનુક્રમે
આવિર્ભાવ પામે છે. પાંચ વર્ગમાં નાસિક્યવિધાનથી થનારા 'અંતિમ ઉ-
ચ્ચારો હં ગ્ન જ્ઞ ન મ અનુનાસિક કહેવાય છે. સિંધી કચ્છીમાં વિધ-
માન તાલવ્ય અનુનાસિક પ્રશ્નાર્થ 'કાગ્ન' માં શ્રુતિગોચર થાય છે, જે કે
એની પણ લખવામાં જોડણી 'કાંય' એવી થાય છે. પહેલા જે અનુના-
સિક શબ્દના આરંભે મહાસંસ્કૃત, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અતિપ્રાકૃત એકમાં સં-
ભળવામાં આવતા નથી, ત્યારે મૂર્ધન્ય અનુનાસિક માત્ર પ્રાકૃતમાં શબ્દ-
ના આરંભે શ્રવણગોચર થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

ખાંડ.

રસાયણશાસ્ત્રી જે જે ચીજોમાં ખાંડ જેવી મિઠાશ દતી તે તે ચી-
જોને અગાઉ ખાંડ (સુગર) કહેતા અને રીસાનો એરીટેટ દ્રવ્ય પણ રીસા-
ની ખાંડ (સુગર ઑર લેડ) નામે જાળખાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં ફ્રેન્સિસો
બાર્ટોલેટીએ દૂધમાંથી ખાંડ તૈયાર કરીથી લાંસુધી ખાંડ માત્ર રોડીમાંથી
બને છે એમ લોકોના જાણમાં હતું. બર્લિનની " એકેડેમી ઓફ સાયન્સી-

૧ રોષાણુ. ૨ પ્રગટે છે. ૩ કાને સંભળાનો. ૪ ઉછા. ૫ દવ-
જાંજિ કહેલા.

જૂ” ની “ ફિઝિકલ કલેસીજ ” ના “ ડિરેક્ટર ” મારગરેટ્ટે ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં એવી શોધ કરી કે સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં થતાં બીટરટ અને બીન્ન કંદ જેવાંકે ગાંજર વગેરેમાં પણ ખાંડ રહેલી છે. એ શોધનો ઉપયોગ પોતે (મારગરેટ્ટે) કરી શક્યો નહિ પણ તેના શિષ્ય ક્રાંઝ કાર્લ આર્યેટે કર્યો. આર્યેટે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં સિલેશિઆમાં બીટરટમાંથી ખાંડ બનાવવાનું કારખાનું કાઢ્યું. નેપોલીઅનની રાજકીય પદ્ધતિને લીધે તથા શેરડીની ખાંડની કિંમત વધી જવાથી યુરોપખંડના લોકો બીટરટની ખાંડ વાપરવા લાગ્યાં અને ક્રાન્સ અને જર્મનિમાં પુરુષ કારખાનાં થયાં. ત્યારપછી રાહલબર્ગ નામના એક રસાયણશાસ્ત્રીએ કોલતારનેદિધા પર કેટલીક ક્રિયા કરી તેમાંથી એક મીઠો પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યો અને તે સેકરાઇન નામે ઓળખાય છે. સેકરાઇન શેરડીમાંથી બનાવેલી ખાંડ કરતાં ૩૦૦ ગણા ગળ્યો છે. ગધુપ્રમેહથી પીડાતા દરદીઓ ખાંડને ખદલે આ પદાર્થ વાપરે છે. ખાંડ ઘણી જાતની બને છે, જેવીકે શેરડીની ખાંડ, બીટરટની ખાંડ, મેપલ ખાંડ વગેરે. ખાંડ કારબોન, હાઇડ્રોજન અને ઑક્સિજન એ ત્રણની બનેલી છે અને પાણીમાં જેમ ઑક્સિજન કરતાં હાઇડ્રોજનના અંતમ (પરમાણુ) બમણા છે. તેમજ ખાંડમાં પણ ઑક્સિજન કરતાં હાઇડ્રોજનના પરમાણુ બમણા છે. ખાંડની શેરમુક્ષા $C_{12}H_{22}O_{11}$ છે.

શેરડીની ખાંડ.

આખી ગ્રીસી પર દરવર્ષે ૨૨,૦૦,૦૦૦ ટન કરતાં પણ વધારે ખાંડ શેરડીની બને છે અને તેમાંનો ઘણો ભાગ અગ્રિય મુલકની પેદાશ છે. શેરડીનો પાક ૧૯૦૧ માં ૮૩,૪૧૦૦૦ ટન હતો.

શેરડી અસલ હિંદુસ્તાન અને ચીનની વતની છે અને એ પૂર્વમાંથીજ પશ્ચિમ તરફ ગઈ છે. આરબ લોકો યુરોપખંડ, તથા આફ્રિકાના જે જે દેશોમાં ગયા તે તે દેશોમાં શેરડી દાખલ કરતા ગયા. રૅબિન્સનએ ઇ. સ. ૧૪૨૦ માં મહીરામાં અને ઇ. સ. ૧૪૪૪ માં સેન ડોમિંગોમાં શેરડી દાખલ કરી. ઇ. સ. ના ૧૬ માં શતકથી દક્ષિણ અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં શેરડીનું વાવેતર થવા લાગ્યું.

શેરડીને ફૂલ આવે તે અઘાડ કાપીને તેમાંથી રસ કાઢવામાં આવે છે.

(મધ્ય હિંદુસ્તાન)

પંજાબ	૩,૨૦,૨૫૮
વાયવ્ય તારક્ષતી	૨,૬,૪૭૮
સરહદનો પ્રાંત	
સંધ	૨૬૩૬
મુંબઈ	૫૩,૮૭૫
મધ્યપ્રાંત	૨૩,૫૦૬
વરાંડ	૧,૩૦૮
મદ્રાસ	૫૯,૯૦૩
દેશીરાજ્યો	૨,૩૮,૪૯૧

મોરશીઅસમાંથી પરદેશ ૨૯,૫૮,૬૬૫
હંડૂવેટ ખાંડ જહાર ગામ મોઢલવામાં
આવી હતી; તે હુપરથી સાં કેટલા એ-
કર જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર થતું
હશે તેનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

મુંબઈ ઇલાકામાં એક એકર શેરડીના ખેતર પર ૪૨૦ રૂપીઆ ખરચ થાય છે. સુરત જિલ્લામાં દર એકરે ખરચ ૨૮૮ રૂપીઆ પડે છે. એક એકર શેરડીના ખેતરમાંથી સરાસરી ૯,૫૦૦ રતલ ગોળ નીકળે છે અને જો સાંઈ ખાતર પૂરું હોય તો કોઈ વખતે ૧૩,૫૦૦ રતલ-પણુ ગોળ નીકળે છે. તેથી જો ખેડુતો વધારે મહેનત લઈ રસાયણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ખેતી કરે તો વધારે અને સારો પાક નીવડવાની આશા રહે છે.

ખીટરટની ખાંડ.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં મારગરેડે ખીટ નામના કંદમાં ખાંડ રહેલી છે એવી શોધ કરી. શેરડીનો પાક તૈયાર થતાં જ્યારે લગભગ એક વર્ષ લાગે છે ત્યારે ખીટરટનો પાક પાંચ કે ૭ મહિનામાં તૈયાર થાય છે. જેવી રીતે શેરડીનો રસ બે રીતે કાઢવામાં આવે છે તેવીજ રીતે ખીટરટનો રસ પણ બે રીતે કાઢવામાં આવે છે. ખીટરટને છોલી કાપી આવો કરી રસ કાઢવામાં આવે છે. દર ૧૦૦ રતલ ખીટરટમાંથી ૭ રતલ ખાંડ નીકળે છે અને દર વર્ષે બહુ મળીને ૨૫ લાખ ૮૫૦ ખીટરટની ખાંડ ફ્રાન્સ, બેલજીઅમ, રશિયા અને જર્મનીમાં બને છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ ખીટરટ રોપવામાં આવે છે પણ તેનો ઉપયોગ માત્ર શાંક બાજી તરીકે જ થાય છે. ખીટરટની લાલ અને સફેદ એવી બે જાત આવે છે, તેમાં ખાંડ બનાવવા માટે માત્ર સફેદ ખીટરટ જ વાપરવામાં આવે છે.

ખાતરમાં જે ખાંડ વિજાયતી કહેવાય છે તે બીટરૂટની ખાંડ છે અને મો-
રસ આવવા મોરસી નામે ઓળખાય છે તે શેરડેની ખાંડ છે. બીટરૂટની
ખાંડનો વેપાર કેટલો વધ્યો છે તે નીચેના આંકડાઓ પરથી માલમ પડશે.

દર વર્ષેનો બીટનો પાક યુરોપમાં.

ટન.

૧૮૩૬-૩૯	૫૦,૦૦૦ ટન	૧૮૭૦-૭૯	૧૨,૧૮,૦૦૦
૧૮૪૦-૪૯	૫૧,૦૦૦ ટન	૧૮૮૦-૮૪	૧૯,૪૦,૦૦૦
૧૮૫૦-૫૯	૨,૪૫,૦૦૦ ટન	૧૯૦૧-૦૨	૬૫,૦૫,૦૦૦
૧૮૬૦-૬૯	૫,૭૪,૦૦૦ ટન		

જુદા જુદાં મુલકોમાં ઈ. સ. ૧૯૦૧-૦૨ માં બીટનો પાક કેટલો હતો
તે તથા ૧૮૯૪-૯૫ થી ૧૯૦૦-૧૯૦૧ ના વર્ષ સુધીના સાત વર્ષનો સરા-
સરી બીટનો પાક નીચેના આંકડા પરથી માલમ પડશે.

પાક ૧૯૦૧-૦૨

સાત વર્ષનો સરાસરી પાક.

ટન.

ટન.

જર્મની	૨૨,૬૩,૬૭૦	૧૭,૭૯,૧૧૦
ફ્રાન્સ	૧૧,૮૧,૦૫૦	૮,૪૫,૨૯૨
આસ્ટ્રિયા હંગરી	૧૨,૯૯,૧૫૪	૮,૨૨,૫૪૫
રશિયા	૧૦,૮૨,૬૩૦	૭,૫૮,૫૬૬
બેલજીઅમ	૩,૪૪,૪૭૨	૨,૬૮,૯૯૨
હોલ્લેન્ડ	૧,૯૬,૮૪૧	૧,૩૯,૨૧૮
ઇટાલી	૭૯,૭૨૧	૧૪,૦૭૭
ડેનમાર્ક	૫૬,૮૬૧	૪૭,૮૨૬
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧,૮૦,૦૦૦	૫૯,૨૨૨
બીજા રેશો	૨,૫૭,૧૦૦	૧,૫૫,૮૯૮
	<u>૬૯,૪૧,૪૯૪</u>	<u>૪૮,૯૦,૭૪૧</u>

તાડની ખાંડ.

ખાતુરી, નાગિએરી વગેરે કેટલાક તાડના રસમાંથી પણ ખાંડ બ-
નાવવામાં આવે છે. જેવી રીતે શેરડેના રસને ઉઘાળી ઓગ બનાવવામાં

ચર્ચાપત્ર.

મે. શાળાપત્રના અધિપતિ સાહેબ.

આપના માસિકમાં રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાવ ધ્રુવનો “ પ્રેમાનંદ ” વિશેનો લેખ છપાય છે તેના સંબંધમાં આપના તરફથી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તે સાહિત્યપરિપક્વમાં વંચાયો હતો. તે ખોટું છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભા જેના પરિશ્રમથી ઉક્ત પરિપક્વ મળી હતી તે સભાં વખતોવખત ગુર્જર સાક્ષરોની જયંતી ઉજવે છે. આ જયંતીમાળામાં રા. કેશવલાલે પ્રેમાનંદ જયંતી વખતે “ પ્રેમાનંદ ” પર લેખ વાંચ્યો હતો. સાહિત્ય પરિપક્વનો રીપોર્ટ હાલમાં છપાય છે તેમાં આપના લખવાથી કોઈ વાંચકને એ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એવી ભ્રાંતિ ન થાય માટે આ અર્ચાપત્ર લખ્યું છે.

લી. અધીન સેવક,

મુંબાઈ.

રણજીતરામ વાવાલાઈ મહેતા.

૩—૩—૦૬.

ગુજરાત સાહિત્યસભાના પૂર્વના મંત્રી.

“ ગુજરાત શાળાપત્ર ” ના તન્ત્રી સાહેબ—

આપના ડીસેમ્બર ૧૯૦૫ ના અંકમાં સાક્ષર થી નરસિંરાવના લેખમાં ૩૭૩ મે પાને શિરોલિખિત વાક્ય વાંચતાં “ કો'ને ” ના પ્રયોગની શુદ્ધિ વિશે શકા થઈ.

જૂની ગુજરાતિમાં “ કોણ ” “ કવણ ” એ શબ્દ સર્વનામ તથા વિશેષણ તરીકે વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. વળી સંસ્કૃતમાં “ કિમ્ ” નાં રૂપો વિશેષણ તથા સર્વનામ તરીકે વપરાય છે.

પરંતુ હાલની ગુજરાતિ શ્દિ “ કોણ ” અને તેનાં રૂપને વિશેષણ તરીકે જ્યુલ રાખતી નથી અને સર્વનામ તરીકે જ્યુલ રાખે છે, તે પથ્ય લખું ખરૂં મનુષ્યનાં નામને બદલે જ.

રા. નરસિંહરાવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીના લેખમાં દોષનો સંભવ ન હોવાથી આપ અગર આપના સાક્ષર વાચકમાંથી કોઈ સંકાનું સમાધાન કરવા-કૃપા કરશે તો ઉપકાર થશે.

લાવનગર,

લા. શિક્ષક.

તા. ૧૧-૧-૦૬.

ચર્ચાપત્ર લખનારાઓને જવાબ—રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીઆ 'શું—એ શું છે' એ મંથાળાનીએ ગયા ડીસેમ્બર માસમાં અને જે એમને પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે તે સંબંધી લખી મોકલે છે. ગયા ડીસેમ્બર માસના સાળાપત્રમાં ૫૦ ૩૬૯ થી ૫૦ ૩૭૫ સુધીમાં રા. રા. નરસિંહરાવનું ચર્ચાપત્ર અને અમારો તે પર પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાં બંને જણે પોત પોતાના અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કર્યા છે. ફરીથી આ ચર્ચાપત્ર રા. નરસિંહરાવે જે લખી મોકલ્યું છે તેથી કંઈ વિશેષ હકીકત મળતી નથી, માટે અને છાપ્યું નથી. જેમને વાંચવાની ઇચ્છા હોય તે મળે 'વસન્ત' માં વાંચવું.

કેળવણીખાતાની સ્વર.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે ગુજરાતી નવી સુધારેલી વાચનમાળાની ત્રીજી ચોપડી સરકારે રીતસર મંજૂર કરી છે, અને તે વાપરવાની સત્તા મળી છે. આ ઇલાકાની ગુજરાતી પ્રાથમિક સાળાઓમાં ત્રીજા ધોરણમાં આવજ સુધી જુની વાચનમાળાની ચોથી ચોપડી ચાલતી હતી તેને ઠેકાણે હવેથી એ ધોરણમાં આ ચોપડી ચલાવવી.

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક
ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઓફિસ, પુના;
તા. ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬.

Sd./P. Lory,
for Director of
Public Instruction.

જાહેર ખબર.

સિંધ પ્રાન્તમાં કઠૂની મ્યુનિસિપલ કન્યાસાળા માટે ટ્રેન્ડ ગુજરાતી બીશિક્ષક અસિસ્ટન્ટ તરીકે જોઈએ છે.

પગાર રૂ. ૨૦).

સિંધમાં ગર્લ્સ સ્કૂલનાં ઇન્સ્પેક્ટ્રેસ સાહેબ ઉપર અરજ મોકલવી.

(તેમના પત્ર નં. ૯૮૪ તા. ૫-૩-૦૬ થી.)

એડિટર.

સૂચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ ઓરિંટર-તરફ મોકલવું. નોંટપેટ કામગીરી સેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની ફીકેટ જાણવું. તે અમુક ગાસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ ધર્મીય શુદ્ધિ કેળવણી સંથા નિઃશાળાવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ ખર્ચે કૃપા અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

ગનીઓર મોકલનારે કૃપા ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શ્રી જાગતનાં પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના જૂલ ચવાનો સંભવ છે. પોસ્ટની ટિકેટ મોકલનારે દર રૂપીએ અઘો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય ખાણ ટિકેટ લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ ઓકનોં રૂ. ૧-૦-૦૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઘી આના; પદરના ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારના શિક્ષકો તથા રહોલારોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ રૂપિય લેખનું વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગત્ય વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલું ખાતે રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થપત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેરવી જાહેરખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના લાવ.

૧. ... .. ૨	લીટી. તો પ્રથમ પૂરો ચાન્ડ અને તે પછી ના અગીઆર માસ લગી રૂ. મહુ.
દસથી વધારે લીટીઓ માટે રૂ. ૫૦	ચાન્ડ પડશે. ૭ માસ માટે પડેલે
ની લીટીઓ નથુ પ્રમાણે.	સંદિને પૂરો ચાન્ડ, અને પછી દરેક
બાર માસ લગી લાગલાગટ હશે	જાસે રૂ. ચાન્ડ લેવાશે.

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુડખિલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.

અંક ૫ મો.

પુસ્તક ૪૫ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

મે ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
માસ—	૧૨૬-૩૪૦
અક્ષરેનાં મરણ વિષે પ્રો. કંકરિયાનો નિબંધ ...	૧૨૬-૧૩૨
કનકલ અને ટનલોની યોજના ...	૧૩૨-૧૩૫
ભૂગોળ સાથે કૃતિદાસનો સંબંધ ...	૧૩૫-૧૩૮
બાળસ્વભાવનો અભ્યાસ ...	૧૩૮-૧૪૦
ટ્રેનિંગ દોલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર ...	૧૪૦-૧૪૪
વાર્ષિકાપાર ...	૧૪૪-૧૪૭
ખાંડ ...	૧૪૭-૧૫૧
અર્થપત્રીને જ્ઞાન ...	૧૫૧-૧૫૮
પોંધાનું ગાય ...	૧૫૮-૧૫૮
દીરાની દિગત ...	૧૫૩
સંસ્કૃતી ખાંડ ...	૧૫૩-૧૫૬
બારલી ...	૧૫૬-૧૫૮
અર્થપત્રીજોને સૂચના ...	૧૫૮
કેળવણીખાતાની ખજાર ...	૧૫૮-૧૬૦
પ્રો. જી. કે. જોખલેના અંગ્રેજી વિષે ...	૧૫૮
વાચનમાળાની ચોપડીઓની અધિકૃત સંદર્ભ નોંધ વાપર ...	૧૫૮-૧૬૦
પુના ચિત્રશાળાના મેનેજરનાં મંજુર થયેલાં ચિત્રો ...	૧૬૦

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“યુનાઇટેડ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(૪૬૬ દર સ્વાધીન રાજા ૭.)

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ છ નમ્બર.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્યમંત્રી ઇલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ શોધી કાઢી, તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા લખાણ ઢંગની ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીબુકો કરતાં તે ચઢીઆતી થવાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી બંદાર પાડી છે.

સુગ શિક્ષકો આગળ સેકંડો મટ્રિકુલેટો મૂકવા કરતાં એ કોપીબુકો બીજી સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી કેટલીક સૂચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકો મળવા અહિં મૂકવી વધારે યોગ્યધારીએ છીએ.

૧ કોપીબુકોની સફાઈ અને સુન્દરતા બળવવા માટે ત્રાંગાનાં પત્રાં (કાપરશેટ) કાતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેન્સ એક જ બાજુએ સુન્દર રંગની ઘાઢીથી છપાય છે, કાગળ અને કવર ઉંચાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૨ દરેક નમ્બરમાં એક જ જાતના અક્ષર રાખેલા છે, જેથી જે જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી કલમ વાપરવાની હરકત દુર થાય છે, તેમજ એકજ વખત એકજ કદના અક્ષરનું બાગકાતે પાકું જ્ઞાન થાય છે.

૩. શરૂઆતમાં બાળકો પહેલો નમ્બર લખતાં પોતાની મેળે અક્ષર કાઢે ત્યારે હાથ ધુજે છે. ને શરૂઆતથી અક્ષર બગડી જવાની ધાસ્તી રહે છે, માટે હમે દ્વિમારી કોપીઓનો પહેલો નમ્બર માત્ર બાળકોને ધુટવાનો રાખ્યો છે, ને હાથ કરે તે પછી ત્રીજા નમ્બરમાં એક લીટી ધુટવાની ને તેની નીચે બીજી લખવાની છે.

૪. ચોથું ધોરણ શીખી ધણા છોકરા પોતાને મધ્યે વળગે છે, ને ધણા અંગ્રેજી શીખવા પણ જાય છે, માટે તેટલામાં તેમને અક્ષરનું જ્ઞાન થાય. તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાને તેમને વખત મળતો નથી.

૫. જ્યાં ધોરણોમાં કોપી સાથે લખાણો શોખવાની જરૂર છે, તે ખોટ દ્વિમારી કોપીબુકોનો છઠ્ઠો નમ્બર ખાત્રી બરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં વ્યવહારમાં ધણાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં લખાણો દાખલ કરેલાં છે. જે તમામ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિશાળોમાં ધણાંજ પસંદ પડેલાં છે એ કોપીબુકો દેશાવરના ખરીદ કરનારને સેકંડે તેનીશ ટકા કમિશનથી આપવામાં આવશે. અને ૨૦૦ કોપી લેનારને રહેવે ખર્ચ આપીશું પણ પોસ્ટ મારફતનું કે સ્ટેશનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સેકંડે અથવા ટકા દક્કસાઈ લઈ ગોઠવી આપવા ગોઠવણ રાખી છે. ઠેકાણું—આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની. ઠેકાણું લેખનકળા કોપીબુકની ઓફીસ—કાલગાદેવી રોડ નં. ૨૦૪ મુખ્યમં.

આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

મે ૧૯૦૬.

અંક ૫.

માસ.

રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈની શાખા આગળ અકબરના મરણ વિષે મિ. આર. પિ. કર્કરિયાએ વાંચેલા નિબંધનો સાર—

અકબર બાદશાહના મરણ વિષે ફારસી મન્યકર્તાઓ હિંદુ, અને યુરોપીયન મન્યકર્તાઓથી જુદા પડે છે. શિવાજીનો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે તે કરતાં આ મહાન બાદશાહનો ઉત્સવ ઉજવવાની વધારે જરૂર છે. હાલ ઐક્ય વિષે સર્વજન વાત ચાલી રહી છે તે પ્રસંગે, જે બાદશાહ શિવાજીની પેઠે માત્ર એક જાતિને પ્રિય નહોતો, પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, સીખ, પારસી, અને બુદ્ધધર્મી સર્વનો પ્રિય હતો અને સર્વ જાતિમાં ઐક્ય ફેલાવવાને જેણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે બાદશાહની જાન્યંતી જાહેર રીતે ઉજવવા જેવું બીજું કંઈ યોગ્ય નથી. એના મરણ વિષે ખરી હકીકત પ્રકાશમાં લાવવી એને ઉત્સવનું એક અંગ સમજવું. ઇતિહાસકારોએ એ જાણત પર હજી સુધી યોગ્ય પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એ જાણત વિષે અકબરના મહાન ઇતિહાસલેખકોએ કંઈ વર્ણન કર્યું નથી; કેમકે તે જવાબો, નિઝામુદ્દીન, જહોનિ, અને અબુલ ફઝલ, અકબર પહેલાં મરણ પામ્યા હતા. માત્ર અસદ જેમ અને જહાંગીર જેવા ઇતરતા લેખકોના લખાણથી આપણે સંતુષ્ટ થવાનું છે. એમનાં લખાણોની ટીકા વગર એલિફન્ટાન, હાન્ડ ડી નોર, મેલેસન, ટીન અને બીજા અર્વાચીન ઇતિહાસકારોએ કબુલ રાખ્યો છે. અસદ જેમ જહાંગીરનું લખાણ ઉતારે છે; પણ જહાંગીરના લખાણમાં બહુ વિશ્વાસ રાખવો યુક્ત નથી. લેખાણથી લખે છે તોપણ તે પિતાની માંદગીનું કારણ આપતો

નથી. તેને અપચો થયો એટલુંજ તે કહે છે; પણ અપચાની અસર કંઈ લાંબો વખત પહોંચી નહિ હોય અને તે કંઈ સામાન્ય રીતે નાશકારક નથી. વળી તે કહે છે કે દરખાસ્તના હકીમે જૂલ કરી હતી અને આઠ દિવસ લગણુ દવા આપી નહોતી. આટલું છતાં પણ જહાંગીરે તેને માફ કર્યો હતો. આ ઉપરથી વહીવટ નામનો ઇતિહાસકર્તા એવો મન્યુસ્ક્રિપ્ટ શક લાવે છે કે જહાંગીરે એ હકીમની મારફત-અકબરને ઝેર દેવડાવ્યું; કેમકે તેનાં સામાન્ય લક્ષણથી એ શકને પુષ્ટિ મળે છે. પણ જહાંગીરનાં લક્ષણથી એવું અનુમાન બાંધવું યુક્ત નથી. તે આજસુ અને નળળા મનનો વિષયાંધ રાજા હતો; પરંતુ બાપનું ખૂન કરે એવો ઘાતકી, દુષ્ટ પુરુષ નહોતો. 'ખરેખર' આવું અમાનક તરેખત તેને શિર લાધવું ઉચિત નથી.

અકબરના મરણ પછીનાં સો વરસમાં જે એ યુરોપીઅનો હિંદુસ્તાનમાં હતા તેમના લખાણ પરથી તેના મરણની ખરી હકીકત પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. શાહજહાન અને ઔરંગઝેબનાં મુગલ દરબારમાં આઠ-તાળીસ વરસ લગણુ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ નામનો વેનિસનો દાક્તર હતો, તેણે તે દરબારનું પોર્ટુગીઝમાં વર્ણન કર્યું છે. આ લિખિત ઐતિહાસિક પુસ્તકને આધારે શાહર કેદૂન નામના જેસુઇટ મુગલ બ્રાહ્મણના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક રચ્યું અને તે પારિસમાં ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં છપાવ્યું. મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ પોર્ટુગીઝ ભાષામાં લખેલું મૂળ પુસ્તક પારિસ અને વેનિસનાં પુસ્તકાલયોમાં જાળાનીં મુલકી નોકરીના મિ. ઇર્વિને યોડો વખત થયાં શોધી કોઢ્યું છે અને હિંદુસ્તાનની સરકાર માટે તે ચાર અંકમાં પ્રકટ કરવામાં રોકાયેલો છે. પોતાના ઐતિહાસિક વર્ણનમાં મેન્યુસ્ક્રિપ્ટે મુગલોના દરબારી ઐતિહાસિક પુસ્તકનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ એ પુસ્તકથી પણ જૂનું અને લગભગ અકબરના સમયમાંજ પ્રસિદ્ધ થયેલું યુરોપિઅન વિદ્વાનને લાયક લખાયેલું પુસ્તક છે. જેહાનીસ ડી લેટ નામના એક ડચનું લખેલું તે વિશ્વ પુસ્તક છે. તેનું નામ 'ડી મેન્ડિ મેગોલિસઈયેરિયો' છે ને તેને ૧૬૩૨ માં પ્રસિદ્ધ એલ્ઝીઓલ્ધર લેડનમાં લેટિનમાં પ્રકટ કર્યું હતું. બ્યાંમુથી સર રોબર્ટ લેથબ્રિજે ઇતિહાસકર્તાનું ધ્યાન એ પુસ્તક પર ખેંચ્યું ત્યાં મુધી મુગલ બ્રાહ્મણના ઇતિહાસલેખકો એ પુસ્તક જાણતાં નહોતા. તે કહે છે કે હિંદુસ્તાનના કોઈ પ્રણામીના ઇતિહાસકર્તા એ પુસ્તક

કની મદદ લેતો નથી તેનું કારણ એ છે કે જોની નકલ મેળવવી મુશ્કેલ છે. ઇંગ્લેન્ડ કે હિંદુસ્તાનમાં જારીક શોધ કર્યા છતાં પણ જીજ્ઞાસુ નકલ બજારમાં કે ખાનગી વિદ્યાલયમાં મળતી નથી, તેથી (કલકત્તામાં) જે નકલ મેળવવાપરી છે તે એક જ નકલ છે જોગ ખાતરીપૂર્વક માનવામાં હું જીલ કરતો નથી. ' મિ. ઠર્સિયાએ કહ્યું કે જો પુસ્તકની જીજ્ઞાસુ નકલ મને સુરોપથી મળી આવી છે. આ વાત મેં સર રોપરને કહી એટલે તેણે દક્ષિણ સોસાયટી માટે જો પુસ્તકની આવૃત્તિ છાપવામાં ને ગાયાનતર કરવામાં મને સાથે ઉદ્યોગ કરવા કહ્યું. હી લેટનું પુસ્તક મુગલ આદર્શાહીના સર્વોપરિ સત્તાના સમયના ઇતિહાસ અને સ્થળનું વર્ણન લખવામાં ધણું ફીમતી છે અને તે સમયના કેટલાક વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

આવા પ્રકાશ પામેલા વિષયોમાંનો એક અકબરનું મરણ છે. ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનો પીટર વેન્ડન એક સુરતમાં ડિરેક્ટર હતો તેણે હી લેટને ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત પુરો પાડ્યો છે. અકબરનું મરણ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં થયું અને પીટર વેન્ડન એક ઇ. સ. ૧૬૨૦માં સુરતમાં હતો, એટલે અકબરનો મરણ પછી થોડે વર્ષે તે હિંદુસ્તાનમાં હતો. એકંને મુગલોનાં દરબારી ઐતિહાસિક પુસ્તક જ્યાં સહ વૃત્તાન્ત વર્ણવાતા હતા તે જોવાનો પ્રસંગ હતો અને તેમાંથી તે ઐતિહાસિક હકીકત લખી લેતો હતો. મેન્સુફિએ એજ દરબારી પુસ્તકનો પોતાના ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં ઉપયોગ કર્યો હતો. એકનાં વૃત્તાન્તમાં અકબરનું મરણ વર્ણવ્યું છે તે પ્રતી સંમત થાય છે કે આદર્શાહ જીલથી ઝેર પી જઈ પોતાનું મરણ નિષ્પન્નવ્યું. એમ જણાય છે કે તેને છેલ્લા વખતમાં દરબારના અગ્રિય ઉમરાવોનું શાન્ત રીતે કાસળા કાઢવાની ટેવ પડી હતી. પોતે ઝેર પિનાતી ગોળીઓ ગળતો ને તેમને પોતાની રૂબરૂ ઝેરવાળી ગોળીઓ ગળાવતો. આ રીતે સિંધમાં ફ્રાંસો ગવર્નર ગાઝીખાનને મારી નાંખવાનો તેનો ઇરાદો હતો; પણ કમનસીબને લીધે જીલથી તેને ઝેરવાળી ગોળી આપવાને બદલે ઝેર પિનાતી ગોળી આપી ને પોતે ઝેરવાળી ગોળી ગળી ગયો. આ રીતે અબજુતો તેણે આત્મઘાત કર્યો ને પોતાનું મરણ નિષ્પન્નવ્યું. આ પ્રમાણે અકબરનો મરણની ગૂઢ બાબત જાહેરમાં આવે છે. દારસી લેખકો પુરામતીઆ હતા તેથી આ વાત ઘૂંપી રાખી હતી; કેમકે તેથી અકબરનો ખામને દ

લોક લાગે. યુરોપિયન-લેખકોને સહ વાત છૂપી રાખવાનું આવું કારણ ને હોવાથી ખાનગી દરબારી ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં જેવી હકીકત તેમને માલમ પડી તેવી જાપી. બ્રોક, ડી લેટ અને મેન્યુફ્રિ કેટ્ટનના વર્ણવેલા વૃત્તાન્તને સર ચામસ હર્જન્ટ નામના એક ખીજ ગૃહસ્થ તરફથી પુષ્ટિ મળે છે. તેણે હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરી હતી અને ઇ. સ. ૧૬૨૭-૨૮ થી તે આગ્રામાં હતો. વળી રજપૂત ઇતિહાસો જે આ કોઈ પુસ્તકના આધાર વગર સ્વતંત્ર રીતે લખાયા છે તે પણ બાદશાહના આ મરણને પુષ્ટિ આપે છે. ટાંડે રાજસ્થાનમાં આપેલા ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં એમ લખ્યું છે કે અકબરની ઇચ્છા પોતાની રજપૂત રાણીના બાઈ રામ ગાનસિંગને મારવાની થઈ, પણ ભૂલથી પોતે એર પી ગયો અને એ રીતે અપહ્રાંતિથી મરણ પામ્યો.

આ બંધા વૃત્તાન્તો પરથી એટલુંજ અનુમાન થાય છે કે એરની વાત સત્ય છે; જોકે એ માનવી આપણને ગમતી નથી. પણ અકબરના સબ્ય વિષે ગાત્ર ફારસી સિવાય જીજ્ઞંસે તે સમયનાં લખેલાં મૂળ પુસ્તકોના જિજ્ઞાસુઓએ સત્ય મને ખાતરી થઈ છે કે મહાન અકબર બાદશાહનો સ્વભાવ વૃદ્ધાવસ્થામાં બગડ્યો હતો; અને છેવટના ભાગમાં ન જાણે એવાં કેટલાંક અયોગ્ય કામો તેણે કર્યાં છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ગમે તેવો મોટો હતો તોપણ અકબર તે સમયના આપ અખતારી બાદશાહીના પાશમાં કોઈક વખત સપડાયા વિના રહ્યો નહિ.

કનાલ અને ટનલોની યોજના—કૃતિમ ખાડીને કનાલ કહે છે અને ડુંગર ખોદી વચ્ચેથી કાઢેલા કે નદીની નીચે જમીનની અંદરથી કાઢેલા માર્ગને ટનલ કહે છે નવીન દેશો શોધી કાઢવાનો જમાનો બહુધા ગયો છે. હજી પણ કુવં પ્રદેશ આગળ નવા પ્રદેશોનું સંશોધન જારી છે, પરંતુ બહુધા એવું સંશોધન થઈ ચૂક્યું છે એમ કહી શકાય. ભવિષ્યની ભૂગોળમાં ઇન્જનેરીની યુક્તિ અને સાત્ત્વથી ધણો ફેરફાર થશે. કુદરતના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાનું કમઃ ઇન્જનેરીની બુદ્ધિએ ચાળીસ વર્ષથી આરંભ્યું છે ને વીસમી સદીમાં એવો ધણો ફેરફાર જોવામાં આવશે, ઇન્જનેરીના સાહસ.

અને અસાધારણ બુદ્ધિજળથીજ એન્થ્રેસ્ટર શિપ કનાલ, દારિનથ કનાલ અને રવેઝ કનાલ થઈ છે; તેમજ તેમની અદ્ભુત ચતુરાઈથીજ જંગી રેલ્વેઓ, કેનેડિઅન-પાસિફિક રેલ્વે, ટ્રાન્સ સાઇબીરીઅન રેલ્વે, અને કેપ ઓફ શુટ હોપથી કેરા સુધીની રેલ્વે જે હજી થોડી બંધાવણી છે તે, યોગ્ય છે. ઇજનેરોએ ખંડો એકઠા હતા તેને છૂટા પાડ્યા છે અને સમુદ્રો એકઠા હતા તેને જુદા કર્યા છે. રવેઝ કનાલ ખોદવાથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર દુનિયાના બહુવહારનો સુખ્ય માર્ગ થઈ પડ્યો છે અને તેથી આફ્રિકા દ્વીપકલ્પ હતો તે દ્વીપ-ખંડ થયો છે. કીલ કનાલથી ઑસ્ટ્રિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્ર (નાર્થ સી) વચ્ચે વ્યવહાર ઉઘડ્યો છે અને જર્મન નૌકાસૈન્યને તે ધણી અગત્યનો છે. એ કનાલ ખોદવાથી ડેન્માર્ક દ્વીપ થયો છે. ગયા વર્ષના આરંભમાં આફ્રિકામાંથી સિમ્બલેન્ડનલ ખોદી છે. નાઈલનો પુરતો એક ભારે ઇજનેરી કામ છે ને એ બાંધવાથી ઇજિપ્તને ધણી લાભ થયો છે. થોડા મહિના પર દુનીયામાં સુપ્રસિદ્ધ અને રમણીય વિક્ટોરીઆના ધોધવા આગળ જામ્બીઝી નદી પર એક સુશોભિત પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે, જે કરોડ ને ત્રીસ લાખ x ડોલરને ખર્ચે ઇલિફાન્ટિઆમાં ઓવેન્સ નદીનો માર્ગ બદલી લોસ એન્જેલેસ શહેરને પીવાનું પાણી પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે. થોડાં વર્ષમાં પનામા કનાલ પણ તૈયાર થશે. ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં બુનાઇટેડ સ્ટેટસની સરકારે પનામાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેડે કોલકરાર કર્યો અને એ રાજ્યને નવ વર્ષ પછી પ્રતિવર્ષ સવા કરોડ ડોલર આપવા કમ્બલ કર્યું. ત્યારે પનામા કનાલ પૂરી થશે ત્યારે આટલાન્ટિક ને પાસિફિક સમુદ્રો જેડાઈ જશે અને દક્ષિણ અમેરિકા દ્વીપ થશે. પરિણામ ધણું ભારે થશે અને કોલંબસની અમેરિકાની મહાન શોધ પણ આ ઇજનેરી સુક્તિ, જેથી ડેરિયન ને પનામાના અખાનો કૃત્રિમ રીતે જેડાઈ જશે, તેની આગળ કેઈ નથી. ખોચ વધેલી અંદર ઑસ્ટ્રિક અને કાળા સમુદ્રને જેડનારી એક કનાલ થશે. ઑસ્ટ્રિક પર રાઇગાથી કાળા સમુદ્ર પર ખર્સન લગણુ એ કનાલ જશે. આ પ્રમાણે એ કનાલ

x ૧ ડોલર=૪ શિ. ૨ પે.

* યુનિયન શાળાપત્ર ૪૨ પુ. નં ૩૨૯-૩૧ પૃ ૧૦ જુઓ.

એક હજાર માઇલ લાંબી થશે અને તેનો ખરચ દસ કરોડ પાંદડ થશે. પીછ કનાલો ખોદવાની પણ યોજના છે. એક એઝોવના સમુદ્રથી ડાન નદી ઉપર રૉસ્ટોફ સુધી, પીછ કાળા સમુદ્રથી કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધી અને ત્રીજી કાસ્પિયન સમુદ્રથી એરલના સમુદ્ર લગલુ. આ યોજના અમલમાં આવે તો કાસ્પિયનના નૌકાસૈન્યને કાળા સમુદ્રના નૌકાસૈન્યની મદદ મળી શકશે અને એ એક કે બંને કનાલ પૂરી થવાથી ધર્મન અને મધ્ય એશિયામાં રશિયાનું મળ વધી પડશે. એલ્બ, વીસર અને રાઇનનાં પાણીને પણ ખાડીથી એકત્ર કરવાની યોજના છે, તેમજ ઑસ્ટ્રિયામાં ઑડર, મોલ્ડો, અપર એલ્બ, વિસ્તુલા ને નીસ્ટરને પણ ખાડીથી જોડવાનો વિચાર છે. બાલ્ટિક સમુદ્રથી એડ્રિયાટિક સમુદ્ર સુધી જળમાર્ગ કાઢવાની ઘણી ભારે યોજના પણ કેટલાકે કરી છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં આમેઝોન, પરાના અને ઓરિનોકોને એકત્ર કરવાની યોજના ચાલે છે. આ ઘણું સાહસિક કામ છે; પણ એથી માન્ટેવીડીઓ પૈરા સાથે અને વેનિઝુલા આર્ગેન્ટિના સાથે સંબંધમાં આવશે. ચિલિ અને પેરુ સિવાય દક્ષિણ અમેરિકાના દરેક રાજ્યને એથી લાભ થશે.

રેલ્વેની યોજનાઓ.

એક ખંડના એક છેડાને બીજા ખંડ સાથે ઇજનેરોની ચાતુરી કેવી રીતે જોડી શકે તે ટ્રાન્સ સાઇબીરીઅન રેલ્વે, કૉનેડિયન પાસિફિક રેલ્વે અને મધ્ય પાસિફિક રેલ્વેથી જણાય છે. મુંગલથી બલુચિસ્તાન, ઇરાન અને ઉત્તર અરબસ્તાનને માર્ગે થઈ કરો અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધીની રેલ્વેથી હિંદુસ્તાન યુરોપ સાથે પ્રલક્ષ રેલ્વે માર્ગે જોડાશે. હાલ અમેરિકામાં પૂર્વ પશ્ચિમ બે મોટી રેલ્વેઓ છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી રેલ્વે બાંધવાની યોજના ચર્ચાય છે. પૅન અમેરિકન લાઇનથી એલાસ્કા પાટાગોનિઆ સાથે જોડાશે.

લવિખની ટનલો.

ઘણી ટનલોની યોજના ચર્ચ છે. તેમાં સર્વથી વધારે સાહસિક બે-હરિંગની સામુદ્રધુનીની નીચેથી ટનલ ખોદી એશિયા અને અમેરિકા ખંડને જોડવાની યોજના છે. આ યોજના અમલમાં આવે તો સુધી ટ્રાન્સ સાઇબીરિયન રેલ્વેને કૉનેડિયન પાસિફિક રેલ્વેની શાખાઓ જોડે બેકલ સ-

શૈવરંગા ચાલે છે એવા મોટા મછવાઓથી સાંધવાની યોજના છે. એ મોટા મછવાઓ દ્વેનને સાંમુદ્રધુનીની પાર ઉતારશે. એહરિંગ સાંમુદ્રધુની પર પૂલ બાંધી યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચે એશિયાને માર્ગે વ્યવહાર દાખલ કરવાની યોજના પર સેન્ટપીટર્સબર્ગ અને પારિસ તેમજ ન્યૂયૉર્કના ધનાઢ્ય પ્રરુપોનું લક્ષ ખેંચાયું છે અને એ પ્રયત્ન સફળ થવાનો સંભવ છે. વળી પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ટાપુથી ન્યુ ઇન્સ્વિક લગણુ ટનક જોદવાની યોજના પણ થઈ છે. ડોવરની સાંમુદ્રધુનીની અંદરથી ટનક જોદવાની યોજના વળી પાછી વિચાર પર લેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ઇંગ્લેંડ તરફની જાણુએ ૨,૦૨૬ વાર ટનક જોદાઈ હતી, પણ જોડે ઓવર દેડના ફૂલથી એ કામ બંધ રહ્યું, તે ફરી શરૂ થયું નથી. એ કામમાં ઇજનેરી હરકત કોઈ પ્રકારની નથી, માત્ર પાર્લિમેન્ટની મંજુરી મળવાની જ જરૂર છે.

ભૂગોળ સાથે ઇતિહાસનો સંબંધ—આ વિષય ઉપર અમે શાળાપત્રના પુ. ૪૨ પૃ. ૩૨૧-૨૯ તેમજ ૨૬૫-૭ માં ઘણું લખ્યું છે. એ વિશે જે થોડા વિચાર ‘ટીચર્સ એડ’ નામના ચોપાનીઆમાં આપ્યા છે તે અત્ર આપ્યા છે.

પ્રજનનું સ્વરૂપ દેશ પરથી બંધાય છે, એ વાક્ય કેવું વિચારપરિપૂર્ણ છે ! દુનીઆનો નકશો જોઈશું તો અનેક દાખલા એવા મલમ પડશે કે જ્યાં કુદરતી સ્વરૂપથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાની ગર્ભાદા બંધાઈ છે. નાઇલ નદીનો કળંદુપ પ્રદેશ સહારા અને ન્યૂબિયાનાં રણથી છૂટા પડે છે તેથી ઇજિપ્તની અર્જુત ઇતિહાસવાળી સુધરેલી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. આસપાસ બળવાન પ્રજા છે તોપણ આદમ્સ પર્વતને લીધે સ્વિટ્ઝર્લેંડ સ્વતન્ત્રતા ભળવી રહ્યું છે. એજ આદમ્સથી ઇટાલિની પ્રજા ઉત્તર તરફ વધતી અટકી છે. સમશી-તોષણ કટિબંધની પ્રજા આસાફ હોય છે, સારે ઉષ્ણ કટિબંધની વૈભવ અને વિલાસમાં મગ્ન થયેલી હોય છે. એ કટિબંધોમાંના દેશોમાં પણ કુદરતી સ્વરૂપથી પ્રજાનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન રીતે ધરાય છે. જે દેશમાં ભોક્ષ વસતા હોય તે દેશના કુદરતી સ્વરૂપ પ્રમાણે તેમની રહેણી અને ખુદી

જોવામાં આવે છે. જ્યાં ઝડપ અને સદ્વિસૌન્દર્ય ઉલટા પ્રકારનું હોય છે
 હાંના લોકોના સ્વભાવ અને ઇતિહાસ પણ ઉલટા જણાય છે. ગ્રીસ અને
 હિંદુસ્તાનના સુધારામાં આજ કારણથી ઉલટાપણું દેખાય છે. ગ્રીસમાં
 પર્વત, નદી, વગેરે કુદરતી દેખાવો બંધકર નથી. લોકોમાં બધને બદલે
 તેઓ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. પર્વતો પર ચઢી શકાય એવા છે, નદીઓ
 ઝાળંગી શકાય એવી છે. એમ લોકોને ગોતાની શક્તિને વિષે વિશ્વાસ
 ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને વિષે નિઘાસા પ્રદીપ્ત થાય છે; અને નિઘા-
 સાજ્ઞ જ્ઞાનનું મૂળ છે તેથી ગ્રીક લોકો વિદ્યા માટે દુનીયામાં પ્રખ્યાત
 થયા અને એજ કારણથી તેમનાં પુરાણોમાં કંઈ બયાનક જોવામાં
 આવતું નથી. પ્રાચીન દેવલોનાં ખંડીયરો પરથી પણ એમ જણાય
 છે કે તે નાનાં અને નકશીદાર મકાનો હતાં અને તેને બાંધનાર કળામાં
 ઘણા કુશળ હતા. એથી ઉલટું હિંદુસ્તાનમાં કુદરતનું સ્વરૂપ બહુ મોટું છે.
 પર્વતો ઘણા ઊંચા છે ને તેમનાં શિખરો હિમથી ભરપૂર છે, નદીઓ મોટી
 છે, જંગલો ગઢન છે. આવાં બયાનક કુદરતી સ્વરૂપથી અસલની હાંની
 પ્રજા વિસ્મિત થાય અને આપણી શક્તિ એના મોં આગળ શા હિસાબમાં
 એવા વિચાર. તેનામાં ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં શી નવાઈ! આજ કારણથી તેના
 પુરાણોમાં બધની વાતો વિશેષ છે અને જેવું કુદરતનું સ્વરૂપ મોટું છે તેવું
 અસલના દેવલોનું પણ વિશાળ છે. વળી લોકોના સ્વભાવ વિષે વિચાર
 રીતું તો માલમ પડશે કે તે પણ કુદરત પરથીજ ઘડાયે છે. એ પ્રમતના
 મુખ્ય બે વિભાગ થઈ શકે છે—૧ ઉત્તર મેદાનના અને ૨ હુંગરના અને
 ક્ષિણ દ્વીપકલ્પના. પ્રથમ વિભાગના લોકો આર્યન છે, પણ બીજા વિભા-
 ગના જુદીજ વતના છે. તેઓ સ્થાય વર્ણના અને ઊતરતા બાંધના છે.
 આર્ય લોકો ઉત્તર તરફથી આવ્યા છે અને દેશના સ્વરૂપથી એ લોકોના
 ઇતિહાસ પર અસર થઈ છે એ તો ખુલ્લુંજ છે.

માત્ર વાયવ્ય દોણથીજ દેશમાં આવવું સહેલું હોવાથી તેજ માર્ગે
 પરદેશીઓ આવ્યા છે, દેશ સુંદર જોઈ હાં વસ્યા છે ને મૂળ વતનીઓને
 હુંગરોમાં હાંકી કાઢ્યા છે. ઓછા શ્રમે પુષ્કળ પાકે એવા ઉત્તમ દેશમાં
 વસવાંથી તેઓ વિહારી અને નિરુદ્ધમી થયા અને મૂળની શક્તિ ખોઈ
 બેઠા. આ કારણથી તેમના ઉપર પણ ઉત્તર તરફથી જ્યારે શત્રુનાં ટોળાં

આંખ્યાં લારે તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. આમ ક્રમે ક્રમે અનેક પ્રજા દેશમાં આવી વસી અને તેની અસર ઇતિહાસ પર થઈ તે સ્પષ્ટ છે.

એટ્ઝન આરબો તરફ નજર કરશે તો ઘણે ભાગે તેમના દેશમાં રેતીનાં રણ માલમ પડશે. આજ કારણથી આરબ લોકો બટકતા, નિર્ભય, હિદાર અને આગતાસ્વાગતા કરવામાં કુશળ છે. પણ અરબસ્તાનના કિનારા પર અને આફ્રિકાની ઉત્તરમાં તેઓ સ્થાયી વતની થયા છે. વળી એજ લોકોની એક શાખા સ્પેનમાં રસાળ પ્રદેશ એન્ડેલુશિયામાં વસી અને લાં તેણે સુંદર શહેરો વસાવ્યાં અને દેવલો ને મેહેલો બાંધ્યાં. લાં તે સુધારામાં ઘણી આગળ વધી અને સમગ્ર યુરોપની પ્રજા તેના જ્ઞાનથી વિસ્મિત થઈ હતી. સ્પેન અને અરબસ્તાનમાં એકજ પ્રજાની શાખાઓ હતી, પણ ભિન્ન કુદરતી સ્વરૂપથી તેમના ઇતિહાસમાં કેવો ફેરફાર થયો.

સ્પેનના લોકો પ્રથમ નવી દુનીઆ શોધી શકી લાં જઈ વસ્યા. ઘણા દક્ષિણ અમેરિકાના વિશાળ પેંમ્પસ નામના મેદાનમાં વસ્યા. પણ પરિણામ શું થયું ? મૂળ વતનમાં તેઓ શાન્ત રીતે ધંધો કરી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા, પણ અહિં વિશાળ મેદાનથી લક્ષ્યાઈ એટ્ઝન આરબોની પેટે બટકતા થયા છે. પણ દક્ષિણ અમેરિકાનો પ્રદેશ ચીન જેવો હોત તો કેવો નવા પ્રકારનો ઇતિહાસ વર્ણવવો પડત !

આફ્રિકાના રાજ્યમાં દુનીઆના અન્ય પ્રદેશોથી નિરાળી પ્રજા વસે છે. એશિયાના અન્ય ભાગોથી દેશને છૂટા પાડનારા મોટા પહાડો અને મેદાનો નહોત તો દેશનો ઇતિહાસ નવોજ થાત. પર્વત અને મેદાનની આ સીમાથી બે પ્રકારની અસર થઈ. આથી ચીનની પ્રજા બહાર જતી અટકી, તેમજ બહારની પ્રજાઓ અંદર આવતી અટકી. આથી આં મેંગોલીઅન પ્રજા નિરાળીજ ણની. તે સુધારામાં આગળ વધી; પણ તે સુધારા ખાસ પ્રકારનો થયો. વળી ચીનના અંદરના ભાગોના કુદરતી સ્વરૂપથી પણ તેના વિચિત્ર ઇતિહાસના સ્વરૂપને મદદ મળી. મોટી મોટી નદીઓના પ્રવાહથી દેશ ઘણો રસાળ છે અને ધાન્ય, વસ્ત્રાદિ જે જોઈએ તે સર્વ કુદરત લોકોને પૂરું પાડે છે. આથી દરીઆને માર્ગે વેપાર કરવાની ક જ મોનને માર્ગે પર્વતો ઝાળગી આગળ જવાની તેમને જરૂર રહી નહિ.

લોકોમાં એકાંત જીવન ગાળવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક, બંધાઈ, અને હજી પણ તેઓ જૂના રિવાજને વળગ્યા રહે છે ને સુધારો થતો નથી તેનું એજ કારણ છે. નદીના રસાળ પ્રદેશથી લોકોમાં સ્વદેશને માટે પ્રેમ પ્રેરાય ને શાંત ખેતીનો બંધો કરવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એથી ઉલટું ઓછા જીવન પ્રદેશથી પ્રજાને પરદેશ જાટકવાની વૃત્તિ થાય ને સ્વતંત્રતાના વિચાર તેનામાં પ્રેરાય એ પણ ખુલ્લું જ છે. ગમે તે દેશ તરફ નજર કરીયું તોપણ તેનો પૂર્વ ઇતિહાસ, તેની પ્રાચીન ઉન્નતિ કે અવનતિ તેના કુદરતી સ્વરૂપ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ માલમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ.

બાલસ્વભાવનો અભ્યાસ—યોડાં વર્ષ થયાં શિક્ષકના બંધામાં આ ધણો ઉપયોગી વિષય થઈ પડ્યો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને ઈંગ્લંડમાં એ વિષય પર માનસશાસ્ત્રીઓએ પ્રયોગ કરવા માંડ્યા છે. એ વિષય પર ચોપાનીઆં લખાય છે. એ વિષયનું સંશોધન કરવામાં ક્રોબેલ, પ્રેયર, પ્રાન્ડેસર અર્લે બાર્ન્સ, સ્પ્રિંગ અને ડૉ. સ્ટૅન્લિ હોલનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે બાળકોની ઇચ્છા, લાગણી અને વિચાર વિષે સંશોધન કર્યું છે. એ ઉપરથી એવું માલમ પડ્યું છે કે માનસિક શક્તિ, મનોવૃત્તિ અને કેટલેક અંશે શારીરિક બંધારણમાં બાળક પુરૂષ ઉત્તરનાં મનુષ્યથી તદ્દન જુદું જ પડે છે. કલ્પના અને કલ્પિત વાર્તાઓ તેના મનમાં પ્રબળ છે.

ક્રોબેલ કહે છે કે ‘ચાલો, આપણે બાલસ્વભાવના અભ્યાસમાં જીવન ગાળાએ.’ અર્થાત્, શિક્ષકને એ અભ્યાસ આવશ્યક છે. એને શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર બંને સાથે સંબંધ છે. તીવ્ર મનોભાવ, ચપળતા, ઉત્સાહ અને રમત માટે પ્રેમ એ ગુણો બાળકમાં જોવામાં આવે છે તે તેના શારીરિક બંધારણને લીધે જ છે. લોહીના ફેલાવા માટે એટલી ચપળતાની જરૂર છે. શારીરિક કારણોના અજાનથી કેટલીક વાર શિક્ષકો દિલગીરીભરેલી જૂલો કરે છે. શિક્ષક એક બાળકને હઠીલું, તોફાની અને જડ માનતો હતો તેની જ્ઞાનતન્તુની રચના પાછળથી અનિયમિત માલમ પડી. એક પાંચ વર્ષની છોકરી ધણીજ હઠીલી અને તામસી હતી. તેની કલ્પનાશક્તિ અતિ-પ્રબળ હતી. કોઈ કોઈ વખતે તેનામાં નરમાશ જણાતી હતી; પરંતુ સામાન્ય રીતે તે ધણીજ તામસી અને હઠીલી હતી. શિક્ષક કેટલીક વાર તેને

એકંલીજ રહેવા દે કે તેથી તેને તેની હઠીલાઈની શિક્ષા મળે અને ખી-
ન્ન છોકરાંને તેના દાખલાથી બોધ મળે. એક વખત શિક્ષકે તેની સાથે
'તું' થી વાત કરવાને બદલે 'તે' થી વાત કરી. આમ ખીન્ન પુરુષને
બદલે ત્રીજો પુરુષ વાપરવાથી તેની કલ્પનાશક્તિ પર ઘણી અસર થઈ.
તેણે શિક્ષકને વચન આપ્યું કે જ્યારે તે નાની છોકરી (પોતે) હઠીલી
થશે ત્યારે હું તેનો હાથ પકડી તમારી ખાસે લઈ આવીશ. આમ કલ્પના-
શક્તિ ઉત્કેષાવાથી કેટલાંક અઠવાડીયાં કાપડો થયો. પણ થોડા મહિના પછી
તેની તબીબીત ઘણી નબળી માલમ પડવાથી દાક્તરની સલાહ લેવામાં આ-
વી. દાક્તરે કહ્યું કે આતું કારણ તેની જ્ઞાનતન્ત્રની રચનાની નબળાઈ છે
ને તે એક વર્ષ ઉપર પડી ગઈ હતી તેવું એ ક્રૂણ છે. આ પ્રમાણે ઘણી
વાર જાળસ્વભાવનું કારણ તેના શરીરની રચનામાં હોય છે.

જાલસ્વભાવના અભ્યાસથી શિક્ષણપદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ છે. પેરટેલો-
ગ્રાઈ ઇન્દ્રિયોની કેળવણીને પ્રાધાન્ય આપતો તે પ્રમાણે એ વિષય પર લક્ષ
આપાય મારે દાલના અભ્યાસક્રમમાં ડિઝર્ગાર્ટન ઉદ્યોગો અને પદાર્થપાઠો
દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. જાલસ્વભાવના અભ્યાસથી બચને બદલે પ્રે-
મનો વિશેષ ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. જાળપણમાં જુદીની શક્તિ ઓછી
અને સ્મરણશક્તિ પ્રબળ હોવાથી ગણિતની અધરી બાજતો અને જ્યાક-
રણનો વિષય ઉપલાં ધોરણોમાં રાખવામાં આવે છે. જાળકની શક્તિ પર
વધારે બોલો મૂકી તેને જલદી ધણું શિખવી દેવાની માળાપોની ઉલ્લંઘનો
ઘણી વાર માઠાં પરિણામ નીપજે છે. આમ કરવાની જે હાનિ થાય છે
તેવું ક્રૂણ તરત જણાતું નથી; પરંતુ લાંબે વખતે માલમ પડે છે. એક
છોકરાને બહુ વહેલો ચાલતા શિખવવાથી તે જીવનપર્યંત લંગડો રહ્યો.
રસો કહે છે કે 'બચ્ચો છોકરાં મોટાં થયા પહેલાં 'મરણ પામે છે તેથી
'માળાપોએ બહુ' વહેલા બણાવી દેવાની ઇચ્છાથી તેમની અંદર જંદગી
દુઃખી કરવી નહોતીએ.'

જાળસ્વભાવના અભ્યાસથી રમતને પણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કર-
વામાં આવી છે. ક્રોબેલ કહે છે કે રમતથી જાળકના શરીરને પુષ્ટિ મળે
છે એટલુંજ નહિ, પણ તેની મનની શક્તિઓને, જુદી અને નીચિને પણ
જ્ઞાન થાય છે. રમતમાં જાળકને ન્યાયવૃત્તિ, સહ, આત્મસંયમ, માયાજી-

પણ વગેરે ગુણો કેળવવાનો પ્રસંગ મળે છે. બાળકોને રમતા જોઈશું તો આપણને માલમ પડશે કે તેઓ ધૈર્ય, સદનશીલતા, દૃઢતા વગેરે ગુણો દર્શાવે છે. રમવામાં જોઈએ નળજા કે નવાસવા હોય તેમને તેઓ ઉત્તેજન આપતા, દયા બતાવતા અને ધીરજ રાખવાનું શિખવતા જણાય છે. ક્રો-બેલ રમતને ધણી અગત્યની ગણે છે. તે કહે છે કે 'દરેક શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટિએ છોકરાને રમવા માટે ખાસ જગાની સગવડ કરવી જોઈએ.'

છોકરાને ભૂતકાળના બનાવો જાણવાની ખાસ ઇચ્છા હોય છે અને ખડીઓને ને રમરણરથાનો જોવાં ધણી ગમે છે. એ વિષે તેમને વાતો સાંભળવી ધણી ગમે છે.

બાળકમાં કઈ અનીતિ કે અન્ય દોષ જોવામાં આવે તો બનેલાં સુધી તેનું મૂળ શોધી કાઢવા શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કઈ સારી વૃત્તિ દુર્માર્ગે દોરવાયાથી આ પરિણામ આવ્યું છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ. ધણી વાર માખાપ છોકરા પર પ્રેમ બતાવતા નથી અને બાળકમાં બીજા માટે જે સમભાવનાની વૃત્તિ છે તેને ઉત્તેજન આપતા નથી તેથી આપણે તેમનામાં માયાળુપણાનો અભાવ અને એકલપેટાપણું જોઈએ છીએ. કેટલીક વાર બાળક અવિચારથી કામ કરે છે, પણ શિક્ષક અને માખાપ બૂલ કરી એવું ધારે છે કે તે હઠીલાઈથી જાણી બુજીને કરે છે આથી કાલક્રમે છોકરાં અવિચારીને બદલે હઠીલા ને જીદી થાય છે.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના અભ્યાસમાં હાલ તુરત કેટલાક વિષયોમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે અને આ વર્ષની પરીક્ષામાં તે અમલમાં મુકારો.

(૧) ત્રીજા વર્ષના અભ્યાસક્રમમાંથી 'અર્થશાસ્ત્ર' નો વિષય બાતલ કર્યો છે.

(૨) ત્રણ વર્ષમાં મુસલમાન સ્કૉલરોને માટે ફારસી ભાષાની સાથે ઉર્દૂ ભાષા પણ ફરજિયાત કરવામાં આવી છે.

- (૩) ઇતિહાસ ભૂગોળના વિષયમાં હાલનો અભ્યાસ બદલી નીચે પ્રમાણે કરાવવામાં આવ્યો છે:—

પહેલું વર્ષ.

- (અ) ઇંગ્લેન્ડ વખતના ઇતિહાસના અને હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિના વિશેષ જ્ઞાન સહિત હિંદુસ્તાનનો સામાન્ય ઇતિહાસ.
(બ) હુનિઆની ભૂગોળનું સામાન્ય અને હિંદુસ્તાનની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન.

વાતાવરણ, તેનું બંધારણ, દબાણ, અને ઉષ્ણતામાન, વનસ્પતિ અને મનુષ્યજાતિની વહેંચણી, મનુષ્યજાતિના પ્રકાર અને જાત, કુદરતની મનુષ્યજાતિ ઉપર થતી અને મનુષ્યજાતિની કુદરત ઉપર થતી અસર.

બીજું વર્ષ.

- (અ) મુસલમાન, અને મરાઠાના વખતનો હિંદનો ઇતિહાસ.
(બ) મુસલમાનની પહેલાંના વખતનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ. (છેલામાં છેલી નવીન શોધો માર્ટે ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધે મુંબઈ ગેઝેટીયરના પુસ્તકમાં લખેલી હકીકત જોવી.)
(ક) ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો;
(‘ Brief Royal History ’ પ્રમાણે.)
રોમન વખતથી ત્રીજા રિચર્ડ સુધી.
(૩) ઉપર કહેલા ઇતિહાસનો વિષય ખુલાસાવાર સમજાવવાને ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન.
સમુદ્ર. (લોંગમેનની ભૂગોળમાળાના પુસ્તક ૫ પ્રમાણે.)

ત્રીજું વર્ષ.

- (અ) આગલા અભ્યાસનું પુનરાવર્તન, અને પ્રાચીન સમયનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.
(બ) મુસલમાનના સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ. (ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપરના મુંબઈ ગેઝેટીયર પ્રમાણે.)

- (૬) ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો; ઉમા હેન્રીના સમયથી વિદ્યે-
રિયાના સમય સુધી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ચાલતી સભ્ય-
પદ્ધતિના ચર્ચાસહિત.

(' Brief Royal History of England ' પ્રમાણે.)

- (૭) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિશેષ જ્ઞાનસહિત દુનિયાની ભૂગોળનું
સામાન્ય જ્ઞાન.
જર્મીન. (લોંગમેનની ભૂગોળમાળાના પુસ્તક ૫ પ્રમાણે.)

ફ્રાઈંગ.

ટ્રેનિંગ કોલેજને માટે હાથ નીચે પ્રમાણે ફ્રાઈંગનું ધોરણ સ્વીકારવામાં
આવ્યું છે. (આ સાલની પરીક્ષામાંજ તે અમલમાં આવશે.)

પહેલું વર્ષ.

- (૧) કુદરતી અને બીજા સાધારણ પદાર્થ—પદાર્થપાઠની સ્થા-
નાઓમાં જતાવ્યા છે તેવા—કાળા પાટીઆં ઉપર
ચીતરવા.
(૨) સીસાપેન અને કલમથી ચિત્ર પાડવું. ઉપરના જ-
વાજ પદાર્થનાં ચિત્રો સીસાપેન અને કલમથી કાગળ ઉ-
પર પાડવાં.

સૂચના—પ્રથમ સીસાપેનથી અને પછી કલમથી
અભ્યાસ કરવો.

- (૩) ભૂગોળ અને ઇતિહાસના પાઠોનો ખુલાસો આપવાને ન-
કશાં દોરવા.
(૪) આંકણી, સેટ રક્વેર, ફૂટપટ્ટીની આંકણી, કપાસ વગેરે સા-
દાં હથિયારો વાપરવામાં, તથા પદાર્થોનાં માપનાં પ્રમાણોની
નજરથી અટકળ કરવામાં, તથા જારણાં, પેટી, જારી, પેટી,
ટેબલ, વગેરે સાદા પદાર્થોનું ખરેખર માપ લેવામાં કેળવણી.

સૂચના—૧-૨-૩ વિષયોમાં સ્મૃતિથી ચિત્ર
પાડવાનો કાયમ મહાવરો રખાવવો.

ખીજું વર્ષ.

- (૧) ઉપરના વિષયો વધારે અધરા દૃષ્ટાન્તો લઈને જારી રાખવા.
- (૨) પહેલા વર્ષને માટે જતાવેલા કુદરતી અને ખીજ પદાર્થોનું ચોક્ક અથવા પીછી વડે રંગથી ચિત્ર પાડવું.
- (૩) મિ. સી. એલ. જર્નલનાં ડ્રોઇંગ ચાર્ટ્સમાંની મૂળતસ્તોવાળી ડ્રોઇંગમાળામાં આપ્યા છે તેવી સાદો (મનોર્યત્ન વગર) ભૂમિતિના આકારનાં ચિત્રો પાડવાં, તથા સ્કેલ (માપ) પ્રમાણે ચીતરવું.

સૂચના—પહેલા વર્ષના અભ્યાસ પ્રમાણે સ્મૃતિથી
ચિત્ર પાડવું.

ત્રીજું વર્ષ.

- (૧) પહેલા અને ખીજ વર્ષ કરતાં વધારે સુસ્કેલ નમૂનાઓ લઈને કાળા પાટીઆ પર ચોક્કી, અને કાગળ પર પેન્સિલથી, કલમથી, અને રંગથી ચિત્ર પાડવાનો અભ્યાસ જારી રાખવો.
- (૨) ભૂમિતિના મનોર્યત્નો અને તેમનો ઉપયોગ મિ. સી. એલ. જર્નલની મધ્યમ ડ્રોઇંગમાળાનાં ચાર્ટ્સ (ફોલ્ડ) પ્રમાણે.
- (૩) આ ત્રીજે વિષય ડ્રોઇંગમાં જે સારી શક્તિ ધરાવતા હશે તેમને માટે ખાસ કરીને સૂચવ્યો છે. જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને ધણું કરીને ફરજિઆત થશે નહિ. નિયામના પાઠોમાં આવતા જનારો ખુલાસાવાર સમજાવવાને સાદા દેખાવોનું ચિત્ર પાડવું.

સૂચના—આગળ પ્રમાણે સ્મૃતિથી ચિત્ર પાડવું.

તા ૦ ૬૦ કુદરતના અભ્યાસના અને પદાર્થપાઠના સંબંધના પ્રાથમિક શાળાઓના અભ્યાસને માટે લાયક પદાર્થોની યાદી, કઠિનતા પ્રમાણે અદતા ક્રમમાં ગોઠવેલી યોગ્ય વખતમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી ચાલુ.)

સંસ્કૃત વૈયાકરણ્ય અનંતરોક્ત પચીસ વ્યંજનને જ પૂર્ણસ્પર્શથી બોલાતા લેખે છે; અને તેમને સ્પર્શવ્યંજન સંજ્ઞા આપે છે, પરંતુ અવૈયાકરણ્યને પણ સ્વાતુલવધી વિદિત થશે કે મૂર્ધન્ય ઉકાર છુકાર અને દંસ નકાર બોલવામાં જેમ પૂર્ણસ્પર્શની જરૂર છે તેમ મૂર્ધન્ય ળકાર અને દંસ લકાર બોલવામાં જરૂર છે. સગળ ઉકાર-છુકાર અને ઢકાર-નકારને જેટલે દરજ્જે સ્પર્શવ્યંજન સંજ્ઞા ધટે છે, તેટલે દરજ્જે ળકાર-લકારને પણ ધટે છે. મૂર્ધન્ય ળકાર મોટે ભાગે ઉકાર સાથે સંબંધ ધરાવતો પણ છુકાર તરફ દળતો અસ્પ્રાણુ ધોષ ઉચ્ચાર છે, અને દંસ લકાર ઢકાર સાથે સંબંધ ધરાવતો પણ નકાર તરફ ધરતો અસ્પ્રાણુ ધોષ વ્યંજન છે. એના એજ સખ્દની ઋગ્વેદમાં ળકારથી અને યજુર્વેદમાં તથા લૌકિક સંસ્કૃતમાં ઉકારથી ફરેલી જોડણી જોઈએ છીએ, તે ળકાર ઉકારના સંબંધની પ્રતીતિ આપે છે. ઉદા. અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્-અગ્નિમીડે પુરોહિતમ્. ભાષાના વિકાસમાં પણ સં. ✓ આહુઃ ઉપરથી યુ. ✓હોળ-હોળો આદિ દ્વંદ્વો એજ સંબંધના ગાપક છે. ળકારનું છુકાર તરફનું વલણ સં. ધૂણું-યુ. ✓ધોળ, સં. ચૂણું-યુ. ✓ચોળ એ જોડકાંથી કળી જવાય છે. ળકાર છુકાર બહુ પાસેના એકસરખા જેવા ઉચ્ચાર હોવાથી સાથે બોલતા મુસ્કેલ પગાથી વ્યુત્પત્તિ-પ્રાપ્ત 'વળણુ' ને રથાને 'વલણુ' બોલીએ છીએ, તે તો સૌના લક્ષમાં હશે. બીજી તરફ નકાર સાથે દંસ લકાર વધતો ઝાઝો સંબંધ ધરાવે છે તે સંસ્કૃતમાં ઢકાર-લકારના અને નકાર-લકારના સંધિમાં ઢકારને રથાને લકારનો અને નકારને રથાને નાસિક્ય લકારનો આદેશ કદી આપે છે. ઉદા. વિદ્યુત્+લતા=વિદ્યુલતા; અરિમન+લોકે=અરિમસ્લોકે. વળી સં. ✓૯-

હ-દાહ ઉપરથી લાભ, ✓આન્દોહ ઉપરથી ✓ હીસોળ, ભદ્ર ઉપરથી ભ-
 સ્તુ-મહું, નીલ ઉપરથી લીલું, આદિ દર્શાત એજ સંબંધનો અનુમાપક
 છે. તમે જાકારને અર્ધસ્વર કહેશો, તો હું તમને પૂછીશ કે ય ર લં ષ
 નું સંપ્રસારણ બાકરણમાં ધ ઝ લૂ ઉ કરાવ્યું છે, તેવું જાકારનું સંપ્ર-
 સારણ કોઈ કરાવી રાખ્યું છે ? બીજી રીતે પણ હું બતાવવા તૈયાર છું કે
 જાકાર અર્ધસ્વર યઈ થકે નહિ. કંકારનો મહાપ્રાણ જેમ ખ અને ગકાર-
 નો ધ બોલાય છે, તેમ યકાર વકાર જે અંતસ્થ છે તેમનો મહાપ્રાણ
 છે નહિ. એથી જિહ્વું જાકારનો સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ મહાપ્રાણ ઉચ્ચાર એક
 વાર વિદ્યમાન હતો. ઋગ્વેદી અદ્યપ્રાણ જાકારનો પ્રતિનિધિ હ અને મ-
 હાપ્રાણ ઉચ્ચારનો ઠ જોવામાં આવે છે. એ મહાપ્રાણ ઉચ્ચાર બોલાતો
 હતો, સારે લિપિ અગ્રાત હતી. લિપિ અપ્રચારમાં આવી, તે લૌકિક સં-
 સ્કૃતના સમયમાં. તે વખતે અદ્યપ્રાણ જાકારનું સિદ્ધ જનના વ્યવહાર-
 માંથી હુમ્મ થયો હતો, તો તેના મહાપ્રાણ જોડીદારની વાત જ ચી ?
 આમ છતાં પણ લોકવાણીનો પરમકારણથી આદર કરનાર બુદ્ધ ભગવા-
 નની પવિત્ર પાલી ભાષામાં જાકાર વિદ્યમાન છે અને હાલની આપણી
 બોલીમાં જિતરી આવ્યો છે, તે ઉપરથી એવી આટકળ થાય છે કે પાલી
 પહેલાંની લૌકિક સંસ્કૃતમાં અને પાલી સમકાલીન તથા તે પછીની પ્રા-
 કૃત ભાષામાં અને લોકવાણીમાં વૈદિક જાકારનો સંપ્રદાય અવિચ્છિન્ન
 જળવાયો હશે. અદ્યપ્રાણ જાકાર આવી રીતે બચ્યો. પણ તેનો મહાપ્રાણ
 જોડીદાર તો ઘણા બહુના કાળમાં નાશ પામ્યો હશે, તે સંયુક્ત કેવળ ઠ-
 કારનો પૂર્વજ હોવા છતાં લિપિમાં જ ને હ નો સંયોગ દર્શાવતા સંયુક્ત
 વ્યંજન રૂપે લખાયો હોવાથી ટેવી શકાય છે. એ મહાપ્રાણ જોડીદાર
 પ્રાકૃતવર્ગના મુખમાં સં. ✓બી યુ. બ્હીના જેવી પ્રાણપ્રયત્નિકા પામ્યો
 હશે. બ્હી જો કે લખીએ છીએ જ અને મહાપ્રાણ હથી, તોપણ તે બો-
 લાય છે તો જાકાર અને પ્રાણાધાન વ્યાપારે અનુપ્રાણિત ઇકારથી; તેવી

૧ અર્ધસ્વરને સ્થાને મળતો સ્વર થયો તે. ૨ જણવામાં ન આવે-
 લી. ૩ વપરાટ. ૪ ચાલી આવેલી ઉચ્ચારની પદ્ધતિ. ૫ સામાન્ય મનુ-
 શ્યનો વર્ગ. ૬ પ્રાણ જેમાં બજેલો છે એવો.

જ રીતે ળકારનો જોડીદાર પ્રાણાધાને વ્યાપારે પ્રાણયુક્ત ળકાર રૂપે પરંતુ લિપિમાં બહીની પેઠે ળ હ રૂપે આકારાયો હશે, અને ઉત્પત્તિએ મહાપ્રાણ મૂળ વ્યંજન તદ્દર્કઃ બિન્ન વર્ણના અભાવે લિપિમાં સંયુક્ત વ્યંજન રૂપે લખાયો હશે તે લખાતાં લખાતાં બોલાયો પણ હશે. આ રીતે અક્ષાવેલી સક્ષમ તપાસમાં અદ્યપ્રાણ ળકારનો મહાપ્રાણ જોડીદાર નીકળી આવવાના કારણથી ળકાર અર્ધસ્વર ગણાઈ શકે નહિ. લકારનો આવો મહાપ્રાણ જોડીદાર નીકળી આવતો નથી, તોપણ તેના સંબંધમાં બાધાના સ્વાભાવિક વલણનાં આપેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી, સંસ્કૃતમાં થતા સંધિ ઉપરથી અને સર્વવિદિત સ્વાનુભવ ઉપરથી ળકાર અર્ધસ્વર નથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ કે ળકાર લકારમાં પૂર્ણસ્પર્શ વ્યાપાર છે.

ળકાર અને લકારને સ્પર્શવ્યંજનમાં પંક્તિ આપવાની સાથે બીજા બે વ્યંજનોચ્ચાર બેળથી લેવાના છે. તે બે ઉચ્ચાર તે કાઠ ને કાઠમાંના હ ને હ છે. બન્ને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર છે, ને તે કાલ અને કાલમાંના હ ને હ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તીવ્ર ઉચ્ચારણના હ હ માર્દવવિધાનથી કોમળ બની હ હ રૂપે બોલાય છે. એ કોમળ ઉચ્ચારો સ્વાભાવિક માર્દવ ધરાવતા ળકાર લુકાર પરસ્થિત ન હતાં અનારંભે તર્ક્કવ શબ્દમાં શ્રુતિગોચર થાય છે. આ બે નવા ઉચ્ચારને માટે વિશિષ્ટ વર્ણ લિપિમાં છે નહિ.

પૂર્વોક્ત ઝોગણત્રીસ વ્યંજનમાં સ્પર્શવિધાન પૂર્ણ છે, સારે હવે પછી તપાસવાના છ વ્યંજનમાં તે ન્યૂન છે. આ છ વ્યંજનો પૈકી ય ર ને વ એ ત્રણ અંતરથ કે અર્ધસ્વર કહેવાય છે. અંતરથ એટલા માટે કે સ્વરની પેઠે તે કેવળ અસ્પૃષ્ટ નથી તેમ વ્યંજનની પેઠે પૂર્ણસ્પૃષ્ટ નથી; પરંતુ બેની વચ્ચે છે; અર્ધસ્વર એટલા માટે કે સ્પર્શશક્તિનો ભાગ કરી સંપ્રસારણ વ્યાપારથી સંસ્કૃત ગૂજરાતીમાં ય વ તે ઇ ઉરૂપે અને સંસ્કૃતમાં ર તે ઋકારરૂપે દેખા દે છે અને સ્પર્શશક્તિ ધારણ કરી ગૂજરાતીમાં અનુક્રમે જ બ ળ રૂપે શ્રુતિગોચર થાય છે. ઉદા. વચ્ચ-ધટ, વચ્ચ-ઉકતા, વચ્ચ-પટ, જયન-જન, લવણ-લણ; યવ-જવ, વચ્ચ-વળ, સારન-સોડન, વહુર-વહોડ. જીભનું આગલું ચાપું અને ટેરું તાણ અને મૂર્ધાસ્થાનને લગભગ અડોઅડ થતાં ધાંટાનો કંઈક રોધ ધઈ ન્યૂનસ્પર્શવિધાનથી ચકાર રકાર અનુક્રમે બોલાય છે. વકાર અતિવૈદિક કાળમાં તો

૧ જોડીદાર. ૨ પછી આવેલ. ૩ શરૂઆત સિવાયનું ઠેકાણું. ૪ સ્પર્શનો ભાગ. ૫ સ્પર્શનો વધારો, વધારે સ્પર્શ.

જે ઓઠનાજ પ્રયત્નથી બોલાતો. ઈંગ્રેજ ન જોવે કેવળ ઓછા વ્યંજન હશે; કેમકે તે ઓછા ઉકારને મળતો અર્ધસ્વર છે. પરંતુ વ્યાકરણ રચાયાં સારથી તે નીચલા ઓઠના અને ઉપલા દાંતના સંયુક્ત પ્રયત્નથી બોલાતો દંતોષ્ય છે.

નિર્દિષ્ટ ત્રણ અર્ધસ્વર પણ બોલાતા ઇપિત્પૃષ્ઠ વ્યંજન શકાર ને સકાર છે. જમનું આગલું ચાપું એને ટેરું તાલુ અને દંત સ્થાનને લગતું બગ અડોઅડ થતાં ઘાંટો સાંકડા માર્ગમાંથી ઉબવિધાનથી સીસકારી રૂપે પસાર થતાં શકાર અને સકાર શ્રુતિગોચર થાય છે, તે તાલબ્ય અને દંત ઉબવ્યંજનની સંગા પામે છે.

છેલ્લો ઇપિત્પૃષ્ઠ વ્યંજન હુ છે. ઉભાના ઉપચયથી ઉબવ્યંજન થાય છે; તેમ કેવળ પ્રાણના ઉપચયથી મહાપ્રાણ હુ થાય છે. ઘાંટો ગળામાંથી પસાર થતાં હૃદ્દામૂળ આગળ ઘૂટાઈ પ્રાણવિધાનથી હુકાર બોલાય છે. વૈયાકરણ એને અર્ધસ્વર કહે છે. જે ન્યૂનસ્પર્શવિધાનને લીધે તેઓ એને આ સંગા આપતા હોય, તે ઉબવ્યંજનને પણ તે સંગા આપવી પડશે. વળી અર્ધસ્વરનું સંપ્રસારણ થઈ મળતો મૂળસ્વર થાય છે. હુકારનું તેવું સંપ્રસારણ છે નહિ. અર્થાત્ હુકારને અર્ધસ્વર કહેવો તે અશાસ્ત્રીય છે.

(અપૂર્ણ.)

ખાંડ.

દૂધની ખાંડ.

સસ્તન પ્રાણીના દૂધમાં પણ ખાંડ હોય છે. ગાયના દૂધમાં $\frac{1}{4}$ ટકા, બકરાના દૂધમાં $\frac{1}{5}$ ટકા અને સ્ત્રીના દૂધમાં $\frac{1}{6}$ ટકા ખાંડ હોય છે. સ્ત્રીના દૂધમાં પતીર બનાવતાં બનાવતાં ખાંડ બનાવવામાં આવે છે. જે બચ્ચાંને માનું દૂધ મળી શકતું ન હોય તે બચ્ચાંને ગાયના દૂધમાં પાણી રેડી ઉઘાળી થોડી આ પતીરમાંથી બનાવેલી દૂધની ખાંડ નાંખી પાઈએ તો તે મિશ્રણ માના દૂધની ગરજ સારે છે.

ખાંડ અને ગોળના ઉપયોગ.

ઔષધશાસ્ત્રમાં ખાંડ અને ગોળના ઘણા ઉપયોગો બતાવેલા છે. મુખ્યત્વે ફરીને ઔષધોની કડવાશ ઓછી કરવામાં એ ઘણાં વપરાય છે એમ બતાવેલું છે. નવા ગોળ કરતાં જૂનો ગોળ ઔષધમાં વાપરવો વધારે ગુણકારક છે. રોરડીનું મૂળાઉ રિતગધ અને મૂત્રજનક પદાર્થ તરીકે વપરાયે છે.

૧ થોડાં સ્પર્શવાળાં. ૨ વધારે.

સોમલ, તાંબું અને કોરોઝિવ સખિલમેટર્નું ઝેર ચટકું હોય ત્યારે ઝેર ઉતારવા પશુ ખાંડ અપાય છે. ખાંડ કોદાણુ અટકાવનારી છે તેટલા માટે મુરખ્ખો અને ચરખતો બનાવવામાં વપરાય છે. મીઠું પશુ કોદાણુ અટકાવનાર છે પણ મીઠામાં રહેલી ચીજનો પુષ્ટિકારક ગુણુ ઝોહો થાય છે અને ખાંડમાં રહેલી ચીજનો પુષ્ટિકારક ગુણુ તેટલો ને તેટલોજ રહે છે. લાંબા વખતની ઉંધ-રસના દરદીને શેરડીના રસનો બાફ આપવાથી આરામ થાય છે. એ સિવાય ગોળા, ચાટણો અને ઝોસડની દીકડી બનાવવામાં તે પુષ્કળ વપરાય છે.

હિંદુ લોકોમાં ગોળ શુભ ગણાય છે અને દરેક શુભ પ્રસંગે ગોળ વાપરવામાં આવે છે. વળી બ્યાંસુધી નવી શેરડી દેવને અર્પણ કરતા નથી લાંસુધી હિંદુ લોકો શેરડી ખાતા નથી. ખાસ કરીને દેવોત્થાનની એકાદશીને દિવસે દેવને માટે શેરડીનો મંડપ કરવામાં આવે છે. વળી ખાંડના પતાસાં હિંદુલોકો લગ્નપ્રસંગે વાપરે છે એટલુંજ નહિ પણ પારસીઓ પણ પતાસાંના પડ વહેંચે છે. દીવાળીના દિવસમાં ખાંડનાં રમકડાં લોકો એક બીજને લાં મોકલે છે. ખાંડની ચાસણી ખીજામાં રેડી રમકડાં બનાવે છે.

જે વખતે યૂરોપ ખંડમાં રોગનું રાજ્ય સર્વોપરિ અને મુધરેલું હતું તે વખતે હિંદુસ્તાનથી ખાંડ રોગ અને યૂરોપના ખીજ ભાગોમાં જતી હતી. ૧૫ મી સદીમાં આરબ લોકોએ શેરડી યૂરોપ તથા આફ્રિકામાં દાખલ કરી લ્યારથીજ લાં ખાંડ હાંદગીની જરૂરીઆતની ચીજોમાં ગણાવા લાગી. સંસ્થાનિકો શેરડીનું વાવેતર કરી ખાંડ બનાવવા લાગ્યા તે વખતથી હિંદુસ્તાનનો પરદેશ સાથે ખાંડનો વેપાર ઝોહો થવા લાગ્યો. હિંદુસ્તાનમાં બહુ ઊંચી જતની ખાંડ જનતી નહોતી તેથી ચીન અને ઈજિપ્તથી સાકર આવતી. ઈજિપ્તની સાકર મીસરી નામે ઝાળખાતી અને તેથી કરીને સાકરને માટે કેટલાક લોક મીસરી શબ્દ પણ વાપરે છે. હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલી ખાંડ અને ગોળ પરદેશ જતાં તે નીચેના આંકડા પરથી ગાલમ પડશે.

ધ. સ. ૧૮૪૫-૪૬માં હિંદુસ્તાનથી ઈંગ્લેંડ ૧૩,૦૮,૦૪૫ હંડરવેટ અને ખીજ દેશ ૫,૭૯૩ હંડરવેટ ખાંડ મોકલવામાં આવી હતી અને તેની કિંમત ૧,૭૮,૯૩,૧૮૮ રૂપીઆની હતી. ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનથી ખાંડ બહાર ગામ ઝોહી જવા લાગી. ધ. સ. ૧૮૮૯-૯૦ માં ૧,૧૧,૩૨૩ હંડરવેટ ખાંડ અને ૧૩,૪૯,૪૨૧ હંડરવેટ ગોળ પરદેશ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં ૨૮,૭૬૮ હંડરવેટ ખાંડ અને ૭,૯૫,૯૭૩ હંડરવેટ ગોળ પરદેશ મોકલવામાં આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં હિંદુસ્તાનના કયા કયા બાગમાંથી કેટલી કેટલી ખાંડ અને ગોળ કયા કયા દેશમાં મોકલવામાં આવ્યા હતાં તે નીચેના કોષ પરથી માલમ પડશે.

ખાંડ.

	હંડરવેટ	રૂપીઆ		હંડરવેટ	રૂપીઆ
બંગાળા	૧,૮૦૩	૨૪,૨૦૬	મીસોન	૧૬,૨૧૬	૧,૯૫,૫૭૧
મુબઈ	૧૧,૬૧૬	૧,૭૬,૮૭૪	ઓડન	૩,૧૩૭	૪૦,૭૫૨
સિંધ	૯૫	૧,૪૧૯	મરાન	૨,૫૭૩	૪૨,૦૧૩
મદ્રાસ	૧૫,૨૦૨	૧,૮૦,૮૫૦	તુર્કિસ્તાન (એશિઆ)	૨,૩૨૦	૩૭,૩૧૩
અલદેશ	૫૨	૪૦૫	આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો	૧,૮૭૫	૨૮,૯૫૨
			બીજા દેશો	૨,૬૪૭	૩૯,૧૫૩
	<u>૨૮,૭૬૮</u>	<u>૩,૮૩,૭૫૪</u>		<u>૨૮,૭૬૮</u>	<u>૩,૮૩,૭૫૪</u>

ગોળ.

	હંડરવેટ.	રૂપીઆ		હંડરવેટ	રૂપીઆ
			બંગાળ	૭,૫૬,૪૩૮	૩૪,૯૫,૬૯૫
બંગાળા	૪૨૨	૩,૧૦૦	ઓડન	૧૩,૬૧૧	૧,૧૫,૯૫૦
મુબઈ	૧૩,૭૬૭	૧,૨૩,૨૬૮	અરબસ્તાન	૧૩,૦૨૪	૧,૦૯,૦૩૧
સિંધ	૨૧૨	૧,૮૭૦	મીસોન	૧૦,૬૫૯	૫૭,૮૬૪
મદ્રાસ	૭,૮૦,૨૮૩	૩૬,૫૮,૬૫૮	સેટલમેન્ટ		૪,૦૧૦
અલદેશ	૧,૨૮૯	૪,૯૭૫	બીજા દેશો	૧,૪૬૯	૯,૩૨૧
	<u>૭,૯૫,૯૭૩</u>	<u>૩૭,૯૧,૮૭૧</u>		<u>૭,૯૫,૯૭૩</u>	<u>૩૭,૯૧,૮૭૧</u>

પરદેશથી હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૮૮૯-૯૦ માં ૧૬,૨૩,૬૨૧ હેક્ટર ખાંડ અને ૯૯,૪૯૨ હેક્ટર ગોળ, જુમલ્સે કિમ્મત ૨,૨૦,૦૦,૪૮૮ રૂપીઆનાં આબ્યાં હતાં અને ઇ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં ૨૭,૩૪,૪૯૧ હેક્ટર ખાંડ અને ૧,૯૭,૪૧૦ હેક્ટર ગોળ, જુમલ્સે કિમ્મત ૩,૩૯,૯૮,૮૬૧ રૂપીઆનાં આબ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં કયે કયે દેશથી કેટલાં ખાંડ તથા ગોળ હિંદુસ્તાનમાં આબ્યાં તે નીચેના આંકડા પરથી માલમ પડશે.

ખાંડ અને સાકર.

	હેક્ટર.	કિમ્મત, રૂપીઆ.
ગોરીશીખસ.	૧૩,૪૫,૩૮૩	૧,૬૩,૦૩,૧૮૯
બર્મેનિ	૭,૦૯,૧૯૫	૮૪,૦૨,૭૦૭
ઇંગ્લેંડ	૨,૮૧,૧૯૬	૩૪,૩૨,૩૫૭
ચીન	૧,૯૫,૯૧૨	૨૬,૧૩,૫૦૮
સ્ટ્રેટ સેટલમેંટ	૧,૧૪,૪૬૭	૧૫,૦૦,૧૨૪
ખીજા દેશો	૮૯,૩૩૮	૧૦,૧૬,૬૧૧
	<hr/>	<hr/>
	૨૭,૩૪,૪૯૧	૩,૩૨,૬૮,૪૯૬

ગોળ.

	હેક્ટર.	
ગોરીશીખસ	૧,૪૯,૫૬૨	} કિમ્મત, રૂપીઆ. ૭,૩૦,૩૬૫
બર્મા	૪૦,૦૫૩	
સ્ટ્રેટ સેટલમેંટ	૪,૪૭૭	
આરબસ્થાન	૧,૯૦૮	
સીલોન	૧,૩૬૪	
ખીજા દેશો	૪૬	
	<hr/>	
	૧,૯૭,૪૧૦	

૪. સ. ૧૯૦૩ માં ૪૯,૫,૪૯,૯૦૯ રૂપીઆની ખાંડ પરદેશથી આવી હતી અને બહાર ગામ ૯,૭૨,૭૮૫ રૂપીઆનાં ખાંડ અને ગોળ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. અને ૧૯૦૩-૦૪ માં બંગાળામાં જેસોર અને ફરીદપુરમાં તાડમાંથી અને શાહબાદ, ગયા, દહેગા અને ચાંપારણમાં શે-રડીમાંથી ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે. મુંબઈ ઇલાકામાં પુનામાં, ગાયકવાડી રાજ્યમાં ગણદેવીમાં, સંયુક્ત પ્રાંતમાં શહાબનપુરમાં, મદ્રાસ ઇલા-કામાં ગંજમ અને આરકટમાં અને પંજાબમાં સુબનપુરમાં ખાંડ બના-વવાનાં કારખાનાં છે. ખાંડના કારખાનામાં લગભગ ૪૫,૦૦૦ માણસ રોકાયેલાં છે. ખાંડના કારખાનાવાળા રમ તયા ખીરનો દારૂ પણ બનાવે છે.

૫. સ. ૧૮૮૯ માં હિંદુસ્તાનમાં ૨૧,૦૭,૨૦૦ એકર જમીનમાં શે-રડીનું વાવેતર થયું હતું. બધા આંકડા હિસાબમાં લેતાં હિંદુસ્તાનમાં ૫,૨૦,૦૦,૦૦૦ હંડવેટ ગોળ ખપે છે અને તે માયાદીક લગભગ ૨૮ રતલ થતો હતો. ખાંડ અને ગોળનું પ્રમાણ ૧ : ૩ ગણાય છે એટલે ૨૮ રતલ ગોળે માયાદીક ૯ રતલ ખાંડ છે. પરંતુ હાલ ખાંડ માયાદીક ૧૮ રતલ આવે છે. ઐરિયટનમાં ૯૧.૬ રતલ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૬૫.૨ રતલ, ફ્રાંસમાં ૩૭ રતલ, જર્મનીમાં ૩૩ રતલ અને ઑસ્ટ્રિયામાં ૧૭.૬ રતલ ખાંડ માયાદીક ખપે છે.

અર્ચાપત્રનો જવાબ.

(અર્ચાપત્રી—મે. દત્તભાઈ શામલાલ, બાડલુત, તાલુકે ભરૂચ).

૧. વીધાનું માપ—વીધાનું બધે ઠેકાણે માપ સરખું નથી, કારણ કે હાથનું માપ સરખું નથી, અને મૂળ માપની સાથે મેળવવાનું સાદું સાધન નથી. ૧૮ ઈંચથી ૨૧ ઈંચ સુધીનાં માપો જુદે જુદે ઠેકાણે નીકળે છે. સો હાથ ચોરસ જમીનને વીધું કહીએ તો એકરની વીધામાં નીચે પ્ર-માણે હદ બંધાય:—

(૧) ૧૮ ઈંચનો હાથ ગણતાં,

૧ એકર=૪૮૪૦ ચોરસવાર=૪૮૪૦×૯ ચોરસ ફીટ,
=૪૮૪૦×૯× $\frac{૧}{૧૬}$ =૧૮૩૬ ચોરસ હાથ,
અથવા ૧૮૩૬ વીધાં થાય.

(૨) ૨૧ ઈંચનો હાથ ગણતાં,

૧ એકર=૪૮૪૦ ચો. વા. =૪૮૪૦×૯ ચો. ફી.
=૪૮૪૦×૯× $\frac{૧}{૧૬}$ =૧૪૨૨૩ $\frac{૩૩}{૬૬}$ ચો. હા.,
અથવા ૧૪૨૨ વીધાં થાય.

ઉપર પ્રમાણે ૧૦ એકરની હદ ૧૪થી ૧૯ વીધાં સુધી જાય.

(૩) ધણી ચોપડીઓમાં અને મુખ્યત્વે કરીને નિયાજમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં હાથનું માપ ૧૯ $\frac{૧}{૨}$ ઈંચનું લીધેલું છે, તે પ્રમાણે ગણતાં,

૧ એકર=૪૮૪૦ ચો. વા. =૪૮૪૦×૯ ચો. ફી.
=૪૮૪૦×૯×૧૪૪ ચો. ઈં.
=૪૮૪૦×૯×૧૪૪× $\frac{૫}{૬૬}$ × $\frac{૫}{૬૬}$ અથવા ૧૬૦૦૦ ચો. હા.
=૧૬ વીધાં થાય;

અર્થાત્ ૧૦ એકરના ૧૬, એટલે ૫ એકરનાં ૮ વીધાં થયાં.

આ માપ ગુજરાતમાં ઉત્તર ભાગમાં ધણેખરે ઠેકાણે મળતું આવે તેવું છે; પરંતુ દક્ષિણમાં વીધાનું માપ મોટું છે.

આપણી નિયાજની ચોપડીઓનાં કાલકા નેશો તો ૧૦૦૦૦ ચોરસ હાથનું નહિ પણ ૪૦૦ ચોરસ કાઠીનું વીધું ગણેલું છે, અને ૫ કાઠીનું માપ $\frac{૫}{૧૬}$ હાથ આપેલું છે. તે પ્રમાણે ગણતાં,

એક કાઠી= $\frac{૩૫}{૧૬}$ હાથ, એટલે $\frac{૩૫}{૧૬}$ × $\frac{૬૬}{૧૬}$ = $\frac{૨૩૧}{૨}$ ઈંચ થાય.

અને તે દિસાએ—

૧૮ અને ૨૧ ઈંચનો હાથ ગણતાં ($\frac{૩}{૧૬}$ × $\frac{૩}{૧૬}$) $\frac{૯}{૨૫૬}$, અને ($\frac{૫}{૧૬}$ × $\frac{૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૨૫૬}$ ચોરસ ફીટનો ચોરસ હાથ થાય.

એક એકર=૪૮૪૦×૯×૧૪૪ ચો. ફીટ,

$$= 4840 \times 9 \times 144 \times \frac{3}{4} \times \frac{3}{4}$$

$$= \frac{23040}{4} \text{ ચોરસ ફીટ,}$$

અથવા (૪૦૦ ચો. ફીટનું વીંછું ગણતાં) $\frac{3}{4} \times \frac{3}{4}$ વીંછાં થાય.

આ ઉપરથી સમજાશે કે ૨૪૫ એકરનાં ૨૮૮ વીંછાં ચોપડીમાં આપ્યાં છે તે તેના કોણક પ્રમાણે છે.

વ્યવહારમાં તે માપ ઉત્તર કરતાં દક્ષિણને વધારે લાગુ પડતું જણાય છે. ફાદીના ૫ હાથ ગણવાથી અહીંના માપની નજીક આવીએ છીએ.

૨. હીરાની કિંમત—દરેક ચીજની કિંમત ખપ અને છત ઉપર આધાર રાખે છે. હીરાની છત યોડી છે, એજ કારણથી તેની કિંમત ઘણી છે. એની ‘ખપત’ યોડી છે એ માત્ર તેની ઘણી કિંમતને લીધે ઘણા લોકો ખરીદી શકતા નથી તેથી લાગે છે. કિંમત ઘટે તો ઘણા ધરાક જાગે. સર્વને તે ચીજ ગમે નહિ, અપ્રિય થાય કે તુકસાનકારક નીવડે, અને તેથી જો ધરાકી ચોાછી થાય તો તેજ ચીજની કિંમત ઘટે, અથવા હાલ મળે છે તેથી વધારે જગ્યામાં થોડે ખર્ચે મળવા લાગે તોપણ તેની કિંમત ઘટે. હીરાનું તેમ નથી; ઘણા લોકોને રાખવો ગમે છે, પણ ઘણી કિંમતને લીધે લઈ શકતા નથી.

૩. સમુદ્રની ખારાશ—એક યાળીમાં નદીનું પાણી ભરીને તડકે મૂકા. જીને દિવસે એણું ચમેણું જણાશે. તેમાં એવુંજ પાણી ઉમેરે અને તડકે રહેવા દો. એમ ઘણા દિવસ કર્યા પછી પાણી ચાખો અને વિદ્યાર્થીઓને ચખાડો. તે ખાઈ થયેલું હશે. એમાં ખાર છે કે નહિ, અને છે તો કેટલો છે તે જોવા માટે એ પાણીને તડકે સુકવી નાંખો, એટલે યાળીને તળાએ અને કાના ઉપર ખાર દેખાશે. નદીનું પાણી સુકવવાથી દરીઆના પાણી જેટલો ખાર જણાશે નહિ, કારણ કે તેમાં પ્રમાણ ઘણું થોડું છે.

ધણા દિવસ સુધી તેના તે વાસણમાં પાણી નાંખીને બિડી જવા દી-
ધાથી ખાઈ કેમ થાય છે તેનું કારણ સમજાવો.

નદીઓના પાણીમાં સદજ ખાર છે, કારણ કે જે જમીનમાં ચર્મિતે
તે આવે છે, તેમાં રહેલો ખાર તે ઓગાળીને લેતી આવે છે.

સૂર્યના તાપથી જે પાણી બિડી ગયું તેમાં ખાર ગયો નહિ, પણ
ખાર ધાળીમાં રહેલા પાણીમાં રહ્યો. તેમાં ખીજે દિવસે જે પાણી ઉમેર્યું
તેમાં પણ ખાર હતો. એટલે ખારનું પ્રમાણ વધતું ચાલ્યું. આ પ્રમાણે
રોજ રોજ પાણી ઉમેરવું પડે, અને તે પ્રયોગ જે માસ કરીએ તો ૬૦
રોજ પાણીનો ખાર ધાળીના થોડા પાણીમાં એકઠો થાય, માટે ખારાના ઉ-
પર લાગે. જે ચાર મણુ પાણી ચૂલા ઉપર મૂકીને તેને વરાળ રૂપે બિડી
જવા દઈએ, અને માત્ર રોજ રાખીને ચાખીએ તો તેવુંજ પરિણામ થાય.

લગભગ નદીઓ જમીન ઉપરનો ખાર પોતાની સાથે લાવીને દરીઆ-
માં નાંખે છે. દરીઆનું પાણી વરાળરૂપે બિડી જાય તેમાં ખાર જતો નથી,
એટલુંજ નહિ પણ ઉપર ગયેલું પાણી વર્ષાદરૂપે વરસી, નદીરૂપે દરીયા
જમીનનો ખાર દરીઆમાં લાવવાનું સાધન થાય છે.

આ ક્રિયા દોણ જાણે કેટલા યુગથી ચાલતી આવે છે અને તેથી સ-
મુદ્રનું પાણી ખાઈ થાય એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

સમુદ્રના પાણીમાં જધે કેકાજે સરખો ખાર નથી. કારણ પ્રમાણ ૩
થી ૪ ટકા સુધી છે, એટલે એક ધનકુટ પાણીનું વજન ૬૨૫ રોજ ગણીએ
તો તેમાં આશરે ૧૫ રોજથી ૨૫ રોજ સુધી ક્ષાર હોય, અને દાહના પ્રયો-
ગથી એનું પણ સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષારનું પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે.

કાર્ષિપયન અને ઐરલ એ જે સમુદ્ર જેવાં સરોવરો છે. તેમને મદાસા-
ગરના પાણી સાથે સંબંધ નથી; તેમ છતાં તેને ગળનારી નદીઓ જમીનનો
ખાર લાવે છે, અને પાણી સૂર્યના તાપથી સુકાઈને તે સમુદ્રને મર્બાદમાં
રૂપે છે, માટે તે પણ ખારાં છે. ચૂત સરોવરનું પણ તેમજ છે. તેમાં
ક્ષારનું એટલું જધું પ્રમાણ છે કે તેમાં ગાંઠનાં છત્તાં નથી તેમજ કિ-
નારે વનસ્પતિ પણ થતી નથી.

ખાલિફ સમુદ્રમાં નદીઓનારૂપે નેટલું પાણી આવે છે, તેટલું સૂર્યના તાપથી ઊડી જતું નથી, કારણ કે તે શીતકટિબંધની નજીક છે. વળી ડેન્માર્ક, નોર્વે, સ્વીડન વગેરે દેશો તેની અને ઍટ્લેન્ટિક મહાસાગરની વચ્ચે આવવાથી મહાસાગરના પાણી સાથે તે સીધાં મોઝાં આવીને પાણી મિશ્ર થઈ જાય તેવો સંબંધ ધરાવતો નથી. આ કારણથી તેમાં ખારતું પ્રમાણ ઓછું છે. વર્ષનો મોટો ભાગ તે ઠરી ગયેલો જ રહે છે.

જે સરોવરોમાં માત્ર વર્ષાદ્રવું જ પાણી ભરાઈ રહે છે, અને ખીજ આવક નથી, તે મીઠાં છે. તેમજ જે સરોવરો માત્ર નદીઓના રસ્તામાં છે, એટલે જેમાં નદીઓ મળે છે, અને પાછી નીકળે પણ છે તે પણ મીઠાં રહે છે, કારણ કે નદી જેમ ખાર લાવે છે તેમ લેતી પણ જાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને કેનેડાની વચ્ચે આવેલાં બધાં સરોવરો આવાં છે, તેથી વિશાળ છતાં મીઠાં રહે છે.

ઉત્તર ધ્રુવ ઉપરનો બરફ ખારો કે મીઠો તે જાણવાથી સમુદ્રની પૂર્વની સ્થિતિ સમજાય નહિ; કારણ કે નીચેનું ૫૩ સમુદ્રનું પાણી ઠરીને થયું હોય તો ખાંડે હોય અને તેનું ઉપલું ૫૩ વાદળાં ઠરી જઈને ધણાં વર્ષોથી બનતું હોય તો તે બરફ મીઠો હોય.

ધણા વિદ્વાનોના માનવા પ્રમાણે પૃથ્વીનો ગોળો પ્રથમ ધણો ગરમ હતો. ધીમે ધીમે એ ગરમી ઝાઝી થતી ગઈ. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ કે તે પ્રથમ વાયુરૂપ, પછી પ્રવાહી રૂપમાં અને ત્યાર પછી નક્કર રૂપમાં ગઈ. પાણી અને ક્ષારવાળા પદાર્થો પૂર્વે વાયુરૂપમાં, તેમજ ક્રમે કરીને ઉકળતા પ્રવાહીના રૂપમાં યુગો પહેલાં મિશ્ર હોવાનો સંભવ છે. તે ક્ષારવાળા પદાર્થો ગરમી ધટવાથી નક્કર થયા, અને પાણી તેટલી ગરમીમાં ઠરી શક્યું નહિ અને પ્રવાહી રૂપે અવાપિ છે, તોપણ વરાળરૂપમાં, અને ઉકળતા પ્રવાહી રૂપમાં જે ક્ષાર તેણે સંઘર્યો તે છુટો પડી શકે નહિ એ સંભવિત છે. આ ઉપરથી લાગશે કે સમુદ્રનું પાણી મૂળ મીઠું જ હશે એવું અનુમાન થઈ શકે નહિ. સમુદ્ર પાણીની સ્થિતિમાં આવ્યો ભારે પણ તેમાં ક્ષારનું મિશ્રણ હોવાનો આ પ્રમાણે સંભવ છે. સમુદ્રને તળાંએ વ્યા-

જામુખી જેવા અકરમાતો જાને તોપણ સહજ ક્ષાર પાણીમાં ઉમેરાય.

સમુદ્રમાંથી જેટલું પાણી સોસાય છે તે જાંબુજ નમીન ઉપર પડતું હોય તો ખારનું પ્રમાણ જલંદી વધે, પણ તેમ થતું નથી. વર્ષાદતો મોટો ભાગ સમુદ્રમાં જ પડે છે અને તેથી ક્ષાર ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં જે માલમ વધતો જણાઈને મર્યાદામાં રહે છે.

૪. કાણુમાછલીને ' માછલી ' નું નામ યોગ્ય નથી. તે છી-પમાં ચતારાં પ્રાણી વર્ગનું છે. પાણીમાંથી જહાર કાઢ્યા પછી પણ તે આઠ દસ દિવસ ઝીંબી શકે છે.

૫. ભરતી—પ્રવાહી પદાર્થના રજકણોને છુટા પાડવા સહેલું છે, તેથી આકર્ષણનું જળ ગદાસાગર ઉપર વિશેષ જણાય છે. પૃથ્વીના નક્કર પડના રજકણો એક જીમની સાથે બંધાયેલા રહે છે; આકર્ષણનું જળ તેમને છુટા પાડી શકતું નથી, તેથી તે એક ઢેકાણે ટગસો થઈ જતા નથી.

આકર્ષણનું જળ રજકણોના પ્રમાણમાં અને અંતરના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં છે, તેથી પૃથ્વી ઉપર સૂર્ય કરતાં ચંદ્રના આકર્ષણની વિશેષ અસર થાય છે, કારણ કે સૂર્યના રજકણનું પ્રમાણ જેટલું વધારે છે અને તેનાથી આકર્ષણ જેટલું વધારે થાય, તે કરતાં અંતરના વર્ગના વ્યસ્ત પ્રમાણને લીધે ઘણું ઓછું થઈ જાય છે. ભરતીના સંબંધમાં સૂર્યના આકર્ષણનું જોર ચંદ્રના જળનું રૂં ગણાય છે. ગાટે મોટી ભરતી ચંદ્રની ગતિ ઉપર અસર રાખે એ સ્પષ્ટ છે.

પૃથ્વીના ગોળાનો જે અર્ધ ભાગ ચંદ્ર કે સૂર્ય તરફ હોય છે, તે અર્ધ ગોળાના ભાગનું પાણી ખેંચાઈને તેમની તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને જીમ અર્ધ ભાગનું પાણી પાછળ પડીને તેમની વિરુદ્ધ જાય છે. આથી લાઈસાં પણ તેવીજ ભરતી ઉત્પન્ન કરે છે. (૧) પહેલો નજીકનો પાણીનો ભાગ ખેંચાય છે; તેથી ભરતી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) તેથી ઉતરતું આકર્ષણ

નેર વચ્ચે રહેનાર પૃથ્વીના નકર ગોળા ઉપર અને (૩) સૌથી થોડું બળ પાછલા એટલે વિરુદ્ધ બાજુ ઉપરના પૃથ્વીના અર્ધ ગોળ ઉપર રહેલા પાણીને લાગેલું હોય છે; તેથી તે પાણી જેમ વગર મને ઘસડાતું હોય તેમ પાછળ પાછળ પડતું ગોળાને વળગેલું હોય છે. આ કારણથી તે વિરુદ્ધ બાજુએ એકદુરં યઈ જઈને ભરતી ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ચંદ્રના આકર્ષણથી એકી વખતે બે ઠેકાણે ભરતી થાય છે; એક તેની તરફ અને એક તેથી વિરુદ્ધ દિશાએ. સૂર્યથી પણ તેવીજ રીતે બે તરફ અસર થાય છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય બન્નારે એકજ દિશામાં હોય છે, સારે બન્નેથી થતી બળને ભરતીએ એક બીજાને મદદગાર થઈ પડે છે, અને તેથી મોટી ભરતી આવે છે. આવી મોટી ભરતીઓ પુનઃમે અને અમાસે થાય એ સ્પષ્ટ છે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્નારે સામસામા કે એક તરફ સીધી લીટીમાં ન હોય સારે પાણી વહેંચાઈ જાય છે. એ વહેંચણીમાં સૂર્યનું પણ આકર્ષણ બળ રૂ હોવાથી ચંદ્રથી થતી બે તરફની ભરતીઓ પુનઃમે અને અમાસ કરતાં ઓછી માત્રામાં પડે છે; કારણ કે ચંદ્રના આકર્ષણથી જેમ પાણી તેની સીધી લીટીમાં જવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ સૂર્ય પણ પાણીને પોતાની તરફ ખેંચે છે. અને તેમનું નેર પાર ના પ્રમાણમાં હોવાથી તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ચંદ્રની દિશામાં પાણીની ઉચાઈ અમાસ પુનઃમે જેટલી વધી શકતી નથી, તેમ સૂર્યની દિશામાંથી પાણી છેક ખાલી થઈ જતું નથી.

સૂર્ય અને ચંદ્ર એક દિશામાં હોય સારે, અને તેઓ વિરુદ્ધ દિશામાં હોય સારે સૂર્યથી થતી આકર્ષણની અસર ચંદ્રથી થતી બે ભરતીઓ સાથે ઉપર કહ્યું તેમ મળી જાય છે, માટે તે દિવસોએ બે વાર ધણી મોટી ભરતીઓ આવે છે;

પુનઃમે.—(૧) સૂર્ય માથે અને ચંદ્ર અધોઽર્ધિદુમાં હોય સારે,

(૨) ચંદ્ર માથે અને સૂર્ય અધોઽર્ધિદુમાં હોય સારે;

અર્થાત્, બપોરે અને મધ્યરાત્રીએ.

અમાસે.—(૧) બન્ને માથે (૨) અધોઽર્ધિદુમાં હોય સારે;

અર્થાત્, બપોરે અને મધ્યરાત્રીએ.

ચંદ્ર અને સૂર્યનાં આકર્ષણબળ પ્રસરીને પાણીને ઘસડી લાવે છે, માટે તેનો પૂર્ણ પ્રસાર કરવામાં વખત લાગે છે; તેમજ પૃથ્વીની (અને તેની

ડ્રોઇંગ-મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્સ્ટ એડ રૂ. ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ એડ રૂ. ૦-૬-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ એડના વિદ્યાર્થીઓ અને ગઢેતાશ્રી ભાટે રૂ. ૪ થી વધારે નકન, મગાનના અને એકડે ૨૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.

કર્તા-ઉસ્માન ખયલ અને મહાબતસિંહ મોતીલાલ, કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

ગરબ છ'હાના મહેતાશ્રીએને વિનતી જે અમોએ ગરબ ક્તોષોર દર વામનપર માળાપયોગી પુસ્તકોને સામાનની દુકાન ઉઘાડી છે સાવ કીમત, કમીશનમા વધારો પ્રસંગ પાડી જાની કરો છુ સે લાઇલાલ છંગનલાલભર

પુસ્તકો વેચનારની મુખ્ય બે ઓફીસો.

શિક્ષકોને વિનતી જે નવા ધોરણ મુજબની નવી ટેક્સ્ટ બુક; ઈ નામ તથા લાઇબ્રેરીમાં જોઇતી બુક્સો, ક્રિન્ડરગાર્ડન તથા ડોઇંગ બુક્સો, ડોઇંગનો સામાન, મોટા રંગીન નકશા અને કાપી બુક્સો વિગેરે જોઇએ ત આમાં પાસેથી મગાવશે શિક્ષકોનાં એરરંડરે પુરતું લાક્ષ દધ, મુચના મુખ્ય કામ કરો સતોષ ઉપજવી, જાથુના આદુક કરવા માગીએ છીએ ટેક્સ્ટ તથા ઇનામબુક્સો લાઇબ્રેરી ખરીદી મુખ્ય કમિશન આપના માડ્યુ છે આનાની ટીપીટ પીડી "સુચીપત્ર" મફત મગાવી લો

ધિરિથર-(મ દા આગતીના રૂત) આગતિ ૨ છ ધણા શિક્ષકો આ પુસ્તક ખરીદી ઈમેલ બાપાનું ગપૂણું જ્ઞાન મેગઝીન છે બ્યા કમળના નિયમો કમવાર ગોઠવેલા હોવાથી વગર કપાજે આનદથી જટ રી ખાય છે. માટે ઈચછ શીખનારે તુરત મગાવી લેવી શીલકમાં જુજ પ્રતો રહી છે કિ રૂ ૧-૪-૦, શિક્ષક માટે રૂ ૧) મો જુદુ

મુખ્યાઇ-કાલખાદેવી રોડ. ૧ મોતીલાલ મગનલાલ શાહ એન્ડ અમ વાદ-રીની રોડ. ૧ (રાન્સ) તમામ જાતના પુસ્તકો વેચનાર

વડોદરા અને કાઠી. એજન્સીમાં ઈ. તથા લાય. માટે મજુર યજોલ, નવા ધોરણ મગાવે શિક્ષક-શિક્ષક ઉભયને અનિ ઉપયોગી યુત્પત્તિસાર ભા. ૧ લો કિ ૦-૬-૦૦. નીચ ટકા. જયગન્દ જાહેર પ્રવેશક માસ્તર, જુનાગઢ.

ક્રિન્ડરગાર્ડન પદ્ધતિ ભા ૧ સો-૩ મો, પેટાસોટ્ટી અને કમળના જીવન સહિત પહેલી ત્રણ જાક્સો ખેરો, કવિતા, વાર્તા અને ૧૬૨ ગિતો સાથે કિ રૂ ૧ આ કર્તા ઉસ્માન ખી. તથા મહાબતસિંહ એમ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

The Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર.

જુન. ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
માસ—	૧૬૧-૧૭૨
ઇતિહાસના નિદાશુ વિષે બોર્ડ જોઈ એડ્યુકેશનની સચના ..	૧૬૧-૧૭૨
ક્રિડાગૌરવ	૧૭૨-૧૭૪
અર્થાપત્ર—“ શું અને કોણ ”	૧૭૪-૧૭૬
વરચિદ્રીત પ્રાકૃતપ્રકાશ	૧૭૬-૧૮૪
કેળવણીખાતાની ખબરો	૧૮૪-૧૮૭
પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષાને લગતી... ..	૧૮૪-૧૮૫
રાજકોટ બોર્ડ ઓફ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક	
પરીક્ષાને લગતી	૧૮૬-૧૮૬
શ્રી દાર્મમ ગુજરાતી સભાને લગતી જાહેર ખબર .	૧૮૬-૧૮૭
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઇટિની જાહેર ખબરો	૧૮૭-૧૮૨
ઇનામ આપીને પુસ્તકો લખાવવાની	૧૮૭-૧૮૮
શ્રીઓ માટે ઇનામી ભાષણોની	૧૮૮-૧૮૮
શ્રીશિક્ષણ પરીક્ષાને લગતી.	૧૮૦-૧૮૨

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ ગુતાપત્ર ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતી ભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

સી. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

મમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ.

કીમત રૂ. ૨-૪-૦

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક

પ્રાણી માત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની બુક તા. નક્શા સાથે

કીમત. રૂ. ૦-૬-૦

K. V. MEHTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHĀ.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 5.

ગુજરાતી શબ્દાર્થ સિંધુ

રચનાર

વિહુલ રાજરામ દલાલ.

કીમત. રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાદેવીરોડ. મુંબાઈ

“ ખેડુત ”

એ નામનું ખેતી તથા ખગીચા સંબંધી ચોપાનિયુ નવા રૂપમાં ગયા ફેબ્રુઆરી માસથી દર પંચમીએ એ માત્ર તમસ્થા દૂરીથી ચર કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત શાળાપત્રમાં તેના સ્વગસ્થ તંત્રી રા. નવલ-રામલાલ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપી ગયા છે એટલે તેને વિશે ખીજા ખાત્રીપત્રની જરૂર નથી:—

“ આ વર્ષે નિકળેના મામિકેમાં અમે “ ખેડુત ” ને સૌથી વધારે ઉપયોગી અને સિદ્ધિ પામેલું ગણીએ છીએ એમાં તૃપ્તિશાસ્ત્રના સંધર્ભ “ અગ વતી એાછી શાસ્ત્રીયતાથી સંઘળાયા સમન્વય એવી શૈલિએ લખાય છે ” આપા શુદ્ધ, સરલ, અને વાંચવી ગમે એવી છે ”

નેહનામદાર ગાયકવાડ સરકાર સામટી નકલો લઈ રેવિન્યુ ઓફિસમાં તથા ખેડુતોમાં વહેંચે છે. જામનગર તથા રાધનપુર સ્ટેટ તમામ રેવિન્યુ ઓફિસમાં આપે છે.

ખેતીમાં ખરેખરે સુધારો થના માટે આ પત્ર ખરેખરા ખેડુતોના હાથમાં જવાની જરૂર છે, અને મહેતાજીઓ આ હેતુ સારી રીતે પા ર પાડી શકે એમ હ તેથી તેમને ફતેજન આપના હેતુથી અમે એવી યોજના કરી છે કે જે કોઈ મહેતાજી અમને નવા આહક લાવી આપી તેનું લવાજમ મોકલાવશે તેને નીચે પ્રમાણે દક્ષા આપાશું —

૧ થી ૪ આહક લાવનારને દર નકલે ૪ આના
૫ થી ૯ “ “ “ “ ૬ “
૧૦ કે વધારે “ “ “ “ ૮ “

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ ટપાલખર્ચ રૂ ૦-૬-૦ છે.
આ પત્ર સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેના શીરનામે કરવો —
હલ્લેરામ રામજી જાની. — “ ખેડુત ” ના તત્રી-લાવનગર.

ટેકસ્ટબુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલ સરળદેશીનાં માની પદ્ધતિ, ૧૮ મી આવૃત્તિ, ૭૧ આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ મોળા અંક ૧ લો, (૫મી આવૃત્તિ) ૧ આનો ધો ૩ માટે. અંક બીજો (૫ મી આવૃત્તિ) ૨૧ આના ધો ૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આવૃત્તિ) ૪૧ આના ધો ૫, ૬, ૭ માટે, લાઈબ્રેરી બુક તરીકે મંજૂર છે પોર્ટલેજ ને વી પી ખર્ચ લેના રને શિર કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નમથી અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા પ્રેમચંદ્ર દરમચંદ્ર શાહને કે એ પ્રેમચંદ્રર સુ ચોંટાળ.

દર્શનિક્ષોટો-સુરતાના પેન્શનર ડેપ્યુ એન્સુ પ્રન્સે મી હીગલાલ નેશત મદાસનો તા ૧-૧૦-૦૩ના દેશીમિત્રમાં તથા વિદુલન ડીની સભામાં બોલાવવા કુળીઆ સહિતને તકતામાં મદવા લાવકનો ફોટો. લખો દેશી મિત્ર પેન્સ કી. રોજ

સરસ્વતી પુસ્તકાલય તથા ધી ગુજરાત
સ્ટેશનરી ઍન્ડ મિસેલેનિયસ કંપની
લિમિટેડ-માલીક તથા એજન્ટ-
પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રિવેદી.
રીચીરોડ-અમદાવાદ.

નીચેની મુખર્ષી ધંધાકાની સર્વ પ્રાયગિક શાળાઓમાં વપરાતી અને માન
પામેલી, સરકારે મંજૂર કરેલી, ટેકસ્ટ બુકો તથા શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગ
માટે, તેમજ લાયબ્રેરી ધનામ વગેરે માટે મજબૂર ચએલી-તથા ખીજી શા-
ળાપયોગી ચોપડીઓના અમે સોલ એજન્ટ છીએ જ્યાં અમે સૌથી
ફિફાયત ભાવે આપી શકીશું.

લઘુવ્યાકરણ (ભા. ૧ થી ૩) } અમીધર { આખાં પુસ્તક જવાબ સહિત
લેખા (ભા. ૧ થી ૫) } કૃત. { તથા છુટા ભાગ

એકગણિત, રા. ખા. લાલચકર કૃત.

લક્ષ્યભંડનો સરળ ઇતિહાસ-રા. રા. વિઠ્ઠલકામ કૃત

ગુજરાતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ-(ગિ-ખારોડ તથા શાહ કૃત.)

ભૂતળ-રા. ખા. હરગોવિંદલાલ કૃત.

અન્ય પ્રવેશ-અમીધર કૃત, ખાલ રવલાવ-ગિ વૈષ્ણવ કૃત.

પદાર્થપાઠ. { ખાળાઈ તથા પહેલુ ધો ૦-૩-૬
ખીજી તા. ત્રીજી ૦-૪-૦
ગિ ગ મ. વૈષ્ણવ (મી. ૦-૪-૦
એ ખી, એસ, ગી, ટ્રેનિંગ ૦-૪-૦
કોલેજના પદાર્થપાઠના ૦-૩-૦
શિક્ષક) કૃત આખુ પુસ્તક ૦-૧૨-૦

સચિત્ર

જ્ઞાન પ્રદીપ-નવીન પદાર્થપાઠ તૈયાર કરવામાં

ઉપયોગી હકીકતનો સંગ્રહ.

૦-૧૨-૦

એ ઉપગત શાળાપયોગી તમામ પુસ્તકો દરેક જાતના કાગળો પે-
નિસી, ફોઇમબુકો, વગેરે તમામ માગાન અમે ધણા સારા હમિયનથી
આપીશું. એક વાર કામ પાડી જુઓ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

જુન ૧૯૦૬.

અંક ૬.

માસ.

બાળગીતનો સમ્રાટ હાપવાનો હોવાથી જુલાઈ અને ઓગસ્ટ માસનાં શાળાપત્રો લેણાં કાઢવાનાં આવશે, ને તે ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં બહાર પડશે.

ઈંગ્લેન્ડના બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશને શિક્ષક-ર્ગને જુદા જુદા વિષયો કેવી રીતે શિખવવા તે વિષે સૂચનાઓ કરી છે તેમાથી ઇતિહાસના વિષયને લગતી સૂચનાઓ નીચે આપી છે. ઇતિહાસનો વિષય કેવી રીતે શિખવવો, શિક્ષકમા પ્રેમ શુભો દોવા જોઈએ વગેરે તમામ હકીકતનું અપૂર્ણ વિવેચન શાળાપત્રના પૃ. ૪૪ પૃ. ૩૨૧-૩૩૩ અને પૃ. ૩૫૪ થી ૩૬૬ સુધી મા આપ્યું છે તે સાથે આ સૂચનામા આપેલા વિચારોનો મુકાબલો કરવો.

દરેક પ્રકારની શાળામા ઇતિહાસનું શિક્ષણ કાણુ છે, કારણ કે વિષય ધણો વિસ્તીર્ણુ છે, ઘણા વ્રત્તાન્તો વિષે ખાતરીપૂર્વક હકીકત મળતી નથી અને કેટલીક બાબતો વિષે ધણો મતભેદ હોય છે.

પણ પ્રાથમિક શાળામા શિક્ષકનું કામ વધારે આવડું થાય છે, કે મકે શિક્ષણ સરળ તેમજ નસિક અને શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ એવું દોડુ જોઈએ, તેની સાથે ઉપલક્ષીત ન થતું જોઈએ એમાના ધણા છોકરા બાલ્યાવસ્થામાજ શાળા છોડી ધધે વળગે એની જિજ્ઞાસા હોય છે તેમને પણ લાભ મળવો જોઈએ નહીં એ શાળાના ધણાખરા શિક્ષકોને સ્વતન્ત્ર મનોમન કરવાને તક મળતી નથી, કે મૂળના પ્રમાણુતેજો પરથી જો મરો પુસ્તકે રચ્યા છે તેમના પુસ્તકો વાચવાનો અવકાશ કે પ્રસંગ મળતો નથી, તેઓ માત્ર નિર્મિત પુસ્તકોના બહુધા વાચે છે પણ

શિક્ષક તેમજ શિષ્ય બંનેને અમુક સમયના ઇતિહાસ માટે મૂળનાં પ્ર-
માણ્યપુસ્તકો ને લેજો ક્યાં છે તે જાણવાં જરૂરનાં છે.

પ્રાથમિકશાળામાં ઇતિહાસના શિક્ષણમાં આવી આવી અડચણો
નડે છે, તોપણ દરેક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસનો વિષય હોવો
જરૂરનો છે. એ વિષયના જ્ઞાનથી આપણે આધુનિક સ્થિતિને પ્રાચીન
સ્થિતિ સાથે સરખાવી શકીએ છીએ, સ્વતન્ત્ર પ્રજા હોઈએ તો કેવી
રીતે એ સ્વતન્ત્રતા મેળવી છે તે જાણીએ છીએ, અને પરતન્ત્ર
પ્રજા હોઈએ તો શાં કારણોથી સ્વતન્ત્રતા ખોઈ છે, અગાઉ કેવી સ્થિતિ
હતી અને હાલ કેવી છે ઇત્યાદિ જાણતોતું આપણને જ્ઞાન થાય છે. મ-
હાત્મ પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર જાણી તેમનાં ઉચ્ચ લક્ષણો પ્રાપ્ત કરવા ને વ-
ર્તનો અનુસરવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરીએ છીએ.

શાળાઓમાં અને અન્ય સ્થળે (મહાવિદ્યાલયોમાં) આગલા સમ-
યમાં ઇતિહાસના શિક્ષણમાં જલ્દી વિચર અને યુદ્ધો, અને રાજા ને ઉપ-
રાવોનાં જીવનને લગતી વાતોનોજ સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો; પણ
સમગ્ર પ્રજાના જીવન વિષે જોઈએ તેટલું વર્ણન કરવામાં આવતું નહોતું.
પણ ઇતિહાસમાં યુદ્ધનાં પરાક્રમોના જેટલુંજ લક્ષ શાન્તિનાં મોટાં કામો
પર આપતું જોઈએ. યુદ્ધનું વર્ણન આવે તેની સાથે સલાહશાન્તિના સમ-
યમાં પ્રજાનાં જે જે જાણતોમાં જેવાં જેવાં અભ્યુદય અને ઉન્નતિ થયાં
હોય તે સર્વનું વર્ણન ઇતિહાસમાં આવવું જોઈએ. અમેરિકાની શોધ,
છાપવાની કળાનું સંશોધન, ગુલામગીરીનો નાશ અને વિદ્યાના વિષયોને
લગતી નવીન શોધોને ઇતિહાસમાં પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

પ્રાથમિકશાળામાં જાળક છોકરાંને શિક્ષણ આપવાનું છે ને તે વળી
નિયમિત વખતમાં; તેથી શિક્ષકે માત્ર મુખ્ય મુખ્ય હકીકતોજ કહેવી. જેમ
મૂળોળના શિક્ષણમાં સ્થળનાં નામથી ખીચોખીચ ભરેલો નકશો વાપરવો
ન જોઈએ, તેમ ઇતિહાસના શિક્ષણમાં ઓછી અગત્યની જાણતો પ-
ડતી મૂકવી જોઈએ અને મહાત્મ પુરુષોનાં મહાત્મ દૃષ્ટો પર શિક્ષકે શિ-
ષ્યનું ધ્યાન આકર્ષી લીન કરવું જોઈએ. ખીજા દેશના ઇતિહાસો જે
શિક્ષકે વાંચ્યા હશે તે પોતાનું શિક્ષણ અન્ય દેશના દશાન્તોથી રસિક ક-
રી શકશે.

કઈ હકીકત ખાસ શિખવવા લાયક છે તે નક્કી કર્યા પછી શિક્ષકે તેનો સંસ્કાર શી રીતે ચિરસ્થાયી કરી શકાય ને શિક્ષણ શી રીતે રસિક થઈ ધૂળીભૂત થાય તે વિષે વિચાર કરવો જોઈએ.

ઘણા શિક્ષકો આરંભમાં સાત શિખવવી બહુ અગત્યની ગણતા નથી; કેમકે બાળકના મનમાં વખતનો વિચાર સહેલાઈથી આવતો નથી. ઘણાજ અગત્યના બનાવોની યોડીજ સાત શિખવે છે ને તે સંબંધી પૂરતું જ્ઞાન આપે છે. જેમ જેમ જાડાં ધોરણોમાં બાળક જાય છે તેમ તેમ શિક્ષક વધારે, પણ મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનીજ સાતો શિખવે છે.

દરેક પ્રકારના ઇતિહાસના શિક્ષણમાં ચિત્રો ઘણાં કિમતી છે; પણ કાળા પાટીઆ પર શિક્ષક પોતાને હાથે જે ચિત્ર દાઢે છે, અને જેને અનુસરીને છોકરાં પોતે દાઢે છે તે અપૂર્ણ હોય તોપણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છાપેલાં ચિત્ર કરતાં પ્રથમ તેમનાં મન પર વધારે અસર કરે છે. બાળકો મોટાં થાય ત્યારે નામીયાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો, લગાઈનાં કે અન્ય ઐતિહાસિક સ્થળોનાં ચિત્રોથી ઐતિહાસિક શિક્ષણ આપેલું બનાવેા બનેલા જોયા હોય તેવી—પ્રત્યક્ષ દર્શન જેવી—અસર કરે છે. નકશાનો ઉપયોગ કરી ઇતિહાસના શિક્ષણને જૂગોળના શિક્ષણ સાથે જોડતાં ચૂકવું નહિ.

ચિત્રો ગમે તેવી સારી અસર કરે, પણ ઐતિહાસિક સ્થળોના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી જેવી અસર થાય તેવી કરી શકેજ નહિ; માટે મહાન પુરુષોનાં પરાક્રમસ્થળો અને મોટાં મોટાં સલાહશાન્તિનાં કૃત્યનાં સ્થળોએ શિષ્ય-વર્ગને લઈ જવા. તે વિષે ત્યાંજ જ્ઞાન આપવાથી શિક્ષણ દૃઢ આકર્ષક થઈને ચિરસ્થાયી સંસ્કાર કરે છે.

વળી મુખપાઠ માટે કવિતા પસંદ કરવામાં આવે તેમાંની કટલીક ઐતિહાસિક વિષયને લગતી હોવી જોઈએ. નિબંધના વિષયો પણ એમાંથી પસંદ કરી શકાય. આ રીતે ઇતિહાસનું શિક્ષણ સફળ થાય છે.

આરંભમાં વાર્તારૂપે ઇતિહાસ કહેવો ને પાછળથી બીજી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો. આગળ જતાં સારી રીતે લખાયેલું ઇતિહાસપુસ્તક છોકરાંઓના ઉપયોગ માટે નક્કી કરવું.

ઇતિહાસ શિખવવાની મુખ્ય બે શૈલી છે:—એક વર્ણનક્રમથી પ્રમાણે શિખવવાની અને બીજી શિષ્યની શક્તિને અનુસરી જુદા જુદા પ્રકારના વૃત્તાન્તો—રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યને લગતા ઇત્યાદિ—શિખવ.

વાની. દરેક શૈલીના ખાસ લાભ છે; પરંતુ બે શૈલીનું સંમિશ્રણ કરવાથી વિશેષ લાભ થશે. પહેલી શૈલીનેજ અનુસરી શિક્ષણ આપવામાં આવે તો પ્રથમ પ્રસિદ્ધ પુરુષો અને વૃત્તાન્તો પરજ શિષ્યવર્ગનું લક્ષ ખેંચવું. પણ જેમ જેમ વખત જતો જાય તેમ તેમ હકીકતો વધારે કહેતા જવું અને વિગતવાર વિવેચન કરતા જવું. ખીછ શૈલી પ્રમાણે શિષ્યની શક્તિને અનુસરી પ્રથમ રાજકીય વૃત્તાન્તો, પછી સામાજિક, પછી સાહિત્યને લગતા, અને પછી રાજ્યવંશધારણને લગતા વિષયો શિખવવા.

ઐત્તિક લેન્ટર્નથી જુદા જુદા બનાવોને લગતાં ચિત્રો દર્શાવવાથી શિક્ષણ રસિક અને વિશેષ ફળીશ્રૂત થશે.

ઇતિહાસ શિખવવાની વખતે નકશો પાસે રાખવો અને છોકરાઓને મૂળોળ ને ઇતિહાસનો સંબંધ જોડવાં શિખવવું. દેશની કુદરતી રિયતિ અને રચનાથી તેના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ કેવી રીતે ઘડાય છે તે તેમને શોધી કાઢતાં શિખવવું.

ઇતિહાસનું શિક્ષણ અસરકારક થયું હશે તો શિષ્યને આગળ જતાં એ વિષય પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ વધારે વાંચવાની અભિરુચિ થશે. આ રિયતિમાં શિષ્યને સારા પુસ્તકાલયમાં લઈ જઈ ભાંનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરતાં શિખવવું.

કોઈ પ્રદેશનો સાંપ્રત કાળનો ઇતિહાસ આકર્ષક હોય તો શિષ્યનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવું. ઇતિહાસનું શિક્ષણ ફળીશ્રૂત થયું હશે તો વર્તમાન વૃત્તાન્તોમાં શિષ્યને રસ ઉત્પન્ન થશે.

અગલના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તોનું જ્ઞાન આપવાથીજ શિક્ષકે કૃતાર્ય થયા સમજવું નહિ, પરંતુ ઇતિહાસનું વલણ અમુક પ્રકારનું થવાનાં શાં કારણો છે તે શોધી કાઢતાં શિખવવું એ તેનો આખરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આ ઉદ્દેશથી શિષ્યનું લક્ષ આરંભમાં મુપ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં ચરિત્રો અને વૃત્તાન્તો તરફ ખેંચવું. 'ખાળકને તેમાં રસ ઉત્પન્ન થશે અને શિક્ષકનો ઉદ્દેશ ફળીશ્રૂત થવાને સાધન મળશે. શિક્ષકે સમજવું જોઈએ કે ખાળકો તેનો ઉદ્દેશ સમજવાનાં નથી. ઓછી અગલેની ખાખતોને વિશેષ કહી હકીકત કહી મુખ્ય ખાખતો પરજ વિશેષ લક્ષ ખેંચવું.

ધતિહાસના શિક્ષણનાં સાત વર્ષ ધારી તેમાં કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું તે વિષે બોડની યોજના નીચે પ્રમાણે છે:—

પહેલું અને બીજું વર્ષ.

આ વર્ષમાં છોકરાને મોંઝેથી ઇતિહાસ શિખવવો, પુસ્તકો વાંચવા દેવાં નહિ. દેટલીક સુપ્રસિદ્ધ પુરુષ ને સ્ત્રીનાં જીવનચરિત્રો જેમ અને તેમ આબેદુખ ચિત્ર નજરે પડે તેમ શિખવવાં. તેમનાં નામો સાથે આકર્ષક વાર્તાઓ કે જાનાવો જોડાયલાં હોય તે કહી બતાવવાં. અંગ્રેજી ભાષામાં એવી વાર્તા કે ચરિત્રનાં જોઈએ તેવાં પુસ્તકો છે, તેમાંથી શિષ્યનું ધ્યાન ખેંચાય એવી બાબતો પસંદ કરવામાં શિક્ષકને મહેનત પડશે નહિ. વાંચના નાંખકોના ને જોનાં ચરિત્ર કહેવાં હોય તે સ્ત્રીપુરુષોના સહયુક્ત વિષે ખાસ વિવેચન કરવું જોઈએ ને ચિત્રોનો બહોળો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; અને તેઓ મન પર તાત્કાલિક અસર કરે એવાં જોઈએ. ઘણી વાર્તા ઉપર ઉપરથી કહેવા કરતાં અગત્યની થોડી વાર્તા શિષ્યની વધને અતુસરીતે યથાયોગ્ય સવિસ્તર કહેવાથી સંસ્કાર વધારે દૃઢ થશે. પૃથ્વીના ગોળાનો કે દુનીઆના નકશાનો ઉપયોગ કરવાથી શિક્ષણ રસિક અને વધારે અસરકારક થશે. આની સાથે ભૂગોળનો સંબંધ જોડી કેટલીક હકીકત વાર્તાઓ કહી શકાય. એ હકીકતનો સંબંધ નીચે પ્રમાણે છે:—જંગલી પ્રજાનું જીવન, જંગલો, જંગલી પ્રાણીઓ અને તેનો સ્વભાવ, પાળેલા પ્રાણીઓની જંગલી રીતો, સુધરેલી પ્રજા સાથે જંગલી પ્રજાનો પ્રથમ સંબંધ થયો તેની હકીકત, જંગલી પ્રજાનો પછીથી થયેલો સુધારો, એ સુધારો પ્રથમ કિનારા પરના પ્રદેશમાં જ્યાં વહાણો સહીસત્તામત રહી શકેલાં શરૂ થાય છે, પછી નદીમાર્ગે દેશની અંદર પ્રસરે છે, ને જેમ જેમ દરીઆથી અમુક પ્રદેશ દૂર હોય તેમ લાંબો મોડો થાય છે, અર્વાચીન સમયમાં આગળોડીની સડકો થવાથી તે સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે.

ત્રીજું વર્ષ.

હવે ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો શિખવવાં. એ પસંદ કરવામાં કાલનો અતુલ્ય લક્ષમાં રાખવો. પ્રથમ વાર્તાઓ ચરિત્રોનું નિરૂપણ કરવું, અને તે પ્રદર્શનરૂપે અને અસરકારક થવું

જોઈએ. શિક્ષકે વાર્તાના રૂપમાં ચરિત્ર વર્ણવી સારા ઇતિહાસના પુસ્તકમાંથી તે વાંચી જતાવતું. એ પુસ્તક ઉત્તમ રીતે લખાયેલું તથા ચિત્રોથી ભરપૂર હોવું જોઈએ. નવ વર્ષનાં છોકરાંને અનુકૂળ થાય એવી તેની ભાષા સરળ અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. પાઠ વખતે કુદરતી સ્વરૂપ સમજાય એવો ઇલિડનો (રીલીફ) નકશો પાસે રાખવો; ચિત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવો ને જાને લાં મૅનિક લેન્ટર્નના પ્રયોગ કરવા. પણ ઉત્તમ નકશા ને ચિત્રો મળી આવતાં હોય તોપણ તે કરતાં શિક્ષકે જાતે કાળા પાટીઆ પર દોરેલાં ચિત્રો વધારે અસરકારક થાય છે એ વાત શિક્ષકે કદી ભૂલવી નહિ. શિક્ષકે વાર્તાસ્વરૂપે જે હકીકત કહી હોય તે એકાદ શિષ્ય પાસે બધી બોલાવવી અને વરસમાં દરેક શિષ્ય પાસે એ પ્રમાણે જોઈનામાં જોછી એકવાર બોલાવવા ભૂલવું નહિ. આ વર્ષમાં તેમજ જોની પછીના વર્ષમાં ભૂગોળનો સંબંધ જોડી ઉપલા વર્ષમાં આપેલા સંગ્રહમાંની કેટલીક જાળતો શિખવી શકાય.

ચોથું વર્ષ.

ત્રીજા વર્ષમાં જતાવેલીજ શૈલી આદરવી, પરંતુ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જાતમ જીવનનાં ને કૃત્યનાં ચિરસ્થાયી પરિણામો પર શિષ્યતું ધ્યાન આપવામાં ખાસ ખેંચવું. આથી પૂર્વ સમયના વૃત્તાન્તોથી હાલના ઇતિહાસ પરથી અસર થઈ છે તે સમજાશે. ચિત્રો વગેરેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો. વર્ષને અંતે પાસેનાં ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત લેવી અને તે સ્થળે ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપવું. ઇતિહાસને લગતા નિબંધો લખાવવા.

પાંચમું, છઠ્ઠું ને સાતમું વર્ષ.

પાંચમા વર્ષથી શિક્ષણ વધારે નિયમસર ને પદ્ધતિસર થવું જોઈએ. હજી શિક્ષકે મોંના શિક્ષણનોજ વિશેષ ઉપયોગ કરવો; પરંતુ જેમ જેમ છોકરાં મોટાં થતાં જાય તે જેમ જેમ તેમને જાતમહેનતની ટેવ પડતી જાય તેમ તેમ સાફ ઇતિહાસપુસ્તક તેમને માટે નક્કી કરી તે વાંચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ઇતિહાસના શિક્ષણથી ધ્યાનપૂર્વક મનમાં વાંચવાની ને વિચાર કરવાની ટેવ કેળવવાનો ખાસ પ્રસંગ મળે છે, તેથી ઇતિહાસપુસ્તક ઉત્તમ પ્રકારનુંજ પસંદ કરવું જોઈએ. એ પુસ્તકમાં જાડું પારિભાષ

ધિક શબ્દો ન હોવા જોઈએ. તેમાં ખસ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો વર્ણવેલા હોવા જોઈએ, અનિશ્ચિત દહીકતો ન જોઈએ. સુપ્રસિદ્ધ પુરુષો અને વૃત્તાન્તોનું વર્ણન સવિસ્તર હોવું જોઈએ અને વાર્તાનો સંબંધ તૂટવો ન જોઈએ. વળી પુસ્તક પસંદ કરવામાં ચિત્રોનું ઉપયોગીપણું પણ વીસરી જવું નહિ.

ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવવા માટે પુસ્તકો ઘણાં ઉપયોગી છે, તોપણ શિક્ષક જે વ્યાખ્યાનરૂપે ઉત્તમ શિક્ષણ આપે છે તેની ખોટ કોઈ પણ પુસ્તક પૂરી પાડી શકશે નહિ. વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ અને પુસ્તકનું વાચન, જાનેનું સંમિશ્રણ કરવાથી ઉત્તમ પરિણામો નીપજે છે. વ્યાખ્યાનથી શિક્ષણ રસિક થઈ સંસ્કાર ઉઠા પડે છે. વાંચવાથી યાદ રહે છે તે કરતાં સાંભળવાથી વિશેષ યાદ રહે છે. તેમજ નિર્મિત પુસ્તક વાંચવાથી પુનરાવર્તન કરવાનો પ્રસંગ મળે છે અને જ્ઞાન નિશ્ચિત અને દૃઢ થાય છે.

જે નિશાળોમાં શિક્ષકોની સંખ્યા યોડી હોય છે તે સાહિત્યો પણ નિયમિત હોય છે તે નિશાળમાં ત્યાં કે ઘેર અભ્યાસ કરવા માટે પુસ્તકમાંથી ચોડા ભાગ નક્કી કરવો ને પછી તેને લગતા પ્રશ્નો પૂછી તેમની પાસે વાંચેલી દહીકત મેંએ કહેવડાવી કે વંચાવી તેમના જ્ઞાનની કસોટી કરવી. પણ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતી વખતે બૂલવું નહિ કે છોકરાંઓ પુસ્તકનાં પાનાં ગોખી ન નાંખે. આ ભય જે રીતે ઓછું કે દૂર કરી શકાય, શિક્ષક વ્યાખ્યાનશૈલીથી પુસ્તકના વિષયને રસિક કરી શકે, તેમજ જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં એજ વિષયને લગતી દહીકતો છોકરાં પાસે વંચાવી તેમને વિષયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે અને મુકાબલો કરી કંઈ સપ્રમાણ છે ને કંઈ નથી તેની પરીક્ષા કરવાની ટેવ પાડે.

અભ્યાસક્રમ કેટલો નક્કી કરવો ને કેવી રીતે શિખવવો તેનો આધાર ઘણે ભાગે છોકરાંની ઉમર, ઇતિહાસના વિષય માટે જેટલો વખત રોકી શકાય તે વખત; શિક્ષકની અભિરુચિ અને શિક્ષકવર્ગની સંખ્યા ને યોગ્યતા પર રહે છે. પણ નાનામાં નાની નિશાળમાં પણ સાધારણ બુદ્ધિવાળું બાળક નિશાળ છોડતા પહેલાં ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસની સુખ-તેસર દહીકતોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી શકે એવી ગોઠવણ કરી શકાય. એવી

મોટી નિશાળામાં જ્યાં શિક્ષકવર્ગ મોટો હોય ને સાંકલિયો પુષ્કળ હોય ત્યાં ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના વધારે અગત્યના બનાવોનું વિશેષ જ્ઞાન આપી શકાય, તેમજ ઇંગ્લંડના કાયદાના બંધારણની ને બ્રિટિશ સામાજિકના ઉદય ને વૃદ્ધિની હકીકત શિખવી શકાય અને પરદેશને લગતી પણ કેટલીક હકીકત કહી સંકાપે.

વિષય એવો તો વિસ્તીર્ણ છે કે તે શિખવવાની પદ્ધતિઓ પણ અનેક હોઈ શકે. શિક્ષકે અધિકાર ને પાત્રને અનુસરી અમુક પદ્ધતિનું અવસરમન કરવું. ત્રણ શૈલીઓ મુખ્ય છે. પહેલી શૈલી પ્રમાણે આરંભમાં આખા દેશનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ શિખવવો, પછી ક્રમે ક્રમે હકીકત વધારે વધારે કહેતા જવું. આથી સાતમા વર્ષનું શિક્ષણ લીધા પહેલાં જે છોકરો નિશાળ છોડશે તેમને પણ આખા ઇતિહાસનું સાધારણ જ્ઞાન મળ્યું હશે. વળી તેની તેજ હકીકત વિશેષ સંપૂર્ણતાથી અને કેટલીક નવીન હકીકતના વધારા સાથે કહેવાથી પુનરાવર્તન થશે અને સંસ્કાર દૃઢ થશે. બીજી શૈલી પ્રમાણે કાલાનુક્રમણીને અનુસરીને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના ત્રણ વિભાગ કરી એકેક ભાગ એકેક વર્ષમાં શિખવાયે છે. આથી ત્રણે વર્ષ પદ્ધતિમાં કેઈ ફેરફાર થતો નથી ને પહેલી શૈલી કરતાં વિશેષ હકીકત કહી શકાય છે. દેશનો સમગ્ર ઇતિહાસ શિખવવાને બદલે થોડો ભાગ શિખવવાનો હોવાથી તે ભાગ વિગંતવાર હકીકત સાથે શિખવાય છે. ત્રીજી શૈલી વધારે ઊંચા પ્રકારની છે અને બંને શૈલી કરતાં એ વિશિષ્ટ શિક્ષણને લગતી છે. પહેલું આખું વરસ યુરોપનો ઇતિહાસ શિખવવામાં જાય છે, અને બીજા એ વરસો શહેરી તરીકે ફરજ અને ખાસ મુદતનો ઇતિહાસ શિખવવામાં જાય છે. જે શાળામાં શિક્ષકવર્ગ પૂરતો હોય, શિષ્ય સાધારણથી ઊંચા હોય અને તેમનો પાછલો અભ્યાસ ધણો સારો થયો હોય ત્યાં આ શૈલી ઘણી સફળ થાય છે.

આમાંની ગમે તે શૈલી સફળ થવા માટે કથિતપાઠની સારી યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ ને તે કરવામાં શિક્ષકે યોગ્ય વખત લેવો જોઈએ તેમજ મનન કરવું જોઈએ. ઇતિહાસના વિષયમાં કથિતપાઠ પદ્ધતિસર આપવાનો જેને આવરો નથી તે પહેલાં વરસમાં મહિનામાં એક વાર સારો પાઠ તૈયાર કરી, શક્ય અને પ્રયોજ્ય કરતાં બીજા વરસમાં વધારે વાર આપી શકશે.

આ પ્રમાણે એની પાસે ઘણા પાઠો તૈયાર થશે. આમ નિયમિત ચોજના પ્રમાણે પાઠો તૈયાર કર્યા પછી કોઈ કોઈ વખત શિક્ષકને જુદા પાઠો આપવાનું મન થશે; કેમકે નવીન નવીન પુસ્તકો વાંચવાથી તેને નવાં વિષયો જાણશે કે જૂના વિષયો પર નવો પ્રકાશ પડશે. ઇતિહાસનું શિક્ષણ રસિક કરવાની શક્તિ તેનામાં આવશે એટલે આવા નવા પાઠોમાં છોકરાંનું ધ્યાન ખેંચી શકશે, તેમજ વર્તમાન સમયના ઐતિહાસિક ખનાવો તરફ પણ તેમનું મન વાળી શકશે ને વિચાર ને સંશોધન કરવાની ટેવ પાડશે.

જ્યાં પાઠોમાં ઇતિહાસ અને જૂગોળનો સંગ્રહ જોડવો, અને શિક્ષણ રસિક કરવા માટે ચિત્ર અને અન્ય સાહિત્યોની મદદ લેવી. ચિત્રો, છબીઓ, ગેજિક લેન્ટર્નથી દર્શાવાતાં ચિત્રો, જૂના સિક્કા ને છાપાનો ઉપયોગ કરવાથી વિષય આકર્ષક થશે. જેમ જેમ વિષય શિખવાતો જાય તેમ તેમ નકશા, ચિત્રો અને સંક્ષિપ્ત નોંધ કાળા પાટીઆ પર લખવાથી વૃત્તાન્તો પ્રત્યક્ષ ખનતા હોય એવા રસિક અને અસરકારક થશે. રાજા અને મહાન પુરુષોનાં ચિત્રો દર્શાવવાથી તેમનાં જીવનચરિત્ર મન પર વધારે ઠસશે. હાલમ ઐતિહાસિક પુસ્તકો-મેકેલે, ક્રાઉડ જેવા અન્યકારોના-વર્ગમાં વાંચવાથી શિષ્યનાં મન પર પાઠની છાપ વધારે ઊંડી પડશે ને તેમને વિષય પર અભિરુચિ ઉત્પન્ન થશે. ખીજાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો, કાવ્યો ને વાર્તાઓ વાંચવાની છોકરાંને ટેવ પાડવી. ઐતિહાસિક રથજો-જૂનો કિલ્લો, મઠ, રણક્ષેત્ર કે કબરો-શિષ્યવર્ગને જતાવવાથી જે લાભ થાય છે તે તરફ દુર્લભ ન થયું જોઈએ. ત્રણે વર્ષમાં શિષ્યોને જે ઇતિહાસ શીખ્યા હોય તે મોઝે કહેવાની તેમજ લખી લાવવાની ટેવ પાડવી. વધારે બુદ્ધિશાલી શિષ્યોને નિશાળનાં પુસ્તકાલયોમાંથી સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનું કડી સ્વતંત્ર સંશોધન કરતાં શિખવવું. દરેક શેલીમાં શિક્ષકનો ઉદ્દેશ માત્ર વૃત્તાન્તોનું જ્ઞાન આપવાનોજ નહિ પણ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા શિષ્યની વૃત્તિ ઉત્તેજવાનો હોવો જોઈએ. ત્યાંમુઘી એ વિષય પર અભિરુચિ યથા નથી ને અવકાશને સમયે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા મન ઉત્કંઠિત થયું નથી ત્યાંમુઘી શિક્ષણ રજીમૂત થયું નથી એમ સમજવું અને શિક્ષકે પોતાને કૃતાઈ માનવો નહિ.

ઈંગ્લંડના ઇતિહાસની ત્રણ શૈલીઓ

અ.

વ.

ક.

પાંચમું વર્ષ.

પાંચમું વર્ષ.

પાંચમું વર્ષ.

ઈંગ્લંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. કથિતપાઠથી શિખવેલી હકીકત સારું નિરૂપણ કર્યું હોય તે સારાં ચિત્રો હોય એવાં પુસ્તકની મદદથી સંપૂર્ણ કરવી. પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને નામીયા બનાવેને લગતી હકીકત વધારે વિગતવાર આપવી. દેશાભિમાનને ઉત્તેજે એવાં કાવ્યો ને ગરબીઓ મેળો કરાવવાં.

ઇ. સ. ૧૪૮૫ સુધી ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ. ઇંગ્લંડ શી રીતે બન્યું ને પાર્લિમેન્ટની સત્તા શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે વિષે ખાસ ધ્યાન ખેંચવું. કાર્યકારણભાવ પર ભાર મૂકવો કે વિચારશક્તિ તેમજ સ્મરણશક્તિ કેળવાય.

યુરોપના ઇતિહાસનાં ગુરવીર સ્ત્રીપુરુષો; તેમજ લગાઈમાં ને સલાહશાન્તિમાં, પ્રાચીન ને અર્વાચીન યુરોપના ઇતિહાસના મુખ્ય બનાવો. વિષય વિશાળ છે, તેમાંથી ઘણા આકર્ષક બનાવો-જેવાકે થમોપિલી આગળ લીઓનીડાસ, સોક્રેટીસ, હેન્રીઝ, જુલીઅસ સીઝર, શાર્લમેન, મહાન ફ્રેડરિક વગેરે—શિખવવા.

છઠું વર્ષ.

છઠું વર્ષ.

છઠું વર્ષ.

વધારે વિગતવાર ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ. વધારે ઉપયોગી સૈકાઓ અને વિશેષ કરીને રાજ્યની વૃદ્ધિ પર ધ્યાન ખેંચવું. ઐતિહાસિક વાતો વાંચવી. ચોગ્ય કાવ્યો મેળો કરાવવાં.

ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૬૮૮ સુધી. ઇંગ્લંડમાં ધર્મના સુધારો થયો તે પર તેમજ રાજ્યની વૃદ્ધિ અને રાજ્ય અને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે સત્તા માટે તકરાર પર ખાસ લક્ષ ખેંચવું.

ખ્રિષ્ટિશ સામ્રાજ્યનો ઉદય. મોટી મોટી શાસ્ત્રીય શોધો, નવીન યોજના કરનારા ને યોદ્ધાઓનાં જીવનચરિત્ર. શહેરાપણા વિષે પ્રથમ પાઠ, રચાનિક ઇતિહાસ. લંડનની શાળાઓમાં ટાવર, સેન્ટ પૉલ ને વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબિની મુલાકાત સાથે મુડીના વધારાના ઇતિહાસને જોડવો. પ્રાચીન ઐતિહાસિક જગાઓવાળાં સ્થળોમાં સ્થાનિક ઇતિહાસ અને સંબંધીયનાં ચિત્રોને ચિત્રણનાં આધારભૂત કરવાં.

સાતમું વર્ષ.

સાતમું વર્ષ.

સાતમું વર્ષ.

ઝેથી પણ વધારે ત-
પસીલવાર ઇંગ્લંડનો ઇ-
તિહાસ. વૃત્તાન્તોના કા-
ર્ગકાગ્નિભાવના અભ્યા-
સથી, સંસ્થાના અંદરના
બ્યાપાગ્યા અને શહેરી-
પણા વિષે કથિત પાઠથી
ઇતિહાસની તપસીલ વ-
ધારવી. આ સમયે ખાસ
મુદતને લગતો ધણો બા-
રીક અભ્યાસ થઈ શકે.
જે સ્થળે શાળા હોય
તેની સાથે જો મુદતને
સંબંધ હોય તો વધારે
સારું. જેમકે—

(૧) ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ-
માં : ઐલિશાબેથના મ-
મયના સાહસિક પુરુષો
અને ઇંગ્લંડના દરીઆઈ
બળની વૃદ્ધિ.

(૨) પૂર્વમાં : ઐલિશાબેથ
ક્રામ્બલ અને યુરિટન
સોક્રેસ ક્રેલા દેરદાર.

(૩) ઉત્તરભાગ : ઐ-
લિશાબેથ દેરદાર.

(૪) મધ્ય ભાગ : મો-
ટા સ્થાનિક વિમલ (સિ-
વિલ વોર).

(૫) વેલ્સ : ઐલેન
એનડાવરનું ચરિત્ર.

(૬) લંડન : લંડનનો
ઇતિહાસ.

ખાસ વિષય પરના પા-
ઠો ખાસ પુસ્તકો (વા-
ર્તા કે શબ્દચરિત્ર) વાં-

ધ. સ. ૧૬૮૮થી સાં-
પ્રતકાળ મુઘી ઇંગ્લંડનો
ઇતિહાસ. સામ્રાજ્યની
વૃદ્ધિ અને ઔદ્યોગિક દે-
રદાર પર વિશેષ લક્ષ
આપવું. શહેરીપણા વિ-
ષે પાઠો.

સ્થાનિક અને સમગ્ર
પ્રજાને લગતા શહેરીપ-
ણા વિષે પાંત્રીસ પાઠો.
મુલાકાતો જનરી રાખવો.
ખાસરે ત્રીસ વર્સની
ખાસ કાલમર્યાદા (જે-
વી કે ઐલિશાબેથનું રા-
જ્ય, લાંબી પાર્લમેન્ટ,
એનનું રાજ્ય) ને લગતા
અને તે સમયના સા-
હસ તથા મદાતો ને
સ્મારક સ્થળોને લગતા
૩૫ પાઠો; ઇતિહાસનાં
સાધનોનો પ્રથમ વિ-
ચાર ને પ્રમાણભેદ ઉપ-
યોગ.

ધરતું વાચન ને પુસ્ત-
કાલયનો ઉપયોગ.

ચી કે ચોગ્ય કાવ્યોથી
પરિપૂર્ણ કરી શકાય.

પાસેના સ્થળમાં એ-
લિહાસિક સ્થાનો, જેવાં
કે જૂનો કિલ્લો, મઠ,
રણક્ષેત્ર, વગેરેની મુલા-
કાત સેવાય ને તેનું વ-
ર્ણન કરી શકાય.

કિંડર્ગાર્ટન.

પુસ્તક ૪૫, ૫૦ ૯૫ થી ચાલુ.

કિંડર્ગાર્ટન ઉદ્યોગની બક્ષીસો ૧૧ થી ૨૦.

અસાર સુધીની રમતો એવી આવી કે જે આકાર બાળકો બનાવે
તે આકાર તેજ સ્થળે બાગી નાંખી તેનાં સાધનો પેટીમાં મૂકી દે. તેમનાંથી
પોતાના ઉદ્યોગનું ફળ બહાર લઈ જઈ બતાવી શકાય નહિ. આ કારણથી
મિત્રો અને માળાપને પોતાના ઉદ્યોગનું ફળ બતાવવાથી ઉત્પન્ન થ-
તો સંતોષ અને તૃપ્તિનો અનુભવ તેમને કોઈ વખત મળી શકે નહિ.
આ તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાના હેતુથી હવેથી આવનારી (૧૧
થી ૨૦ સુધીની) બક્ષીસો યોજેલી છે.

આ બક્ષીસોમાં અમુક ઉદ્યોગમાં કામમાં આવતાં અને કારીગરોને
વાપરવાનાં સાધનમાત્ર બાળકોના હાથમાં મૂકવામાં આવે છે.

આ સાધનોનીજ મદદથી બાળકો પોતાની મેલે આજ સુધી અપા-
યક્ષા જ્ઞાનની મદદથી નવીન નમુના તૈયાર કરે છે, અને તે નમુના બી-
જાઓને બતાવી તેમની પ્રસન્નતા અને વખાણથી ચતા આનંદનો સંપૂર્ણ
અનુભવ કરે છે.

આજ સુધી આવેલાં સાધનોથી જે આકાર બાળકો બનાવતા તે
આકારોમાં બૂલ થયેલી હોય તો તે વગર મહેનતે લાંજ સાધનો-ફેરવીને
સુધારી શકાતી, એટલે કદાચ બાળકોની વારંવાર બૂલ થાય તોપણ શિ-
ક્ષકનું કે બાળકનું પોતાનું બહુજ ધ્યાન અને કાળજી ન રહે એ સંભવિત

છે. પણ હવેથી જે બક્ષીસો આવવાની તેમાંની ઘણીખરીમાં ચનારી બૂલો જલદી સુધારી શકે તેવી નહિ હોવાથી, તે બૂલો બાળકને બહુ મહેનત આપે છે, અથવા ન સુધારી શકે તો બહુ વખત તેનું દુઃખ અને દિલ-ગીરી તેને સોસવી પડે છે. આને લીધે બાળકને બહુજ કાળજીથી કામ કરવાની રીત પડે છે. સોયા વતી એકાદ ખોટું કાણું પડાયું તે કદી મિથ્યા થવાનું નહિ. એ ઘાટ બગડ્યો તે બગડ્યો, પાછો સુધરવાનો નહિ અને જ્યારે જ્યારે જોવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેની તે બૂલ નજરે પડ્યા વિના રહેવાની નહિ, તેમજ તેથી ઉત્પન્ન થતી દિલગીરી પણ ચયા વિના રહેવાની નહિ. એક કામ ખોટા મૂક્યો કે કાગળ અને નસુનો બધું નાંખી દેવુંજ પડે. આપણે મોટા માણસ છતાં પણ જેમાં વગર મહેનતે બૂલો સુધરી શકે તેવાં કામો કરીએ ત્યારે બેદરકારીથી ઘણી બૂલો કરીએ એ પ્રસક્ત અનુભવ છે. પરંતુ તાજમહેલ કે આશુનાં દેવજો જેવાં મકાનના પથ્થર ઘડનારના મનને કેટલી સાવચેતી રાખવી પડતી હશે તેનો આપણે ખ્યાલ કરો. એક આખા પથ્થર ઉપર હજારો રૂપીઆ જેટલી મજૂરી થઈ ચૂકી હોય તોપણ એક ટાંકણું ખોટું, કે ભારે વાગ્યું તો તમામ કામ રદ !

આ બક્ષીસોમાં વળી બીજી જાતની સંભાળ લેવી પડે છે. આજ સુધી બાળકોના હાથમાં જે સાધનો આપવામાં આવતાં તે તેઓ ગમે તેમ વાપરી શકતા તેથી તેમને હરકત કે નુકસાન થાય તેવો સંભવ ન હોતો. આ સાધનો તેવાં નથી. કાગળની ચીપો જેવાં સાધનો સંભાળથી ન વાપરે તો ફાટી જાય અને નાંખી દેવાં પડે. તેમજ સોયા, કાતર વગેરે જેવાં અણી અને ધારવાળાં હથિયાર સંભાળથી ન વાપરે તો પોતાનેજ વાગી જોશે, લોહી નીકળે અને સખ હેરાનગતિ થાય. વટાણા સાવચેતીથી ન વાપરે તો એક પણ ઘાટ સારો થાય નહિ, અને સાધનો ખસી જાય કે ભાગી જાય. મીણુ બેકાળજીથી વાપરે તો હાથ ચીકણા અને ગંદા થઈ જાય. માટીના ઘાટ કરતાં સૌથી વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર પડે છે; કારણ કે માટી બીની, પોચી અને જ્યાં અડકે ત્યાં ચોંટી જાય તેવી હોય છે. આ કારણથી તેમના હાથ બગડ્યા વિના રહે નહિ. અને તેઓ પોતાના અંચલ સ્વભાવ પ્રમાણે તે હાથ ધણે ઠેકણે અસકાશા

વિનો પણ રહે નહિ. આંધી તેમનું શરીર કપડાં, ચંદ્રેશ, વગેરે જરૂરના સાધન, અને તે કાઢા પાણીથી ધોયા વગર જાય નહિ.

આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ઉદ્યોગની બક્ષીસોમાં જેમ બાળકની શક્તિઓને ખિલવવાનો અવકાશ પુષ્કળ છે તેમજ શિક્ષકોએ બાળકોને સાવચેતી, કાળજી, અને સદ્ગુણ શીખવવાની પણ જરૂર ધણી છે. શિક્ષક પોતે સદ્ગુણવાળો, કાળજીવાળો, અને માવસાવાળો ન હોય તો પોતે કોઈ વખત સાફ શિખવી શકે નહિ. સદ્ગુણનો ઉપદેશ કરનારનાં પોતાનાં જ કપડાં બગડેલાં હોય, પોતાનાં જ હાથ છોસાતા, ધસાતા કે કપાતા હોય, પોતાનાં જ કરેલા ધાટો ગંધ, સદ્ગુણ વિનાના કે બેડોળ થયેલા હોય, અને તૈયાર થયા પછી છોકરાઓને નમુના તરીકે બતાવવાને પણ શરમાય તેવા હોય, છોકરાઓને કદાચ તેમનાં કપડાં, અને ધાટ જોઈને હસે. સારા માવસા વિનાના શિક્ષકને ઉદ્યોગની બક્ષીસો શિખવતાં આનું ધણીવાર બને છે, માટે આ બક્ષીસો શિખવવામાં જોછા માવસાવાળો શિક્ષક કંઈજ કામનો નથી. શિક્ષક હથિયાર શી રીતે પકડે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે, તે શિખો ધારી ધારીને જુએ છે, (ન જુએ તો દેખાડવું પડે છે) અને તેનું બનતાં સુધી અનુકરણ કરે છે. માટે આમાંની કોઈ બક્ષીસ શિખવતા પહેલાં શિક્ષકે કાળજી રાખવાનો, સદ્ગુણથી કામ કરવાનો અને હથિયાર ધણીજ સારી રીતે વાપરીને સુંદર નમુનાઓ બનાવવાનો પક્ષે માવસો કરવો જોઈએ. (અપૂર્ણ.)

“ શું અને કોણ ”

ગુજરાત શાળાપત્રના તન્વી—

સાહેબ,

આપના એપ્રિલ ૧૯૦૬ના અંકમાં આવનગરના ‘ શિક્ષક ’ નું ચર્ચાપત્ર આવેલું છે, તે વિશે ખુલાસો આપવાની જરૂર છે. ‘ શિક્ષક ’ પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરેલું હોત તો આપના પત્રની જગા ના રોકતાં પરમાર્થો ઉત્તર આપનાં જ હું કદાચ આપતો. પરંતુ હેમની જ કૃતિથી તે અશક્ય હોવાને લીધે આપના કીમતી પત્રની કીમતી જગા રોકવાની ફરજ પડે છે. ”

‘શિક્ષક’ની શંકા શી છે તે મ્હારાથી એ પત્ર વાંચતાં તો સમજાયું નહિ. પ્રથમ દર્શને ‘કો’ને’ માં હકાર માટે હેમની શંકા દર્શે એમ લાગ્યું. પણ વળી તરત જ ‘કોણ’ તે સર્વનામ છે કે વિશેષણ તે પ્રશ્ન ચર્ચા છે, એટલે એ શબ્દની વ્યાકરણમાં સ્થિતિ વિશે શંકા હશે એમ લાગ્યું. પરંતુ મ્હં એ સર્વનામ છે કે વિશેષણ તે પ્રશ્ન ચર્ચા જ નથી તેથી ‘શિક્ષક’ની શંકા શી છે તે સમજાયું નહિ. ‘શિરોલિખિત વાક્ય વાંચતાં’—એમ શિક્ષકે લખ્યું છે; પરંતુ આપે છાપેલા પત્રને મથાળે ચર્ચા વિષય વાક્ય લખ્યું ન હોવાથી આ મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ જણાઈ. આ કારણથી મ્હં મ્હારો લેખ સાધનત વાંચી જોયો. તો ‘કો’ને’ એ શબ્દ એક જ ટેકાણે વાપરેલો જણાયો; તે નીચેના વાક્યમાં:—

“વ્યાકરણમાં ‘નામ કો’ને કહેવાય?”

હવે કાંઈક લાગ્યું, કે ‘કો’ને’ તે સ્થળે ‘શેને’ નોંધી એમ ‘શિક્ષક’ને આશય હશે. અનુક્રમણિકામાં શિક્ષકના આ ચર્ચા પત્રને ‘શું અને કોણ’ એ મથાળું આપે આપ્યું છે તેથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળી.

સર્વનામ છતાં વિશેષણ તરીકે એ શબ્દને મ્હં વાપર્યો છે નહિ અને ‘શિક્ષક’ની તે તરફથી ફરિયાદ હશે એમ લાગતું પણ નથી. તેથી ‘કોણ’ તે સર્વનામ કે વિશેષણ એ એ પ્રશ્નનું વિદ્વાત બરેલું અન્વેષણ ‘શિક્ષક’ કર્યું છે તે ધણે જાગે અસંબદ્ધ બને છે.

શંકાનો વિષય માત્ર એટલો જ છે કે ‘કોણ’ એ મનુષ્યનાં નામને બદલે વપરાય છે છતાં મ્હારા વાક્યમાં ધૃતર સંબંધે વપરાયો છે તે ક્રમ? મ્હારા લેખમાં દોષનો સંભવ ન હોય એમ કહીને ‘શિક્ષક’ મ્હને અયોગ્ય માન આપે છે. એ પ્રકારનો દોષો હું કરતો જ નથી. સર્વથા નિર્દોષતાનો દોષો મનુષ્યને વિશે વાજળી ગણાયજ નહિ.

પરંતુ ખુલાસા માટે એ બોલ લખું છું. ‘શિક્ષક’ પોતેજ ઘણું ખૂં મનુષ્યનાં નામને બદલેજ ‘કોણ’ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે એમ કહીને જકારની દૃઢતાને ‘ઘણું ખૂં’ શબ્દથી વાજળી રીતે શિથિલ કરે છે, અને ‘કોણ’ નો અતિવિરલ પ્રસંગે મનુષ્યમાત્રને ઉદ્દેશીને પ્રયોગ થાય છે તે જ ઉદાહરણ ચર્ચાવિષયભૂત મ્હારા વાક્યમાં મળે છે. શ્રદ્ધાળે હેને પ્રસંગે ‘શેને’ ને બદલે ‘કો’ને’ એમ પ્રયોગ થયેલો અનુભવગોચર હો-

વાર્ધી મહે સ્વાભાવિક રીતે એ વાપર્યો છે. આથી વધારે ખુલાસાની જરૂર પણ નથી અને પ્રસંગ પણ નથી. એટલું જ ઉમેરેલું કે આ પ્રસંગે દ્વિતીયા શિવાય ધતર વિભક્તિઓમાં 'કોણ' નહિ પણ 'શું' શબ્દનો જ પ્રયોગ થાય છે; અને પ્રથમામાં 'શું' ને જદ્વે 'કિયું' હાવે સ્થળે પ્રયોગ્ય છે. પરંતુ શ્લિષ્ણને કેટલાંક સ્થળોમાં હામાં પણ ફેરફાર થાય છે.

રત્નાગિરિ બિલ્લો.

નરસિંહુરાવ ભોળાનાથ.

તા. ૨૬-૪-૦૬

વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ.

(પુ. ૪૪ ૫૦ ૩૦૭ થી જારી)

અથ પञ्चमः परिच्छेदः ।

અત ઓત્સો : ॥ ૧ ॥

‘અકારાન્તાચ્છબ્દાત્ પરસ્ય સોઃ સ્થાને ઓત્સવં ભવતિ ॥

વચ્છો । વસહો । પુરિસો ॥ વૃક્ષઃ । વૃષભઃ । પુરુષઃ ॥

અકારાન્ત શબ્દથી પર સુ (મં. ૬૦ વં નો પ્રભવ) ને સ્થાને ઓ થાય છે. વૃક્ષઃ (જડ) નું વચ્છો, વૃષભઃ (આખરો) નું વસહો અને પુરુષઃ (પુરુષ) નું પુરિસો થાય છે. વચ્છ+સુ નું વચ્છ+ઓ થઈ ૪:૧ પ્રમાણે અન્સ અ નો લોપ થઈ વચ્છો થાય છે.

જશ્શસોર્લોપઃ ॥ ૨ ॥

‘અત્ત ઇત્યનુવર્તતે । ‘અકારાન્તસ્યાનન્તરં યૌ જશ્શસૌ ત-યોર્લોપો ભવતિ ॥

૧. અકારાન્તાત્ સોઃ સ્થાને ઓકારો ભવતિ ॥ ૬. ૨
અત્ત ઇત્યનુવર્તતે. આટલું જ માં નથી. ૩ અકારાન્તાજ્જનશસો-ર્લોપઃ સ્વાત્. ॥ ૬.

વચ્છા સોહંતિ । વૃક્ષાઃ શોભન્તે ॥ જગ્જશ્સહસ્યાંસુ દીર્ઘ
ઇતિ દીર્ઘે કૃતે પથાલોપો જસઃ ॥

વચ્છે ણિઅચ્છહ । વૃક્ષાન્ નિયચ્છત । એ ચ સુપિ ઇત્યેત્વે
કૃતે શસો લોપઃ ॥

પૂર્વ સૂત્રમાંથી અતઃ (અકારાન્ત શબ્દથી પર) એની અનુવૃત્તિ છે.
અકારાન્તથી પર ને જસ્ (પ્ર૦ જાં ૧૦) અને શસ્ (દ્વિ૦ જાં
૧૦) છે તેનો લોપ થાય છે.

વૃક્ષાઃ શોભન્તે (આડે શોભે છે) નું વચ્છા સોહંતિ થાય છે.
એમાં વૃક્ષાઃ (પ્ર૦ જાં ૧૦) નું વચ્છા થાય છે. વચ્છ+જસ્ એમાં
જગ્જશ્સહસ્યાંસુ દીર્ઘઃ ॥ ૧૧ ॥ (આગળ ૧૧ મું સૂત્ર છે તે)
પ્રમાણે વચ્છ ના અન્ત અકારને દીર્ઘ કરી આ (૨) સૂત્ર પ્રમાણે
જસ્ નો લોપ થઈ વચ્છા રૂપ થાય છે.

વૃક્ષાન્ નિયચ્છત (આડેને નિયમમાં રાખે) નું વચ્છે ણિઅ-
ચ્છહ થાય છે; તેમાં વૃક્ષાન્ (દ્વિ૦ જાં ૧૦) નું વચ્છે થાય છે.
વચ્છ+શસ્ એમાં એ ચ સુપ્યઙ્ઙિહસોઃ ॥ ૧૨ ॥ એ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ત
અકાર નો ઈકાર થઈ શસ્ નો લોપ થઈ વચ્છે થાય છે.

અતો મઃ ॥ ૩ ॥

અકારાન્તસ્યાનન્તરં યોડમ્ દ્વિતીયૈકવચનં તદકારસ્ય
લોપો ભવતિ ॥

વચ્છં પેક્ષહ ॥ મો વિન્દુરિતિ વિન્દુઃ ॥

અકારાન્તથી પર ને જીછ વિભક્તિના એકવચનનો પ્રસય અમ્ છે
તેના અકારનો લોપ થાય છે.

વૃક્ષં મેક્ષતે (તે વૃક્ષ જુએ છે) નું વચ્છં પેક્ષહ થાય છે. વ-
ચ્છ+અમ્ નું વચ્છ+મ્ થઈ વચ્છં થાય છે. એમાં મો વિન્દુઃ ॥
૪ । ૧૨ ॥ પ્રમાણે મ્ નું અનુસ્વાર થાય છે.

ટામોર્ણઃ ॥ ૪ ॥

અતોડનન્તરં ટામોસ્તૃતયૈકવચનપઘ્નીવહુવચનયોર્ણકારો
ભવતિ ॥

વચ્છેણ । વચ્છાણ । એ ચ સુપીત્યેત્વમ્ । જશ્શસ્ડસ્યાંસુ
દીર્ઘ ઇતિ દીર્ઘઃ ॥

અકારાન્તથી પર ટા અને આમ્ તૃતીયાના એકવચન ને પઘ્નીના બ-
હુવચનના પ્રલયોનો ણકાર થાય છે.

દૃષ્ટેણ નું વચ્છેણ થાય છે. એ ચ સુપ્યઙિહસોઃ ॥ ૧૨ ॥ સ્ત્ર
પ્રમાણે અકારનો એકાર થાય છે. વચ્છ+ટા=૪ પ્રમાણે વચ્છ+ણ થઈ,
૧૨ પ્રમાણે વચ્છેણ થાય છે.

દૃષ્ટાણામ્ નું વચ્છાણ થાય છે. વચ્છ+આમ્ નું ૪ પ્રમાણે વચ્છ+
ણ થઈ જશ્શસ્ડસ્યાંસુ દીર્ઘઃ ॥ ૧૧ ॥ પ્રમાણે વચ્છ નો અન્ત્ય અ
દીર્ઘ થઈ વચ્છાણ થાય છે.

કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોમાં વચ્છાણં ૩૫ ૫૭ ૫૦ ૫૦ નું
આપ્યું છે.

મિસો હિં ॥ ૫ ॥

અતોડનન્તરસ્ય મિસો હિં ભવતિ ॥

વચ્છેહિં । એ ચ સુપિં ઇત્યેત્વમ્ ॥

અકારાન્તથી પર મિસ્ (તૂં ૫૦ ૫૦) ને સ્થાને હિં થાય છે.

વચ્છ+મિસ્ ને સ્થાને ૫ પ્રમાણે વચ્છ+હિં થઈ એ ચ સુપ્ય-
ઙિહસોઃ ॥ ૧૨ પ્રમાણે અન્ત્ય અનો એકાર થઈ વચ્છેહિં થાય છે.

હસેરાદોદુહયઃ ॥ ૬ ॥

અતોડનન્તરસ્ય હસેઃ પશ્ચમ્યેકવચનસ્ય સ્થાને આ દો દુ
હિ ઇત્યેત આદેશા ભવન્તિ ॥

૧ અકારાન્તાત્ મિસ્સ્થાને હ. ૨ અકારાન્તાત્ હસેઃ જ.

વચ્છા । વચ્છાદો । વચ્છાદુ । વચ્છાહિ ॥ જગૂશસૂઢસ્યાં-
સુ દીર્ઘત્વમ્ ॥

અકારાન્તથી ૫૨ પંચમીના એકવચનના હમ્ પ્રત્યયને સ્થાને આ,
દો, દુ અને હિ એ આદેશો થાય છે.

વચ્છ+હમ્=વચ્છ+આ=વચ્છા; વચ્છ+હમ્=વચ્છ+દો. અ-
હિ જગૂશસૂઢસ્યાંસુ દીર્ઘઃ એ સૂત્ર પ્રમાણે વચ્છ નો અન્ત અક્ષર
દીર્ઘ થઈ વચ્છાદો રૂપ થાય છે. એજ પ્રમાણે વચ્છાદુ અને વચ્છાહિ
રૂપો થાય છે.

ભ્યસો હિંતો સુંતો ॥ ૭ ॥

‘અતોઽનન્તરસ્ય ભ્યસો હિંતો સુંતો ઇત્યેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥
વચ્છાહિંતો । વચ્છાસુંતો ॥ એ ચ સુપિ શતિ ચકારેણ
દીર્ઘત્વમ્ ॥

અકારાન્તથી ૫૨ પંચમીના બહુવચનના ભ્યસ્ને સ્થાને હિંતો
અને સુંતો એવા આદેશો થાય છે.

વચ્છ+ભ્યસ્=વચ્છ+હિંતો કે વચ્છ+સુંતો. એમાં એ ચ સુ-
પ્યઙિઙ્ઠસોઃ ॥ ૧૨ ॥ સૂત્રમાં ચકાર છે તેથી અન્ત અક્ષર દીર્ઘ થઈ
વચ્છાંહિંતો અને વચ્છાસુંતો રૂપો થાય છે.

સ્સો હસઃ ॥ ૮ ॥

‘અતોઽનન્તરસ્ય હસઃ સ્સ ઇત્યાદેશૌ ભવતિ ॥ વચ્છસ્સ ॥

અકારાન્તથી ૫૨ પદ્મીના એકવચનના હમ્ ને સ્થાને સ્સ એવો
આદેશ થાય છે. વચ્છ+હમ્=વચ્છ+સ્સ=વચ્છ સ્સ.

હેરેમ્મી ॥ ૯ ॥

૧ અકારાન્તાત્ હં. ૨ અકારાન્તાત્ હં.

‘‘અતોઽનન્તરસ્ય હેઃ એ મિમિ ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

વચ્છે । કચિદ્ હસિઙ્ચોર્લોપઃ ॥ વચ્છમિમિ ॥

અકારાન્તથી પર સમ્ભવીના એકવચનના હિ ને સ્થાને એ અને મિમિ એવા આદેશો થાય છે.

વચ્છ+હિ=વચ્છ+એ. આદિ કચિદ્ હસિઙ્ચોર્લોપઃ ॥ ૧૩ ॥

એ સૂત્ર પ્રમાણે વચ્છના અન્ત્ય અકારનો લોપ થઈ વચ્છે રૂપ થાય છે.

વચ્છ+હિ=વચ્છ+મિમિ=વચ્છમિમિ થાય છે.

સુપઃ સુઃ ॥ ૧૦ ॥

‘‘અતોઽનન્તરસ્ય સુપઃ સુ ઇત્યાદેશૌ ભવતિ ॥

વચ્છેસુ ॥ એ ચ સુપિ ઇત્યેત્વમ્ ॥

અકારાન્તથી પર સમ્ભવીના બહુવચનના પ્રત્યય સુપ્ નો સુ એવો આદેશ થાય છે.

વચ્છ+સુપ્=વચ્છ+સુ. આદિ એ ચ સુપ્યહિઙ્ચોર્લોપઃ ॥ ૧૧ ॥

એ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ત્ય અકારનો એકાર થઈ વચ્છેસુ રૂપ થાય છે.

જશ્શસોર્લોપઃ સુઃ ॥ ૧૨ ॥

જસાદિષુ પરતોઽતો દીર્ઘો ભવતિ ॥

વચ્છા સોઠંતિ । જશ્શસોર્લોપ ઇતિ જસો લોપઃ ॥ વ-

ચ્છાદો આગદો । વચ્છાદુ । વચ્છાહિ ॥ હસેરાદોદુદ્ધયઃ ॥

વચ્છાણ ॥ ટામોર્ણઃ ॥

અકારાન્ત નામના અન્ત્ય અકારનો જસ્ (પ્ર૦ બ૦ વ૦) શસ્ (હિ૦ બ૦ વ૦), હસ્ (પ૦ એ૦ વ૦), અને આમ્ (પ૦ બ૦ વ૦), પ્રત્યયો પર છતાં દીર્ઘ (આકાર) થાય છે.

વચ્છા સોઠંતિ । એમાં જશ્શસોર્લોપઃ ॥ ૧૨ ॥ એ સૂત્ર પ્ર-

૩ અકારાન્તાત્ હેઃ સ્થાને હ. ૪ અકારાન્તાત્ હ.

માણે જન્મ નો લોપ થઈ અન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ થઈ વચ્છા રૂપ થયું છે.

વચ્છાદો આગદો । (વૃક્ષથી આવેલો) વચ્છાદુ । વચ્છાહિ ॥

જામાં હસેરાદોદુહયઃ ॥ ૬ ॥ એ સૂત્ર પ્રમાણે આ, દો, દુ ને હિ આદેશો થઈ, અન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ થઈ પંચમીના એકવચનનાં રૂપો વચ્છાદો, વચ્છાદુ અને વચ્છાહિ રૂપો થયાં છે. એ ઉપરાંત વચ્છા રૂપ પણ, આ આદેશ થાય ત્યારે, થાય છે.

વચ્છાણ એ પછીના બહુવચનના રૂપમાં ટામોર્ણઃ ॥ ૪ ॥ એ સૂત્ર પ્રમાણે આમ્ ને સ્થાને ણ આદેશ થઈ ૧૧ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ થયો છે.

ટીકામાં શમ્ (૧૬૦ બં ૫૦) નો દાખલો આપ્યો નથી. વચ્છે રૂપ થાય છે તે ઉપરાંત આ સૂત્ર પ્રમાણે વચ્છા રૂપ પણ થાય છે.

ए च सुप्यङिङसोः ॥ १२ ॥

અત અકારસ્વૈત્વં ભવતિ સ્તુપિ પરતો હિઙ્ગસૌ વર્જયિત્વા ।
ચકારાદીર્ઘશ્ચ ।

વચ્છે પેક્ષહ ॥ જશસોર્લોપઃ ॥ વચ્છેણ । ટામોર્ણઃ ॥ વચ્છેહિં । વચ્છેસુ ॥

ચકારાદીર્ઘશ્ચ । વચ્છાહિંતો । વચ્છામુંતો ॥ બ્યસો હિંતો સુતો ॥

अङिङसोरिति किम् ॥ वच्छम्भि । वच्छस्त ॥

અકારાન્તના અકારનો હિં અને હન્ (સં એં ૫૦ અને ૫૦ એં ૫૦) પ્રસયો સિવાય બધા વિભક્તિના પ્રસયો પર છતાં એકાર થાય છે. સૂત્રમાં ચકાર છે તેથી અક્ષર દીર્ઘ થાય છે.

વચ્છે પેક્ષહ (વૃક્ષોને બુઝો). અહિં જશસોર્લોપઃ ॥ ૨ ॥

એ સૂત્ર પ્રમાણે જન્મ લોપાયો છે. આ સૂત્ર પ્રમાણે અક્ષરનો ઇ-કાર થયો છે.

વચ્છેળ માં ટામોર્ણઃ ॥ ૪ ॥ પ્રમાણે ટા (૧૦ એ. ૧૦)
ના ણ યઈ આ સૂત્ર પ્રમાણે એકાર થયો છે.

વચ્છેર્હિ. એમાં મિસો હિં ॥ ૫ ॥ પ્રમાણે મિસ્ (૧૦ બ. ૧૦)
ના હિં યઈ આ સૂત્ર પ્રમાણે એકાર થયો છે.

વચ્છેસ્તુ. એમાં સુપઃ સુઃ ॥ ૧૦ ॥ પ્રમાણે સુપ્ (૧૦ બ. ૧૦)
ના સુ યઈ આ સૂત્ર પ્રમાણે એકાર થયો છે.

સૂત્રમાં ચકાર છે તેથી અન્ત અ દીર્ઘ થાય છે; જમકે વચ્છા-
હિંતો । વચ્છાસુંતો । એમાં મ્યસો હિંતો સુંતો ॥ ૭ ॥ સૂત્ર પ્ર-
માણે મ્યસ્ (૫૦ બ. ૧૦) ના હિંતો અને સુંતો આદેશો યઈ અ-
ન્ત અકારનો દીર્ઘ યઈ આ થયો છે.

સૂત્રમાં અઙિહસોઃ (હિ અને હસ્ પર છતાં નહિ) એમ કંથું
છે તેનું શું પ્રયોજન ? વચ્છમ્મિ (૧૦ એ. ૧૦) અને વચ્છસ્સ
(૫૦ એ. ૧૦) એ રૂપોમાં અન્ત અકાર દીર્ઘ થતો નથી.

કચિદ્ હસિહયોલોપઃ ॥ ૧૩ ॥

અતો હસિ હિં હસ્યેતયોઃ પરતઃ કચિહ્યોપો ભવાતિ ॥
વચ્છા આગદો । હસેરાદોદુહય ઇતિ ॥ વચ્છે ઠિર્ઞ ॥ જે-
રમ્મીત્યેત્વમ્ ॥

અકારાન્તાના અન્ત અકારનો હસિ (૫૦ એ. ૧૦) અને હિં
(૧૦ એ. ૧૦) એ પ્રસયો પર છતાં કંવચિત્ લોપ થાય છે.

વચ્છા આગદો (વૃક્ષથી આવેલો). એમાં હસેરાદોદુહયઃ ॥ ૬ ॥
એ સૂત્ર પ્રમાણે હસિ ને રથાને આ આદેશ યઈ, વચ્છ+આ યઈ,
અન્ત અનો લોપ યઈ વચ્છા રૂપ થયું છે.

વચ્છે ઠિર્ઞ (વૃક્ષમાં રહેલું). એમાં જેરમ્મી ॥ ૯ ॥ એ સૂત્ર
પ્રમાણે હિં ને રથાને એ આદેશ યઈ, વચ્છના અન્ત અનો લોપ યઈ
વચ્છે રૂપ થયું છે.

વચ્છનાં રૂપો.

	એ૦ ૫૦	ળ૦ ૫૦
૫૦	વચ્છો	વચ્છા
૬૦	વચ્છં	વચ્છે, વચ્છા
૭૦	વચ્છેણ	વચ્છેર્હિ
૫૦	વચ્છા, વચ્છાદો,	વચ્છાર્હિતો, વચ્છામૃતો
	વચ્છાદુ, વચ્છાહિ	
૫૦	વચ્છસ્સ	વચ્છાણ, વચ્છાણં
૬૦	વચ્છે, વચ્છસ્મિ	વચ્છેસુ
૬૦	હે વચ્છ (રબ્ધ્ય પ્રભાણે)	હે વચ્છા

इदुतो : शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति ॥

अग्निणो पेक्खह ॥ वाउणो पेक्ख ॥

ईકારાન્ત અને ઉકારાન્ત શબ્દથી ૫૨ શસ્ (૬૦ ૫૦ ૫૦) નો
 ણો થાય છે. અગ્નિણો પેક્ખહ (અગ્નિજ્વાલે ને), વાઉણો પેક્ખ
 (વાયુજ્વાલે ને).

હસો વા ॥ ૧૫ ॥

इदुदन्तयोर्हसो वा णो भवति ॥

अग्निणो । अग्निस्स ॥ वाउणो । वाउस्स ॥ अग्नेः ।

वायो : ॥

ईકારાન્ત અને ઉકારાન્ત શબ્દથી ૫૨ હસ્ (૫૦ એ૦ ૫૦) નો
 ણો વિકલ્પે થાય છે. અગ્નેઃ (અગ્નિનું) નું અગ્નિણો કે અગ્નિસ્સ
 થાય છે, અને વાયોઃ (વાયુનું) નું વાઉણો કે વાઉસ્સ થાય છે.

૧ इदुतो : रु.

ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી જાહેર
ખબર વાંચવી.

અમદાવાદ
તા. ૧૭ મે સને ૧૯૦૬.

F. B. Pendarves Lory,
એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉ. ભા.

જાહેર ખબર.

રાજકોટ બાર્દન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા (સને
૧૯૦૬ ની સાલની પરીક્ષા નવા પાંચમા ધોરણ પ્રમાણે થશે.)

૧ કાઠિયાવાડ વિભાગની તમામ નિશાળોના માસ્તરો આસિસ્ટન્ટ
અને સ્ત્રીશિક્ષકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે રાજકોટ બાર્દન ફીમેલ
ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થવા જે બાઈઓ ઉમેદ રાખતી હોય તેમની
ઉમ્મર, અભ્યાસ વગેરે હકીકતનું પત્રક (સને ૧૮૯૩ ની સાલના ગુજ-
રાત શાળાપત્રના પૃષ્ઠ ૨૬૪ મે છાપેલા નમુના પ્રમાણે) બનાવી તેમાં
માગેલી હકીકત બરાબર પૂરી આ જાહેર ખબર પહોંચે કે જેમ બને
તેમ તાકીદથી અમારા તરફ મોકલવું. તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૯૦૬
પછી આવાં પત્રકો લેવામાં નહિ આવે.

૨. સને ૧૯૦૩ ના ગુજરાત શાળાપત્રના પૃષ્ઠ ૨૨૨ મે તે સાલની
પ્રાવેશિક પરીક્ષાની જાહેર ખબર છાપેલી છે તેની કલમ પહેલી અને
છઠ્ઠી સિવાયની બાકીની પાંચે કલેમોમાં લખેલી શરતો આ સાલને માટે
પણ લાગુ છે એમ સમજવું.

૩ આ સાલની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૩ જુન સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૬
સોમવારના રોજ સવારના ૧૦ા વાગે આ કોલેજના મકાનમાં શરૂ થશે.
રાજકોટ તા. ૨૧ માહે મે સને ૧૯૦૬.

E. Corkery.

લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

કાઠિયાવાડ બાર્દન ફી. ટ્રે. કોલેજ.
રાજકોટ.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાની એક સમસ્ત સભા તા. ૧૫ જુન-
આરી-૧૯૦૬ ને દિન પિ. જોતરેખલ મિ. ઇ. એમ. એચ. કુલ્લત

સી. એસ. આઈ. આઈ. સી. એસ. એઓ - સાહેબની પ્રમુખતા નીચે મુંબઈના ટાઉન હોલમાં મળી હતી. તેમાં સભાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ “ગુજરાતી સર્વે જુના કવિતા આદિના પૂર્વના હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો” છે તે વિષયે વિચાર થઈ તે કાર્યનો આરંભ કરવાનો નિર્ણય થયો છે.

જે અન્યો આજ સુધી છપાયા વિનાના તથા પૂર્વના કવિલેખકોએ લખેલા હોય અને જે તેઓની પ્રાચીનતા તથા યોગ્યતાને લીધે રક્ષણ કરવા યોગ્ય જણાશે તેવા અન્યો, પાનાં, ચોપડીઓ મૂલ્ય આપી લેવામાં આવશે.

તેવા અન્યો આદિ જેઓની પાસે હોય તેઓએ તે અન્યતું તથા તેના કર્તાનું નામ, તે લેખનું વર્ષ, તથા તેની સંખ્યા અને મૂલ્ય આદિ ઉપયોગી જ્ઞાન નીચે સહિ કરનાર પ્રતિ લખી મોકલવાં.

હત્તાહી તથા ઉદ્યોગી જનો—લેખકો શાળાના મહેતાશ્રીઓ ત્રિદાર્થીઓ આદિ જેઓ જેઓ એ કાર્યમાં સહાયમૂત થવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ, નીચે સહિ કરનારને પોતાની યોગ્યતાની વિગત સાથે જે જે કસરથી એ કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તે પણ વિગતથી લખી મોકલવું.

ગિરગામ. મુંબઈ. } મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
સં. ૧૯૬૨ વૈશાખ વદિ ૮ } કાર્તિક ગુજરાતી સભાના
તા. ૧૫ એ ૧૯૦૬. } માનકમંત્રી.

ઈનામ આપીને પુસ્તકો લખવાની જાહેર ખબર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હસ્તકનાં ટ્રસ્ટફંડો ખાતેથી ઇનામો આપીને નીચેનાં પુસ્તકો લખાવવાનાં છે.

સૌ. પાર્વતીકુંવર સ્મારક ફંડ ખાતેથી—

(૧) “માતાએ જાગૃતોને કેવા પ્રગરવું

અને કેવી રીતે ઘેર શિક્ષણ આપવું.”

(૨) “સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી.”

સૌ. કુંકુભાઈ સ્મારક ફંડ ખાતેથી—

} ઇનામ રૂ. ૧૦૦ કદ
“બુદ્ધિપ્રકાશ”નાં છા-
પેલાં ૫૫ ૬૦ થી ૭૫
} ઇનામ અને કદ ઉપર
પ્રમાણ.

- (૩) 'ફોરેન્સ નાઇટિંગેલને' જીવનચરિત્ર. } ધનામ રૂ. ૧૦૦ કદ
ઉપર પ્રમાણે.
- (૪) 'સીતા, દ્રૌપદી, તારા, દમયંતી અને સા- } ધનામ રૂ. ૧૦૦ કદ
વિત્રી એમના જીવનચરિત્રની સરખામણી } ઉપર પ્રમાણે.
અને તે ઉપરથી સ્ત્રીઓના કર્તવ્ય વિષે
લેવાનો બોધ."

- (૫) "લગ્ન, તેનો ઇતિહાસ, હાલની લગ્ન- } ધનામ રૂ. ૩૦૦ કદ
પદ્ધતિ અને તેમાં સુધારાની આવશ્યકતા." } "જી. પ્ર." નો છાપે.
લાં પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી ૨૫૦
(આ નિબંધમાં દુનિયાના જૂદા જૂદા દેશોની લગ્નપદ્ધતિઓની આ-
પણા દેશની પદ્ધતિ સાથે સરખામણી કરી વિવેચન કરવું.)

- (૬) "હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન } ધનામ રૂ. ૨૦૦ કદ
સ્ત્રી કવિઓનાં જીવન વૃતાન્ત." } "જી. પ્ર." નો છાપેલો
(તેમની કવિતાના દૃષ્ટાંત અને વિવેચન સાથે.) } પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી ૨૦૦
- (૭) મિલકૃત "સમજેકશન ઓફ વીમેન" } ધનામ રૂ. ૨૦૦
નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનું બાપાન્તર.

ઉપરનાં સાત પુસ્તકો સ્ત્રીલેખકોને લખવા સોંપવાનો વિચાર છે, માટે સુશિક્ષિત સત્કારીઓનું આ તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે, સ્ત્રીલેખકના અભાવે પુરુષલેખકને સોંપવામાં આવશે.

મેમ્બર હાઇ સુલેમાન શાહમહમદ લોધીઆ અન્યમાંથી

ફંડ ખાતેથી—

- (૧) મુસલમાનોએ પોતાની ચઢતીમાં કરેલો } ધનામ રૂ. ૫૦ કદ "જી
વિધાનો પ્રચાર. } પ્ર." નો પૃષ્ઠ લગભગ ૫૦
- (૨) મુસલમાનોની આગંલી અને હાલની } ધનામ અને કદ ઉપર
નીતિસંબંધી સ્થિતિની સરખામણી. } પ્રમાણે.
- (૩) સર સાલરજંગનું જીવનચરિત્ર. } ધનામ રૂ. ૫૦)
- (૪) સર હૈમદ ઝોહમદનું જીવનચરિત્ર. } ધનામ રૂ. ૫૦)
- ઉપરનાં પુસ્તકો મુસલમાન લેખકોને સોંપવાનો વિચાર છે. તેના અભા-
વીજ વાંચનાં લેખકને સોંપવામાં આવશે. ઉપરના પુસ્તકોમાંથી જે પુસ્તક
સોસાયટીને લખી આપવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે તા. ૧૫મી જુલાઈ
૧૯૦૬ સુધીમાં નીચે સહી કરનારને જણાવવું. તે સાથે જે પુસ્તક લખ

વાની ઇચ્છા હોય તેનાં પ્રકરણોની અનુક્રમણિકા તથા લખાણના નમુના માટે ગમે તે એક પ્રકરણનાં લખેલાં પાંચ ૭ ૫૪ મોડલનાં.

અમદાવાદ

લાલશંકર ઉમિયાશંકર,

તા. ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૦૬

ઓનરરી સેક્રેટરી, ગુજરાત વ.સોસાયટી-અમદાવાદ

સ્ત્રીઓ માટે ઇનામી ભાષણોની જાહેર ખબર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હસ્તકના સૌ. પાર્વતીકુંવર સ્મારક ઇંડ ખાતેથી સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ નીચે જણાવેલા વિષયો પર સ્ત્રીઓ પાસે અમદાવાદમાં ભાષણો કરાવવાનાં છે. માટે જે સત્તારીઓની ઇચ્છા ભાષણ કરવાની હોય તેમણે તા. ૧૫ મી જુલાઈ સન ૧૯૦૬ સુધીમાં નીચે સહી કરનારને પોતે કયા વિષય પર ભાષણ આપવા ખુશી છે તે જણાવવું,

ભાષણ કરવા માટે જેમને પસંદ કરવામાં આવશે તેમણે પ્રથમ ભાષણ લખીને આપવું પડશે; અને તે ઉપર સર્વ પ્રકારના હક સોસાયટીના રહેશે.

(૧) “ દુનિયાના સુધરેલા જુદા જુદા દેશોની સ્ત્રીઓની કેળવણી તથા સંસારસ્થિતિનો મુકાબલો ”—ઇનામ રૂ. ૫૦)

(૨) “ સ્ત્રીઓએ ઘરની બહાર પરોપકાર કરવાના પ્રકાશ અને રસ્તા ”— (આ ભાષણ હરીશમ્થી કરાવવાનું છે. હરીશમ્માં જેનું ભાષણ ઉત્તમ ઠરશે તેને પહેલું ઇનામ રૂ. ૮૦) નું મળશે. બીજું ઇનામ રૂ. ૨૫) નું અને ત્રીજું ઇનામ રૂ. ૨૦) નું .

(૩) સૃષ્ટિવિજ્ઞાન—(સાયન્સ)—ઇનામ રૂ. ૫૦) આ વિષય પર સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ મેજક લેન્ટર્ન વગેરે સાહિત્યની મદદ વડે સ્ત્રીઓની સભા મજા એવી પદ્ધતિથી ભાષણ કરવાનું છે. ભાષણ કર્તાને ભાષણ માટે એક કરતાં વધારે એકઠો કરવાની જરૂર જણાશે તો તેમ કરવાને હરકત નથી. સૃષ્ટિવિજ્ઞાનનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હશે તેવી સ્ત્રીને આ ભાષણ કરવાનું સોંપવામાં આવશે. તેવી લાયકાતવાળી સ્ત્રીના અભાવે તેવા પુરુષને સોંપવામાં આવશે.

અમદાવાદ

લાલશંકર ઉમિયાશંકર,

તા. ૨૬-૪-૧૯૦૬.

ઓનરરી સેક્રેટરી, ગુ વ. સોસાયટી-અમદાવાદ.

સ્ત્રીકેલવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે ગુજ- રાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ કરેલી નવીન યોજના સ્ત્રીશિક્ષણ પરીક્ષા.

(આ પરીક્ષા સને ૧૯૦૭ ના માર્ચ માસમાં લેવામાં આવશે.)

૧. નિશાળ છોડ્યા પછી સ્ત્રીઓને પોતાને અભ્યાસ વધારવાને ઉત્તેજન મળે, અને સ્ત્રી-ઉપયોગી જ્ઞાનની સ્ત્રીઓમાં વૃદ્ધિ થાય એ હેતુથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ સ્ત્રીશિક્ષણ પરીક્ષા લેવાની યોજના કરી છે.

૨. એ પરીક્ષા વરસમાં એક વખત વખતો વખત યોગ્ય લાગે તે માસમાં અમદાવાદમાં લેવામાં આવશે. મુકરર દિવસની જાહેરખબર યોગ્ય મુદત પહેલાં આપવામાં આવશે.

૩. પરીક્ષાનાં ધોરણ અને વિષય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી વખતો વખત દર્શાવશે.

૪. પરીક્ષાનાં હાલ એ ધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે:—

૧ લેન્ગ્વેજ ધોરણ.

૨ નીચું ધોરણ.

૫. જાને ધોરણમાં જાને પ્રશ્નપત્રો આપી ગુજરાતી ભાષામાં લેખી પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૬. ૧ લો પત્ર:—ભાષા સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિમાન, તથા મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૨ લો પત્ર:—મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૭. સને ૧૯૦૩ ની સાલ માટે નીચેનાં x પુસ્તકો મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે:—

૭૧માં ધોરણ માટે.

૧ લો પત્ર:—ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય વિધા. (ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ સાહ કૃત.)

x આ ધોરણ માટે કરેલાં પુસ્તકોની કિંમત નીચે પ્રમાણે છે; અને તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્પોન્સરમાં મળે છે:—

બીજો પત્ર:—૧ અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિત ઉપાય: (ડૉ. ધનજી-
ભાઈ હોરમસજી મહેતા કૃત.)

૨ છોકરાંઓની આરોગ્યતા. (સ. દોલતરામ કાશીરામ
પંડિત કૃત.)

પુસ્તકનું નામ.

કિંમત.

૧ ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય વિધા.

૦-૧૦-૦

૧ અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિત ઉપાય.

૧-૦-૦

૩ છોકરાંઓની આરોગ્યતા.

૦-૬-૦

૪ શિક્ષાવ્યવસ્થા.

૦-૧-૦

૫ આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા.

૦-૧૦-૦

અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ.

૦-૪-૦

૭ માંદાની માવજત.

૦-૨-૦

નીચા ધોરણ માટે.

૧ લો પત્ર:—૧ શિક્ષા વ્યવસ્થા. (ગુ. વ. સોસાઇટીએ છપાવેલી.)

૨ આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા. (ડૉ. ત્રિભોવનદાસ મો-
તીચંદ શાહ કૃત.)

૨ જો પત્ર:—૧ અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ. (ડૉ. નીલ-
કંઠરાય ડાહ્યાભાઈ છત્રપતિ કૃત.)

૨ માંદાની માવજત (ડૉ. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ છ-
ત્રપતિ કૃત)

૩ નીચા ધોરણ માટે.

૮. શાળાઓમાં શિખવતી સ્ત્રીશિક્ષક, ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શિ-
ક્ષક થવા માટે બાળુનારી સ્ત્રીઓ તથા શાળામાં નહિ જનારી કે નહિ ગ-
એલી હરકોઈ સ્ત્રીને આ પરીક્ષાઓમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

૯ નીચા ધોરણમાં પાસ થયા વગર ઊંચા ધોરણની પરીક્ષામાં દાખલ
કરવામાં આવશે નહિ.

અપવાદ:—યોગ્ય કારણસર આ નિયમને કોઈ અમુક વર્ષ લાગુ
ન પાડવા સોસાઇટી મુખ્યત્વાર છે.

૧૦ પરીક્ષાના દિવસ પહેલાં નિદાન ૧૫ દિવસ અગાઉ પરીક્ષા આ-
પવા આવનાર ઉમેદવારે નીચેની હકીકત તથા સર્ટીફિકેટ સોસાઇટીના
સેક્રેટરીને મોકલવાં:—

૧. પોતોનું નામ, આપનું નામ તથા (પંચજી હોય તો) પંચજીનું નામ.

૨. જાત.

૩. ઉંમર.

૪. કયા ગામથી પરીક્ષા આપવાનું છે.

૫. કયા ધોરણમાં પરીક્ષા આપવાની છે. (જોયાં ધોરણમાં આપવાની હોય તો) નીચું ધોરણ કઈ સાલમાં પાસ કર્યું છે.

૬. શાળા કયારે છોડી છે, અથવા કઈ સ્કૂલમાં શિક્ષક છે.

૭. અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યો છે કે નહિ, ને કર્યો છે તો કેટલો.

૮. ઉપરની માહિતી સાથે પોતાના બાપ કે વાલીનું સર્ટિફિકેટ એવી મતલબનું કે ઉગેદવાર શાળામાં જતી કે ગઈ નથી; તથા પરીક્ષા આપે તેમાં તેમની સંમતિ છે.

(બાપ કે વાલી ન હોય તો કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થનું સર્ટિફિકેટ મોકલવું ૧૧. પરીક્ષામાં પાસ થનાર સર્વેને સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવશે; તથા પાસ થયાના અનુક્રમ પ્રમાણે તેમનાં નામ—“શુદ્ધિપ્રકાશ”માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૧૨. અંગ્રેજી એવા ધોરણ ઉપરાંત અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય તેવી જે સ્ત્રીઓ હોયે નમરે પાસ થશે તેમને માટે નીચે પ્રમાણે ઇનામો હાવવામાં આવ્યાં છે:—

હિન્દી ધોરણ માટે.

૧ હું.	રૂ. ૩૦ નું.
૨ જી.	રૂ. ૨૫ નું.
૩ જી.	રૂ. ૨૦ નું.
૪ થી.	રૂ. ૧૫ નું.
૫ થી.	રૂ. ૧૦ નું.

૫

૧૦૦

નીચા ધોરણ માટે.

૧ હું.	રૂ. ૨૫ નું.
૨ જી.	રૂ. ૨૦ નું.
૩ થી ૬ સુધી દરેક	રૂ. ૧૫ નું.
૭ થી ૧૨ સુધી દરેક	રૂ. ૧૦ નું.
૧૩ થી ૧૮ સુધી દરેક	રૂ. ૫ નું.

૧૮

૨૦૦

૧૪. પરીક્ષા વખતે પરીક્ષા લેવાના દોડમાં જનતાં મુખી ફક્ત ઓન્ન રહેશે, પુરુષો હાજર રહેશે નહિ.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર.

આનંદરી એકેડમી, ૭૦ ૫૦ સોસાઈટી—અમદાવાદ.

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી બુક.

હાલ ચાલતાં નવાં ધોરણોનાં કેમ પ્રમાણે કિન્હર ગાર્દન પદ-
તિએ આ કોપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૬ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકો એ છ
નંબરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં આવર્યકારક સુધારો જોવા-
માં આવશે.

તમે એક વખત વાંચી જોશો એટલે હાલની ચાલતી કોપીઓમાં
કમી કોપીબુક શ્રેષ્ઠ છે તે સમજાશે.

કાગળો ઉચા ફુલ્સકેપ, પૂરું મજબૂત, બાળકોને માટે નીતિવાન
શીખામણો, એ તો આજ કોપીબુકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેક્ટર ૩૦૦ ટકા કમીચન આ-
પવામાં આવશે. સમગ્રજન સુરત, જી. સે. કરસનદાસ નારણદાસ, મુંબાઈ,
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, વલસાડ, જી. સે. નરોરામ ઉમીયાચંદર,
ભરૂચ, ગાંધીદાસ પ્રેસ-તથા કે. એલ. ની કંપની, વઢવાણમાં જી. સે.
જેમ્સ તથાકથી. રાજકોટ લખગીચંદ ઉત્તમચંદ. જામનગર હેમરાજ
નંદવજ. નડીઆદ હોટાલાલ ત્રિકમદાસ.

આ કોપીબુકોનાં મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોરીયા રોડ
ઉપર ચીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની છે. માટે, જો સંગ્રહી રાવે-વેચ
અવધાર તેમના તરફ કરવો. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ, મુખ્ય એજન્ટ.

દેશીનામું.

મલાકાની નિશાળોમાં દેશી બુક છે. રચના કેવળ લાભ કરતાં. મહેનત
અને પ્રવેશકના ધણ પ્રશ્ન, તેના ખુલાસાસહ મધ્યમાં છે. કિ. ૦-૪-૦ પા.
૦-૬ કિ. ૨૫ ટકા પેકીંગ લેનારને શીર એજન્ટ-અમદાવાદમાં ગીગનલાલ
ચુ. ની કંપની. સુરતમાં કરસનદાસ નારણદાસ, મુંબાઈમાં જી. સે. ત્રિ-
પાઠીની કં. રાજકોટમાં જાહેર મેથલ. વઢવાણમાં જેમ્સ તથાકથી.
છગનલાલ લલુભાઈ શાહ-દેશીનામાવાળા-વડોદરા.

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ ખનવાવેલી

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી બુકો.

દરેકની કીમત રૂ ૦-૧-૯

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે ૨૫ નકલ સુધી મંગાવનારને સૈકરે ૩૦ ટકા કમિશન મળશે. પણ રહેવેલું તુર, પેકીંગ તથા પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વ ખર્ચ ખરીદનારને માયે.

(૨) રોકડે રૂપીએ દેશાવરથી મંગાવનારા માસ્તરો તથા બુકસેલરો જેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સૈકડે ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

જ્યાંય સામંતી રકમની એકી વેળે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર બિલ્ડારથી નીચે સહી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો.

આ કોપી બુકો બહુજ સુંદર છાપાથી તદ્દન નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતાં જગ સારી તેમજ સસ્તી છે. મેંમાની જોવાથી ખાતી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નંગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિક. મુંબઈ

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય બી. એ. કૃત પુસ્તકો.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૧ ભા. બાળવર્ગ. ૦-૧-૬.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૨ ભા. પહેલું થા. ૦-૨-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૩ ભા. બીજું થા. ૦-૩-૦.

ગણિતશ્રેણી ભાગ ૪ થા. ત્રીજું થા. ૦-૪-૦.

બીજા ભાગ તૈયાર થાય છે. નવાં ધોરણોને અનુસરી

રીતોનાં કારણે તથા બુદ્ધિ કેળવે તેવા દાખલા સાથે.

ફિઝરગાર્ટનશ્રેણી ભાગ ૧ ભા. ૧લી-૨ જી બક્ષીસ, કનિતા સાથે. ૦-૧-

સદર ભાગ ૨ ભા. ૩ જી-૪ થી બક્ષીસ, ૨૫૪ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-

સદર ભાગ ૩ ભા. ૫ થી ૬ થી બક્ષીસ, ૨૧૬ આકૃતિ સાથે. ૦-૪-

વાક્યપૃથકકૃતિ ૦-૪-૦. વાક્ય પૃથકકૃતિના નકલો ૦-૧-૦. બ્યાકરબુનો નામે

૦-૧-૦. પદાર્થપાઠ ભાગ ૧ ભા. ૨ ભા. ૩ ભા. ૦-૫-૦, ૦-૬-૦, ૦-૬-૦

૧૦ થી ૫૦ સુધી ૧૫ ટકાને તેથી વધારે નકલ ઉપર ૨૦ ટકા કમીશન. પોસ્ટેજ

મળવાનું છે. -શ્રીમનલાલ, સુનીલાલ એન્ડકો. અમદાવાદ આરોડીઆ

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડકો. મુંબઈ. દાલબાદીસો

ક્રિડરગાર્દન પુસ્તક મોટું-૫,૪૦૦. બંધી આકૃતિ. તા. ૩૧-૫-૧૯૦૬
મુદ્રીમાં. યનાર શિક્ષક ગાદકને રૂ. ૨. બીજાને રૂ. ૨-૮. પાછળથી રૂ. ૩.
દાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય. બી. એ. આ. કે-૪-૨-૨-૨-અમદાવાદ.

વાર્તારૂપ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા. રમણભાઈ મહીપતરામ. બી. એ. એલ. એલ. બી. એડી. ૦-૨-૦
આ પુસ્તક ગહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબ બહાદુર પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સન
૧૯૦૫-૬ થી નિશાળોમાં ટેકસ્ટબુક તરીકે ચલાવવાને મંજુર કર્યું છે.
ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની. આસ્ટોડીયારોડ. અમદાવાદ.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડથી મળશે.
નિશાળોમાં ચલાવવાને ટેકસ્ટ-બુક તરીકે મંજુર કરેલાં તથા બીજાં.
કલાપતનુ પુસ્તક (રા. પઠવાકૃત) ૦-૮-૦ વ્યુત્પત્તિ પ્રકાશ. ૦-૨-૬
અંકગણિતનાં મૂળતાલો બા. ૧ લો ૦-૬-૦ દેશી હિસાબ ભાગ ૨ જે. ૦-૧-૯
ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ. ૦-૭-૬ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. ૦-૦-૯
ભૂતળ (રા. બા. હ. કૃત). ૦-૫-૦ નવું ગુજરાતી બાપાનું વ્યાકરણ. ૦-૧-૬
દેશીનામું (હ. લ. શાહકૃત). ૦-૪-૦ દે. નામાની પદ્ધતિ (પ્રે. ક. કૃત). ૦-૩-૬
રા. રમણભાઈ કૃત ગુ. ઈ. વાર્તા. ૦-૨-૦ મોટા અંકગણિતની સમજુતી. ૦-૮-૦

નાનજીઆણી કૃત ગુ. ઈ. વાર્તા. ૦-૭-૦ ખાનાવાળી ડો. છુક. નં. ૧ લો. ૦-૦-૬
રા. રમણભાઈ કૃત વાક્યપ્રયકૃતિ ૦-૨-૦ એન/ન નં. ૨, ૩, ૬ રેકને. ૦-૧-૦
દે. હિ. નાં મૂળતાલો બા. ૧-૨-૩-૪, ૬૨ ૦-૧-૬ ચિત્ર. ક્રેં. છુ. નં. ૧-૫, ૬૨. ૦-૦-૯

ક્રિડરગાર્દનની જાણી ૧-૨-૩-૪-૫-૬ પણ મળે છે. બાકીની તૈયાર થાય છે.
૩. પેન્સિલો, રખર, રેટ્ટનરીવગેરે યાજોપયોગી માલ દાદાયતે મળશે.
૪. હાથર સિવાયનો કોઈ પણ માલ, અથવા પુસ્તકો ૧ ટકા હકસાધથી
મોકલોયું. પેકિંગ તથા રેલવેવિગેરેનો ખર્ચ લેનારને ચિર છે.

પાંચે ધો- { બાળવર્ગ તથા પહેલું ધોરણ } ૦-૪-૦
રણના- { બીજું ધોરણ..... } ૦-૨-૬ લે. મોટું
પદાંબ પાઠ. { ત્રીજું ધોરણ..... } ૦-૩-૬ મંજુર
{ ચોથું ધોરણ..... } ૦-૪-૦ થયેલા.

કર્તા. લી. હ. પ્રટેલ. મા. આસિઠ માસતર પ્રા. રેડલ. અમદાવાદ.
આસ્ટોડીયા શેઠ હાથર રૂ. ૩. ચીમનલાલ-ચુનીલાલ એન્ડ કું.
અમદાવાદ. — કોબેજ વગેરેનાં વેપારી.

ડ્રોઈંગ-મેમરી. ડ્રોઈંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ ૩૧ ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ ગ્રેડ ૩૧ ૦-૬-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને ગઢેતાળઓ માટે રજા થી વધારે નહેલ મંગાવનારને સેક્ટરે ૨૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.

કર્તી-ઉચ્ચાન ખચલ અને મહેતાબતસિંહ માતીભાઈ, કાર્મિયાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

ભરૂચ છલ્લાના મહેતાળઓને વિનંતી જે અમોએ ગરૂચ ક્તોષોર હરવાખપર સાલોપયોગી પુસ્તકોને સામાનની દુકાન ઉઘાડી છે. ભાવ ક્રીધાયત્ કમીશનમાં વધારો. પ્રસંગ પાડી ખાત્રી કરો-ખુ-સે-જ્ઞાનલાલ છગનલાલ હર

પુસ્તકો વેચનારની મુખ્ય બે ઓફીસો.

શિક્ષકોને વિનંતી જે નવા ધોરણ મુજબની નવી ટેક્સ્ટ બુકો, કન્યા તથા લાઈબ્રેરીમાં ભેઘતી બુકસો. કિન્ડરગાર્ટન તથા ડ્રોઈંગ બુકસો, ડ્રોઈંગનો સામાન, મોટા રંગીન નકશા અને કાપી બુકસો વિગેરે ભેઘએ તે અમારી પાસેથી મંગાવશો. શિક્ષકોના ચોરડરપર પુરતું લક્ષ ઇ, મુચન મુજબ કામ કરી, સતોષ ઉપજાવી, જાથુના આદક કરવા માંગીએ હોએ ટેક્સ્ટ તથા કન્યાબુકસો લાટમધ ખરીદી પુષ્કળ કમિશન આપવ માંગ્યું છે. આનાની ટીકીટ બીડી "સુચીપત્ર" મુદ્રત મંગાવી શો.

ધિટિયર-(મ. દા. આડતીઆ હુત) આદિતિ ૨ છ. ધણા શિક્ષકોએ આ પુસ્તક ખરીદી ઈંગ્રેજ શાપાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. આ કરણના નિયમે કમવાર ગોઈવેલા હોવાથી વગર કંટાળે આનંદથી જટ શીખાય છે. મારે ઈંગ્રેજ શીખનારે તુરત મંગાવી લેવી. શીલકમાં જુજ પ્રતે રહી છે. કિ. રૂ. ૧-૪-૦. શિક્ષક મારે રૂ. ૧) પો. નુદે.

મુંખાઇ-કાલખાદેવી રોડ.) માતીલાલ મગનલાલ શાહ એન્ડ અમ વાદ-રીચીરોડ.) (સન્સ) તમામ જાતનાં પુસ્તકોવેચનાર

વડોદરા અને કાઠી. એજન્ડરીમાં ઈ. તથા લાય. મારે મંજુર યજેલ. નવાં ધોરણ પ્રમાણે શિષ્ય-શિક્ષક કબાયને અતિ ઉપયોગી વ્યુત્પત્તિસાર લા. ૧લો કિ. ૦-૬-૦૬. વીચ ટકા. વપચન્દ બહેચર પ્રવેચક માસ્તર, જુતાગઢ.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો-૨લો, પેરટાલોટશી અને કખલનાં જુવન સહિત પદ્ધતી ત્રણ બક્ષિસો બેસો. કવિતા, વાત્તા અને ૧૬૨ ચિત્રો સાથે. કિ. ૩.૦૦. કર્તી ઉચ્ચાન બી. તથા મહેતાબસિંહ એમ. ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

પુસ્તકો સેલર બેચર મેધલ, પુરા બજાર, રાજકોટ.

સરકારે ધનામ માટે તથા લાકષ્મીનીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો. કૌતકભાગા રા. ૦-૧૨-૦, ઇસપ નીતિ રા. ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ સંગ્રહ રા. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ થી રા. ૦-૮-૦.

માસ્તર હસમાન બી. તથા મહોબતસિંહ મો. ના બનાવેલા ગ્રોઇંગ સંહિત ધોરણવાર પદ્ય પાઠો બાળવર્ગ રા. ૦-૧-૦, ધો. ૧ થી રા. ૦-૧-૬, ધો. ૨ થી રા. ૦-૨-૦, ધો. ૩ થી રા. ૦-૨-૬, ધો. ૪ થી રા. ૦-૪-૦, અને ધો. ૫ થી રા. ૦-૪-૦; મેમરી ગ્રોઇંગ ફર્ટ એડ આ-વૃત્તિ ૩ થી રા. ૦-૪-૦, સેકન્ડ એડ રા. ૦-૬-૦, સાફ ગ્રોઇંગ ધો. ૬ થી ૭ માં અને પ્રવેશક દલાસ માટે રા. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના અમે સોલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ગ્રોઇંગમાં ૨૦ ટકા.

આ ઉપરાંત સૂક્ષ્મ ચાલતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત પુકો, પુરાણ કૃત અને આદરણ કૃત કોપી પુકો, લોગમન્સ ગ્રોઇંગ પુકો, અમારી દેખરેખ નીચે બનતી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીસ બહિસો, બારોટ અને ચાહ કૃત તમામ પુસ્તકો સારા કમિશનથી અને શીશુવેર, સેટરકવેર તથા ગ્રોઇંગનો સામાન કિશોર બાવે મળશે.

સુચના.

આ પત્ર સંબંધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું, નોટપેક કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ એપખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાંદું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચ મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ ણીજા શુદ્ધિથી કેળવણી તથા નિઃશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ ચેતવ્ય અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનારે રૂપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને સી બાબતના પૈસા છે તે એપખે અક્ષરે લખવું. તે વિનાં ભૂલ થવાનો સંભાવ છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અઘો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય ગીછ ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ એકતો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; પદરતા ખર્ચે તેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા સિક્કો તથા રકોલરોને ટપાસખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અચાપતને એમાં સમાસ થશે નહિ.

 હવેથી જાહેરખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થયો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના લાવ.

૩.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછીના અગીઆર માસ લગી રૂ મળે.
૪.	...	...
૫.	...	...
૬.	...	...
૭.	...	...
૮.	...	...
૯.	...	...
૧૦.	...	...
૧૧.	...	...
૧૨.	...	...
૧૩.	...	...
૧૪.	...	...
૧૫.	...	...
૧૬.	...	...
૧૭.	...	...
૧૮.	...	...
૧૯.	...	...
૨૦.	...	...
૨૧.	...	...
૨૨.	...	...
૨૩.	...	...
૨૪.	...	...
૨૫.	...	...
૨૬.	...	...
૨૭.	...	...
૨૮.	...	...
૨૯.	...	...
૩૦.	...	...
૩૧.	...	...
૩૨.	...	...
૩૩.	...	...
૩૪.	...	...
૩૫.	...	...
૩૬.	...	...
૩૭.	...	...
૩૮.	...	...
૩૯.	...	...
૪૦.	...	...
૪૧.	...	...
૪૨.	...	...
૪૩.	...	...
૪૪.	...	...
૪૫.	...	...
૪૬.	...	...
૪૭.	...	...
૪૮.	...	...
૪૯.	...	...
૫૦.	...	...
૫૧.	...	...
૫૨.	...	...
૫૩.	...	...
૫૪.	...	...
૫૫.	...	...
૫૬.	...	...
૫૭.	...	...
૫૮.	...	...
૫૯.	...	...
૬૦.	...	...
૬૧.	...	...
૬૨.	...	...
૬૩.	...	...
૬૪.	...	...
૬૫.	...	...
૬૬.	...	...
૬૭.	...	...
૬૮.	...	...
૬૯.	...	...
૭૦.	...	...
૭૧.	...	...
૭૨.	...	...
૭૩.	...	...
૭૪.	...	...
૭૫.	...	...
૭૬.	...	...
૭૭.	...	...
૭૮.	...	...
૭૯.	...	...
૮૦.	...	...
૮૧.	...	...
૮૨.	...	...
૮૩.	...	...
૮૪.	...	...
૮૫.	...	...
૮૬.	...	...
૮૭.	...	...
૮૮.	...	...
૮૯.	...	...
૯૦.	...	...
૯૧.	...	...
૯૨.	...	...
૯૩.	...	...
૯૪.	...	...
૯૫.	...	...
૯૬.	...	...
૯૭.	...	...
૯૮.	...	...
૯૯.	...	...
૧૦૦.	...	...

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુકમિત વર્તુલવામાં આવશે નહિ.

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની બુક નકશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MEHTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHA.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 5.

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુ

રચનાર

વિઠ્ઠલ રામરામ દલાલ.

કિંમત. રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાંદેવીરોડ. મુંબાઈ

સરસ્વતી પુસ્તકાલય તથા ધી ગુજરાત સ્ટેશનરી એન્ડ મિસેલેનિયસ કંપની લિમિટેડ-માલીક તથા એજન્ટ- પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રિવેદી રીચીરોડ-અમદાવાદ.

નીચેની મુખ્ય ઇલાકાતી સર્વ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વપરાતી અને માન્ય પામેલી, સરકારે મંજૂર કરેલી, ટેકસ્ટ બુકો તથા શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગ માટે, તેમજ લાયબ્રેરી ધનામ વગેરે માટે મંજૂર ચએલી-તથા ખીજી શાળાઓમાંથી ચોપડીઓના અમે સોલ એજન્ટ છીએ તથા અમે સૌથી હિસાબત માટે આપી શકીશું.

લિખ્યકરણ (ભા. ૧ થી ૩) અગીધર આખા પુસ્તક જવાબ સહિત લેખા (ભા. ૧ થી ૫) કૃત. તથા છુટા ભાગ. અંગ્રજી, રા. બા. લોકશંકર કૃત. સરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ-રા. રા. વિકુલદાસ કૃત. ગુજરાતનો વાર્તાક્રમ ઇતિહાસ-(ગિ. બારોડ તથા શાહ કૃત.) ભૂતળ-રા. બા. દરગોવિંદદાસ કૃત.

સંખ્યા પ્રવેશ-અગીધર કૃત; બાલ સ્વભાવ-ગિ. વૈષ્ણવ કૃત.

પદાર્થપાઠ.	બાળવર્ગ તથા પહેલું થો. ૦-૩-૬	સચિત્ર
	બીજું તથા ત્રીજું ૦-૪-૦	
	ગિ. જી. મ. વૈષ્ણવ (બી. થો. ૧) તથા પાંચમું ૦-૪-૦	
	એ. બી. એસ. સી. ટ્રેનિંગ ચર્ચા ઉપરનાં ચોરસ ૦-૩-૦	
	કોલેજના પદાર્થપાઠના આખું પુસ્તક ૦-૧૨-૦	

જ્ઞાન પ્રદીપ-નવીન પદાર્થપાઠ તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી હકીકતનો સંગ્રહ. ૦-૧૨-૦

એ. ઉપરાંત શાળાઓમાં તમામ પુસ્તકો દરેક જાતના કાગળો પેન્સિલો, ડ્રોઇંગબુકો, વગેરે તમામ સામાન અમે સજા સારા કમિશનમાં આપીશું. એક વાર કામ પાડી જુઓ.

શાખાનાં અનેક પુસ્તકો રચાયાં છે. કોઈ બીજા વિષય કરતાં એ વિષયનું પુસ્તકો બહુ વધારે છે. જેમ-જેમ માણસ એ વિષયનાં વધારે વધારે પુસ્તકો વાંચે છે તેમ તેમ વિષય કેવો વિસ્તીર્ણ છે અને હજી પોતે કેવે અજાની છે તે કેટલું બંધું વાંચવાનું રહ્યું છે તે તેને સમજાતું જાય છે આ મુશ્કેલી પ્રાથમિક શાળાનાં તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયના ઇતિહાસના સર્વ શિક્ષકોને નડે છે. સહ વિષે સંશય અને ધણી હકીકતોનું તકરારી સ્વરૂપ એ બીજી એ સામાન્ય મુશ્કેલીઓ છે; પણ એ પહેલી મુશ્કેલી જેવી ભારે નથી. શિક્ષકે પ્રમાણભૂત પુસ્તકો વાંચવાં અને પ્રામાણિકપણે અને નિષ્પક્ષપાતથી પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવો. પ્રાથમિક શાળામાં ખાસ મુશ્કેલી છે. જાણકો નાની ઉંમરે શાળા છોડી જતાં રહે છે; તેટલાં માટે શિક્ષણ ઉપલબ્ધિ યવાનો સંભવ છે. ઘણાં છોકરાં યૌદ્ધ વરસની ઉંમરે નિરાશ છોડે છે તે ધંધે વળગે છે. ઘણું વિગતવાર ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપવાથી તેમને એ વિષય કંટાળાભરેલો ચર્ચ પડે છે. તેમજ વિષય પર પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય એવું ઉપલબ્ધિ શિક્ષણ આપવાથી તે નિષ્ફળ જાય છે. બીજા પ્રકારની—વિચિત્ર મુશ્કેલી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને નડે છે. પ્રમાણભૂત મૂળ પુસ્તકો ક્યાં છે તેનું તેને જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન હોય તો વાંચવાનો અવકાશ નથી. આવી સ્થિતિમાં શિક્ષકનો ધર્મ એ છે કે તેણે જે પુસ્તકોને વિદ્વાનોએ ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે સ્વીકારેલાં હોય છે એવાં પુસ્તકોને આધારે વૃત્તાન્તો શિખવવા. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે આંદા જ્ઞાનવાળો શિક્ષકજી ખરાબ પાઠ આપે છે એમ નથી. વધારે જ્ઞાનવાળો શિક્ષક પણ કેટલીક વાર ખરાબ પાઠ આપે છે. શું અગત્યનું છે ને શું અગત્યનું નથી તે જાણવા વગર એવા શિક્ષકો મરજીમાં આવે તેમ છોકરાંને હકીકતો શિખવે છે. છોકરાં પણ શું અગત્યનું છે ને શું નથી તે સમજતાં નથી. આથી શિક્ષણ નિષ્ફળ જાય છે.

ઇતિહાસ શીખવાથી થતા લાભ:—ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે શહેરી તરીકે આપણાં હક અને ફરજ સગળાએ છીએ, આપણી પ્રજા અન્ય પ્રજાથી કેવી રીતે જુદી પડે છે તે જાણીએ છીએ, મહાન પુરુષોનાં સારાં અને નકારાત્મક દૃષ્ટાન્તો જોઈ આપણી હંદગી સન્માર્ગે દોરવીએ છીએ અને અસન્માર્ગથી નિવૃત્ત કરીએ

છીએ. જે સરણિએ તેઓ ચાલ્યા હોય તે તેમને લાભ થયો હોય તે સરણિએ આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ અને જે સરણિએ જવાથી તેમને અનિષ્ટ પરિણામો નીપજ્યાં હોય તેમાંથી આપણે નિવૃત્ત થઈએ છીએ. આ વિષયના અભ્યાસથી આપણે શિષ્યને ધ્યાન દઈ વિચારપૂર્વક મનમાં વાંચતાં શિખવીએ છીએ અને એ એક શિક્ષણનો મહાન ઉદ્દેશ છે; કેમકે જ્ઞાન આપવા કરતાં જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ સર્વ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ભૂતકાળના જ્ઞાન વગર વર્તમાન કાળના વૃત્તાન્તો સમજી શકાય નહિ. ‘ ઇતિહાસના થોડા પણ જ્ઞાન વગર કોઈ માણસને રાજ્યતંત્રની જાણતમાં રસ પડશે નહિ અને ઘણા જ્ઞાન વગર તે વિષે ડહોં અને ગંભીર વિચાર જાંધી શકે નહિ ’ ‘ સ્વતંત્ર રાજ્યમાં દરેક શહેરીને જાહેર કામમાં ફરતું પણ હિત રહેલું છે, તેથી મોટા જનારો અને હિત-અહિતનાં કામોનો તેણે અભ્યાસ કરવો એ તેના સ્વાભિમાનને માટે તેમજ જાહેર હિત માટે જરૂરું છે, એવા અભ્યાસથી તે પોતાની ફરજ જાણવવા યોગ્ય થશે. જાહેર કામમાં મોટા ભાગ લેનારો કે તે પર અસર કરવાનો તેને પ્રસંગ ન આવે, તોપણ તેમાં તેને રસ પડે અને પોતાના સમયના ઇતિહાસના પ્રવાહને જુદિપૂર્વક અનુસરી શકે તેને માટે ઇતિહાસનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. ’ ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણને બિચ્ચનું જીવન દોરવવાને પુષ્કળ બોધ અને સૂચના મળે છે. સામાન્ય રીતે કાર્યનું પરિણામ થયા પછી આપણામાં ડહાપણ આવે છે; પણ ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણામાં પરિણામ આવતા પહેલાં ડહાપણ આવે છે. વળી પુસ્તકો પર પ્રેમ અને વાચન પર અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઇતિહાસથી કોઈ વિષય પ્રજળ નથી. જાણકો નિશાળ છોડે તે સમયે જો તેમને એ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય તો તેમનો નિશાળનો વખત બહુધા નિર્ચક ગયો સમજવો. પણ તેમને પુસ્તકો પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હશે અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે તેઓ શીખ્યા હશે તો તેમનું શિક્ષણ ફળીભૂત થયું સમજવું.

ઇતિહાસના અભ્યાસથી વિચારશક્તિ અને વિવેકશક્તિ કેળવાય છે. છેક જાણક છોકરાં પણ સાધારણ કાર્યકારણભાવ સમજી શકે છે, જેમ જેમ ઉંમરે વધતી જાય છે તેમ તેમ ફરનાં સૂક્ષ્મ કાર્યકારણભાવ પણ

કહેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. શિષ્યને હકીકત જાણવાની અને તેવી ઈતેજરી હોય તોપણ તે હકીકત સારી બાબામાં વર્ણવાતી તેને ધણી પસંદ પડે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે શિક્ષકે જ્ઞાતાન્તો આકર્ષક અને સુંદર બાબામાં મૂકવા ધણા જરૂરના છે. આઠ નવ વર્ષનાં બાળકો ઇતિહાસનું જ્ઞાન શિક્ષકના વ્યાખ્યાનથીજ મેળવે છે તે વિષયની અભિરુચિ કે કંટાળાનાં બીજ તેજ સમયે રોપાય છે; માટે શિક્ષકે રસ ઉત્પન્ન થાય એમ વ્યાખ્યાન કરવાની ટેવ કેળવવી જોઈએ. વાર્તા કહેવાની કળા તેણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

જ્ઞાન, વિવેકશક્તિ અને વાર્તા કહેવાની ચતુરાઈ ઉપરાંત શિક્ષકમાં સાઈ બિશ્વ ગાની લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. તેને વારંવાર નિરાશા ઉત્પન્ન થશે. છોકરાં હકીકતો વારંવાર બૂલી જશે કે બીધી સમજશે. પણ તેના પાઠમાં છોકરાંને કેવો રસ પડે છે અને ધણાં છોકરાં તેના શિક્ષણની કેવી કદર કરે છે તે જાણવાથી તેને ધણીવાર ઉત્તેજન મળશે.

સાલ—ઇતિહાસના શિક્ષણમાં સાલ શિખવવી કે નહિ, તે કેટલી શિખવવી તે વિષે વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશનની 'સચના'માં એ વિષે ત્રણ મુદ્દા આપ્યા છે:—(૧) બાળકને વખતનો વિચાર ગ્રહણ કરવો અધરો પડે-છે; (૨) સાલની પુનરુક્તિથી શુદ્ધિ કેળવાતી નથી; અને (૩) માત્ર ધણી અગત્યનીજ સાલ મેંએ કરવી જોઈએ. પહેલો મુદ્દો ખરો છે. તેને માટે આપણે બાળકને ગદ્ય કરવી જોઈએ. બીજો મુદ્દો ખરો નથી; કેમકે પુનરુક્તિથી સંસ્કાર દૃઢ થઈ રમણશક્તિને સહાયતા મળે છે, પરંતુ તેથી કંટાળો ઉત્પન્ન થાય એમ ન જોઈએ. ત્રીજો મુદ્દો ખરો છે; પણ કઈ સાલો શિખવવી તેને માટે શિક્ષકે વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જમ ભૂગોળમાં કેટલીક વખત નાની નદી અને નાનાં શહેરો મોટી નદી અને મોટાં શહેરો કરતાં વધારે ઉપયોગી હોય છે, તેમ ઇતિહાસમાં કેટલીક સાલો દેખીતી અનુપયોગી હોય તોપણ બહુ ઉપયોગી હોય છે.

પણ હાલના સમયમાં સાલ ન શિખવવી એમ શિક્ષકને ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી. હાલ તો એથી ઉલટો ઉપદેશ કરવાની જરૂર જણાય છે, એક શિષ્યશિક્ષકે મને વાતમાં કહ્યું કે, 'અમે ઇતિહાસ શીખીએ

છીએ—ખરે ઇતિહાસ જેમાં સાલ નથી શિખવાતી તે. 'ખરે' અહરે ખંગડેલો જેઈ તેણે સુધારીને કહ્યું, 'હા, માત્ર થોડીજ સાલ શિખવાંય છે.' પણ હાલમાં આપણે ઘણી વાર એવું સાંભળીએ છીએ કે જૂનોજમાં વસતી, પેદાશ વગેરેની સંખ્યાની જરૂર નથી, ઇતિહાસમાં સાલનું કામ નથી ને અંકગણિતમાં દાખલો ખરો છે કે ખોટો છે તે કંઈ અંગતનું નથી. આ વિચારે માત્ર પૂર્વના શૂલભરેલા વિચારથી પ્રતિકૂળ છે; પરંતુ એને પણ મર્યાદામાં રાખવાની જરૂર છે.

સાલથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ કંટાળાભરેલું થાય એ ખરો બપ છે. વળી કાલાનુક્રમણીને આધારે વૃત્તાન્તોનો સંગ્રહ કરાવવો એ કંઈ ઇતિહાસનું તત્ત્વ નથી. એક શિષ્ય એમ કહેતો કે કર્ત્તિસના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં લખેલી બધી સાલ મને આવડે છે. તેને પૂછ્યું કે (પોતાની સત્તાના પ્રદેશમાં) ફરેતા ન્યાયાધીશોએ કંઈ સાલમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું, આનો તેણે સંસ્ત જવાબ દીધો; પરંતુ 'ફરેતા ન્યાયાધીશો' એટલે શું એમ પૂછ્યું તેનો જવાબ તેનાથી દેવાયો નહિ. મિ. ગ્રોસ્કર બ્રાઉનિંગ આવીજ એકે પાત વર્ણવે છે. ઇટનમાં એક શિષ્યે મને અમુક સાલ કહી તેને મેં પૂછ્યું કે એ સાલ ખી. સી. (ઈ. સ. પૂર્વ) કે એ. ડી. (ઈસવી સનની). તે શિષ્ય ગભરાયો ને તેણે જવાબ દીધો કે એ 'ખી. ડી.' (જેનો અર્થજ થતો નથી). આવા શિક્ષણમાં સાલનું શિક્ષણ શુષ્ક અને નિરર્થક નીવડે છે.

પણ સાલ વગર ઇતિહાસનું શિક્ષણ અસંભવિત છે. બાળકો પણ થોડી સાલ યાદ રાખતાં કંટાળતાં નથી. તેમને પણ પોતાનું જ્ઞાન ચોક્કસને નિશ્ચિત કરવું ગમે છે. આ જ્ઞાન જો ખાલ્લાવર્યામાં નહિ મળે, તો પછી મળી શકશેજ નહિ. સાલને ઇતિહાસની એક આંખ કહે છે અને એ કહેવું વાજપી છે. વળી ઇતિહાસમાં સાલ તે ગણિતમાં આંકના કોઠા જેવી છે એમ પણ કેટલાક કહે છે. જો કે આ ઉપમાં સર જોશુઆ દ્રિયના મત પ્રમાણે ગોચ્ય નથી; તોપણ એટલું તો ખરુંજ છે કે ઇતિહાસના શિક્ષણમાં સાલ શિખવવામાં થોડો વખત કાઢવો અયોગ્ય નથી ઇતિહાસમાં ઘણી બાજતો યાદ રાખવાની છે એમ અમે અગાઉ કહ્યું છે અને એમાં સાલ ઘણો અગત્યનો ભાગ છે.

પણ શિક્ષકે એ સમજવું જોઈએ કે ઘણા બધાને આટલું અમુક વ.

વર્ષ યોગ્ય સાલ નથી. તે બનાવો. કંઈ તેજ વર્ષમાં પૂરા બન્યા હોતા નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં ક્યુડલ (જમીનને લગતો) ધારો ક્યારે સ્થપાયો, પ્રધાનમંડળની સંસ્થા ક્યારે થઈ, વગેરે બાબતોમાં અમુક વર્ષજ યોગ્ય નથી. બાળકની વયને અનુસરીને સાલ શિખવવી. પરદેશના ઇતિહાસના વૃત્તાન્તો આપણા દેશના તેજ સમયના વૃત્તાન્તો સાથે જોડવાથી સ્મરણ રાખવા સહેલા પડે છે. ઉપસંહારરૂપે એટલું કહેવું જાસ છે કે આપણે સાલ શિખવવી જોઈએ અને તે આગલની છે એમ છોકરાંના મનમાં ઠસાવવું જોઈએ. પણ સાલ યાદ રાખવામાંજ ઇતિહાસનું શિક્ષણ સમાયલું છે એમ શિષ્યવર્ગના મનમાં આવવું ન જોઈએ; તેમજ કંટાળો ઉત્પન્ન થાય એટલે દરજ્જે સાલ યાદ રખાવવી નહિ.

ભૂગોળનો સંબંધ—એમ સાલ ઇતિહાસની એક આંખ છે તેમ ભૂગોળ એની બીજી આંખ છે. હાલના સમયમાં નક્કસ વગર કોઈ ઇતિહાસ શિખવવું નથી; તેમજ થોડાજ ઇતિહાસનાં પુસ્તકો નક્કસ વગરનાં હોય છે. દરેક કૃત્ય બનવાને કંઈ સ્થળ હોવું જોઈએ ને તે ભૂગોળથી માલમ પડે છે. ભૂગોળના અભ્યાસથી ધણીવાર બનાવો અમુક રીતે બન્યા તેવું કારણ સમજાય છે. એવિશામ શહેર અને તેની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીએ તો એવિશામનું યુદ્ધ જરોખર સમજી શકીએ. ઇ. સ. ૧૬૪૩ માં ૧ લા આર્ક્સની હાર શી રીતે થઈ તે સમજવા માટે આપણે રાંજપૂરી સૈન્ય આરંભમાં જે સ્થળે હતું તેની સ્થિતિ, તેમજ આગળ વધવાંતી મુશીબતો અને એકત્ર થવામાં જે અડચણો નડી તે જરોખર સમજવું જોઈએ. જેમ દેશના કુદરતી સ્વરૂપથી મનુષ્યજીવન પર કેવી અસર થાય છે તે સમજવાથી ભૂગોળના શિક્ષણનું તત્ત્વ સમજાય છે, તેમ જે રંગભૂમિ પર મનુષ્યો ધુમ્મા હોય અને સુપ્રસિદ્ધ વૃત્તાન્તો બન્યા હોય તે રંગભૂમિના અભ્યાસથી ઇતિહાસના શિક્ષણમાં નવીન પ્રકારનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્લાઈલ કહે છે કે “એવું કોઈ પુસ્તક તમારી પાસે નક્કસો રાખ્યા વગર વાંચવું નહિ. અન્યકાર જે સ્થળનું નામ દે તે શોધી કાઢી તેની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરો. આમ કર્યા વગર તમે તેવું કહ્યું સમજવાના નથી તો યાદ તો ક્યાંથીજ રાખશો? મુખ્ય બનાવોની સાલ યાદ રાખો. તેને લખો અને સ્મરણરચો નમાં જરોખર રાખો. સાલ અને ભૂગોળ એ ઇતિહાસના બે દીપ છે.”

કાર્યકારણભાવ—વૃત્તાન્તો સમજવામાં કાર્યકારણભાવ ધણો અગત્યનો છે. બારેક વરસનાં યાવ છે. સાંસુધી બાળકોને તેમાં રસ પડી શકતો નથી, પણ સદજ આરંભ કરી શકાય. એથી નાની ઉંમરમાં વખત અને સ્થળના પ્રજ્ઞામાં તેમને રસ પડે છે. કાર્યકારણભાવમાં પણ બૂઝોળેને ધણો સંબંધ છે. નદી અને પર્વતો પ્રજ્ઞની ગતિ અને વ્યાપાર પર ધણી અસર કરે છે અને રણસેત્રના પરિણામનાં ધણા ઉપયોગી અંગ છે. અંગ્રેજ લોકો બ્રિટનમાં આવીને વસ્યા તેમાં નદીથી અને પર્વતોથી તેમનાં મૂળ સ્થાન નિશ્ચિત થયાં છે. કુદરતી કારણો સાથે કૃત્રિમ કારણોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જૈન રાણીના સરદારો અને નેપોલિયને રૂપેન પર મદદ કરી અને વિજય મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમાં દેશના કુદરતી સ્વરૂપ, તેમજ પ્રજાના સ્વભાવની અસર આપણને ખુલાં માલમ પડે છે. ટ્યૂડર અને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના સમયનો અભ્યાસ કરવાથી એકજ પ્રજામાં કેવો ફેરફાર થયો છે તે આપણે સમજીએ છીએ. ટ્યૂડર અને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓને સરખાવવાથી જનસ્વભાવથી ઇતિહાસ પર કેવી અસર થાય છે તે આપણા જોવામાં આવે છે. આના સંબંધમાં કાલોઇલના જોવાજ બધાનો મત નથી એ યાદ રાખવું.

નીતિતું શિક્ષણ—યુદ્ધથી હમેશ બારે ખરચ થાય છે ને પરિણામ અનિષ્ટ આવે તો તે લોકોમાં અપ્રિય થાય છે. ૩ જી હેન્રિ, ૬ ટૂ હેન્રિ વગેરે રાજાઓના સમયમાં આના દૃષ્ટાન્તો મળશે. આવા દાખલાઓ ઉપરથી છોકરાંઓને વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરતાં શિખવવો. આના સંબંધમાં નીતિતું શિક્ષણ આપી શકાય. જૈન હંમ્પડન જેવા વીર પુરુષોના દાખલા તેમાં ઉપયોગી થઈ પડશે. આમાં બે સૂચના લક્ષમાં રાખવાની છે. (૧) અતિસ્તુતિ કરવી નહિ. બેગહાટ કહે છે કે ત્રીજા વિલિયમનો અતિસ્તુતિ મેકોલે જેવા ગ્રંથકારે ફરેલી પણ વાંચવાથી ફટાળો ઉપજે છે. (૨) હમેશ નીતિનો સાર કાઢવો નહિ. ‘આનો સાર એ છે’ આવા શબ્દોથી કંટાળો ઉપજે છે. બાળકો પોતાની મેળેજ વિચાર કરી નીતિ ગ્રહણ કરે એ વધારે સારું છે. વાર્તામાંથીજ જો સાર એવી મેળે બાળકને સજે નહિ તો વાર્તા કહેવામાંજ દોષ સમજવો.

સંગીત.

આજે આપણે નવીન રસ અવલોકન કરવા તત્પર થઈએ છીએ. સર્વ કોઈના સમજવામાં સહજ છે કે મનુષ્યમાત્ર, સ્ત્રી યા પુરુષ, જન્મ્યા પછી ધીમે ધીમે કેળવણી અને સોજતથી માણુસાઈના ગુણો મેળવે છે, ને તે મેળવ્યા બાદ ગૃહસ્થ, સદ્ગૃહસ્થ, સંજ્ઞન એ પ્રમાણેના યોગ્યતાવાળા માનને પાત્ર થાય છે. હેવાન અને ઈન્સાનમાં તદ્દાવત પણ માત્ર ઈન્સાનીઅતથીજ પરખાય છે, બાકી પશુધર્મ જેવા ક્ષુદ્ર આચરણથી મનુષ્ય ઉત્તમ પંક્તિમાં આવી શકતો નથી. વળી મનુષ્યમાત્રને ધણું કર્તવ્યો જનવવાનાં હોય છે, પણ તે સધળાંનો સાર અને તારતમ્ય તો ઉત્તમતા મેળવવા માટેના ઉદ્દેશમાંજ સમાયેલો હોય છે. સાદા રૂપથી અને ઉત્તમ શિક્ષા તરીકે એક વિદ્વાન લખી જણાવે છે:—

“What is our duty here ?

From good to better then to best.”

આ દુનિઆમાં આપણે જે રિચ્છિતિમાં હોઈએ તેથી સારા, વધારે સારા અને શ્રેષ્ઠ થવા માટે આપણું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. આપણામાં “સદ્ગૃહસ્થ,” “સંજ્ઞન” મનુષ્યકોટિમાં જેમ માનવંત ગણાય છે, તેમજ ૫ શ્રિમ દેશોમાં પણ “જેન્ટલમેન”ની પદવી આખરફાર ગણાય છે. ઈંગ્લંડના મરહુમ માનવંતા પ્રધાન ગિ. ગ્લેડ્સ્ટને પોતે બીજા આખરના ઇશ્વરોને બદલે સાદી સદ્ગૃહસ્થની યોગ્યતાવાળી ‘મિસ્ટર’ની છાપ શ્રેષ્ઠ ગણી પોતાનોજ દાખલો જગતમાં બેસાડી આપ્યો છે, તે તેમના જીવનચરિત્ર પરથી સમજાય છે. જ્યારે આ પ્રમાણે સદ્ગૃહસ્થની ઉત્તમ તુલના હોય છે, સારે તે મેળવવા કેને હોંસા અને આતુરતા નહિ થાય ? પરંતુ તે પદવીએ ૫ હોંચવામાં સતત શ્રમ, નિયમ, નીતિરીતિ, વ્યવહારમાં દક્ષતા, સારાં કર્તવ્યોમાં દૃઢતા, સ્વાભિમાનનો સદુપયોગ, સસતા, શુદ્ધ સ્હેણીકરણી વગેરે ગુણોના અવલંબનની બહુજ જરૂર જણાય છે. વળી તે ગુણો લાંબી મુદત સુધી નભાવવામાં પણ તેવુંજ ઉત્તમ સાહસ ઉઠાવવું પડે છે અને પછી આખરે સુપાત્ર મનાય છે ને સંજ્ઞન વગેરે સારાં ઉપલક્ષણોથી યંત્રાય છે. આવા ગુણોનું અવલંબન અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનો ઉત્સાહ પ્રાચીન

વિદ્વાનોના લેખથી તથા તેમના ગુણોની અનુકૃતિથી કેટલેક દરજ્જે મેળવી શકાય છે. તે ઉપરથી જીવનચરિત્રો અને વિદ્યાભ્યાસનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન બહુ ઉપયોગી છે, તે સર્વ કોઈ તુર્ત સ્વીકારશે.

વિદ્યાભ્યાસ માણસને ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિદ્યાવિશ્વાસ એ માનવજાતિને સુખ અને સતકીર્તિનું એક મોટું સાધન છે અને તેના અનેક દાખલા સઘળા પ્રજાઓના આગેવાન ગણાતા શિષ્ટ પુરુષોના વૃત્તાંત ઉપરથી મળી આવે છે; તેથી વિદ્યાનો આશ્રય લેવાથી સદ્ગૃહસ્થ એ યોગ્ય પદ પળાય છે. તોપણ તેમાં વિશેષ અસાધારણ ચૈતન્ય મેળવવા અધિક ઉચ્ચ શ્રેણિનું અવલંબન જોઈએ, જેથી માણસ ખીજાઓથી એકદમ અધિક સરસાઈ મેળવી શકે. આ પ્રમાણેના ઉમદા આશયો ધ્યાનમાં રાખીને એક વિદ્વાન એક વ્યક્તિને ખીજાઓથી શ્રેષ્ઠ બનાવવા સાહિત્યાદિની યોગ્યતા કહી બતાવે છે.

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ । સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છવિપાણહીનઃ
તૃણં ન સ્વાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્ ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્ ॥

અહિં સાહિત્ય અને સંગીત, એ પહેલે પ્રથમ યોજાયાં છે, તેથી તેની પ્રબળ સત્તાનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે. તેમજ સાહિત્ય અને સંગીત એ બન્નેને પરસ્પર સંબંધ પણ ધણો નિકટ છે, વગેરે કારણોથી દરેક મનુષ્યે આ સંગીતવિદ્યામાં પોતાની શક્તિ મુજબ અભિરુચિની સાથે લાભ લેવો જોઈએ. એ પ્રમાણે બાર મૂકીને યોધવચન દર્શાવેલું છે. મિત્રમંડળમાં આ સંગીત જાણનાર બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. પોતે આનંદ લે છે અને ખીજાઓને આપે છે. પોતે કલામાં કુશળ હોઈને પોતાની તંદુસ્તી સારી રીતે સાચવી શકે છે; મનોબળ વધારી શકે છે, ખુશ મિજાજથી રસીલો બની શકે છે, ચિત્તવૃત્તિને એકજ વિષય તરફ સખળ રાખવા સુસ્ત બની શકે છે. એકાગ્ર મનોવૃત્તિ બનાવવા સંગીતને મોટો આશ્રયરૂપ માનવામાં આવે છે, તેથી વિશ્વની તમામ પ્રજાઓએ ધર્મની સંસ્થા નિભાવવા અને મનનું રસમય એકજ જાળવવા સંગીતનો સદુપયોગ નિર્માણ કરેલો છે. સંગીત-કુશળ સ્ત્રી યા પુરુષ સર્વ સ્થળે સર્વના માનને યોગ્ય થઈ શકે છે અને જમાનાને અનુકૂળ ઉચ્ચ પંક્તિના ગૃહસ્થોમાં તેમનો પ્રવેશ અનિવાર્ય થાય

છે; તે તેમની તુલના પશુ તેવીજ ઉચ્ચભાવનાયુક્ત બને છે. સંગીતનો નીતિદાર સદુપયોગ ધણીજ કદરથી પિછાંનાય છે, તેથી સંગીત જાણનારને ઘણું માન મળે છે. વળી પશ્ચિમ દેશોમાં આ વિદ્યાને ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તે તેથી આ વિદ્યામાં પ્રવીણ પુરુષો 'men of qualification and tastes' (લક્ષણવન્તા અને રસિક પુરુષો) એવાં રચિકર નામથી ઓળખાય છે.

આર્યાવર્તમાં પ્રાચીન કાળથી ગૃહસ્થોને કાવ્યનાટકાદિના વિનોદ સાથે પણ સંગીતનો સારો પરિચય થતો હતો, પરંતુ મધ્ય સમયમાં અમુક કારણોને લીધે તે શોષને ગાણ માનવામાં આવ્યો હતો. હાલની સુધરેલી પ્રજાઓમાં સંગીતનો શોષ ઉત્તમ ગણના સાથે વધતો આવ્યો છે, સારે આપણે પણ ઉન્નતિએ પહોંચેલી સંગીતવિદ્યા જે હમણાં કંઈ છિન્ન-ભિન્ન નાટ્યરૂપે વિલપે છે તેને ફરી સજીવન કરવા સંશોધનક્રિયાઓમાં અવગાહન કરીશું તો તે પ્રયાસ નિષ્પ્રયોજન ગણાશે નહિ. ઉપર કહી ગયા તેવી રીતે સંગીતને અને સાહિત્યને બહુ બને છે એટલે તેમનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે. સર્વ કોઈના સમજવામાં હશે કે કાવ્યોદિક તેમજ રસ, અલંકાર આદિ વિનોદથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેને પણ સંગીતથી વધારે પ્રુષ્ટિ મળે છે; કારણ કે સંગીત પોતે કાવ્યના નવ રસોને સુસ્વરો મારફત રસ-ધન બનાવી આપે છે અને તેજ મતલબથી ઉપર કહી ગયા તે શ્લોકમાં કવિજીએ ભાર મૂકીને સંગીત ઉપર ધ્યાન ખેંચી કહ્યું છે કે જો માણસ સંગીત જાણતો નથી તે જાણુસ નથી. આપણામાં ગંધ, પવ, ગાથા વગેરેના સમૂહમાંથી રસ અલંકારાદિ સંધટનાથી જે આનંદ માણસને મળે છે તેજ આનંદ સુસ્વરાદિ સંગીતપ્રબોધના અન્યનથી રસધન થઈ અવૃદ્ધિય મારફત મનને વધારે પ્રદુક્ષિત કરે છે, શરીરસંપત્તિ વધારે છે, અને તર્કશક્તિ, પરોપ-કાર્યબુદ્ધિ, ઉદારતા; વગેરે ઉચ્ચ મનોભાવને ઘણું પોષણ આપે છે.

કાવ્યને લેગતાં પિંગલ, રસ, અને અલંકારાદિકનો સંબંધમાં ઘણું ઘણું કંઈ લેખાયું છે, તેમજ તે વિષે આપણા મુંબઈ ઇલાકાના નિવાસી-ભાઈઓ સહેજ પરિચિત જણાયા છે; પરંતુ સંગીતવિષય ઉપર ઘણું ઓછું ધ્યાન આપાયું જોવામાં આવે છે; તે સમજથી આ જગાએ તે તરફ ઉત્સાહ વધારવા માટે બહુઓને રચિકર થાયે એવાં સહેલાં પુસ્તકો

સૂચવવા મત્ત કહે છે. કેટલીક વખત ખાસ શાસ્ત્રીય શબ્દો વાપરવા પડ્યાં છે, પરંતુ તેના ખુલાસાઓ નીચેના પેરેગ્રાફો વાંચવાથી ધ્યાનમાં બેસશે, તોપણ આ મોંઘ એક બે વખત લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવાથી વધારે સંતોષ ઉપજશે એમ આશા છે.

વિદ્યાની ખીજ શાખાઓની પેટે સંગીતવિદ્યા પણ સમજાવી કહાણુ હોય છે. કોઈ પણ વિષય ઉપર મોહ ઉપજ્યા સિવાય અને તેની પ્રેરણા સત્તાં જાણ્યા સિવાય માણસની રુચિ કે વલણ તે તરફ ચતાં નથી. પ્રેમ હોય નહિ તો તે મેળવવા મત્ત પણ સંભવે નહિ; માટે ઉપરના શ્લોકથી, તેમજ ઉપર લખેલા સંગીત વિષેના વિવેચનથી વાચકનું વલણ આ સંગીત જાળવત જાણેવા ઉત્સુક થયું મानी ખાસ આ વિષય ઉપર થોડુંક લખવામાં આવે છે.

સંગીતવિષય ધણો કઠિન, ગહન, બહોળો પણ રસમંય છે, તેની સંમજ દુકમાં આપવી તે પણ તેનુંજ મુશ્કેલ કામ છે, તોપણ તેનાં જુદાં જુદાં અંગો અને ઉપાંગો ઉપર થોડું ધણું લક્ષ આપવુંજ જોઈએ.

“ગીતવાદિત્યનૃત્યાનાં ત્રયં સંગીતમુચ્યતે”

કંઠસ્વરથી ગાવું, વાજાં વગાડવાં અને નાચવું એ ત્રણ સંગીતનાં મુખ્ય અંગ છે. આ ત્રણે બાળતો આપણી નજર નીચે વ્યવહારમાં દરરોજ જોવામાં આવે છે, તોપણ તેનો પરસ્પર સંબંધ અને તેની રચના વગેરે ઉપર આપણામાંથી ઘણા થોડા બાઈઓ નજર પહોંચાડતા હશે. આમાંના ગીતવિષયને પ્રધાન માનવામાં આવે છે; કારણ કે ગીતને અનુસરીને, અને તેનીજ નકલ કરીને જુદાં જુદાં વાજાંના બનાવવામાં આવ્યાં છે તે વગાડવાંથી આનંદ પણ તેવોજ ઉપજે છે. વાદ્યને ગીતના પેટામાં ગણેલું છે તેવીજ રીતે “ટલ” (ताल) ગીતવિષયનુંજ અનુકરણ કરી બાજવેલાના ઉમેરણથી રસની વૃદ્ધિ કરે છે તે પણ સંગીતના પેટામાં આવી જાય છે. સંગીતના ત્રણ અંગમાં વપરાતાં અથવા તો તે અંગોનાં ઉત્પાતકારણ, ખીજરૂપવસ્તુ—‘સ્વર’ અને ‘તાલ’—વિષે આપણે અનુક્રમે વિચાર કરીએ. સ્વર અને તાલ આખી દુનીઆમાં એક સરખે અંશે મુખ્ય આનંદનું બીજ ગણવામાં આવે છે, અને તેજ ગીતનું મુખ્ય

બંધારણ નક્કી કરે છે. વાદ્ય અને તૃલ (નાટ્ય) માં પણ સ્વર અને તાલ એ તેવાજ ઉપયોગી અને અસરકારક નીવડે છે. ગીતવિષયના નિયમોનું જેમ જેમ વધારે ધ્યાનથી અવલોકન કરીએ છીએ, તેમ તેમ વાદ્ય અને તૃલ વિષયના ખુલાસાઓની દરકાર આપો આપ ઓછી થતી જાય છે. આવાં કારણોને લીધે ગીતવિષયનેજ સંગીત તરીકેનું બહોળા અર્થનું નામ આપી ગ્રંથકારો ગીતને પ્રથમ પદ આપે છે. આર્યવર્તમાં અસલથીજ ગીતની પ્રબળ સત્તા સ્વીકારવામાં આવી છે તે તે મુજબજ પશ્ચિમ દેશોના સંગીતવિદ્વાનો ગીતવિષયને વંધારે મહત્ત્વ આપતા આવ્યા છે.

સંગીતની ત્રણે જાળતો (ગીત, વાદ્ય, તૃલ)ની વસ્તુસંકલના, સ્થૂલ રચના, તથા ફળની પરિસીમા પણ એકજ તરેહની હોય છે. ત્યારે આપણે જોવું જોઈએ કે સંગીતનું જીજ્ઞાસા અને કૃત્રી રીતે વર્તે છે, પ્રસરે છે, વિકસે છે, અને વિરાગ પામે છે-

ધ્વનિ, અથવા નાદ એ તેનું જીજ્ઞાસા છે. અને આ જીજ્ઞાસા સૂક્ષ્મ અવાજ જુદી જુદી તરેહથી સમુદ્રની લેહેરોની માફક તરંગરૂપે વર્તે છે, જે ફેલાય છે, અને આખરે અનેક જાતના નામથીજ સ્પષ્ટ પરખાય છે. મોવા અવાજ પોતાના સ્વરૂપમાં મૂળરૂપે અથવા સંયુક્ત પ્રકારે વિકસે છે. સૂક્ષ્મ રૂપમાંથી સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પણ તમામ જાતના અવાજોને-ધ્વનિ અથવા નાદને-તેના તેજના નામથી જોળખવામાં આવે છે અથવા વિશેષ જ્ઞાન માટે ચોક્કસ નામ પણ પાડવામાં આવે છે, જેમકે ઘંટાનાદ, શંખનાદ, મેઘનાદ, મૃદંગધ્વનિ, વગેરે, સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂળ સ્વરૂપ માંહેના અવાજોને અવાજોને આપણે ભિન્ન ભિન્ન પારખી શકીએ છીએ, જેમકે પશુપક્ષીના અવાજ, સ્ત્રી વા પુરુષનો અવાજ, પાણીના પ્રવાહનો મૃદુ ખળખળાટ અથવા ધોધના ધડધડાટ, પાંખોના ફડફડાટ, કાગળના હાલવામાં અથવા હસવામાં ખડખડાટ, ગાડીના અથડામણના અને પૈડાં શિથિલ થવાને લીધે નીકળતા જુદા અવાજો, જારીખારણું અરળાવાથીનીકળવા બડબડાટ વગેરે. આવા અસંખ્ય જાતના અવાજો આપણા દરરોજના વ્યવહારમાં આપણને મળી આવે છે ને આપણે તેને તેજ સ્થિતિના સ્થાવીર સ્વરૂપમાં ચોખ્ખા ભિન્ન પારખીએ છીએ. પણ તેની તુલના કરી સમજણ મેળવવી જોઈએ. આ અસંખ્ય ધ્વનિઓને આપણે ત્રણ પ્રકારથી વિચારીશું.

(૧) મધુર, રસમય, સ્પષ્ટ પ્રકાશથી આનંદ ઉપજવનાર તે ઉત્તમ ધ્વનિ, નાદ, તેન, સુસ્વર, સ્વર.

(૨) સાધારણ પશુ નિયમિત અસર અને ઝોખખાઈવાળો મધ્યમ અવાજ.

(૩) સાંભળવાથી ગેભરાઈ જવાય, કંઠાળો ઉપજે, અથવા ભય કે ત્રાસ નીપજે તેવા અવાજો.

સિંહગર્જના, તોપોના ધડાકા, સમુદ્રના તોફાની મોજાનો ધુધવાટો વગેરે અવાજો આપણને અમુક પ્રમાણમાં આનંદના કરતાં ભય અને ત્રાસ વધારે ઉપજાવે છે તેથી તેને સ્વસ્તુ નામ નહિ આપતાં ઘોંઘાટની ઉપમાથી ઝોળખી ત્રીજા વર્ગમાં ગણીશું.

મધ્યમ રીતે રસીલા અને નિયમિત સ્વરૂપથી ઝોળખાતા અવાજો જેવાકે, કોયલ, મોર બુલબુલ વગેરે પક્ષી તેમજ સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય અવાજો, તે મધ્યમ જીભવર્ગમાં ગણી તેને અવાજ સંચાથી ગ્રહણ કરીશું.

ઉત્તમ, પેહેલા વર્ગના અવાજોને આપણે સંગીત સ્વરના નામથી ઝોળખીએ છીએ. સંગીતમાં જે સ્વરો બોલાય છે, ગવાય છે તે “સુસ્વર” પણ બની શકે છે, કારણ કે તેમાં કંઠની અથવા વાદ્યની મધુરતા કેળવવાથી વધારી શકાય છે, તેથી સંગીત સાંભળનારને અને ગાનારને પોતાને પણ આનંદ થાય છે. એ સ્વરોને સંગીતમાં સરિગમપધનિ એ કુંકી સંચાથી પણ ઝોળખવામાં આવે છે.

હવે કહી ગયા તે પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારની ધ્વનિરૂપસાધનખીજ-રચનાથી શ્રવિત કરી જ્યારે ઉત્તમ સંગીતયોગ્ય રસલીન બુદ્ધિથી સારા પ્રબંધમાં કાવ્યોમાં સુસ્વરો ગોઠવે છે ત્યારે તેમાંથી ઉત્તમ દ્રવ્યરૂપ આનંદ ને અમૃત સરખી તુલિ શ્રવણેન્દ્રિય મારફત મનુષ્ય મેળવે તેમાં આશ્ચર્ય શું?

હવે ત્યારે સંગીતમાં જે જે સ્વરો વપરાય છે તે વિષે આગળ ચાલીએ. ઘણી તરેહના અવાજો સંગીતમાં વપરાય છે, પરંતુ તેઓ સઘળા પરસ્પરમાં ઘણાજ નિકટ સંબંધથી બંધાયેલા રહે છે. કેટલીક વખતે મૂળધ્વનિરૂપેજ સ્વરો વપરાય છે ને કોઈ વખત બાપાના વણીચ્યાર સાથે એ સ્વરો યોજવામાં આવે છે. જેમ ગદ્યમાં વર્ણ, શબ્દ, વાક્ય, અને પંદેઆદિ તેમજ કાવ્યમાં ચાર ચરણ, વિરામ ઇલાદિ ઉત્તરોત્તર નિયમિત

સંકલના આલી આવે છે, તેવીજ રીતે બ્યારે મૂળધ્વનિરૂપે સ્વરો વપરાય છે ત્યારે તેના પણ શબ્દો બને છે, તે ધ્વન્યાત્મક શબ્દ ગણાય છે, ને પછી તેવી રચનાને ધ્વન્યાત્મક ગીત કહેવામાં આવે છે, ને ભાષારૂપ કાવ્યને સ્વરોમાં ગાવાથી 'વર્ણાત્મક ગીત' એ નામનો ભેદ ઓળખી શકાય તેમ છે. આવી રીતથી અર્થયુક્ત વર્ણોચ્ચાર અને ધ્વનિ એ બન્નેનાં જે જે સ્વર-સ્વરૂપો બને છે તે આપણે ધાનથી ભિન્ન ભિન્ન જાણીએ છીએ. આવાં અવાજોને આપણે ઝીણો, ટીણો અવાજ, પુરુષનો મોટો ને જાડો અવાજ, સ્ત્રીનો પાતળો ને મૃદુ અવાજ, તેમજ બીજો નીચો અવાજ એ પ્રમાણેનાં નામ આપીએ છીએ, તેથી અસંખ્ય અવાજોની જાતિ અને બિચાર્ધ એ પ્રમાણે બે ભેદ બને છે તે વિષે સ્પષ્ટ સમજ ધ્યાનમાં રાખવાની અગત્ય છે. પરમકૃપાળુ જગદીશ્વરે કંઠસ્વરોને અમુક અંતરથી ને અમુક પ્રમાણમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ગોઠવીને મનુષ્યને જન્મ સાથે ગાવાની શક્તિ એ એક મહાન બક્ષીસ આપી છે પણ તે દરેક વ્યક્તિએ ખીલવવી તે પ્રગલ ઉપર આધાર રાખે છે, નહિ તો તે બક્ષીસની મૃદુતા, ઉચ્ચ વિકાસને પહોંચતી નથી.

જેમ ગણિતશાસ્ત્રમાં દર્શાવમાં પુનરાવર્તન આવે છે તેવી રીતે અમુક સ્વરો અમુક અંતર પછી તેના તેજ મળી આવે છે, તોપણ પુનરાવર્તનનો દાખલો આપી સમજાવ્યા પછી પણ સ્વરોનો જે સદૃજ તદ્દાવત ગણાય છે તે સમજવાને બીજો દાખલો લેવો જોઈશે. સાચાની દિવાલોથી ઉભણી અને પછી માળ વગેરે ઉપર જતાં દિવાલોની પહોળાઈ સાંકડી થતી જાય છે ને તેથી મકાનની મજબુતી બની રહે છે, તેજ મિસલે પ્રત્યેક પ્રકૃતિના સ્વરો નીચેનાં રૂપમાં પહોળાઈને મોટામટી ઉપમાથી વિગતિત ગણાય છે ને જેમ જેમ સ્ત્રીપ્રકૃતિનાં જાયા સ્વરો લેવામાં આવે છે તેમ તેમ તે પાતળાને ઝીણા ગનાય છે. આ મૃદુબંધારણની રચના વિશેષ દાખલા બને કમ (જોયે ચડતું ને પાતળું થતું) થી સંગીત સ્વરોને ઘાથ પડે છે, તે ખ્યાલમાં રુચશે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭   ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭   ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭.

સ રિ ગ મ પ ધ નિ,   સ રિ ગ મ પ ધ નિ,   સ રિ ગ મ પ ધ નિ.

પુનરાવર્તનની સાથે સંગીતસ્વરો નીચે મુજબ સદૃજ નાના મોટા મળે.

૬.

જુવો ખીલ્લીની લગઈ, બેમાં ત્રીજે પેસે બાઈ.
 રાંદલા સાંર વઢી પડીને ગઈ વાંદરા પાસ,
 વાંદરાબાઈ તો ખાઈ ગયા, બે ખીલ્લી થઈ નીરાશ, જુવો.
 માટે બાઈઓ સંપ રાખીને કરજો સવે કામ;
 સંપ થકી તો સુખજ મળશે રાજ રહેશે રામ, જુવો.

સામાન્યજ્ઞાન.

૧. ગાય.

ચોખાઈ.

શુંજાણી શીંગાણી ગાય, પાણી પીતી ને ખડ ખાઈ;
 કેવો છે એનો આકાર, ચાર પગાણી આંચળ ચોર.
 કુરીને પગ ને ખરીમાં કાટ, ઘણો રપાળો બાળ્યો ધાડ;
 પછવાડે પૂછડે છે વાળ, નિલ ગોવાળ કરે સંભાળ.
 હોઠ હલાંવે બેઠી હોય, કાળી ધોળી રાતી કોય;
 દોતો દૂધ બહું દેખાય, તેનાં દહીં માખણુ ધી ચાય.
 પેડ બરશી ને દૂધપાક, ખાતાં ખીર ન લાગે યાક;
 બાસુદી ને બને શીખંડ, ઠરે પેટમાં ઉપજે દંડ. ક. દ. ડ.

૨. વાછડી.

(ગયા ગીતની રાહ)

આવો આવો અહીં ગાઈઆ ગાય પાસે,
 જોની જોની આ વાછડી છે પાસે.
 બની બની તે વાછડી આમ ચંઈને,
 મારે મારે તે ચેકડો ઝપ દઈને.
 પગે પગે તે ઝંઝર ઝમકે છે,
 કોટે કોટે, તે ધુધરા ધણકે છે.
 દોડી દોડી તે વાછડી ગાય પાસે,

હમી હમી તે પૂછડી છે વાંસે, ૪
 જોલે જોલે તે જં જં જં જેવું,
 ધાવે ધાવે તે બચ્ચ બચ્ચ બચ્ચ કેવું. ૫.

૩. કુતરો.

(ભોળ ભગતના ભજનની રાહ.)

કુતરો ઘર તણો રખવાળ, પણ છે બિલ્લી કેરો કાળ,- ૨૬
 તૂ તૂ કરતાં તરત દોડીને તલપી દુકડાં ખાય,
 ખાય, વધે તે મોંમાં ઝાલી ખૂણામાં લઇ જાય; કુતરો. ૧
 પગે પગે ત્યાં ખાડો ખોદી, મૂકે મજાની સાથ,
 કચરે ઢાંકે કાળજીથી એ, કેવી કુશળ જાત; કુતરો. ૨
 આંગણુ એસી બહાદુરીથી, ચોકી કરતો પ્રાકી,
 અણુજાણ્યાને દેખી આવતાં, દોટ મૂકે પગ તાકી; કુતરો. ૩
 ખંડખંડતાંમાં ખભણા ઉડી, ભો ભો કરતો ધાય,
 સુતેલો ધણી જાગી જાહે, ચટ દઈ ચોર અલાય; કુતરો. ૪
 કોટે પટો શોભિત પહેરે, કાનસ મ્હોંમાં સ્થાય,
 વાંકી પુછડી હમી કરીને, શેઠની સાથે જાય, કુતરો. ૫

૪. બિલાડી.

(ભોળ ભગતના પદની રાહ.)

બિલ્લી વાઘતણી માસી, જોઈને જાંદર જાય નાસી-૨૬.
 આમડી હપર ચટાપટાને પૂછડી પટપટ માંચ,
 ખૂણા ખચકા ખોળીખોળીને, ઝડપી જાંદર સ્થાય; બિલ્લી-૧
 ભૂરે ડોળે ભલું બાળતી જાય અંધારૂં ઘોર,
 એકજ ઘરમાં ગોઠે નહિ, એ આખો ગામે ચોર; બિલ્લી-૨
 અભવંતે પાણી એ પીતી, આંખોં મીચી ખાય,
 ફાંદે એનો કાળજ માટે, દેખી નાસી જાય; બિલ્લી-૩

૫. ઊંદર.

(બોલ બજનની રાહ)

ઊંદર બિલ્લીને બાળી, નાસે મુઠ્ઠાંએને વાળી.
 ચાર પગને લાંબી પૂછડી, મુંવાળી ચંચળ જાત,
 જીણી આંખે આંખું બાળી, ફરે દોડે આખી રાત. ઊંદર૦
 લાવી લાવીને લુગડાં કાપે, કોહી કરડી ખાય,
 જળસ દાંતે જમીન ખોતરી, ખૂણે જઈ સંતાય ઊંદર૦
 દીઠો દીવટ મૂકે નહિ, અંધારે મચવે સોર,
 દાણા ખાઈને દાટવાળે એ, ચાર પગનો ચોર. ઊંદર૦
 અલગ જાતાં હાથ ન આવે, પકડે ના પકડાય,
 ઉપાય કરતાં કાંઈ વળે નહીં, બિલ્લીથી સુખ થાય. ઊંદર૦

૬. ઊંદર.

ચોપાઈ.

વધ્યા ઊંદર હારો હાર,
 પકડ્યા પશુ નહિ આવ્યો પાર.
 રાતે તો માંડે રંજડ,
 ગડગડ જાણે ચાવી ધાડ.
 ખાસાં કપડાં કરડી ખાય,
 દીવાની દીવટ લઈ જાય.
 એનો એકે નહિ ઉપાય,
 મની મળે તો મહાસુખ થાય. કં. દ. ૯.

૭. ચોપટ.

ચોપટ એકો પાંજરે, ખોલે મીઠા ખોસ;
 સુણતાં મનમાં સર્વને, ઉપજે દરળ અતોલ.
 કોટે દાળો કાંઈસો, નમણું રાતું નાક;
 અંજે લીલા રંગનો, ધારે ધણીની ધાક.

આવી બીજી કીડી ચાર, લીધા દાણા જઈ તે વાર;
લાભ્યાં સંપી ખાધું સાથ. સંપીલી કીડીની ભત. ગો. ક. દેસવી

૧૪. ધાન્ય.

દોહરો.

બાજરીઆમાં બાજરી, જાર કણસલે જોય;
ઉંખીમાંતો ઉપજે, ઘઉં ડાંગર જવ હોય.
તલના તે તો તલસરા, શિંગે સર્વ કઢોળ;
થાય ચણાના પોપટા, શેરડી સાકર ગોળ.
ચોમાસાના ચારમાં; થાય બાજરી જાર;
શીયાળામાં ઘઉં ચણા, તે સર્વે તૈયાર. ક. દ. ડા.

૧૫. લીંબોળી ને રાંચણ.

ગરબી.

લીંબોળી—તું સુંદર ભારત જેવી બેન, રંગે રૂપે રહીઆળી.
છંડા જેવો આકારજ બેન, પોળી ને વળી છે વહેલી.
આપણુ બે સરખા સરખી જોડ, આવ બહી સાથે રમીએ.
સાકર સરખી, નવ હીસે ખોડ, રમત ગમત ચાલો કરીએ.
રાંચણ—દેખીતી સરખી સૌનો બેન, ગૂણુ ન એક, બલે હરખો.
રંગે રૂપે આકારે, બેન, એક, તોય નહિ ગુણુ સરખો.
કડવી તું છે ગુણુમાં હુંબદધ, તીડી હું લાગું બારે.
મજશે કેમ બેની જોડી બાઈ, ગુણુ આવગુણુ સહુ ઉર ધારે.
ગો. ક. દેસવી

૧૬. જમણ.

ચરણાકુલક છંદ.

પાળી પોળી પોળીઆ, ઘણાં ધીમાં જમણીઆ,
તો ખાંડ દૂધપાકમાં, સવાદ, ખૂણ શાકમાં.

પડે ઝરમર ઝરમર નીર,	ચોમાસું
બરે નદી સરોવર તીર,	ચોમાસું
તીર તોડી પાણી વહી જાય,	ચોમાસું
ભીંજે ધરતી ને ધાન્યજ થાય,	ચોમાસું
આ ધાન્યથી જગથી જીવાય,	ચોમાસું
ઈશ, ગુણ કેમ તારા ગણાય,	ચોમાસું

૨૨. ચોમાસું.

(પુનઃપ્રસંગની રીત.)

વા' વા' જો જો બેની, ખેલ જન્યો છે આજનોરે. . .
જૂઓ મેઘાંબર, કીધો શો મનઘોર,
કાળી વાદળાઓએ આજે શી ઘટા કરીરે. . . ૨૬.

સાખી:—જગલની શોભા જુઓ, સુદર નાના છોડ: . .
લીલાં પટ ધારણુ કરી, જોભા સૌ કરજોડ,
નમતી, ફરતી, આ જો જાય પવનની લહેર,
જાણે મેઘરાજને વધાવતી હરખે બરીરે. વા' વા' જો જો

સાખી:—ચેલો જો ગોવાળાઓ, ઘેટાંનો રખવાળ;
જોભો ટકી લાકડી, છે કરતો સંભાળ,
જોરે ચમકી વીજળી, ચો દિશ આ આકાશ,
ઘેટાં નાકાં સુણીને, ગરજોઈ જો કડકડ કરીરે. વા' વા' જો જો

સાખી:—નાકી બેસો બડકતી, ગર્જનથી ગભરાઈ,
જોભા રહો મધ વેગળા. મારી બેસે બાઈ,
વરસે વાદળ ભીંજે, વાંસો એનો જંગ,
હરખે નાચે કુદે બેસે બલી ઉમંગભરીરે. વા' વા' જો જો

સાખી:—મોર પોકારે મેઘને, હંચે હરખ ન માય,
જો નાચે છે એકલો, આગળ પાછળ થાય,
જોવો બંકો રાજ, મેઘ ખસ્યો દેખાય,
નાચે કળા કરીને સચવતો, પધરામણીરે. વા' વા' જો જો

સાખી:—જો આ ખેતર ખેડતો, જોભો ખેડુન એક,

૧૯. સાંજનું ગીત.

કલ્યાણ.

/ સુખકારી સુખકારી, પ્રભુજી સુખકારી સુખકારી-૨૬.

સરજ આયમ્યો, સાંજ પડી છે, શાન્ત હવા સુખકારી;	પ્રભુજી ૧
નહાનાં પંખી ગાળે પેઠાં, આરામ લેવા ધારી;	પ્રભુજી ૨
અંધારાનો અર્મલ થયો છે, દંડી સુરખી સારી;	પ્રભુજી ૩
સુગન્ધી ફૂલો થઈ કળીઓ, નહાતી ઝાકળ વારી;	પ્રભુજી ૪
ચન્દ્ર ચાંદરણી જગ શોભાવે, દીપે શોભે ધરણારી;	પ્રભુજી ૫
સાયો સ્વામી સરજે, પાળે, જગ ઘટના બલિદારી,	પ્રભુજી ૬
બર નિદ્રામાં ઉંધુ નિરાંતે, પ્રભુ એ મે'ર તમારી;	પ્રભુજી ૭
અરુણ ઉગે નિત કરે પ્રાર્થના, તારી થઈ આભારી,	પ્રભુજી ૮

૨૦. વરસાદનું ગીત.

ચોપાઈ.

કેવો વરસે છે વરસાદ, એથી નીપજશે પરસાદ,
 વાદળોંઓ દોડે આકાશ, ઉપરા ઉપરી ચારે પાસ,
 ઝમકે વીંજળી/ગડગડ થાય, ઉપર પાણી પડતું જાય;
 સાથે પવન તાણું છે જોરે, ધન ગાજતે બોલે મોર.
 એ પાણીતું તોલ ન થાય, ફેરાં ગણીએ તો ન ગણાય;
 નદી સરોવર રેલઈ જાય, હરિ ગુણુ ગાતાં પાર ન થાય.

૨૧. ચોમાસું.

ગરળી.

ગગને' જામ્યો' ધન ધોર, ચોમાસું આજું રે.	
વધ્યું વાદળોંઓનું જોર, ચોમાસું આજું રે.	
જગ જગ જામ્યો અધકાર,	ચોમાસું
થાય વીંજળીના ચમકાર,	ચોમાસું
ગાળે મેઘને ગડગડ થાય,	ચોમાસું
જેરે મીઠા વાસુની વાય,	ચોમાસું

લીસો આંખોને આપે આનંદ અતિ ધણે રે,
માટે સરગયો કુદરતથી અપરપાર—રાખી જમણાં,
સાખી.

નાદળમાં રાતો મળે જાંબુડો તું જાણ,
પણ વાદળી વિશેષથી ખીજે રંગ પ્રમાણ;
ન તો ભાગેજાંબુઓ રંગ નામ કહેવાય છે રે,
એવા સર્વ મળાને રંગ થયા છે સાત. રાખી જમણાં

૨૪. રંગ.

મૂળ રંગ વિષે.

લોહી રંગ ત રાતો લાલ, હળદર જેવો પીળો બાળ;
રંગ વાદળી જે આકાશ, મૂળ રંગ તો છે ત્રણ ખાસ.

મિશ્ર રંગ વિષે.

લાલ અને પીળો કર એક, નારંગી નક્કી તું દેખ;
વાદળી સાથે રાતો મળે, જાંબુ સમ જાંબુડો કરે.
નાદળી પીળો આથે મળે, તેનો લીલો રંગ ગણાય.
સફેદ ને કાળો જે રંગ, તેને પણ લાગેસો સંગ,
એ ધણા છે આ જગમાં, પારખીએ તો તે પરખાય.

ગો. ક. દેલવાડાકર.

૨૫. રંગ.

ધન્યામી.

સુંદર રંગ જણાય, આ શા સુંદર રંગ જણાય;
પ્રથમ રાતો રંગ રૂપાળો, કંકે લોહી ગણાય;
ખીજે પીળો રંગ રસીલો, હળદરનો કહેવાય;
ત્રીજે વાદળી રંગ ધણે છે, આકાશે દેખાય,
મૂળરંગ એ ત્રણેથી ખીજ, મિશ્રરંગ તો થાય.
રાતો પીળો ભેગા કરતાં, નારંગી દેખાય;
પીળા ભેગા વાદળી કરતાં, લીલો રંગ જણાય;

ટેક.

॥ આ શાં ॥

॥ આ શાં ॥

૫ આ શાં ॥

॥ આ શાં ॥

॥ આ લોસૂધી ગાળા.

॥ ૨

થેપાકું પસળી ગયું, આનંદી છે છેક,
 ગાયે લલકારી :એ જોરે રાગ મલાર,
 જાણે ગાંડા જોવો ગાય, રાગ તે ફરી ફરીરે. વા' વા' ! જો જો
 સાખી:—ગાંડું ગર્ધવ આ જુવો, લંગકણ કહેવાય,
 ઉલું છે વરસાદમાં, લાંબા કાન લાંબાય;
 નાકું ભું ભું કરતું, બાવે કીર્તન ગાઈ.
 હરિના, આવો દિન આવ્યો છે, જોરણીઆમણારે. વા' વા' ! જો જો
 સાખી:—નદી નાળાં સૌ ઉછળે, હૈયે હરખ ન ગાય,
 ખે કાંઠે તરખોળ છે, પાણી તુલિ સમાય;
 પાણી ચાલ્યું જો આ, લાગે ઢળતું જાય,
 મળવા માતાજીને દોડે શી પ્રીતે ફરીરે. વા' વા' ! જો જો
 સાખી:—વરસ્યો મે', હંક ચઈ, પશુ પંખી હરખાય,
 દુનિયા સૌ રાજ ચમ, મંડપ આ શોભાય,
 વા' ! વા' ! વિશ્વપ્રીતિએ, કીધી લીલા લહેર,
 ઇચ્છે હમેદઅલી, આવા દિન આપો-હરીરે. વા' ! વા' ! જો જો

૨૩. રંગ.

પૂનમ ચાંદની ખીલી પુરી અહીં રે—એ રાગ.
 ચાલો જોડો સરવે, આજ રમત રમીએ નવી ર.
 લંઈ ધન્ય પતાકા કરીએ ઉત્તમ ખેલ,
 રાખી જમણા હાથે રંગે રમીએ આપણે રે—૧

સાખી:

લાલ પીળા ને વાદળાંએ ત્રણ રંગોનું મેળ,
 બાકીના ખીજાં બધાં રોજબોજ નર;
 ફરીએ જોળ કુડાળું આપણુ આજે સાંધમાં રે,
 કેવા જુદા રંગે ફરકે સૌને હાથ—રાખી જમણાં
 સાખી:

લાલ અને પીળા મળી, તારંગી કહેવાયે,
 પીળામાં વાદળી જાળે, લીલો રંગ ન સાંધ.

લીલો આંખોને આપે આનંદ અતિ ધણો રે,
માટે સરળયો કુદરતથી અપરંપાર—રાખી જમણાં
સાખી,

વાદળમાં રાતો મળે જંજીરો તું જાણ,
પણ વાદળી વિશેષથી ખીન્ને રંગ પ્રમાણ;
ત તો બાગોજંજીરો રંગ નામ કહેવાય છે રે,
એવાં સર્વ મળાને રંગ થયાં છે સાંત. રાખી જમણાં

૨૪. રંગ.

મૂળ રંગ વિષે.

લોહી રંગ ત રાતો લાલ, હળદર જેવો પીળો બાળ;
રંગ વાદળી ને આકાશ, મૂળ રંગ તો છે ત્રણ ખાસ.

મિશ્ર રંગ વિષે.

લાલ અને પીળા કર એક, નારંગી નેમી તું દેખ;
વાદળી સાથે રાતો મળે, જંજીર સમ જંજીરો કરે.
વાદળી પીળા સાથે મળે, તેનો લીલો રંગ ગણાય.
સફેદ ને કાળો જ રંગ, તેને પણ લાગેલો સંગ,
રંગ ધણા છે આ જગમાં, પારખીએ તો તે પરખાય.

ગો. ક. દેલવાડાકર.

૨૫. રંગ.

ધન્યાશી.

સુંદર રંગ જણાય, આ શા સુંદર રંગ જણાય;	ટેક.
પ્રથમ રાતો રંગ રૂપાળો, કંકુ લોહી ગણાય;	॥ આ શા ॥
ખીન્ને પીળા રંગ રસીલો, હળદરનો કહેવાય;	॥ આ શા ॥
ત્રીન્ને વાદળી રંગ ધણો છે, આકાશ દેખાય;	॥ આ શા ॥
મૂળરંગ એ ત્રણથી ખીન્ન, મિશ્રરંગ તો ધાય;	॥ આ શા ॥
રાતો પીળા બેગા કરતાં, નારંગી દેખાય;	॥ આ લોહી ॥
પીળા બેગા વાદળી કરતાં, લીલો રંગ જણાય;	॥ આ

રાતો વાદળી બેગા કરતાં, જામલી રંગ ગણાય; ॥ આ શાં ॥
 એ રીતે નણુ રંગ બને છે, જગમાં બહુ દેખાય; ॥ આ શાં ॥
 ધોળા કાળો નજરે દેખો, રંગ બલે ભરમાય; ॥ આ શાં ॥
 માણસને ખુશ કરવા માટે, રંગ કર્યો જગરાય. ॥ આ શાં ॥

હિલ અને કિન્ડર્ગાટન.

૧. હિલ.

હિલ. મરાઠી રાહ કે સવૈયો* (વખત ૫ મિનિટ.)

લશ્કરી કુચના રાગમાં ગવડાવવું.

મદદતર મૂકી જિઠો સરવે કપડાં લતાં સાફ કરી,
 જમણા ચંદને ચાલો વહેલા ડાબો જમણો પાવ ધરી.

+ ડાબો જમણો કરતા જાઓ,

સરખાં ડગલાં ભરતા જાઓ...

ડાબો, જમણો, ડાબો, જમણો પગ મૂકીને આગળ જાઓ,

રગવાતું ઠેકાણું આવ્યું, બેહારે સોં સીધાં યાઓ.

સલામ કરીને આદળ કરો સૌ, હાથ મૂકી છૂટાં થઈ જાઓ,

જમણા, અવળા, ડાબા, સીધા, ધુંટણુ બેસી જિભા યાઓ;

* સામા ચંદને હાથ ત્રાલીને ગોળ કુંડાળે જિભા રહો,

જમણા, અવળા, ડાબા, સીધા, હિંદુટણુ બેસી જિભા યાઓ.

* આ ચાલ પહેલાં ધીમી ચાલે ગવડાવવી. માવરો થયા પછી ઉતાવળે ગવડાવવાની હરકત નથી. બાર છોકરાઓ રમત રમે અને બીજા બેઠા

x કલાસમાંથી બહાર જવાની ક્રિયા. + જ્યાંસુધી રમતને સ્થળે પહોંચે જ્યાંસુધી આ ચોપાઈ સવૈયાની તાળમાંજ લશ્કરી રાત્રે જોડી દઈ ગવડાવવી. ॥

શિશુકે પડીકની સામા. ઘરેકની વચ્ચે એકથી બે હાથનું મંત્ર
 જોડે/હાર ખીજ હારના સામી. ઈંછિના છોકરાઓ પણ હાથ ગાંઠે.
 જોડે પર ટટાર બેસવું. આ રમત માટે ૧૨ થી ૧૬ ફૂટ સુધી
 જોડેનાઓ દોરી કુંડાળું ચીતરી રાખવું.

એકી જમણા, એકી ડાબા, ૧ કુસ્તીનો સૌ કરજો હાથ;
 ૨ હાથ મેળવી ગરદન ઝાલી, ૩ ઘુંટણ પડી છોડો સૌ હાથ.
 જોડો, ૪ અવળા, હાથ મેળવી, ૫ ઝુદડી બાજે સાથે ફરો;
 બીજી વાર વળી તેમ ફરીને, હાથ છોડીને ૬ અવળા ઠરો.
 એકી ૭ બદલો, એકી ૮ બદલો, તાળી ૯ થઈ અવળા થઈ જાઓ;
 એકી એકી સાથે બદલો, સૌ સાથે સીધા ૧૦ થઈ જાઓ.
 ૧૧ બદલો ડાબો, છેલ્લો જમણો, સાથે ચાલી અંદર ધસો;
 બીજા અર્ધ પાછળ તેની, સરખાં ડગલાં બરીને ખસો.
 એકી ૧૨ અંદર પડીને જમણા, એકી ડાબા બહાર ઠરો;
 ૧૩ ડાબાં જમણાં ડગલાં બરતા, બરતા એકજ ગોળે ફરો. ૧૪

૧ કુસ્તીની શરૂઆતમાં હાથ ઉપર મેળ દોકે છે તેવું કૃત્ય. ૨ શેક હેન્ડની માફક. ૩ કુસ્તીનો ગરદન ઝાલવાનો દાવ. ૪ એક ઘુંટણ પર. ૫. જે દિશામાં હતા તેથી-વિરુદ્ધ દિશામાં એટલે બીજા છોકરાઓ સામ સામે થશે. ૬ જે સામ સામેના છોકરા પાસે પાસેનો (એકનો જમણો બીજાનો ડાબો) છૂટો જાયે પકડીને (છોકરાઓ ઝુદડી ફરે છે તેમ નહિ.) ઝુદડી એવી રીતે ફરવી કે છોકરાઓના ચહેરા સામ્યા છે તે વળી પીઠ સામી આવે અને વળી ચહેરા સામ્યા આવે. આ કૃત્યમાં હાથ વળગેલા માથાથી જોયા રહે છે, છોડવાના નથી. દરેક છોકરો પોતપોતાનું શરીર પોતાના હાથ નીચેથી ફરવી હાથ છોડ્યા વિના અસલ સ્થિતિમાં પાહું લાવે છે. ૭ બીજા પડોસી સામા. ૮ એકી છોકરાઓ એકજ દિશામાં સાથે પોતાનું સ્થાન છોડી પાસેના એકી છોકરાને સ્થાને જાય. ૯ ૮ પ્રમાણે. ૧૦ સામા છોકરાને. ૧૧ મધ્યબિંદુ સામા. ૧૨ એકનાં બે કુંડાળાં થઈ જશે, અને પોતાને સ્થાનકે આવશે. જરૂર લાગે તો 'ડાબા; જમણા' વાળી ચોપાઈ એકવાર બોલાવવી. ૧૩ એકી અંદરના કુંડાળા ઉપર એકી બહારના. (વિરુદ્ધ દિશામાં મોં આવશે.) ૧૪ એવી રીતે પગલાં બરાવવાં કે અંદરના અને બહારના ફરીને તેજ સ્થાનકે સાથે આવે. અંદરનાનાં કુંડાં અને બહારનાનાં લાંબાં ડગલાં થવાનાં. અસલ સ્થાનકે આવે લાંસધી 'ડાબા, જમણા' વાળી ચોપાઈ બોલાવવી.

ઝીલો આંવાર, ઝીલો
 ઝીલો વળીવાર,
 મૂકો સૌ સાથ,
 કરો સંધાત,
 પડો નહિ છેલા—જુલો
 વારંવાર આ તુક બોલી ફલ કરવા.

૧૦. બક્ષીસ ૨ જી. ગોળો.

ખાસ બાળકોઓ માટે. વિજ્ઞાનો રાગ.
 આ કેવો ધડોઓ ધાટ દડાશો ગોળાનો ગોળાનો,
 સુતારે ધડોઓ ધાટ દડાશો
 એ ગોળો બેનો કેવો ! ભારે ને લીસો તેવો,
 છે કઠુણુ તે ધન નેવો, કરે અવાજ પડતાં તેવો,
 મળડાવી બેને વાહ, ખેલ આ ગોળાનો ગોળાનો.
 દારેથી ટાંગો ખેલ બીને, આ
 આ કેરી નેવો લટકે,
 આ લોલક પેરે ભટકે,
 આ ચકરી નેવો ફરતો,
 આ લંગર પેટે ભમતો,
 બે યુવો ધળાકો, ભોંયે પડતાં, ગોળાનો ગોળાનો.

૧૧. બક્ષીસ ૩ જી.

ચોપાઈ.

આઠ નંગનો ધન દેખાય, બે ભાગે અંરધો તે ચાપ,
 બાળુપર મુક ઉપલા ચાર, વેદીના ચાચે આધાર.

* બે વારે ફેંકવાં, ઝીલવાં, પછી સીધા ચલું, દડા ટેમલ પર મૂકવાં
 અને છેવટે ડાણું કે જમણું, એકે એક બરી બીજની જગાએ જલું.
 એમ આ કવિતા વારંવાર બોલતાં સૌને લાંબા, ફેંકા, ઝીલવાને
 વારો આવશે. ૮ મી અને ૯ મી બંને કવિતામાં એ પ્રમાણે કરવાનું છે.

- ખુણે ખુણા મેળવોએ સાથ, તે ખુણા પર બાજી રાખ,
 ધન બાજી પર ખુણુ લગાડ, પછી બીજા આકારો પાડ. ૨
- વચમાંના કડકાઓ લઈ, ચારે ખુણાએ ગોઠવ નઈ,
 તે કડકાની કોરજ મળે, તળાવનો કાંઠો કોઈ કળે. ૩
- પહોળા ગોઠવ કડકા ચાર, તે પર મૂકો સરખા ચાર,
 ટેબલનો યાએ આકાર, બાજક લખશે વારંવાર. ૪
- આગળના બે કડકા લઈ, પાછળ સીધા ગોઠવ નઈ,
 સિંહાસન આકાર જણાય, તે પર બેસે મોટા રાય. ૫
- તે સિંહાસનના બે ભાગ, કરતાં ખુરસીનો રહે ઘાટ,
 બે જથ્થાની બેઠકને માટ, ગોઠવ સરખી બન્ને સાથ. ૬
- બે ખુરસીનો બેઠક ભાગ, ગોઠવ વચમાં સાંધી લાગ,
 તે કિલ્લાનો યાએ ઘાટ, શહેરતણા રક્ષણને માટ. ૭
- કિલ્લા પુરના કડકા બે, વચમાં જોતું ગોઠવી દે,
 બે ગઠં થઈ જાયે તૈયાર, તેમાં રાજાનો દરબાર. ૮
- કિલ્લાપરના કડકા ચાર, ગોઠવશે જો હારોહાર,
 ઉપરકિતણો યાએ આકાર, બાગ મદિ બેસે સૌ બાળ. ૯
- બેઠકની ડાબી જ કોર, બીજી માથે સાથે જોડ,
 દિવાલનો ઘાંગે છે ઘાટ, યાએ સરખી એક સપાટ. ૧૦
- દિવાલના બે ભાગો કરે, બેઉ ચાંબલા સીધા કરે,
 તે કડકાઓ ઉપર ધરે, એક ચાંબલો યાએ ખરે. ૧૧
- કુવા વાવડીના આકાર, સપાટ બનશે તળાવ પાર,
 દાદરને ઘોડી આકાર, બાજક કરતાં વારંવાર. ગો. ક. દેલવાડા- ૧૨

૧૨. બક્ષીસ ૩ જ.

દોહરા.

આંઠં કરો ધન એકલા, ફેર મડો શુભ ઘાટ;
 મોટી નાની ખુરસી, કરંજે રાખી હોમ.
 ઉપરથી બે આગલા, પાછળ સો ધન સાર;
 મોટા મોટે જો બને, એકંક એ નિરધાર.

જોડીના જે ભાગથી, નાની પણ જે થાય;
 તે જોડે જોડક બણી, અને મિનારો લાય.
 જમણા-છેલા ત્રણ ધન, મૂકો અઢેક સિર;
 દેવળ સાહેબ લોકનું, જોજો મારા વીર.
 દેવળ ડાબી, ટાચથી, ઉપાડી ધન એક;
 જમણે છેડે મૂકતાં, કિલ્લો બનશે નેક.
 ચાર્ટ અને આવા ધણુ, હોય શેરની રહાય;
 અક્કત ખીલે અંતિ મણી, લાભ મણેરો થાય.

૧૩. બક્ષીસ ૩ જી.

ચોપાઈ.

આઠ નંગનો ધન કે મેજ, ઘાટ અને બહુ મનહર સેજ
 આગળથી જે નંગલ લઈ, જમણી બાણુ મૂકો સહી.
 પાછળથી ઉપાડો તેમ, મૂકો હારે પહેલાં જેમ;
 તેવી રીતે નીચા ચાર, મૂકો ઉપર હારો હાર.
 નીચી લીંત અને નિરધાર, રસવા જોબી કરો વિચાર
 જે બાણુની છેલી હાર, વચ્ચે લો ઊલી લીંત સાર
 તેમાંથી બખ્ખે ધન લઈ, ચિમની ચારે બનાવો બઈ.
 બખ્ખે નીચે ઉપર ધરો, જાચીનો દેખાવજ અરો.
 જાચી જે સુવાડો ભીંધ, અંતરે વચ્ચે રાખી હોય;
 શેરીના જોતાં આકાર, આંનેદ વાધે અર્પણપાર.

૧૪. બક્ષીસ ૪ થી.

ચોપાઈ.

જે જોબી પૂર આડી એક, શેરીથી એવી રીતે નેક;
 મૂકો જોબી જે જે રહી, ઘટ તુલો મિનારો સહી.
 બખ્ખેની જોબી જે હાર, પાછળ જે મૂકો નિરધાર;
 માથે જો જે આડી માથ, એકતરું ને મરઝ કહેવાય.

એ જાળુથી અડકે લઈ, ધરનું બાર બનાવે બાઈ;
ચોરી નહિ કદાપિ થાય, બંધ બારણે જે સુવાય.
એક એકથી ચઢતા ધણાં, ઘાટે બને તેમાં નહિ મણા;
શિક્ષકની જે લઈએ રહાય, તો કામો બહુ સારાં થાય.

૧૫. બક્ષીસ ૪ થી.

રાગ ધન્યાશી.

કરો રૂડા આકાર, બાળ સૌ કરો રૂડા આકાર;
આખો ધન એ મેજ મળનો, લખવા દારો દાર. બાળ સૌ.
ચાર છોટે એ પાંચ બનાવી, સૂઓ તે પરે સારે. બાળ સૌ.
એ છોટાની ચોરસ પાટી, એવી બનશે ચાર. બાળ સૌ.
આઠ છોટાને ઊભી સાંખી, ખીંત બનાવો ચાર. બાળ સૌ.
ચાર ઊભી દરવાજા સાર, ત્રણ ઉપર એક ધાર. બાળ સૌ.
પૂર્ણ બનાવા છતી ઉપર, એ રાખો નિરંધાર. બાળ સૌ.

૧૬. બક્ષીસ ૫ મી. (પહેલા ૬ ઘાટ.)

ચોપાઈ.

સત્તાવીસ ધનનો ધન કરો, આંગળ વચમાં પા ધન ધરો;
ઉપર નવ આંગળો ધન ચાલે, દેખાલ જેવો ઘાટ જણાય. ૧
આગળના ત્રણ પાછળ ધરો, ઘાટ ચશે જાલેરી તણો;
એ હાથેથી બંને પાસ, એ આંગળ ખસેડો પાસ. ૨
તો નીસરણી ત્રણ જણાય, બેગી કરો હતી તેમ થાય;
વચલા ત્રણ ધન ઉપર જાય, તો મોટી ખુરસી દેખાય. ૩
એ ખુરસીના બામજ ત્રણ, ફરતાં ચાંશે ખુરસી ત્રણ;
નાની ખુરસી બેગી કરી, મોટી ખુરસી કરજો ફરી. ૪

જુદા ત્રણ પા ધન લો લઈ, ઉપરના ત્રણ મૂકે તહો;
 જે પા ધનનો ચોરસ કરે, એક પાસે ધન પર ધરે;
 ચોરસ તેવો ખીલે કરી, સામે પડખે મૂકે કરી;
 ત્રીજો ચોરસ તેવી રીત, ગોઠવજો રાખીને ચિત.
 ચોથો ચોરસ આવી જાય, હારે હાથા પૂરા થાય;
 બાકીનો ચોરસ લઈ એક, ધન નીચે ગોઠવજો છેક.
 સાથે ખીલે ચોરસ ધરે, ઘાટ આપણો પૂરો કરે;
 હાથાવાળી ખુરસી થાય, ઘાટ ધણો સુંદર દેખાય.

૧૭. બક્ષીસ પ મી. સૌંદર્યના ઘાટ.

રોળાવત.

વચ્ચે ત્રણ ધન તણો, ગોઠવી ચોરસ નાનો;
 ખૂણો આપણી કોર, ધરીને ઠીક ગળનો.
 *ત્રણ આખા ધન લઈ, ગોઠવો કાઠખૂણામાં
 ખાંચામાં વળી અર્ધ, ગોઠવો એજ ખૂણામાં.
 જે બાજુ જે અર્ધ, ગોઠવી દો તળવીજો;
 ત્રિકોણ પૂરો કરી, ચલાવો ખૂણે ખીલો.
 કેવો સુંદર ઘાટ, દેખી અર્ધજો સૌ રાજ;
 અડચણ બહુ નહિ પડી, નહિ વળી સુકિત અડી.
 ચોરસનો ધન મધ્ય, રચાનથી બહાર જવાનો;
 એજ પ્રમાણે ખીલો, ત્રીજો, ચોથો, કરવાનો.
 ખીલો સુંદર ઘાટ, ચથો અદ્ભુત દેખાતો;
 ધન જે હાથે મૂક, ત્રિકોણે મધ્ય જણાતો.
 કણું મધ્યના અર્ધ, ગયાં અંદર આ જવા;
 વાહ, વાહ, ત્રણ ઘાટ, બનાવ્યા સુંદર કેવા.

* નીચેની ચાર લીટીઓ દરેક ખૂણા માટે કરી કરી બોલવાની છે.

૧૮. બક્ષીસ ૬ ફી. (ગેલરી).

સેલર.

- ચપટી આડી ઈંટને, ત્રણ બાબી ધર સાથ;
ખીંછ બે હારો કરો. - છ ઈંટો લઈ હાથ. ૧
- પાછળની બે હાર પર, તેવી કરજો હાર;
તે પર પાસો ઈંટને, ગોઠવજો ધરી પ્યાર. ૨
- એ ઈંટો પર રાખજો, છ ચોરસ છે જોડ;
ચોરસ પર પાસા ધરો, શોભે સુંદર તેડ. ૩
- બે ચોરસ ઉભા કરી, ઉપર ઉભો એક;
ગોઠવજો બાળુ ભણી આગળ આવે છેક. ૪
- બાકી ત્રણ ચોરસ રહ્યા, તે પણ લેજો હાથ;
ખીંછ બાળુ મુટ્ટી કરો, ગેલરી સૌ સાથ. ૫

૧૯. બક્ષીસ ૬ ફી (સ્તંભાવલિ).

ચોપાયા.

(જરૂર પડે તો દરેક લીટી બે વાર બોલવી.)

- આડી ચપટી પાંચ ઈંટો લઈ, તેની કરજો બે હારો;
પાછળ ઉપર પાંચ ફરીયા, મૂકી ઘાટ કરો સારો. ૧
- તે ઉપર કુંભીને માટે, છ ચોરસ છેડે મૂકો;
કુંભી ઉપર પાસા દેરા, સ્તંભ મૂકતાં ના ચૂકો. ૨
- સ્તંભ ઉપર ભરણાંને માટે, ચોરસ એક ફરી ધરજો;
બે ભરણાં પર એકજ આડી, મૂકીને પૂરી કરજો. ૩

૨૦. બક્ષીસ ૮.૫. (પહેલા ૪ ઘાટ.)

સંખીઓ બે લઈ સરખી કરો;
પહેલી બાબી આડી ધરો.
ખીંછ માટે ખૂણો કરો;

ત્રિકોણ માટે ત્રીજી ધરી.

કુંડા બેના પાયા, કરી;

દેખાડે આ પાટજ ખરી.

૨૧.

બક્ષીસ ૯ મી. (ઘાટ ૯ થી ૧૨, ચરમા, પાંદડું.)

હનુમાન ગરુડના સેવાદત્તે મળતી રાહ.

ચાર કડી મોટી જોડીને, મૂકો ગોળાકાર;

ચાર ખીજ નાની લઈ વચ્ચે મૂકી ઘાટ સુધાર. (૯ મો ઘાટ.)

નાની કડી જોડિતથી લઈને, કાંઠો જલદી ખાંડ;

મોટીની તે બહાર ગોઠવી, દેતું લેતાં વાર. (૧૦ મો.)

મોટી કરા ખાંચા અંદર, નાની કડી સમાવ;

એકે એકે સર્વ લઈને, તેમજ ઠીક કરાવ. (૧૧ મો.)

નાની કડીઓ સફાઈ રાખી, ઉઘાવી લેવી ચાર;

મોટીને અંદરથી અડકે, તેમ સર્વ તું ધાર. (૧૨ મો.)

ચરમા માટે નાની કડીઓ, જો છે મૂકાય;

મોટી કડીને, અથે ઉપરથી, તે બેને જોડાય. (ચરમા.)

છેડા જોડો ત્રણે અધના, ગોળ ધરીને બહાર;

ગંખળી માટે મોટા અથે ધરી, તું પાંદડું સુધાર. (પાંદડું)

ત્રિશાયુક્ત ગાયન.

માંડો માંડો તે નિશાન નવ મૂકો;

જોઈ જાયરે તોર કામદું મૂકો.

જમણા જમણા ને સીધા સા કરીએ,

ડાબા ડાબાને સીધા બેના રહીએ.

કાલો કાલો તે કામદી સા રાખે,

ધાલો ધાલો તે પશુછો એવું હાયે;	૩
હ્યો ને હ્યો ને રે તીરને નવ ચૂકો.	
વચ્ચે વચ્ચે તે પશુછોમાં મૂકો.	૪
જો રે જો રે રે તીરને બહુ તાણો,	
તાકો તાકારે સામે છે પહાણો.	૫
દૃષ્ટિ દૃષ્ટિ તે સોધી બહુ ધારો,	
ખેંચી ખેંચી ને તીરને ટપ મારો.	૬
તાક્યું તાક્યું તે નિશાન નહિ વાંધો,	
શેલાં શેલાં ને પાવડી સૌ બાંધો.	૭
ચાલો ચાલો બાંધીને ઘેર જઈએ,	
જુએ પીતા માતાને ખુશ થઈએ.	૮

૨. . ૮

(લરકરી રાહ.)

રંગીલા ઉમંગોં સિપાઈ, નાનડોંઆ અમે આ બાઈ;
 પડખમ દમકતાં અમલોક, જોવા મલે ચોકે ચોક;
 માપી માપી ચાલી ચાલ, આપી આપોં પાયે તાળ;
 બજુગાં ફૂંટોંએ બલોંભાત, તૂં તૂં તૂં શૌરયોં સુર સાથ.
 રંગીલા ઉમંગોં સિપાઈ, ચરા સૌ અમે આ બાઈ;
 ફરરર વાવડા ફરકેય, ઉછળે હૈયું આગ હરખેય;
 લટકાળીજ બબકાબેર, કમરે ચળકતી સમશેર;
 તે ચંમકાવોંએ આ વાર, લડવાને અમે તૈયાર.
 રંગીલા ઉમંગોં સિપાઈ, સાચા સૌ અમે આ બાઈ;
 તાકી ચોટ બંદુક ચદ, ફોડીએ ફડાફડ ચદ;
 જશના ચાંદ ફૂડી રીત, મેળવીયે અમે કરી જીત;
 ને વસિએ સદા સુખ માંડી, રંગીલા ઉમંગોં સિપાઈ.

૩. ગીત.

રાગ. મા મંત્રે નિશાળે મુકને પાય લાડું મા.

ઈંદ્રિયો.

આ પ્રભુએ આપી આંખ, સઘળું જોવાને;
તે સાથે બુદ્ધિ વિચારની. દુખ જોવાને.
આ પ્રભુએ આપ્યા કાન, શાસ્ત્ર વંચન શુણવાં;
વળી પ્રભુએ આપ્યું મુંખ, સુવાણી જોયરવા.
આ પ્રભુએ આપ્યા હાથ, શુભ કામો કરવા;
વળી પ્રભુએ આપ્યા પાય, સુમારગ સંચરવા.
આ જે જે ચીજ જરૂરની, તે આપીને;
જગદીશ જુએ છે સર્વ, સઘળે વ્યાપીને.
તે માટે સર્ખોએ સર્વ, સાચ મળી રહ્યોએ;
એ પ્રભુને લાગી પાય; તેના શુણુ ગાઈએ.
એ પ્રભુમાં આપણુ આજ, ચિત્ત લગાડીને;
શુણુ ગાઈએ શાણી બેન, તાળી પાડીને.
પ્રભુ ન્યાળીને વળી નેક, સર્વ તણો ત્રાતા;
એ જગત તણો માખાપ, સૌનો મુખદાતા.
સૌ સખીઓ પૂજે ત્રેમથી, એ છે પાસે;
પછી સુમતિ માગી બેન, તેથી સુખ યાશે.

૪. બધી છોકરીઓને સાથે ગવડાવાનાં ગીત.

ગીત. ૧

પૂનમ ચાંદની ખીલી પૂરી અહીં રે,

જોએ રજની મુંદર શી આજ-હેતે રમીએ સંધાતે સર્દાર આપણે

સેયર દંકણો સોનાનાં કરે ધણી રે,

માંહે જડીઆ છે લીલમ મણિ નંગ-હેતે રમીએ.

સાખી

મળીયાં આને આપણે ધરી સોળ શણુગાર,
કર કંકણુ ચૂડી ચમક ચંદ્ર તેજ એક તાર,
હોરા રતનથી જડીત ઉર હાર છે રે,
મોતી ગુંછને લળકે છે બાળુબંધ—હેને રમીએ.

સાખી

અંબોડા ફૂલે ભર્યા શિર સોહે હોશુણુ,
કીધા કુમકુમ ચાંદલા સુકતા માળા ઉર;
આરસ ખારસ મણી જડેલા ચોક છે રે,
તેમાં રમતાં નવ કાટે આ નવરંગ ચીર—હેને.

સાખી

પહેર્યા ઝાંઝર પ્રીતથી ઝણુણુ કરે ઝણુકાર,
ફરીએ સહીયાર ફુંદડી, આ રજની મોઝાર;
સખીઓ વેલીઓ ખીલી છે વિધવિધ ભાતનીરે,
તેની આવે છે શી સુંદર શુર્ગધ—હેતે.

સાખી

ઝંધિર લીલા નિરખતાં ઝંધિરે ઉપર ગ્રેમ,
વધ્યો સખી ગંભીર જલ ચંદ્ર દર્શને નેમ;
પૂનમ ચાંદની ખીલી પૂરી અહીં રે,
શોભે રજની સુંદર શી આજ—હેતે. ડા. ધા.

૫. ઉત્તણી.

આને ઉત્સવ જાળક સાથ, જમવા આવજો રે,
સર્વે મિત્રા મળી સંગાથ, આજ પધારજો રે;
બોજત સાગથી સૌ કાંધી, સેવ ચણાને ધાણી લીધી,
મોંજળાની કાંધી મિત્રાને કહાવજો રે—આજે ઉ—૦.
મમરા આ છે મંરી મીઠાના, વધારીઆ શું નહિ દીસતા,
સંપ કરી સર્વે ખાજો ખવડાવજો રે—આજે ઉ—૦.

ખાધું, પીધું, ગાઈ, વગાડ્યું, અરસપરસ સૌને ગવડાવ્યું,
વાહ આમ વારે વારે બોલાવત્તેરે—બાળંગીત—૦.

૬. ઘેલી મુસાફર સ્ત્રીનું ગીત.

એક હતી મુસાફર ઘેલી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
તેની આગળ એક તપેલી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
ગઈ રાતની રાખી એહી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
ગિડી પ્રભાતે માંજવા બેહી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
ફડી રીતે ધસીધસી થાકી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
તોય ગધા રહ્યા બહુ બાકી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
ઝડી રીતે તપેલી ઉપાડીરે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
સામી બીંતની સાથે પછાડી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
લઈ પયરો તપેલીને ફૂટી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
પહ્યાં કાણુ તપેલીતો ફૂટી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
થયા બપોર બૂખું તો લાગ્યું રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
પછી વાસણ માગવા લાગી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
એને વાસણ ન આપે કોઈ રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
પછી રાગ તાણી ઘણું રોઈ રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
તોય થઈ નહિ તપેલી સાજી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥
પડી લોકને ગમ્મત ઝાઝી રે ॥ મુણ્ણને સાહેલી ॥ ક.૬.૩

૭. (આગળાડી.)

(બોળ બગતતા આળખાતા રાગ.)

ભાઈએ ચાલો તમે આગોડી, કરીએ આજ બહી આગોડી ૧૮૬.
એક તો મોઢું એન્ડીમ બનીને, સહુની પરેલાં ચાલો;
એક પછી એક બિંબો રહીને, આગળનાને ઝાલો—ભાઈ.
ઉવટનો એક ઝાડો બનીને આગા આપે ન્યારે,
સીસોટી વાગે એન્ડીમમાં અમલી માંડે! હારે—ભાઈ. ૧૯૧

વેગ વધારો ચાલી જલદી ખીજું સ્ટેશન આવ્યું.
 ગાડી ઊભી દૂર વખત લા, સ્ટેશન તે બહુ સારું—ભાઈ.
 સ્ટેશનની શોભા આહો શી, નિરખી રાજી થાઉં;
 થઈ સોમોટી ચાલી ગાડી, પૂરૂ નહીં જોવાયું—ભાઈ.
 આગળ જતો એક આવીએ પૂવ નદી પર મોટો,
 ખખર પડી નદિ ધબ્બ અવાજે ભાગો ગાડી થઈ મોટો—ભાઈ.
 જખરા જન લા ઊભા થઈને મૈને ઉપર કાઢે,
 સાગ્ર સારા છવતાં નીકળ્યા, ખુશી થવું આ મારું—ભાઈ.

૮. ઉખણી.

(ચરણાકુળ, ત્રિતાલી ચોપાઈ, ગળી.)

મંગી જન્મ ગાંઠ હોમજે, મખીઓ માથે કો ચો,
 રમતી મેવાની મીંજખાની, એકી જમવા પંગત નાની. ૧
 કાલસા, કમરક ખાટાં મીઠાં, મીઠાં મેં તો લોચુ દીઠાં;
 રાયણુ, ગમકુળો, નારંગી, જામો અજીરો મોસંખી. ૨
 કેળાં, સફૂરજન, અન્નામો, પૂછે મગી નતકું ખાશો ?
 ટેડી, શેગડી, દ્રાક્ષજ મારી, તડબૂજ તણી દિમે બલિહારી. ૩
 દાડમ, ફણુસા, જાણુ, કેરી, ફરતી બોર સીંતાજી કેરી;
 છેટે મગીની મા છાની, હરખે નોરખે પંગત નાની ૪

૧૦. ગરળી.

ગગ મીરા વાલાજી હો, હવે નહિ જાઉં મહી વેચવારે, લોલ.
 સવે સખીને તેડી આવજો રે લોલ, ગરખો રમીયું મારે ઘેર.
 બસા બાવથી રે લોલ, સવે મખીને તેડી આવજો રે લોલ.
 વડી ત્રિવેદી મારી માવડી રે લોલ, સખીઓ દેખીને મુખી યાવ;
 એવા તાવ છે રે લોલ, મવે મખીને તેડી આવજો રે લોલ.

બુનંગી.

કાન— બહા રાખદને વાત કાને મુલાવે;
બહી બુરો વાતો નહી તે બહાવે;
કેડો કામ તો સાંભળ્યાથીજ યાયે;
નહિ કાન વિના નરાએ ચલાયે.

સવૈયા.

આંખ—અદ્ભુત રચના કુદરત ફેરી જોવાને આંખો સરજ,
અંદગી માંહે જીવ્યા કરતાં જોવાની યાયે મરજ;
આંખ તણો ઉપયોગ સદાએ સૌ કારજની એ અરજ,
ખરે અને ખોટું પારખવા આંખજ ઉપયોગી ઉપજ.

દોહરો.

હાથ—હાથ દામને દામ પણ જો નવ હોયે હાથ,
કામ ન યાયે કોડીનું ચોકસ કંઈ દિન રાત;
દામ દામને દામથી સરશે સઘળું કાજે,
પણ સૌનું સોખાણુછે સમજ લેજે હાથ;
લેખ લખાયે હાથથી હુન્નર કરે હજાર,
દાન પ્રાણુ દે હાથ તો સાચાનો સરદાર.

પગ—દેશ વિદેશ જો જશે હશે કદી જન પાપ,
રાય અને કંગાળને ખપ તેનો જગમાંપ.
ફરો હરો સુખ સાથ સૌ ગણો મને સરદાર,
પગ રાજા સૌ અંગનો મુજ પર છે આધાર.

ચેટ-પ્રેક્ષક—ગુમાન સૌ છોડો તમે, મારાથી છો સર્વ;
પણ હુંએ છું તમવડે, માટે શેતો ગર્વ ?
એક એકથી સર્વ છો, મોટા છે કિરતાર;
ટોટા છોડો આપણે, મંપે કરો વિચાર. જા. ક. દેસ-
વાડકર.

કેળવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ગુજરાતી સુધારેલી વાચનમાળાની ચોથી ચોપડી સરકારે રીતસર મંજૂર કરી છે અને તે વાપરવાની સત્તા આપી છે. હવેથી આ છલાકાની ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચોથા ધોરણમાં આજ સુધી વપરાતી જુની વાચનમાળાની પ્રાથમી ચોપડીને ફેકાણે તે ચલાવવી.

(સહી) F. G. Selbey

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક
ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઓફિસ,
ગુના. તા. ૪-૬-૦૬.

A. G. Director of Public
Instruction.

(મે. ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૧૯૧૮ તા. ૪-૬-૦૬ નીચે મે.
ઉત્તર વિભાગના ઇ. સાહેબના હુકમ નં. ૧૬૦૯ તા. ૧૨-૬-૦૬ ઉપરથી.)

સરકારી ઠરાવ.

ટેકસ્ટ બુકો.....

ગુજરાતી ચોથી ચોપડી.

ફિક્સે મુખર્ક.

૨૩ મી મે ૧૯૦૬.

કેળવણીખાતું

નં. ૯૭૯

મહેરબાન ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના કાગળ નં. ૧૩૮૭.
તા. ૧૪ મી મે ૧૯૦૬ ઉપરથી—

ઠરાવ:—આ ચોપડી ચલાવવાનું મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(સહી) H. O. Quin.

Secretary to Government

જાહેર ખબર.

હાઈ અને સ્પેશલ સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી સ્કૉલરશિપો.
ઉત્તર ભાગ.

(ઈ. નં. ૧૪૧૨, તા. ૩૧-૫-૦૬.)

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે તા. ૨૬ મા મે ૧૯૦૬ ના મુખ્ય સરકારી ઓર્ડર ભાગ ૧ ને ૬૪૨-૬૪૨ નું પ્રસિદ્ધ મર્બલ નિયમો મુજબ ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામાં મુલુ તથા સરકારી સ્કૉલરશિપો આપવા સાર સોમવાર તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સેને ૧૯૦૬ને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ નીચે લખેલાં મધ્ય સ્થળોએ સ્પર્ધાપાદક પરીક્ષા લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ.

સુરત.

નડીઆદ. (એડા જિલ્લો).

ગાધર (પંચમહાલ).

ભરૂચ.

ધાણા.

૨. મુલુમાંની એક સ્કૉલરશિપ માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઇચ્છે કેળવણીમાં પાછળ છે, જેવાકે, બેની-બ્રાસલ, કણુખી, અને કણુખી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા લોકોની સ્પર્ધા માટે એક સ્કૉલરશિપ રાખવામાં આવશે; અને એક સ્કૉલરશિપ મુસલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.

૩. દરેક મધ્ય સ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. પરીક્ષામાં દાખલ થવાની અરજીઓ ઠરાવેલા જાગેલા ફોર્મ (નિયમોનું પરિશિષ્ટ ૧) ઉપર કરવી, અને ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને તે મોકલવી. તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ સુધી અરજીઓ અને દાખલ થવાની ફી કમિટી લેશે. તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ. અરજીના ઠરાવેલા-ફોર્મની નકલ પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ પાસેથી અથવા નીચે સહી કરનાર પાસેથી મળશે.

૪. ઉમેદવારની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કૉલરશિપની રકમ અને મુદત, કેટલી ફી આપવાની છે તે, વગેરે બાબતની સમજણ વિશેષ હકીકત નિયમોમાંથી મળી આવશે. નિયમોની નકલો નીચે સહી કરનારને અથવા પરીક્ષક કમિટીઓના પ્રમુખોને અરજ કરવાથી મફત મળશે. ઉત્તર ભાગ.

ની તમામ સરકારી અને મંદિર લેનારી ઝોનમાં વર્નાક્યુલર સ્કૂલોનાં બહેર-
ખબરો ચોંટવાનાં પાટીઆં ઉપર પણ એ નિયમોની નકલો ચોંટવામાં આવી છે.

અમદાવાદ,
તા. ૨૧-૫-૧૯૦૬.

F. B. Pondarvés Lory.
આ. એન્કુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

બહેર ખબર.

મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો.

ઉત્તર ભાગ.

(ઈ. નં. ૧૪૧૨, તા. ૩૧-૫-૧૯૦૬.)

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે, કે ઉત્તર ભાગમાં નીચે લ-
ખેલાં મધ્ય સ્થળોએ યુધવાર તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૬ ને રોજ
અને તે પછીના દિવસોએ દરેક મધ્ય સ્થળે ૭ ૭ મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો
આપવા સાર સ્પર્ધાપાદક પરીક્ષા લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ.

મુરત,

નડીઆદ (ખેડા જિલ્લો).

ગોધરા (પંચમહાલ).

ભરૂચ.

થાણા.

૨. છમાંની બે સ્કૉલરશિપો માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પ-
ર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઈંગ્લેશ કેળવણીમાં પાછળ છે, જેવાકે, બેની-
મંજરાવલ, કણુખી, અને કણુખી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા
લોકોની સ્પર્ધા માટે બે સ્કૉલરશિપો રાખવામાં આવશે, અને બે સ્કૉલર-
શિપો મુસલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.

૩. દરેક મધ્ય સ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. સર-
કારી હાઈ સ્કૂલના હેડ માસ્તર કમિટીના પ્રમુખ થશે.

૪. સ્પર્ધા કરવાની (પરીક્ષા આપવાની) પરવાનગી મળવા સાર
કરાવેલા છાપેલા શર્મ પર અરજી કરવી. તે શર્મની નકલો નીચે સહી ક-
રનાર પાસેથી અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ પાસેથી મફત મળશે. ઉ-
મેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની કમિટીના પ્રમુખ તરફ અરજી ચો-
કાવી. તા. ૧૫મી ઑગસ્ટ મુધી અરજીઓ તથા શી કમિટી લેશે; તે
તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.

ઉમ્મર ૧૭ વર્ષથી વધારે, અને ૨૨ વર્ષથી ઓછી છે, તેમજ કાંઈ ખોડખાંપણુ નથી, ને ચાલચલગત સારી છે. ચાલચલગતની બાબતમાં ખાસ તપાસ કરી પોતાની ખાત્રી કરીનેજ મેહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપવું.

૩. સર્ટિફિકેટમાં ઉમ્મરનાં વર્ષ, માસ અને દિવસ લખવાની સાથે, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી જન્મતિથિ લખવા ચૂકવું નહિ.

૪. સત્તર વર્ષ કરતાં નાની ઉમ્મરના ઉમેદવારોને પરીક્ષા આપવા સારૂ મંજૂરી મેળવવાની જરૂર નથી. તે પામ થશે તો પણ તેને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૫. બાવીશ વર્ષ કરતાં મોટી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષા આપવા માટે કાઠિયાવાડ એજન્સિના મેહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઓફિસર સાહેબ બહાદુરની ખાસ પરવાનગી મેળવવી પડશે. તેઓ પાસ થશે તોપણ તેમને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

૬. જે ઉમેદવારે પરીક્ષા પહેલાંના બાર માસમાં એક કરતાં વધારે મેહેતાજી પામે અભ્યાસ કર્યો હોય, તેમણે તે સઘળાનાં સર્ટિફિકેટ લાવવાં. ચાલચલગતની બાબતમાં તો પરીક્ષા પહેલાં એક માસ અગાઉનું સર્ટિફિકેટ ખાત્રી લાયક ગણાશે.

પરીક્ષા થઈ રહ્યા બાદ લાયક જણાયલા ઉમેદવારોને શરીર સંબંધી તપાસ માટે મેહેરબાન દાક્તર સાહેબ પાસે મોકલવામાં આવશે, માટે તેમણે વધારે રોકાવું પડશે.

૮. દર વર્ષે પ્રવેશક પરીક્ષાની ખબર બનતા સુધી શાળાપત્રમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. પણ પરીક્ષાની તારીખ ઉતાવળે જણવાની જેની આતુરતા હશે, તેને રાજકોટમાં રહેતા તેના લાગતા વળગતા તરફ અગર સ્કૉલરો તરફથી તે ખબર સંકશે, કસબુ કે સારીખ મુકરમ અથવા ટુર્ક કોલેજના નોટિસ બોર્ડ ઉપર તે જાહેર કરવાનો રિવાજ છે.

રાજકોટ.

તા. ૨૮ જુન સને ૧૯૦૬.

B. H. Buch,

મિનિસપાલ, કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

જાહેર ખબર.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬ શુક્રવારને રોજ અને સાર પછીના દિવસોમાં સંદરહુ કોલેજનો મકાનમાં થશે.

એડિટર,

જાહેર ખબર.

પ્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા.

મહેરબાન ઉત્તર ભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુરના ઇ. નં. ૨૧૩૧ તા. ૩૦-૬-૦૬ ને આધારે ખબર આપવામાં આવે છે, કે અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની ચાલુ વર્ષની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૯૦૬ શુક્રવારને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ સંદરહુ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે.

૨. ઉમેદવારોની પરીક્ષા નવા સાતમા ધોરણના વિષયોમાં લેવાશે. વાચનના વિષયમાં તેમણે નિર્મળગદ્ય (આવૃત્તિ ૬ હી સને ૧૮૯૯ ની સાલની) માંથી ૫૪ ૧-૧૦૦ અને કાવ્યદોહનમાંથી પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની પહેલી ૫૦૦ લીટીઓ તૈયાર કરવી. નવા સાતમા ધોરણના પાંચમા વિષયમાં 'આરોગ્યવિદ્યા' ને બદલે 'વિદ્યાના પાકો' રાખેલા છે તે બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

૩. છેક નાના જણાતા, બહેરા, ઓછું દેખનારા, અથવા બોખડા કે બહુ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરનારા ઉમેદવારો પસંદ કરવામાં આવશે નહિ.

૪. ઉમેદવારો પાસે ત્રીજા દરજ્જાનાં પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ હોવાં જોઈશે.

૫. ગઈ સાલમાં અને તે પહેલાં પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા બધા ઉમેદવારોએ ચોતપોતાનું તે પરીક્ષાનું સર્ટિફિકેટ ચોતાની સાથે લેતા આવવું. તે પ્રકારે જ્યાં ચાલુ સાલમાં માપકરણની પરીક્ષા આપવા જવાથી એ વિષયના દોકડા ભરવા સાર ચોતાનું સર્ટિફિકેટ તે પરીક્ષાના પ્રેસિડેન્ટને આપી આવ્યા હોય, તેમણે પ્રેસિડેન્ટની સહીનો કા-

ગળ રજુ કરવો, કે તે પ્રમાણે સર્ટિફિકેટ રાખવામાં આવ્યું છે. તે કામ જામાં નીચેની હકીકત પણ આવવી જોઈએ:—

ઉમેદવારનું નામ, બાપનું નામ અને અટક, વતનનું ગામ, તાલુકો અને જિલ્લો, જન્મતારીખ ઇસ્વીસન પ્રમાણે, પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયાની સાલ, એકંદર મેળવેલાં દોકડા.

સર્ટિફિકેટ અથવા ઉપરનો કાગળ રજુ કર્યા વિના કોઈને પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

૬. જે ઉમેદવારો ચાલુ સાલની પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયા હશે તેમની હકીકત અમારા તરફ બારોબાર આવશે; તેમને સર્ટિફિકેટ કે ઉપર જણાવેલો કાગળ લાવવાની જરૂર નથી.

૭. ઉમેદવારોની ઉંમર ૧૭ વર્ષની ઉપર અને ૨૨ વર્ષની અંદર હોવી જોઈએ. આજ સુધી ૨૨ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરના શિક્ષકોને મહેરબાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની મંજૂરીથી દાખલ કરતા હતા તે હવે મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબના ઈ. નં. ૫૯૮૭ તા. ૨૮-૧૦-૧૯૦૧ થી બંધ કરવામાં આવ્યું છે, માટે બાકીના વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરના કોઈ શિક્ષકે પણ પરીક્ષામાં આવવું નહિ.

૮. સઘળા ઉમેદવારોએ પોતપોતાના મહેતાજીઓ પાસેથી સારી ચાલનું સર્ટિફિકેટ લેતા આવવું.

૯. પસંદ થયેલા ઉમેદવારો સરકારી નોકરીને માટે લાયક છે એવું તેમણે વૈધકખાતાના યોગ્ય અમલદારનું સર્ટિફિકેટ મેળવવું પડશે.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ.

અમદાવાદ-તા. ૮-૭-૦૬.

K. P. Trivedi,

પ્રિન્સિપાલ.

૨. ૨. નરસિંહરાવ જોળનાથે લખી મોકલેલું શુદ્ધિપત્ર:—

શાળાપત્ર પાનું

લીટી

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

૧૭૫

૧૭

એ એ

એ

૨૭

મનુષ્યમાત્રને

મનુષ્યજિવને

*****

ફક્ત આઠઠા આનાની ટિકીટ ખીડવાથી.

મફત **“અમારું સૂચીપત્ર”** મફત

મોકલીશું. વળી બધી જાતની સ્કુલમાં ચાલતી ટેકસ્ટ બુકો પૂરી પાડીએ છીએ.

હવેથી પુષ્કળ કમિશન. જરૂર ભાવ મંગાવો. **ટેક્સ્ટ બુકો** પર પુષ્કળ કમિ. જરૂર ભાવ મંગાવો.

ઈનામ તથા લાઠબેરીની બુકો મળવાનું મુખ્ય સ્થળ.

નિશાળોમાં ચાલતી બધી બુકો, ડ્રોઈંગ બુકો તથા તેને લગતો સામાન, સ્ટેશનરી વિગેરે વિગેરે મળે છે.

મુખ્ય ઇલેક્ટ્રોનિક્સ. } **મોતીલાલ મગનલાલ**
અમદાવાદ રીઝીરાઈ. } (શાહ એન્ડ સન્સ)
તમામ જાતનાં પુસ્તકો વેચનાર.

*****

ભારે વખણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.

આદરજી કાવસજી માસ્તરની

ફક્ત શિક્ષક કોપીબુકો.

“કમીશનમાં વધારો” આઠ લાગમાં “કમીશનમાં વધારો.”

કેળવણીખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો. તથા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની કેળવણીમાં આગેવાન બનીતા ગૃહરથો, પ્રોફેસરો, પ્રિન્સિપલો, હોડગારતરો અને શિક્ષકો, મુખ્ય તથા ગુજરાતના સર્વ જાહેર છાપા તરફથી એકે અવાજે તારીફ કરતાં અતિ સંતોષકારક ખાત્રીપત્રો.

ગુજરાતી શબ્દ કોષ, સ્વરવિભાગ. નર્મશ્લેષથી જમાવું ફદ. પુષ્કળ ચપ્પાઈવાળો. વિદ્વાનોએ જે અર્થમાં શબ્દ વાપર્યા હોય તે વાક્યો સહિત. ગ્રામલ ૧ થેલ. પ. ૨૦૮ કિંમત રૂ. બે. લક્ષ્મીબાઈ ગોકળદાસ પટેલ નડીઆદ.

મહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહે-
રખાન માજી ઇન્સ્પેક્ટર ઇ. જામદસ સાહેબે દરકત શિક્ષક
કોપીયુકોને જ સઘળી મંજૂર કરેલી કોપીયુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી
છે, અને લખે છે કે સારી સ્કૂલો આવી સરસ કોપીયુકો
વાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

મુખ્યમંત્રી તથા સુરત, લણચ, નડીઆદ, અમદાવાદ વગેરે
શહેરની જોઇન્ટ સ્કૂલ કમિટિનાં અનુભવી સદ્ગુહસ્થોએ પણ
સઘળી કોપીયુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દરકત શિક્ષક કોપી-
યુકોને જ સર્વ કોપીયુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને તેમના તા-
ખાની સર્વ સ્કૂલોમાં એ જ કોપીયુકો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો છે.

આ કોપીયુકો માટે જ જ સદ્ગુહસ્થો તરફથી સર્ટિફિકેટ મળેલાં
છે; તેમનાં નામ અમારી દરેક કોપી વાંચવાથી ખાતરી થશે.

દરકત શિક્ષક કોપીયુકો નીચલી સરતોથી મળશે.

૧. સેક્ટર કોપીએ દેશાવરથી માલ મંગાવનારા ભારતરો. તથા બા-
પારીઓ જોઓ જોહામાં જોહી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નફા ખરીદશે
તોએને સેક્ટર ૩૦ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે; પેકિંગ અને રે-
લવેનો ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨. ૨૦૦ થી જોહી ૨૫ નફા સુધી મંગાવનારને સેક્ટર ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ
મળશે, પણ રેલ્વે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વ ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

૩. માલ મોકલાવ્યા પછી તે રસ્તામાં જતાં કોઈ રીતે ખરાબ થાય
તથા તે માલને નુકસાન પૂરે તેના જોખમદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલ્વે ન હોય ત્યાં માલ કયે રસ્તે અને ક્યાં મોકલવો.
તેનો પૂરતો ખુદાસો માલ મંગાવનારે લખી જણાવવો. રેલ્વે રેલ્વેથી
આગળ માલ લઈ જવાનો ખર્ચ માલ મંગાવનારને શિર સમજવો.

૫. હુડી મોકલાવનારે ખંજર ટેકાણું લખવું.

૬. શુજરાત તથા કાઠીઆવાડના સર્વ ભારતરોને તથા છુસ્સેલરોને
વિનિતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દરકત શિક્ષક કોપીયુકોની સાથે અમોએ
ખીજ કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી યુકા સેક્ટર ૧ એક ટકાનો કમીશન થો
મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરી છે. એક વખત કામ પાડી જોવાથી
ખાતરી થશે. પેકિંગમાં જોહો ખર્ચ યાગ તેમ કરીશું. જોહોની મરજી હોય
તેજોએ નીચે સરનામે લખવું. નોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

દરકત શિક્ષક કોપીયુકોના જ દરેક બાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને
જ જન્મ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇંગ્લાન્ડથી મોકલે ખર્ચ બનાવી મંગાવી છે. એ
સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ધણી સગ-
વડ હારેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૫૦-૬૦, કિલો ૩. ૦૦, જોહોમાં જોહો ૮
જોહો મંગાવનારને ૬૧ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ થા તેથી વધુ નોકર

સેનારને ૧૨૥ ટકા મળશે. વેલ્યુપેએબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના બંન્ન વધારે લાગશે. સુલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાંથી મોકલાવનારને ૧-૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે.

સુ

નમુના

આદરજી કાવસજી મારતરજી

શિક્ષક કોપી બુકોની

સ્વીલ પેનોના

સુ

							
૧ નં.	૨ નં.	૩ નં.	૪ નં.	૫ નં.	૬ નં.	૭ નં.	૮ નં.

આદરજી કાવસજી મારતરજી દરકત શિક્ષક કોપીબુકો તથા સ્વીલપેનોના પ્રગટ કરતા અને કમિશન એન્ટ. ધોળી તળાવ મુખ્યધી.

ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ ૬૦ લા. માટે મંજૂર કરેલ,

અંકગણિતશિક્ષણક્રમ ભા. ૧ કિ. ૦-૨-૦ તૈયાર છે.

સુખગણિત (૬-૭ મા ધો. માટે) કિ. ૦-૪-૦ છપાય છે.

મનુષ્યજીવન અથવા સુખ પ્રાપ્તિના રાજમાર્ગ કિ. ૦-૪-૦ "

ઉત્કૃષ્ટજીવન અથવા હિંમતિનું મળ કિ. ૦-૪-૦ "

અગાઉથી એટલે તા. ૩૦-૪-૦૬ સુધીમાં માલક થનારને આખો સંદ ૩.૦-૧૧-૦ માં, અને એક જાતની નકલ ર. રોની સેનારને આપીની બધી જોડે કરતાં રજીસ્ટ્રાર-જી-નાયક. પ્રે. રા. ટ્રેનિંગકોલેજ-અમદાવાદ.

સારાષ્ટ્ર પ્રાથમિક શાળા પત્રિકા.

સંસ્થાન જૂનાગઢના કેળવણી ખાતા તરફથી દરમાસે છપાય છે. કીમત વર્ષ એકના આઠ આના. નમુનાની કોપી મફત મોકલવામાં આવશે.

“ ખેડુત ”

જો નામનું ખેતી તથા ખગીયા સંબંધી ચોખાનિયું નવા રૂપમાં ગયા ફેબ્રુઆરી માસથી દર પંખવાડિયે અમારા તરફથી ફરીથી ચક્ર કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત શાળાપત્રમાં તેના સ્વંગસ્થ તેની રાં નેવેલે-રામભાઈ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપી ગયા છે એટલે તેને વિષે ખીજ ખાત્રીપત્રની જરૂર નથી:—

“ આ વર્ષે નિકળેલાં માસિકોમાં અમે “ ખેડુત ” ને સૌથી વધારે ઉપયોગી અને સિદ્ધિને પામેલું ગણીએ છીએ. એમાં કૃષિકામનાં સપ્તમાં અંગ વતી એાઈ શાસ્ત્રીયતાથી સઘળાથી સમજાય એવી શૈલિએ લખાય છે. બાપા શુદ્ધ, સરલ, અને વાંચવી ગમે એવી છે. ”

નેકનામદાર ગાયકવાડ સરકાર સામટી નક્કો લઈ રેવિન્યુ ઓફિસમાં તથા ખેડુતોમાં વહેંચે છે. જામનગર તથા રાધનપુરે સ્ટેટ તમામ રેવિન્યુ ઓફિસમાં આપે છે.

ખેતીમાં ખરેખરા મુધારો થવા માટે આ પત્ર ખરેખરા ખેડુતોના હાથમાં જવાની જરૂર છે, અને મહેતાશ્રીઓ આ હેતુ સારી રીતે પા-ર પાડી ચક્રે એમ છે: તેથી તેમને દત્તેજન આપવાના હેતુથી અમે એવી યોજના કરી છે કે જે દ્રાઢ મહેતાશ્રી અમને નવાં ગ્રાહક લાવી આપી તેનું લવાજમ મોકલાવશે તેને નીચે પ્રમાણે દક્ષા આપીશું:—

- ૧ થી ૪ ગ્રાહક લાવનારને દર નકલે ૪ આના
- ૫ થી ૯ ” ” ” ” ૬ ”
- ૧૦ કે વધારે ” ” ” ” ૮ ”

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ ટપાલખર્ચ રૂ ૦-૬-૦ છે.

આ પત્ર સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેને સ્ત્રીનામે કરવો:—

હુલ્લરામ રામશ જાની.—“ ખેડુત ” ના-તેની-લાવનગર.

દિક્કસ્ટેન્ટુક તરીકે સરકાર મળુર કરેલ સરળદેશીનામાની પદ્ધતિ ૧૮ મી આદિતિ, આ આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળાં અંક ૧ લો, (૧મી આદિતિ) ૧ આનો. ધો. ૩ માટે: અંક ૭ીજી (૫ મી આદિતિ) ૨ા આના; ધો. ૪ માટે, નવું ગુજરાતી ણાળ વ્યાકરણ (૮મી આદિતિ) ૩ા આના. ધો. ૫, ૬, ૭ માટે, લાઘવેરી પુક તરીકે મળુર છે. પોસ્ટેજ ને વી. પી. ખર્ચ હોનારને સિદ્ધ કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અનુક્રમે. ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા. પ્રેમચંદ કરમચંદ રાહ, ડે. એ. મન્નપેટ્ટર મુ. ગોંડળ.

વલ્લદિર ખખર. અમારા મદ્રેસામાં આજદીન મુખી ઉર્મેશ નીલ ધોરણ મુખી જાળાસ ચાલતો હતો. પણ આ મદીનાથી ચેલા મોરખ (દેવ) નો કલાસ કલાડામાં આવ્યો છે માટે તે મુસલમાન શિક્ષકો રાખલ થવાની મરજી હોય તેમજ નીચેને સ્ત્રીનામે અરજીઓ મોકલવી.

હાજી અહમદ આજમે હાલમાઈલ, મેનેજર, મદ્રેસે અહમદીયા—રાંદેર.

કિંગ્ડમ ઇન પુસ્તક મોટું-પૃ. ૪૦૦. બીજી આવૃત્તિ. તા. ૩૧-૫-૧૯૦૬
સુધીમાં થનાર શિક્ષક માહકને રૂ. ૨. બીજાને રૂ. ૨-૮. પાછળથી રૂ. ૩.
કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય. બી. એ. આ. ૩-૪-૨૦૩૨-અમદાવાદ.

વાર્તારૂપ ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા. રમણલાલ મહીપતરામ. બી. એ. એલ. એલ. બી.-કી. ૦-૨-૦
આ પુસ્તક ગાંધીજીના હિરેકર સાહેબ બહાદુર પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સન
૧૯૦૫-૬ થી નિગાળામાં ટેકસ્ટબુક તરીકે ચલાવવાને મળુર થયું છે.
શ્રીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની. આરોડીવારાડ. અમદાવાદ.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડથી મળશે.
નિર્દોષોમાં ચલાવવાને ટેક્સ્ટ-બુક તરીકે મળુર કરેલાં તથા બીજાં.

કવાયતનુ પુસ્તક (રા. પટવા કૃત) ૦-૮-૦	વ્યુત્પત્તિ પ્રકાશ. ૦-૨-૬
અંકગણિતનાં મૂળતત્ત્વો બા. ૧ લો ૦-૬-૦	દેશી હકાયા ભાગ ૨ બો. ૦-૧-૯
મસ્તખાનો સરળ ઇતિહાસ. ૦-૭-૬	ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. ૦-૦-૯
મૂતળ (રા. બા. હ. કૃત) ૦-૫-૦	નવુ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ. ૦-૧-૬
દેશીનાથ (હ. ધ. શાહકૃત) ૦-૪-૦	દે. નામાની પદ્ધતિ (પ્રે. ક. કૃત) ૦-૩-૬
રા. રમણલાલ કૃત. શ્ર. ઇ. વાર્તા. ૦-૨-૦	મોટા અંગ્રાજીતની સમજૂતી. ૦-૮-૦

નાનું આણી કૃત શ્ર. ઇ. વાર્તા. ૦-૭-૦	ખાનાવાળે ક્રે. બુક. નં. ૧ લો. ૦-૦-૬
રા. રમણલાલ કૃત વાક્યપ્રયોગ ૦-૨-૦	એન. નં. ૨, ૩, હરેકને ૦-૧-૦
દે. ના. મૂળતત્ત્વો બા. ૧-૨-૩-૪, ૫-૦-૧-૬	ચિત્ર. હો. શ્ર. નં. ૧-૫, ૬૨. ૦-૦-૯

કિંગ્ડમ ઇનની બંધિસો ૧-૨-૩-૪-૫-૬ પણ મળે છે. ખાકીની તૈયાર થાય છે.
૩. પેન્સિલો, રખર, રેશનરીવગેરે શાળાપયોગી માલ કોપ્રાપતે મળશે.
૪. ઉપર સિવાયનો કોઇ પણ માલ, અથવા પુસ્તકો ૧ ટકા હકસાધથી
મોકલીશું. પેકિંગ તથા રેલવેવગેરેનો ખર્ચ લેનારને સિર છે.

પાંચ ધો- રણુના- પદાર્થ પાઠ.	{	ખાળવર્ગ તથા પહેલું ધોરણ	૦-૪-૦
		બીજું ધોરણ.....	૦-૨-૬
		ત્રીજું ધોરણ.....	૦-૩-૬
		ચોથું ધોરણ.....	૦-૪-૦

કર્તા. લી. જી. પટેલ. ગા. આસિ. માસ્તર પ્રા. રૂલ. અમદાવાદ.
આરોડીવારાડ ઉપર શ્રીમનલાલ-ચુનીલાલ એન્ડ કં.
—અમદાવાદ—

તૈયાર છે. શાળાપયોગી પુસ્તકો મંગાવી લો. તૈયાર છે.
 લેખપંક્તિ—એટલે લેખ પત્રોદિ લખવાની રીત (કિચ્છ. કે. ખા. મં.
 બૂર) કિ. બે આનાં મૂતલ આરોસ્યવિદ્યા વિગતની સમજ કી. તથા આનાં
 બને બુદ્ધિ જુના. નવા. ભાવ. પોર. વડ. વગેરે રેટમાં મંગૂર છે. નીતિયુક્ત
 ચાર્ત સંગ્રહ થો. બાળને પહેલા માટે (ચી. શી. કૃત) જૂના. કે. ખા. મંગૂર. કિ. બે આનાં.
 કન્યાશાળા માટે—(નાથી ગાર્થ નાં કૃત) કન્યા ગુંથણ કામની સમજને
 દેશી પોશાક વેતરવાની સમજ. કી તથા આનાં. વાલ્લભવાવલીનો સુલો.
 સો બા. ૧ લો. ધો. ૨-૩-૪ માટે કી. દોઢ આનો. તથા બાર જ ધો. ૫-૬ માટે કી. દોઢ
 આનો. ગુજરાતી કો. પી. (ખુ. કૃત) કપરની તમાગ બુદ્ધિમાં કમી ૦ ૩૦ ૮૦ આંકની
 ચોપડી સોનાં આના સકશાઓ. કાઠી. મુંબા. હિંદો. ગુજ. વગેરે જોવાના કી. એક
 આનો. ચીતરવાનાં નાના કી છપાઇ. બને સામટા અર્ધિ કિગતે. વ્યુત્કલકદાહી
 લખતાં અક્ષર રેલાતા કે કૂટી નીકળતા નથી ખ્યાસ તોલા શાહી થાય તેવા એક ૫-
 ડીકાના બે આના. પણ સામટા ૩. ૧નાં સોળ. તે સિવાય બીજાં સરકારે મંગૂર કરે
 લાં રકૂલમાં ચાલતાં પુસ્તકો સારા કમીસનથી મળશે. સુધળા ગાલનું. પોર. વગેરે
 અર્થ વધારે પડશે. જેથેલ તલકશીની કું ૦ બુકસેલર-વઢવાણ શહેર.

સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં ચાલતો

ગુજરાતી દેશા હિસાબ

ભાગ ૧ લો.

આ પુસ્તકમાં વીસે આંક, મોટે ગણવાના હિસાબો, પંચાળો, અલણી
 નાણું તથા તોલ, ગાંપ, વળતની ધાતો (કાંદકો) તથા અંકના તથા
 આણુપાણુના સરવાળા; બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર આપેલાં છે. એટલુંજ
 નહિ પણ નવાં સુધારેલાં ધોરણોની સચના મુજબ એમાં કટલોક સુધારો વધારો
 કર્યો છે. આંકના પ્રત્યક્ષ દર્શન માટે પોપટાનાં ચિત્રો, દશકની ઝોળખ
 માટે લખાયાની શીશીઓ, તથા સરવાળા બાદબાકી માટે લખાયા
 વંચનાં ચિત્રો, અને લુદા લુદા આકારોનાં ચિત્રો, ગુજરાતી અને
 બાળબોધ મુજાકરો કિન્નરગાર્દનની બહિસો વગેરે ઉપયોગી બાબતોનો
 આ નવી ૧૭ મી આદાતમાં ઉમેરો કર્યો છે. કિમત દરેક નકલને ૧૧ સિવાં
 આનો. ચોપડી વેચનારા તથા રકૂલગારો. જેઓ સામટી મંગાવશે, તેમને
 ૨૦ ટકા રમિયન આપવામાં આવશે. પત્રવ્યવહાર નીચેને ચરનામે કરવો. એન.
 ડી. મહેતાની કંપની, બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ કાજકારેવીરસ્તો, મુંબાઈ.

તૈયાર છે. ખાસ પ્રાથમિક શાળા માટે. તૈયાર છે.

ઓરોએન્ટલ હોઇંગ બુક.

અરબી ઉચ્ચતા ચોરમ ખાતાવાળી વતન દોમગની બનાવેલી નંબર ૧ અને
 ૨૨, નંબર ૨ થાનાં ૨૪. એક આનાની ટીકીટ બીડી નમુના મફત મંગાવે.
 ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો રતનપોળના નાકે-અમદાવાદ.

પુસ્તકો સેલર બેચર મેવજી, પુરા ખજાર, રાજકોટ.

સરકારી ઇનામ માટે તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો.
કોલકભાળા રૂ. ૦-૧૨-૦, ઇસપ નીતિ રૂ. ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ
સંગ્રહ રૂ. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ શા. ૧ ધો. રૂ. ૦-૮-૦.

માસતર હસગોન બી. તથા મહોબતસિંહ મો. ના બતાવેલા ડ્રોઇંગ સહિત
ધોરણુવાર પદાર્થ પાઠો. આગવર્ગ રૂ. ૦-૧-૦, ધો. ૧ હું રૂ. ૦-૧-૬, ધો. ૨
હું રૂ. ૦-૨-૦, ધો. ૩ હું રૂ. ૦-૨-૬, ધો. ૪ હું રૂ. ૦-૩-૦, અને ધો.
૫ હું રૂ. ૦-૪-૦; મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આશ્પતિ રૂ. ૦-૪-૦, સે-
કન્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦, સાદું ડ્રોઇંગ ધો. ૬ થી, ૭ મા અને પ્રવેશક ક્લાસ
માટે રૂ. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના અમે સોલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે
નફલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ડ્રોઇંગમાં ૨૦ ટકા.

આ ઉપરાંત સ્કૂલમાં ચાલતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત
પુકો, ખુલાસા કૃત અને આદરજી કૃતકોપી પુકો, લોગમન્સ ડ્રોઇંગ પુકો, અમારી
દેખરેખ નીચે ખતંતી કિન્ડરગાર્ટનની લીસે વીરા જાણિસો, ખારોટ અને સાદું કૃત-
મામ પુસ્તકો ૬૦ અને પ્રીસ્કૂલર, સેટરસ્કૂલર તથા ડ્રોસામાન કિશોર શાળા મંજૂરો

અંક ૯મો.

પુસ્તક ૪૫ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

સપ્ટેમ્બર. ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
શાસ...	૨૫૭-૨૭૨
ભેદ અને પ્રયોગ...	૨૫૭-૨૭૨
મગીત...	૨૭૨-૨૮૧
ફિક્શન...	૨૮૧-૨૮૩
કેળવણીખાતાની ખગરો...	૨૮૩-૨૮૬
આરજ સાથે ઉપરીના રોસ ટાકવા બાબત...	૨૮૬-૨૮૪
મહાલક્ષ્મી શીમેલ ટેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા	૨૮૪-૨૮૫
મિથમા રેન્ડ સ્ત્રી શિક્ષકોની જરૂર...	૨૮૬
ક્રિનામ પત્રકો...	૨૮૬-૨૮૮
માધવલાલભેગોરિય નર્સની વ્યવસ્થા...	૨૮૮

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ યુનાઇટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

(નર્વ દરેક સ્વાધીન શાળા ડ)

સરસ્વતી પુસ્તકાલય તથા ધી ગુજરાત
સ્ટેશનરી એન્ડ પ્રિન્ટિંગ કંપની
લિમિટેડ-માલીક તથા એજન્ટ-
પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રિવેદી.
રીઝીરાડ-અમદાવાદ.

નીચેની મુજબ મુદ્રાકાતની સર્વ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વપરાતી અને ગાન
પામેલી, સરકારે મંજૂર કરેલી, ટેકસ્ટ બુકો તથા શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગ
આપે, તેમજ લાયબ્રેરી ધનાગ વગેરે આટે મંજૂર થયેલી-તથા બીજી શા-
ળાપયોગી ચોપડીઓના અમે સોલ એજન્ટ છીએ જેથી અમે સૌથી
કિશ્મત ભાવે આપી શકીશું.

લઘુવ્યાકરણ (ભા. ૧ થી ૩) અમીધર આખાં પુસ્તક જવાબ સહિત
લેખા (ભા. ૧ થી ૫) કૃત. તથા છુટા ભાગ.

અંકગણિત, રા. બા. લાલશંકર કૃત.

હરતબંધનો સરળ છાતિહાસ-રા. મ. વિદ્યુદાસ કૃત.

ગુજરાતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ-(ગિ-આયેટ તથા શાહ કૃત.)

ભૂતળ-રા. બા. હરગોવિંદાસ કૃત; સંખ્યા પ્રવેશ-અમીધર કૃત.

ખાસ સ્વભાવ-મિ. વૈષ્ણવ કૃત મંજૂર.

પદાર્થપાઠ. { બાળવર્ગ તથા પ્રકૃતિ વિ. ૦-૩-૬ }
{ બીજું તથા ત્રીજું ૦-૪-૦ }
મિ. ગ. મ. વૈષ્ણવ, (ગી. મોથુ તથા પાંચમું ૦-૪-૦ }
એ. બી. એસ. સી. ટેનિંગ { ચતુર્થા ઉત્તરતાં ધારણપાર ૦-૩-૦ }
કોલેજના પદાર્થપાઠના { આખું પુસ્તક ૦-૧૨-૦ }
(શિક્ષક) કૃત.

સાચિત્ર

જ્ઞાન પ્રદીપ-નવીન પદાર્થપાઠ તૈયાર કરનારાં તરફથી મંજૂર.
ઉપયોગી હકીકતનો સંગ્રહ. ૦-૧૨-૦

એ ઉપરાંત શાળાપયોગી તમામ પુસ્તકો દરેક ભાતના કાગળો પે-
ન્સિલો, ડ્રોઇંગબુકો, વગેરે તમામ સામાન અમે ધણી સારા કમિયનથી
આપીશું. એક વાર કામ પાડી જુઓ.

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક.

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની બુક નક્કશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MEHTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHA.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 5.

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુ

રચનાર

ત્રિહુલ રાજરામ દલાલ.

કિંમત. રૂ. ૩-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાદેવીરોડ. મુંબાઈ.

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી સોદાગર સ્ટેન્ડર્ડ કોપી બુકો.

દરેકની કીંમત રૂ ૦—૧—૯

આ કોપી બુકો નીચેલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી ઓટલે ૨૫ નકલ સુધી મંગાવનારને સેક્ટે ૩૦

ટકા કમિશન મળશે. પણ રેલ્વેનું તુર, પેડીંગ તથા પોસ્ટલ વગેરેમાં સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

(૨) સેક્ટે ૩૫થી દેશવરથી મંગાવનારા માસ્તરો તથા બુકસેલરો જેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સેક્ટે ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

જ્યાંબધ સામટી રકમની ઓછી વખતે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર બેંકદારથી નીચે સહી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો.

આ કોપી બુકો બહુજ સુંદર છાપાથી તદ્દન નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતાં જેમ સારી તેમજ સસ્તી છે. મંગાવી જોવાથી ખાત્રી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિક. સુરત.

કીંદરગારટન અથવા બાલોદાન ત. રા. કાશીરાગ પ્રામણ્યાર્થ ઉપાધ્યક્ષ છપાઈ પાકુ બુકો સાથે બંધાઈ તૈયાર થઈ ગયું છે અને આવતા માસમાં બહાર પડશે તેમાં લગભગ ૧૪૦૦ આકૃતિઓ તથા લખાણ મળી કાઉન સાઈડનાં ૪૦૦ પૃથ્થું પુસ્તક છે ને શીશુશીક્ષણ કરતાં લગભગ ચાર લાખું મેટર સંભાળેલું છે પુસ્તકના ઉપયોગીપણાબળત વિદ્વાનોનાં સરળીકી-કેટા સામેલ રાખવામાં આવ્યાં છે અગાઉથી આહક ચનાર પાસેથી રૂ ૨—૮—૦ અદીતે પાછળથી મંગાવનારને રૂ ૩—૦—૦ તથા પડશે અગાઉથી આહક ચનાર શિક્ષકને રૂ ૨—૦—૦ થી આપવામાં આવશે માટે આહક ચનારે નીચેને સીરનામે પત્ર લખી પૈસા મોકલો આપવા

હાકોર લાગુભાઈ લાલભાઈ

આર્યોદય પ્રેસ પાનકોર નાકે-અમદાવાદ

ટેકસ્ટબુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલ સરળદેશીનામાની પદ્ધતિ, ૧૮મી આવૃત્તિ, ડા. આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળા અંક ૧ લો, (૫મી આવૃત્તિ.) ૧ આનો. પો. ૩ માટે; અંક બીજો (૫મી આવૃત્તિ) ૨ા આના. પો. ૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આવૃત્તિ) ૪ા આના. પો. ૫, ૬, ૭ માટે, લાઇબ્રેરી બુક તરીકે મંજૂર છે. પોસ્ટલ ને વી. પી. ખર્ચ લેનારને સિર. કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા. પ્રમથંદ કરમચંદ શાહ, ડી. એ. ઇન્ડિપેન્ડન્ટ ડી. મોડેલ.

પુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કોપી બુક.

આ લેખકે નવાં ધારણાના કમ પ્રમાણે કિન્હર ગાર્ડન પ્રદ-
તિએ આ કોપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે. આ બુક
નંબર ૧-૬ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકોએ
નંબરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં આશ્ચર્યકારક સુધારો જોવા
માં આવશે.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે દાલની ચાલતી કોપીઓમાં
કોપીબુક એક છે તે સમજશે.

કાળેના લેખા કુલ્સકેપ, પૂઠું મજબૂત, બાળકોને માટે નીતિવાત
રીખામણો, એ તો આજ કોપીબુકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેક્ટર ૩૦ ટકા કમીયન આ-
પવામાં આવશે. સબએજન્ટ સુરત. જી. સી. કરસનદાસ નારણદાસ મુંબઈ.
એન. એમ. નામપાટીની કંપની. વલસાડ. જી. સી. નરભરાજ ઉમીયાસેકર
લાડચ. માનોદપ પ્રેસ. તથા કે. એલ. ની કંપની. વલ્લભાઈમાં જી. સી.
જેયંદ તલકશી. રાજકોટ લખમીચંદ ઉત્તમચંદ. જામનગર હેમરાજ
બલવજી. વડીઆંક હોટલાલ ત્રિકમદાસ.

આ કોપીબુકોની મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આરંટોરીયા રોડ
ઉપર ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની છે. માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર
વ્યવહાર તેમના તરફ કરવો. પુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ. મુખ્યબંને.

દેશીનામું.

મલાકાની નિલાઓમાં ટેક્સ્ટ બુક છે. રચના કેવળ લાભ કતેદ યોગેક
અને પ્રવેશકના ધણા પ્રજ્ઞ, તેના ખુલાસાસદ વધાર્યા છે. કિ. ૦-૨-૦૦ પેા.
કમિ. ૨૫ ટકા પેાઈંગ સેનારને ધીર એજન્ટ-અમદાવાદમાં ચીમનલાલ
ની કંપની સુરતેમાં કરસનદાસ નારણદાસ મુંબઈમાં એન. એમ. નિ-
ક. રાજકોટમાં બંદેયર મેથજી. વલ્લભાઈમાં જેયંદ તલકશી.
જાનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ—દેશીનામળા—વડોદરા

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬

અંક ૯.

માસ.

જુલાઈ અને ઑગસ્ટનાં શાળાપત્રો ભેગાં હપાશે એથી ખબર મોટે અક્ષરે જુન માસના અંકમાં આરંભમાં આપ્યા છતાં શિક્ષકો તે વાંચ્યા વગર જુનનાં શાળાપત્રો પહોંચ્યાં નથી એમ લખે છે. આ ઉપરથી શિક્ષકો શાળાપત્રનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

બાળગીતો જુદાં પણ હાખ્યાં છે, માટે જેમને જોઈતાં હોય તેમણે આરંભ આનાની દીકરાં મોકલી મંગાવી લેવાં.

બેદ અને પ્રયોગ.

ગુજરાતી વ્યાકરણમાં, જેને બેદ અને પ્રયોગ કહ્યા છે તેના અર્થ બરોબર સમજાવવામાં આવ્યા નથી તેથી શિક્ષકો સમજી શકતા નથી. આ કારણથી અત્રે તેનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ કરી પૂર્ણ વિવેચન કરવું આવશ્યક છે. પ્રથમ 'પ્રયોગ' શબ્દ લઈએ. આ શબ્દનો છૂટો અર્થ પૂછીશું તો તેનો ઉત્તર થોડાજ આપી શકશે. પ્રયોગના ત્રણ વિભાગ છે, કર્તારિ, કર્મણિ અને ભાવે; જે ક્રિયાપદનો અન્યથા જાતિ, વચન અને પુરુષમાં કર્તા સાથે થાય તો તેનો પ્રયોગ કર્તારિ, કર્મ સાથે થાય તો કર્મણિ અને એમાંથી એકે સાથે ન થાય તો ભાવે છે—આવે ઉત્તર સામાન્ય રીતે આપવામાં આવે છે, તેમજ વ્યાકરણમાં પણ આવીજ રીતનું વિવેચન છે. જાગરોને સિખવવા માટે આટલું વિવેચન બસ છે; પરંતુ એથી 'પ્રયોગ' શબ્દનો અર્થ નિરૂપાતો નથી ને તેજ કારણથી સમજતો પણ નથી. કેટલેક સ્થળે જાગરોને સમજાવવા માટે સાદા ને સરળ ભાષાં દર્શાવવામાં આવે છે, તેમાંનો

આ એક છે. કર્તા ને કર્મ શોધી કાઢવા ક્રિયાપદને ‘ક્રાણુ’ ને ‘શું’ એ પ્રશ્નો પૂછવા; ‘ક્રાણુ’ પ્રશ્નનો ઉત્તર જે શબ્દ આપે તે કર્તા ને ‘શું’ પ્રશ્નનો ઉત્તર જે શબ્દ આપે તે કર્મ, બંનેના ઉત્તરો જુદા જુદા આવે તો ક્રિયાપદ સકર્મક ને એક આવે તો અકર્મક—આ બાળકોને શિખવવામાં સહેલો માર્ગ છે, પરંતુ એથી કંઈ સકર્મક, અકર્મક, કર્તા અને કર્મ એ શબ્દોનું નિરૂપણ થયું કહેવાય નહિ. વળી જાતિ વિષે કેટલાંક વ્યાકરણોમાં એવો નિયમ આપેલો હોય છે કે નામની પાસે ‘કેવો’ ‘કેવી’ ને ‘કેવું’ એ ત્રણમાંથી જે ‘કેવો’ શબ્દ સુકતો હોય તો તે નામ નરજાતિમાં, ‘કેવી’ શબ્દ સુકતો હોય તો નારીજાતિમાં ને ‘કેવું’ શબ્દ સુકતો હોય તે નાન્ય-તરજાતિમાં છે. વિચાર કરતાં સહજ માલમ પડશે કે આ કંઈ નિયમ કહી શકાયજ નહિ. જેની માતૃભાષા ગુજરાતી હોય કે જેને ગુજરાતી બોલતાં બરાબર આવડતું હોય તેનેજ આ યુક્તિ ઉપયોગી થઈ પડશે. પણ જેને ગુજરાતી બોલતાં આવડતું નથી તે આ યુક્તિથી નામની જાતિ જાણી શકનાર નથી. બાળકને શિખવવા માટે આ સારી યુક્તિ છે; પરંતુ એ કંઈ લિંગનું નિરૂપણ છે એમ સમજવાનું નથી. લિંગને માટે બહુધા નિયમ નથીજ; પણ સંસ્કૃતમાં જેમ લિંગ ક્રોશમાંથી કે પ્રયોગ ઉપરથી શિખાય છે તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં પણ છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે લિંગ સંબંધી બાલોપયોગી વ્યાકરણોમાં જે યુક્તિ દર્શાવી છે તે કંઈ લિંગનું યોગ્ય નિરૂપણ કહેવાય નહિ, અને જેમ સકર્મક, અકર્મક, કર્તા ને કર્મ સમજવાનો જે સરળ માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે એ શબ્દોનું લક્ષણ કે નિરૂપણ કહેવાય નહિ. તેમજ પ્રયોગ વિષે જે સામાન્ય રીતે વ્યાકરણોમાં આપ્યું છે તે પણ ક્રિયાપદ કયા પ્રયોગમાં છે તે શોધી કાઢવાનો સહેલો માર્ગ છે, પણ એ કંઈ પ્રયોગનું લક્ષણ કે નિરૂપણ નથી. આવી યુક્તિ ઘણીવાર નિષ્ફળ પણ થાય છે ને એથી વિષયનું રહસ્ય સમજાતું નથી. પ્રયોગ વિષે એમજ થયું છે. ગુજરાતી ભાષાનાં આત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં સર્વ વ્યાકરણો તપાસતાં જણાય છે કે કોઈ પણ વ્યાકરણમાં આ વિષયનું યોગ્ય વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી એટલુંજ નહિ, પણ એનું રહસ્ય પણ બરાબર સમજાતું નથી; નહિ, તો ‘સકર્મક કરણ, પ્રયોગ’ જેવો હાસ્યકારક નિર્દેશ કેટલાંક વ્યાકરણોમાં કરવામાં આવ્યો છે તેવો થાત નહિ.

‘કર્ત્તરિ’, ‘કર્મણિ’ ને ‘ભાવે’ એ શુદ્ધ સંસ્કૃત પદો છે ને તેઓ અનુક્રમે ‘કર્ત્તુ’, ‘કર્મન્’ અને ‘ભાવ’ એ પ્રાતિપદિકોનાં સપ્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો છે. ‘કર્ત્તરિ’=કર્તામાં, કર્તાના અર્થમાં; ‘કર્મણિ’=કર્મમાં, કર્મના અર્થમાં; અને ‘ભાવે’=ભાવમાં, ભાવના અર્થમાં, ‘પ્રયોગ’ શબ્દનો અર્થ વપરાશ છે. વાક્યમાં શબ્દનો પ્રયોગ એટલે તેનો વપરાશ. આ પ્રમાણે ‘કર્ત્તરિપ્રયોગ’ એટલે કર્તાના અર્થમાં વપરાશ, ‘કર્મણિપ્રયોગ’ એટલે કર્મના અર્થમાં વપરાશ અને ‘ભાવેપ્રયોગ’ એટલે ભાવના અર્થમાં વપરાશ છે. ક્રિયાપદ ને કર્તાના અર્થમાં વપરાયું હોય તો તેનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ, કર્મના અર્થમાં વપરાયું હોય તો તેનો પ્રયોગ કર્મણિ અને ભાવના અર્થમાં વપરાયું હોય તો તેનો પ્રયોગ ભાવે છે. અર્થાત્, ને ક્રિયાપદનું ૩૫ કર્તાના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ છે, તેનો કર્તાના અર્થમાં પ્રયોગ છે કે તે કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં છે એમ કહેવાય છે; ને ક્રિયાપદનું ૩૫ કર્મના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ક્રિયાપદ કર્મણિ છે, તેનો કર્મના અર્થમાં પ્રયોગ છે કે તે કર્મણિ પ્રયોગમાં છે એમ કહેવાય છે; અને ને ક્રિયાપદનું ૩૫ ભાવના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ક્રિયાપદ ભાવે છે, તેનો ભાવના અર્થમાં પ્રયોગ છે કે તે ભાવે પ્રયોગમાં છે એમ કહેવાય છે. ક્રિયાપદનું ૩૫ કર્તાનું, કર્મનું કે ભાવનું અભિધાન કરે છે તે સદાજ વિચાર કરવાથી માત્રમ પડશે. ‘કરું છું’, ‘કરીએ છીએ’, ‘કરો છો’ આ રૂપો તો કર્તાનું સ્પષ્ટ અભિધાન કરે છે, કર્તાનાં સ્પષ્ટ વાગક છે. ‘કરું છું’ એટલું કહેવાથી જ કરનાર, પ્રથમ પુરુષ ‘હું’ નું અભિધાન ખુદ્ધંજ છે. એજ પ્રમાણે ‘કરીએ છીએ’, ‘કરો છો’ એમાં પણ કર્તા અનુક્રમે ‘અમે’ ને ‘તમે’ છે એમ એ રૂપો ઉપરથી જ જણાય છે. આ રૂપો ઉપરથી કર્તા વાચ્ય થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તે કર્તા કયો છે તે પણ જણાઈ આવે છે. સંસ્કૃતમાં તો બધા પુરુષોનાં રૂપો એવાં જ છે, ૩૫ ઉપરથી જ કર્તાનો પુરુષ અને વચન જણાઈ આવે છે. ગુજરાતીમાં બધાં રૂપો એવાં નથી. ‘કરે છે’. એ ૩૫ બીજા પુરુષના એકવચનનું, ત્રીજા પુરુષના એકવચનનું તેમજ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનું છે. આ રૂપથી કર્તા કયો છે એ સમજાતું નથી, પણ કર્તા હિત થયો છે એ તો સમજાય છે. ‘કાગળ લખું છું’ એમાં કર્તાનો અધ્યાદાર છે તો પણ તે કર્તા કયો

છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ‘કાગળ લખે છે.’ એમાં પણ કર્તાનો અધ્યાહાર છે, પણ કર્તા કયો છે, ‘તું’, ‘તે’ કે ‘તેઓ’ છે તે સમજાતું નથી. પરંતુ ‘લખું છું’ને ‘લખે છે’ એ બંને રૂપમાં કોઈક કર્તાનો અર્થ આવી ગયો છે એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે. એજ પ્રમાણે ‘કરીશ’, ‘કરીશું’, ‘કરશે’, ‘કરશે’ એ રૂપો ક્રમે પ્રથમ પુરુષ એકવચન, પ્રથમ પુરુષ બહુવચન અને દ્વિતીય પુરુષ બહુવચનનું અભિધાન કરે છે. ‘કરશે’ એ રૂપ બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનનું અને ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનું અભિધાન કરે છે. આ પ્રમાણે ‘કરું છું’, ‘કરીએ છીએ’, ‘કરે છે’, ‘કરો છો’, ‘કરીશ’, ‘કરીશું’, ‘કરશે’, ‘કરશે’ ઇત્યાદિ રૂપો કરનારનું એટલે કર્તાનું અભિધાન કરે છે, માટે એ રૂપો કર્તારિ છે. ‘કરું’, ‘કરીએ’, ‘કરે’, ‘કરો’, ‘કરતો’, ‘કરતાં’, ‘કરત’ તેમજ ‘ગયો’, ‘ગયા’, ઇત્યાદિ રૂપો કરનાર ને જનારનું એટલે કર્તાનું અભિધાન કરે છે, માટે કર્તારિ છે. હવે બીજાં રૂપો તપાસીએ. ‘કરાયું’, ‘લખાયું’, ‘કરાશે’, ‘લખાશે’, ‘કરાય છે’, ‘લખાય છે’, ‘કરાય’, ‘લખાય’, ‘કરવું’, ‘લખવું’ ઇત્યાદિ રૂપોમાં કર્મ ઉક્ત છે, માટે કર્મણિ છે. એ બધાં રૂપોમાંથી કર્તાની ક્રિયા જોને લાગુ પડે છે તેનો, અર્થાત્, કર્મનો અર્થ નીકળી આવે છે. જેમ ‘કરું છું’ એ રૂપપરથી કર્તાનો-કરનારનો-અર્થ સમજાય છે, તેમ ‘કરાય છે’ એ રૂપ ઉપરથી ક્રિયાના અગતારનો, કર્તાની ક્રિયા જોને લાગુ પડે છે તેનો-કર્મનો અર્થ સમજાય છે. ‘કરાયું’, ‘કરાશે’, ‘કરાય છે’, ‘કરાય’ ઇત્યાદિ રૂપો આ પ્રમાણે કર્મણિ છે. એવાંજ અકર્મક ક્રિયાપદનાં રૂપો, ‘જવાયું’, ‘જવાશે’, ‘જવાય છે’, ‘જવાય’ ઇત્યાદિ, તપાસતાં માલમ પડશે કે એમાં ભાવ-ક્રિયાનો અર્થ-ઉક્ત હોવાથી એ રૂપો ભાવે છે. જવાયું=જવું થયું. ‘લખ્યું’, ‘લખ્યું’, ‘કર્યું’, ‘કર્યું’ વગેરે રૂપો કર્મ ઉક્ત હોવાથી કર્મણિ છે. વિચાર કરતાં જણાશે કે ‘લખ્યું’ અને ‘લખાયું’, ‘કર્યું’ અને ‘કરાયું’ બંનેમાં કર્મ ઉક્ત છે, બંને રૂપો કર્મના અર્થમાં છે, માટે બંને કર્મણિ છે. એ રૂપો સાંભળતાંજ કર્મનો અર્થ મનમાં આવે છે, કર્તાનો અર્થ આવતો નથી, તેથી એ રૂપો કર્મણિ છે. આ ઉપરથી પ્રયોગનું લક્ષણ અને વિવેચન નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ક્રિયાપદનો પ્રયોગ એટલે તેનું કર્તાના, કર્મના કે ભાવના અર્થમાં વપરાયું. ક્રિયાપદનું ૩૫ કર્તાના અર્થનું અભિધાન કરતું હોય તો તે કર્તરિ છે કે તેનો પ્રયોગ કર્તરિ છે, કર્મનું અભિધાન કરતું હોય તો તે કર્મણિ છે કે તેનો પ્રયોગ કર્મણિ છે અને ભાવનું અભિધાન કરતું હોય તો તે ભાવે છે કે તેનો પ્રયોગ ભાવે છે. ક્રિયાપદનાં ૩૫૦ ઉપરથી કર્તા, કર્મ કે ભાવ વાચ્ય થાય છે, માટે એ ૩૫૦ અનુક્રમે કર્તૃવાચ્ય, કર્મવાચ્ય કે ભાવવાચ્ય પણ કહેવાય છે. ક્રિયાપદ કર્તરિ છે, એટલે તે કર્તાના અર્થમાં છે. તેથી કર્તાનો અર્થ વાચ્ય છે માટે તે કર્તૃવાચ્ય પણ છે. એજ પ્રમાણે કર્મણિ કર્મવાચ્ય, ભાવે ને ભાવવાચ્યના અર્થ સમજવા.

અકર્મક અને સકર્મક એ બહુત્રીહિ સમાસ છે. જે ક્રિયાને કર્મ નથી તે અકર્મક ને જે કર્મસહિત છે તે સકર્મક. અકર્મક=અ+કર્મનુ+ક; નથી, કર્મ જેનું-જેને તે. સકર્મક=સ (સહ=સાથે)+કર્મનુ+ક; કર્મસહિત. સમાસનું પૂર્વપદ સ કે સહ હોય તો સમાસ બહુત્રીહિ છે એવો સંસ્કૃત વ્યાકરણનો નિયમ છે. વળી બીજો નિયમ એવો છે કે બહુત્રીહિ સમાસને અન્તે ક પ્રલય વિકલ્પે આવે છે. આ નિયમો પ્રમાણે અકર્મક અને સકર્મક શબ્દો થયા છે. અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ હોતું નથી તેથી તે કર્તરિ કે ભાવેજ-કર્તૃવાચ્ય કે ભાવવાચ્યજ હોય છે, કર્મણિ હોતું નથી. સકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ હોવાથી તે કર્તરિ કે કર્મણિ-કર્તૃવાચ્ય કે કર્મવાચ્ય હોય છે. કર્તા કે કર્મ એમાંથી એક પણ વાચ્ય નહોય ત્યારેજ ભાવનો અર્થ હોય છે; માટે સકર્મક ક્રિયાપદ બહુપ્રા ભાવવાચ્ય કે ભાવે હોતું નથી. ‘આરાધી તેને મરાયું નહિ’ એવે કેટલેક સ્થળે ‘મરાયું નહિ’ (મારવાનું થયું નહિ)માં ‘મરાયું’ ૩૫ ભાવે છે.

કર્તરિ, કર્મણિ ને ભાવેનો આવો અર્થ છે, તે શુન્નરાતી કોઈ પણ વ્યાકરણમાં સમજાવ્યો નથી. ઘણા જૂતા, ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ઝાડબોલે કૃત મરાઠી વ્યાકરણમાં એજ અર્થ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—

‘સંસ્કૃત વ્યાકરણપ્રમાણે પ્રયોગાંચી લક્ષણે વર સાંગિત-લેલ્યા લક્ષણાંહૂન કાંઈશીં નિરાઝીં આહેત; પરંતુ અર્થાન્ન:કાંઈ

નિરાળીં નાહીંત. તીં ચેયેં સાંગતોં. જેઘ્ઘાં ક્રિયાપદાસ કર્ત્તરિપ્રત્યય લાગતો, મ્હળજે પ્રત્યયાવરૂન કર્ત્ત્યાંચા વોધ [સાર્ચે વચન, પુરુષ, હાંચા વોધ] હોતો તેઘ્ઘાં કર્ત્તરિપ્રયોગ હોતો; જેઘ્ઘાં ક્રિયાપદાસ કર્મણિપ્રત્યય લાગતો, મ્હળજે કર્મ્યાંચા વોધ ત્યા પ્રત્યયાનેં હોતો તેઘ્ઘાં કર્મણિપ્રયોગ હોતો; આણિ જેઘ્ઘાં ક્રિયાપદાચા પ્રત્યય ભાવે અસતો, મ્હળજે ત્યાનેં કર્ત્ત્યાંચા વોધ હોત નાહીં, આણિ કર્મ્યાંચાહી વોધ હોત નાહીં, તેઘ્ઘાં ભાવે પ્રયોગ હોતો. —આતાં, કર્ત્તરિપ્રયોગાંત ક્રિયાપદાચ્યા પ્રત્યયાનેં કર્ત્ત્યાંચા વોધ હોતો, મ્હળજે ક્રિયેર્શી ત્યાચા સંવંધ કઢતો; આણિ તો સંવંધ એકવેલ દાલવિલા મેલા અસતાં, વિભક્તિપ્રત્યયાનેં પુનઃ દાલવિણ્યાંચી ગરજ નાહીં, મ્હળૂન કર્ત્તરિપ્રયોગાંત કર્ત્તાર પ્રથમાંત અસતો; આણિ ધાતુ સકર્મક અસલ્યાંસ કર્મ દ્વિતીયાંત અસતેં. હ્યાચ કારણાનેં કર્મણિપ્રયોગાંત કર્મ પ્રથમાંત અસતેં, આણિ ક્રિયાપદાચ્યા પ્રત્યયાવરૂન કર્ત્ત્યાંચા સંવંધ ન કઢલ્યા મુઝેં, તો સંવંધ દાલવિણ્યાકરિતાં કર્ત્ત્યાંસ વિભક્તિપ્રત્યય લાગતો.

(૫૦ ૧૧૯-૧૨૦) (સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે પ્રયોગનાં લક્ષણાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી કંઈક નિરાળાં છે; પરંતુ અર્થમાં કંઈ નિરાળું નથી. તે અર્થે કહું છું. જ્યારે ક્રિયાપદને કર્ત્તરિ પ્રત્યય લાગે છે, એટલે પ્રત્યયથી કર્ત્તાનો બોધ [તેનાં વચન, પુરુષ એનો બોધ] થાય છે, સારે કર્ત્તરિપ્રયોગ થાય છે. જ્યારે ક્રિયાપદને કર્મણિ પ્રત્યય લાગે છે, એટલે કર્મનો બોધ તે પ્રત્યયથી થાય છે, સારે કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે; અને જ્યારે ક્રિયાપદને ભાવે પ્રત્યય થાય છે, એટલે તેથી કર્ત્તાનો બોધ થતો નથી અને કર્મનોએ બોધ થતો નથી; સારે ભાવે પ્રયોગ થાય છે. હવે કર્ત્તરિપ્રયોગમાં ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી કર્ત્તાનો બોધ થાય છે, એટલે ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ સમજાય

છે, અને તે સંબંધ એક વેળા બતાવાઈ ગયો હોવાથી, વિભક્તિ પ્રત્યયથી પુનઃ દાખવવાની જરૂર નથી; માટે કર્ત્તરિપ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમામાં હોય છે અને ધાતુ સકર્મક હોય તો કર્મ દ્વિતીયામાં હોય છે. એજ કારણથી કર્મણિપ્રયોગમાં કર્મ પ્રથમામાં હોય છે અને ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી કર્તાનો સંબંધ કળાતો નથી તેથી તે સંબંધ દાખવવા માટે કર્તાને વિભક્તિ પ્રત્યય લાગે છે.

ઉપરનું બરોબર સમજાવું હશે તો પ્રથમા, દ્વિતીયા ને તૃતીયા વિભક્તિના મુખ્ય અર્થો વિષે જે નીચે લખ્યું છે તે સમજાશે.

સંસ્કૃત વૈયાકરણ પાણિનિ પ્રથમા વિભક્તિ માટે ‘પ્રાતિપદિકાર્ય-લિङ्ગપરિમાણવચનમાત્રે પ્રથમા’ । ૨ । ૩ । ૪૬ ॥ ૨ ‘સંવોધને ચ’ । ૨ । ૩ । ૪૭ ॥ એ સત્રો આપે છે. પ્રતિપદિકાર્યમાત્રમાં, લિંગમાત્રનો અધિક અર્થ દર્શાવવામાં, પરિમાણમાત્રમાં અને સંખ્યામાત્રમાં પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. વળી સંવોધનમાં પણ પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. પ્રાતિપદિક એટલે શબ્દનું મૂળરૂપ. કૃષ્ણઃ, શ્રીઃ, જ્ઞાનમ્ તેમજ ઉચ્ચૈઃ, નીચૈઃ એ પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રમાં પ્રથમાનાં ઉદાહરણો છે. જેને લિંગજ નથી કે જેને નિયત-નિશ્ચિત લિંગ છે તે પ્રાતિપદિકાર્યમાત્ર છે એમ સમજવાનું છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં અવ્યયોને પદસંજ્ઞા ધટાવવા સાર વિભક્તિ થઈ તેનો લોપ થાય છે એમ માન્યું છે. આથી જેને લિંગ નથી એવા ઉચ્ચૈઃ, નીચૈઃ શબ્દો પ્રાતિપદિકાર્યમાત્ર છે, તેમજ જેનું લિંગ નક્કી છે, જેમકે કૃષ્ણ (પુ. લિ.), શ્રી (સ્ત્રી. લિ.), અને જ્ઞાન (ન. લિ.) તે નિયતલિંગ હોવાથી પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રના અર્થમાં છે. આ ઉપરાંત લિંગમાત્રનો કે પરિમાણમાત્રનો કે વચનમાત્રનો અધિક અર્થ હોય તોપણ પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. તટઃ, તટી, તટમ્ એ લિંગમાત્રના અધિક અર્થમાં પ્રથમાનું ઉદાહરણ છે. દ્રોણો વ્રીહિઃ (દ્રોણ ડાંગર) એ પરિમાણમાત્રના અર્થમાં પ્રથમાનું ઉદાહરણ છે. દ્રોણ એ એક માપ છે. ૩૨ કે ૬૪ ચેરની બરોબર છે. ‘પાણી ચોખ્ખા,’ ‘કળશીઆ પાણી’ એ એને મળતાં ઉદાહરણો છે. વચન એટલે સંખ્યા. एकઃ, દ્વૌ, વહવઃ એ વચનમાત્રના અર્થમાં ઉદાહરણ છે.

એકત્વ, દ્વિત્વ અને બહુત્વનો અર્થ પ્રાતિપદિકર્તૃ બતાવે છે, ઉક્ત અર્થનો પ્રયોગ યુક્ત નથી (**ઉક્તાર્યાનામપયોગઃ**) તેથી વચનમાત્રના અધિક અર્થમાં અહિં પ્રથમા છે. સંજોધનના અર્થમાં પણ પ્રથમા વપરાય છે. હે રામ એ સંજોધનના અર્થમાં પ્રથમા છે. આ પ્રમાણે પ્રથમા સંજોધનાર્થ અને પ્રાતિપદિકાર્થ કે નામાર્થમાં વપરાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ પ્રથમા વિભક્તિનો એવોજ અર્થ છે. એને **Nominative case** (naming case) એટલે નામાર્થ વિભક્તિ કહે છે. પ્રથમાનો મુખ્ય અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થજ છે, અર્થાત્, મૂળ શબ્દના અર્થમાં પ્રથમાથી કંઈ લિંગ, સંખ્યા અને પરિમાણ ઉપરાંત વિશેષ ઉમેરાતું નથી. દ્વિતીયાને માટે **‘કર્મણિ દ્વિતીયા’** । ૨ । ૩ । ૨ ॥ એ સૂત્ર છે, એ સૂત્રમાં **‘અનભિહિતે’** । ૨ । ૩ । ૧ ॥ એનો અધિકાર છે. એટલે અનભિહિત કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા ચાય છે. ‘અનભિહિત’ એટલે પ્રસયયથી અભિહિત નહિ એવું, જેનું અભિધાન પ્રસયયથી થયું નથી એવું. કર્મ માટે **‘કર્તુરીપ્સિતતમં કર્મ’** । ૧ । ૪ । ૪૯ ॥ એ સૂત્ર છે. કર્તાએ ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવાનું છષ્ટતમ કારકત્વે કર્મ. **‘સ્વતન્ત્રઃ કર્તા’** । ૧ । ૪ । ૫૪ ॥ ક્રિયાને વિષે સ્વતન્ત્ર વરીકે વિવક્ષિત જે અર્થ તેં કર્તા. પ્રધાનીભૂત જે ધાત્વર્થક્રિયા તેનું આશ્રયત્વ તે સ્વાતન્ત્ર્ય અહિં સમજવાનું છે; અર્થાત્, ધાતુનો અર્થ જે ક્રિયા તેનો આશ્રય-તે જેમાં રહી હોય તે-કર્તા. હુંકામાં કહીએ તો ક્રિયાનો કરનાર અથવા ક્રિયા જેમાં રહેલી છે તે કર્તા. **‘કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયા’** । ૨ । ૩ । ૧૮ ॥ એ તૃતીયાના અર્થ માટે સૂત્ર છે. તૃતીયા કર્તા ને કરણના અર્થ માટે વપરાય છે. **‘સાધકતમં કરણમ્’** । ૧ । ૪ । ૪૨ ॥ એ સૂત્ર કરણનો અર્થ દર્શાવે છે. ક્રિયાસિદ્ધિમાં જે પ્રમુખ ઉપકારક તે કરણ, ક્રિયા સાધવામાં જે ઘણુંજ ઉપકારક તે કરણ.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં પ્રથમાના મુખ્ય અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થ અને સંજોધન, દ્વિતીયાનો અનભિહિત કર્મ અને તૃતીયાના કર્તા અને કરણ છે. મુજરાતીમાં પણ એજ પ્રમાણે છે.

૧ પુરુષો હરિ વાચા મજાતિ । ૨ પુરુષેણ હરિર્વાચા મજ્યતે ।

૧ પુરુષ હરિને વાણીએ બળે છે; ૨ પુરુષે (પુરુષથી) હરિ વાણીએ બળાય છે.

પહેલા ઉદાહરણમાં પુરુષ ભજવાની ક્રિયાનો કર્તા છે, હરિ કર્મ છે ને વાણી કરણ છે. ‘બળે છે’ એ રૂપ કર્તાનું અભિધાન કરે છે, તેથી કર્તાનો અર્થ બતાવવા વિભક્તિના પ્રસયની જરૂર નથી. બે જરૂર હોત તો તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રસય વાપરવો પડત. કર્તાનો અર્થ ઉક્ત થવાથી ‘પુરુષ’ ને કર્તા છે. તેને કર્તાનો અર્થ કહેનારી વિભક્તિ વાપરવાની જરૂર નથી. આ ઉદાહરણથી ‘પુરુષ’ કર્તા છે તોપણ પ્રાતિપદિકાર્યમાંજ સમજવાનો છે તેથી તેને પ્રથમા વિભક્તિ વપરાય છે. ભજવાની ક્રિયાનું ‘હરિ’ કર્મ છે ને એ ક્રિયા ‘બળે છે’ ક્રિયાપદથી ઉક્ત નથી—અનભિદિત છે, માટે ‘હરિને’ બીજી વિભક્તિ છે. ‘વાણી’ ભજવાનું કરણ છે તેથી ‘વાણીએ’ એ કરણાર્થે તૃતીયા છે. બીજા ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદ ‘બળાય છે’ કર્મણિ છે, કર્મ ઉક્ત છે, કર્તા ઉક્ત નથી. આથી ‘પુરુષ’ ને કર્તા છે તે તૃતીયા વિભક્તિમાં વપરાય છે. કર્મ ઉક્ત છે તેથી ‘હરિ’ ને કર્મ છે તેને કર્મનો અર્થ બતાવવાની જરૂર ન હોવાથી તે પ્રથમામાં (નામાર્થે) વપરાય છે. ‘વાણી’ એ આ ઉદાહરણમાં પણ કરણવાચક છે, તેથી ‘વાણીએ’ એ કરણાર્થે તૃતીયા છે. પ્રથમ ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદ કર્તરિ કે કર્તૃવાચ્ય છે ને દ્વિતીય ઉદાહરણમાં કર્મણિ કે કર્મવાચ્ય છે.

કેટલાંક ક્રિયાપદો દ્વિકર્મક હોય છે: જેમકે ‘પૂછવું,’ ‘કહેવું,’ ‘માનવું,’ ‘ગણવું,’ ‘વિચારવું’ ઇત્યાદિ.

‘હું તેને પ્રશ્ન પૂછું છું’ આમાં ‘પૂછું છું’ કર્તરિ છે, માટે ‘હું’ ને કર્તા છે તે પ્રથમા વિભક્તિમાં છે, ‘તેને’ એ ગૌણ કર્મ છે ને ‘પ્રશ્ન’ એ મુખ્ય કર્મ છે. કર્મવાચ્યમાં ગૌણકર્મ અભિદિત થવાથી તે રચનામાં ગૌણ કર્મ પ્રથમામાં આવે છે—‘મારાથી તેને પ્રશ્ન પૂછાય છે,’ ‘મારાથી તેને કંઈ કહેવાશે નહિ,’ ‘મારાથી તેને મૂર્ખ મનાશે નહિ.’ સં० મજ્યતે તુ પ્રા० મજીઝદ કે મજિજ્ઝદ યાય છે. સંસ્કૃતમાં ય ને કર્મણિ પ્રસય છે તેનું પ્રાકૃતમાં ઈમ ને ઈજ્ઞ યાય છે.

એ કર્તૃવાચક પંચમી છે. ચરોતરમાં એવે સ્થળે તૃતીયા વપરાય છે એમ ઉપર કહ્યું છે (મં કેમ કહેવાય). અને વાક્યોમાં કર્મ ઉક્ત હોવાથી 'ચો-પડી' પ્રથમામાં છે; પરંતુ પ્રથમ વાક્યમાં 'ચોપડી' ની વિભક્તિ દ્વિતીયા લેવી; કેમકે 'મં તેને હણ્યો' હલાદિ પ્રયોગોમાં તેમ છે. દ્વિતીય વાક્યમાં 'ચોપડી' પ્રથમા વિભક્તિમાં છે.

અત્ર દોષને શંકા થાય કે 'મારાથી કામ કરાયું' એ વાક્યનું પૃથ-કરણ શી રીતે કરવું. આ શંકાનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે. પૃથકરણની દૃષ્ટિથી વાક્યના બે વિભાગ છે—ઉદ્દેશ્ય ને વિધેય. જેને વિષે કંઈ ક-હીએ તે ઉદ્દેશ્ય ને તેને વિષે જે કહીએ તે વિધેય. આ વિષે ગુ. સા. ૫૦ પુ. ૪૫ પૃ. ૧૦૧-૧૧૨ સુધીમાં પૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે તે લાંબો. ઉદ્દેશ્ય કંઈ હમેશા કર્તાજ હોય એમ સમજવું નહિ. 'મારાથી કામ કરાયું' એ વાક્યમાં 'મારાથી' ઉપર ભાર મૂકીએ ને એવો અર્થ લઈએ 'મા-રાથી કામ કરાયું, બીજાથી નહિ' તો 'મારાથી' ઉદ્દેશ્ય ને 'કામ ક-રાયું' વિધેય થાય. અર્થાત્, મારે વિષે, મારી જાતને ઉદ્દેશીને હું બોલું તો આ પ્રમાણે પૃથકરણ કરાય. 'કામ' ને ઉદ્દેશીને બોલ્યા હોઈએ તો 'કામ' ઉદ્દેશ્ય થાય છે ને 'મારાથી કરાયું' વિધેયપક્ષ થાય છે. બાળ-કને શિખવવામાં બીજને માર્ગ સરળ છે. વળી કેટલેક સ્થળે કર્તાનો અધ્યા-હાર પણ હોય છે; જેમ 'રાજના હુકમથી તજાવ બોદાયું' એમાં ક્રિયા-પદ કર્મણિ છે, કર્મ ઉક્ત છે, મારે 'તજાવ' પ્રથમામાં છે, અને કર્તાનો—'મજુરોથી' નો—અધ્યાહાર છે. પૃથકરણમાં 'તજાવ' ઉદ્દેશ્ય છે; કેમકે, એને વિષે 'રાજના હુકમથી બોદાયું' એવું વિધાન કર્યું છે. 'રાજના હુ-કમથી (મજુરોથી) બોદાયું' એ વિધેયપક્ષ છે. 'મારાથી કામ થયું' ન-હિ' એ વાક્યમાં 'કામ' ઉદ્દેશ્ય છે, ને 'મારાથી થયું' નહિ' વિધેયપક્ષ છે. 'થયું' અકર્મક કર્તારિ છે. કર્તા ઉક્ત હોવાથી 'કામ' પ્રથમામાં છે. 'મારાથી' એ ક્રિયાસિદ્ધિનું પ્રકૃષ્ટતમ સાધન હોવાથી 'કરણ્યે તૃતીયા' છે. 'ચા' ધાતુ અકર્મક હોવાથી આ પ્રમાણે પદચ્છેદ ને વાક્યપૃથક-રણ કરવું; 'મારાથી કામ કરાયું નહિ' હોય તો 'મારાથી' કર્તૃવાચક પંચમી લેવી. આ ઉપરથી સમજશે કે વાક્યપૃથકરણમાં 'કર્તા' શબ્દને

બદલે ‘ ઉદેસ્ય ’ ન શબ્દ યુક્ત છે. ‘ ઉદેસ્ય ’ ને બદલે ‘ કર્તા ’ શબ્દ વાપર્યો હોય તો ‘ મારાથી કામ કરાવું ’ જેવા વાક્યમાં ગુંચવણ થશે. ‘ કામ ’ કર્મ છે, ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્મણિ છે, અને વાક્યપૃથક્કરણમાં એને કર્તાના ખાનામાં મૂકશો એટલે ગુંચવણ થશે. પરંતુ ઉદેસ્ય શબ્દને યોગ્ય છે તે વાંપરવાથી કંઈ ગુંચવણ થશે નહિ. ઉદેસ્ય કંઈ કર્તાન હોવો જોઈએ એ આવશ્યક નથી, જોને ઉદેશીને કંઈ વિધાન ક્યું હોય તે ઉદેસ્ય. બહુધા તે કર્તાન હોય છે. પરંતુ કર્મણિ રચનામાં કર્મને ઉદેશીને વિધાન ક્યું હોય છે તો તેને ઉદેસ્ય કહેવામાં કંઈ વાંધો નથી.

પ્રયોગ ત્રિણે વિવેચન પરિસમાપ્ત થયું. હવે બેદ વિષે વિચાર કરીએ. બેદ અને પ્રયોગ એ બેને જુદા ગણી વિવેચન અસાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયાં ગુજરાતી વ્યાકરણોમાં ક્યું છે. મરાઠી વ્યાકરણમાં પણ એજ રીત ચાલતી જણાય છે. પરંતુ એવો પ્રચાર સંસ્કૃતમાં નથી તેમજ અંગ્રેજીમાં પણ નથી. શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર કરતાં એ રીતિ યુક્ત નથી. ખરું જોઈએ તો ધાતુના બે વિભાગ છે—મૂળ ધાતુ ને સાધિત ધાતુ. ધાતુના મૂળ રૂપ ઉપરથી જે બીજું ધાતુરૂપ થયું હોય તે સાધિત ધાતુ છે. ‘ કર ’ એ મૂળ ધાતુ છે, ‘ કરાવ ’ એ પ્રયોજ્ય (પ્રેરક) ધાતુ છે ને તે મૂળ ધાતુ ઉપરથી પ્રસય લાગી થવાથી સાધિત છે. સં કરોતિ (કરે છે) મૂળ રૂપ; કારયતિ (કરાવે છે) એ પ્રયોજ્ય રૂપ છે. કારયતિ નું પ્રાં માં કારેઈ, કારાવેઈ ને કરાવેઈ થાય છે. ‘ પઠ ’ મૂળ ધાતુ ઉપરથી ‘ પાઠ ’ સાધિત, પ્રયોજ્ય ધાતુ થાય છે, ને ‘ પઠાવ ’ એ દ્વિત્વ પ્રયોજ્ય ધાતુ થાય છે. એજ પ્રમાણે ‘ કરાવરાવ ’ એ પણ દ્વિત્વ પ્રયોજ્ય ધાતુ છે. મૂળ ધાતુ ઉપરથી જોડલાં રૂપો થાય છે તેટલાંજ રૂપો પ્રયોજ્ય ધાતુ ઉપરથી પણ થાય છે.

‘ કર ’ મૂળ ધાતુ—કરે છે—કરું—કરેલું—કરવું—કરીશ.

‘ કરાવ ’ પ્રયોજ્ય ધાતુ—કરાવે છે—કરાવું—કરાવેલું—કરાવવું—કરાવીશ.

મૂળ ધાતુ કર્તારિ—‘ હું કામ કરું છું. ’

પ્રયોજ્ય ધાતુ —‘ હું કામ કરાવું છું. ’

મૂળ ધાતુ —કર્મણિ—મેં કામ કર્યું.

મારાથી કામ કરાયું.

પ્રયોજ્ય ધાતુ —કર્મણિ—મેં કામ કરાવ્યું.

મારાથી કામ કરાવાયું.

મૂળ ધાતુ —ભાવે —મારાથી બેસાયું.

પ્રયોજ્ય ધાતુ —કર્મણિ—મારાથી નંગ બેસાડાયું.

ભાવે —મારાથી તેને મરાવાયું નહિ (મરાવવાતું થયું નહિ).

કર્તારિ { મૂળ રચના—હું કામ કરું છું.
પ્રયોજ્ય રચના—તે મારી પાસે કામ કરાવે છે.

કર્મણિ { મૂળ રચના—મારાથી કામ કરાય છે.
પ્રયોજ્ય રચના—તેનાથી મારી પાસે કામ કરાવાય છે.

આ પ્રયોજ્ય રચનામાં મૂળ રચનાનો કર્તા, તૃતીયા વિભક્તિના અર્થમાં થાય છે. મારી પાસે=મારા વડે (મયા). પ્રયોજ્ય રચનામાં 'હું' બીજાથી પ્રયોજ્યમાને દ્વાંધે પ્રયોજ્ય છે. 'તે' એનો પ્રયોજક છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં એ પ્રયોજકને 'હેતુ' કે 'કર્તૃ' કહે છે. 'તત્પ્રયોજકો હેતુશ્ચ' । ૧ । ૪ । ૫૫.કી=કર્તાનો પ્રયોજક હેતુસંગક કે કર્તૃસંગક થાય છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે જેને ગુજરાતી વ્યાકરણમાં 'બેદ' કહે છે તે ધાતુજ છે. મૂળબેદ તે મૂળધાતુ ને પ્રેરકબેદ તે પ્રયોજ્ય ધાતુ છે ને તે સાધિત ધાતુ છે. મૂળબેદ ને સહબેદનો વિચાર કરતાં જણાશે કે જેને 'મૂળબેદ' કહે છે તે કર્તારિ રચના છે ને જેને 'સહબેદ' કહે છે તે કર્મણિ કે ભાવે રચના છે. જેમ મૂળ ધાતુની કર્તારિ ને કર્મણિ રચના થાય છે તેમજ સાધિત ધાતુની પણ થાય છે. ટેલર વ્યાકરણમાં જેને કર્મકબેદ કહ્યો છે—'પાડ', 'દાખ' ઇત્યાદિ—તે પણ સાધિત, પ્રયોજ્ય ધાતુજ છે. આમ છે સારે બેદ ને પ્રયોગ બે બુદ્ધિ શબ્દો વાપરવાથી વ્યાકરણમાં માત્ર ગુંચવણ ઉત્પન્ન થાય છે ને શાસ્ત્રીય રીતે એ વ્યવસ્થા ઉપહસનીયજ છે. અંગ્રેજીમાં એકલો 'Voice' (વોઇસ)નું શબ્દ છે ને સંસ્કૃતમાં 'બેદ' એવો વ્યાકરણમાં

પારિભાષિક શબ્દન નથી. ટેલર સાહેબને કહેવું પડ્યું છે કે ‘અકર્મક ક્રિ-
યાપદનો સહભેદ=ભાવે પ્રયોગ’ ૫૦ ૮૨. ગુજરાતી વ્યાકરણમાં ‘મેં
કામ કીધું’, અને ‘મારાથી કામ કરાયું’ એવી બે કર્મણિ રચના છે, એજ
કારણથી ‘ભેદ’ ને ‘પ્રયોગ’ ને જુદા ગણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ‘મેં કામ
કીધું’ એ ‘મારાથી કામ કરાયું’ ના જેવુંજ છે. ‘કીધું’ ને ‘કરાયું’ બંને ક-
ર્મવાચ્ય છે. ‘કીધું’ રૂપમાં ‘આપ’ જે કર્મવાચ્યનો સામાન્ય પ્રત્યય છે તે
આવ્યો નથી; તેથી પ્રથમ દર્શને કર્ત્તરિ જેવું રૂપ લાગે છે; પરંતુ અર્થ ને
વ્યુત્પત્તિ જોતાં તે કર્મણિજ છે. અંગ્રેજીમાં પણ ‘The house is building’,
‘The book sells well’ જેવાં વાક્યોમાં પ્રથમદર્શને કર્ત્તરિ રૂપો (Active
Voice) છે તેને તત્વદષ્ટિએ કર્મણિ રૂપો (Passive) જ માન્યાં છે.
Angus (ઍંગસ) નામનો વૈયાકરણ એવાં રૂપોને સ્વરૂપ કર્ત્તરિ જેવું છે
ને અર્થમાં કર્મણિ છે, તેથી કર્ત્તરિ (Active Voice) કે કર્મણિ (Passive
Voice) કહેતાં ખંચાઈ ‘મધ્ય રચના’નાં રૂપો (Middle Voice) કહે છે. અં-
ગ્રેજી વ્યાકરણમાં Voiceનું બંધારણ સ્વરૂપ ઉપરજ છે. આપણે તો કર્ત્તરિ,
કર્મણિ ને ભાવે શબ્દો વિભક્ત્યન્ત સ્વીકાર્યા છે એટલે અર્થનિબંધનજ સંજ્ઞા
પાડી છે, સ્વરૂપનિબંધન પાડી નથી. આ કારણથી ‘મેં કામ કીધું’ ને
‘મારાથી કામ કરાયું’ બંને કર્મણિ રચના છે. આ રીતે ‘ભેદ’ શબ્દ જે
પ્રાચીન વ્યાકરણમાં પરિચિત નથી તે શબ્દ વ્યાકરણમાંથી કાઢી નાખવોજ
સુકત છે. સહતા, શક્યતા, યોગ્યતા વગેરે જે જે અર્થો ‘સહભેદ’ ને લાગુ
પાડ્યા છે તે સર્વ કર્મણિરચના બતાવશે; જેમકે:—

‘આ કામ મારાથી કરાશે નહિ’ (હું કરી શકીશ નહિ કે મારે
કરવું યોગ્ય નથી)—કર્મણિ—શક્યતા કે યોગ્યતા બતાવે છે.

‘વીર રાજથી શત્રુ મરાયો’—કર્મણિ—સહતા કે શક્યતા બતાવે
છે (‘મરાયો’=માર્યો ગયો, કે મારી શકાયો).

જેવી સહેલાઈથી ‘કરાયું’, ‘લખાયું’ વગેરે રૂપો કર્મણિ છે એમ બા-
ળકા સમજી શકે છે તેવી સહેલાઈથી ‘કયું’, ‘લખ્યું’ વગેરે રૂપો કર્મણિ

છે એ સમજી શકશે નહિ. એમ ધારીનેજ 'બેદ' સંગા ઉપભવી એને મૂળબેદનાં રૂપો કહ્યાં હોય એમ લાગે છે. પરંતુ એ અશાસ્ત્રીય છે એ શિક્ષકે સમજવું જોઈએ. ધાતુને પ્રલયો કર્તરિ, કર્મણિ કે ભાવે થાય છે, પછી તે મૂળ ધાતુ હોય કે સાધિત ધાતુ હોય. આવી સ્થિતિ હોવાથી કર્મણિ ને પ્રલયો થાય છે તે પ્રલયો વાળા ધાતુને સાધિત ધાતુ ગણી ધાતુના મૂળ અને સ્વ એવા બેદ પાડવા યુક્ત નથી.

સંગીત.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૦૯ થી)

સાત સ્વરસમૂહ ને " સપ્તક " ના નામથી ઓળખાય છે તેને જુદી જુદી વર્ગ (જાતિ) રચનાની સંગા આપવાની જરૂર જણાય છે. આપણે જ્યારે સ્વરોની જાતિ મુકરર કરવા તત્પર થઈએ છીએ ત્યારે અમુક ધોરણ, માપ, નિયમ પહેલેથી નક્કી કરવો જોઈએ તે આધારથી બીજી ગણનાનો ખુલાસો સહેલ થઈ શકે. જે સ્વર પુરુષને તેગજ સ્ત્રીને ગાવામાં " મધ્ય સ્વર " ઈશ્વરી બક્ષીસથી નિર્માણ થયેલો છે તે સ્વરને આદિ સ્વર ગણી તે પરથી માપતું બંધારણ ઓળખવું. આ પ્રમાણે જે આદિ સ્વર કહ્યો તેને આપણે "મધ્ય" "સા" નામની સંગા કહીને આગળ પાછળ વધીને ચાલીએ તો ક્રમવાર સાત સાત સ્વરો આપો. આપ તેજ અંતરે આવતા જશે. આ નમુનાઓ સાંભળવાથી ખતરી મશે અથવા વાદ્ય ઉપર નજર પડ્યાંઆડનાથી સમજાશે. જેમ જેમ ડાળા દાઢ તરફની ગોઠવણ તપાસીશું તેમ તેમ ગદાઈને રચતો અને જેમ જેમ જમણા દાઢ તરફની ગોઠવણ તપાસીશું તેમ તેમ સ્ત્રીત્વને રચતો અવાજ મળી આવે છે. આ ક્રમથી પિઆનાના તથા દારમોનીઅમના પાસાઓ ડાળા જમણા દાઢથી વગાડતી વખતે જુદા પાડવામાં આવે છે.

ઉપર દર્શાવેલ " સરિગમ " આદિ સાત સ્વર એક બીજાથી ચોક્કસ અંતર (પ્રમાણ) માં દાયમ છે ને તે અંતર દુનિઆના તમામ જાત-ગોમાં તેજ ટપથી માન્ય છે, તેથી તે પ્રમાણ સ્વરોનું સ્વાભાવિક બંધારણ

સ્થાપન કરે છે. આ કારણને લીધે તે સ્વરોને શુદ્ધ સ્વર, પ્રકૃતિસ્વર પણ કહેવામાં આવે છે. ઉપરની સમજણથી આપણને બેળાગત ધ્યાનમાં ઠસે છે કે મધ્ય “ સા ” સ્વરને આદિ ગણી તેના સમૂહ પૈકી સાત સ્વરને મધ્ય જાતિમાં ગોઠવવા ને ત્યાર પછી આદિ મધ્ય “ સા ” થી નીચે જવું, તેમજ આદિ સપ્તકના અંત્ય સ્વર “ ની ” થી જામે જવું. એ બન્ને મોટા બેદને જાતિમાં ઠરાવવા એ પ્રથમ જરૂરના જણાય છે; પુરુષોના કંઠમાં સ્વરનળીઓનું મુખ સહેજ વિદ્રસિત-પહોળું હોય છે, તેથી પુરુષો નીચેના મોટા ગંભીર અવાજને ઉપજાવે છે ને સ્ત્રીઓમાં તેજ નળાનું મુખ સંકુચિત-સાંકડું હોય છે તેથી તેઓ તીણા અવાજને કાઢે છે. તોપણ કે-ળવણીથી તેમાં સુધારોવધારો થાય છે અને યોગ્યપણે દર કરવા યુ-ક્તિ યોગ્ય શકાય છે.

ઉપર કહી ગયા છીએ કે સાત સ્વરોને એક સમૂહ તરીકે જાળ-ખવા “ સપ્તક ” એ નામ આપવામાં આવે છે, તેથી એક મધ્ય બેદ અમુક જાચાર્ધ સુધીનો આપણે સમજી ગયા છીએ. જીજ્ઞાસુ બેદો નીચે જતાવ્યા છે:-

મંદ્રતમ, મંદ્રતર, મંદ્ર, મધ્ય, તાર, તારતર, તારતમ.

આવી જાતના સ્વરસપ્તક મળી આવે છે. તેથી ૭×૭=૪૯ પ્રકૃતિ સ્વરોની ઉપજ આપણે સમજ્યા. આ સ્વરો પૈકી તમામ દરેક વ્યક્તિ પોતાના કંઠથી ગાઈ શકેનો નથી. મનુષ્ય જુદીથી, વાજન વડે, ૪૯ અ-થવા તેથી પણ અધિક સ્વરની ઉત્પત્તિની રચના મેળવી શકે છે. સ્ત્રી યાં પુરુષ પોતાની શક્તિ મુજબ ઘણામાં ઘણા ત્રણ સપ્તક સુધી કંઠ સ્વર લેઈ શકે છે, તેથી તે ઉત્તમ બંધારણની મનુષ્ય કંઠનળાનું માપ ગણાય છે. આ રીતે મનુષ્ય જ્યારે ૨૧-૨૨ પ્રકૃતિસ્વરો ગાય છે ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિમાં ગણાય છે. ઉપર કહેલી મંદ્રતમ અને તારતમ જાતના સ્વરો પ્રયો-ગમાં ઘણા યોગ્ય વપરાય છે અને તે કાનથી પારખવામાં દરેક વ્યક્તિને ઘણી મુશ્કેલી માલુમ પડે છે તેથી તેવા અવાજને આપનાર વાજનઓની સંખ્યા પણ યોગ્ય મળી આવે છે.

ઉપર બખી ગયા છીએ તે પ્રકૃતિસ્વરો એક સરખે અંતરે છે

મંદ્ર જાતિ

સ, (રિ,) રિ, (ગ,) ગ, મ, (મ,) પ, (ધ,) ધ,
(નિ,) નિ,

સ્વરો અક્ષેપથી ચઢતા ઉતરતા આરોહઅવરોહથી ગવાય છે. હાલના જમાનામાં વપરાતા સ્વરોની સાધારણ સમજ માટે ઉપરનો નમુનો દર્શાવ્યો છે. આ રચના પ્રમાણે સિતાર, તાઉસ, વગેરે વાજાઓમાં સ્વર-મિલાપ જોઈવવામાં આવે છે ને તેના પડદા વગેરે બાંધવામાં આવે છે. સારે પડદા ફેરવવા (અસિત કરવા) ની જરૂર રહેતી નથી તેથી તેને અચલ ઠાંક (રચના) ના નામથી જાણખીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પિઆના તથા હારમોનીઅમના પાસા પણ ઉપરનાજ નિયમને અનુસરે છે. સફેદ રંગના પાસા પર શુદ્ધ (પ્રકૃતિ, અવિકારી) સ્વર બોલે છે ને કાળા રંગના પાસા પર વિકૃતિ, વિકારી અથવા કોમલ તીવ્રના નામથી જાણખાતા સ્વરો વાગે છે. ઉપર કહી ગયા છીએ કે આપણા આર્ય સંગીતમાં વિકૃત સ્વરોના બારીક ભેદ પણ થાય છે ને તે બહુ અસરકારક થઈ પડે છે; પણ શરૂઆતમાં અભ્યાસીઓને વાસ્તે ઉપરનોજ નમુનો બસ છે, માટે તે શીખીને આસ્તે આસ્તે કંઠસ્થ કરી લેવો જોઈએ.

સંગીતના પ્રયોગમાં વિકૃત સ્વરો સઘળા એક સાથે વપરાતા નથી, પરંતુ એક જ વિકારી અને બાકી અવિકારી સ્વરો સાથે સાથે યોજવામાં આવે છે. ગીત, કાવ્ય, વગેરે ગાતાં રાગોની રચના કૃત્રી રીતે થાય છે તે પ્રસંગના લખાણમાં સ્વરોના મિલાપ વગેરેના હિસાસ લખવામાં આવશે.

ઉપર બતાવેલા મંદ્ર-મધ્ય-તાર-સ્વરો માંહેના મધ્ય જાતના સાત સ્વર અને ત્રણ ચાર મંદ્રજાતિના તેમજ ત્રણેક તારજાતિના સ્વર શીખવાથી લગભગ દરેક ગીત સારી રીતે ગાઈ શકાય છે. માટે સંગીતના શોખીનોએ ઉપર બતાવેલ ૮૪-૮૫ સ્વરની મોટી સંખ્યા સાંભળી વિદ્યાભ્યાસ માટે ડરી જતું નહિ. અભ્યાસીઓને ખાસ બલામણુ માત્ર એટલીજ છે કે તેઓએ મંદ્ર જાતના “ પ, ” થી શરૂ કરી તાર જાતના “ ગ ” સ્વર સુધી અવાજને ચઢાવતાં ઉતારતાં શીખવું, જેથી તે અવાજ કેળવાયા પછી બહુ સુગમતાથી સારું કામ કરી શકાય છે. થોડું શીખ્યા પછી આગળ

વધવાની હોંસ રહે છે. ગીત શીખવાથી ફેફસાં, છાતી, કંઠ એ અવયવોને યોગ્ય શ્રમ સાથે કસરત પડવાથી તે સખંજ થાય છે અને તેથી પરિશ્રામમાં આનંદ ઉપજતાં મનોભળ પણ વધે છે. માટે સ્વરોની કસરત ખાંચેક કલાક સુધી દરરોજની આવશ્યક ગણવી જોઈએ.

સંગીતનું ખીજું મુખ્ય અંગ તાલના નામથી બોલાય છે. સંગીતના પ્રથમ આધારરૂપ સ્વર વિશે કહી ગયા છીએ, પરંતુ આ સ્વરોને કેવી રીતે લંબાવવા, ટુંકા કરવા અને તેને વખતના માપમાં કેમ ગોઠવવા એ પણ ખીજી અગત્યની બાબત છે. વખતનું માપ સંગીતના ત્રણ પ્રકારમાં સર્વોપયોગી છે. છંદ, પદ, ગજલ, લાવણી વગેરે જે જે વર્ણાત્મક ગીતો ગાઈએ છીએ તે સર્વને ગાતાં ગાતાં અમુક સમય વીતતો આપણે સમજીએ છીએ. આ સમયને સમ ભાગે વિભાગીને દરેક ભાગે 'તાલ' ગોઠવવામાં આવે છે.

દોષક, રોળાવૃત, ત્રાટક, નારાય, ચોપાઈ, દોહરા વગેરે દર્શાવેલાં તેના દરેક ચરણમાં ચાર, છ, આઠ તાલના માપથી સમ ભાગે સમય વીતતો ચાલ્યો જાય છે એ સહજ સમજાય છે, અને તેથી તાલનું સ્થૂલ સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવશે. તેજ પ્રમાણે ધ્વન્યાત્મક ગીતકાવ્ય, સરિગમ, તિલાના, લેહરા, ગતો, વગેરે જે જે બનાવટો બિન નામોથી જાણખાય છે તે પણ અમુક સમય ગાજે છે, તેમાં પણ પદની માફક શબ્દો, ચરણ, વિરામ વગેરે વખતના માપનું અવલંબન છે અને તેની (તાલની) યોજના અસ્પષ્ટિત જોવામાં આવે છે. વળી ખીજી બનાવટો જેમાં સંગીતના ધ્વન્યાત્મક શબ્દો ઘણા હોય છે, ને વર્ણાત્મક શબ્દો થોડા હોય છે તેવાં, જે પદ, ખ્યાલ, ટપ્પાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેને માટે પણ તાલની વ્યવસ્થા તોતેવી ને તેવીજ છે, તેથી તાલનું બંધારણ અને તેના માપનું મુકરર સ્વરૂપ હવે આપણે વિચારીશું.

વર્ષ, ઋતુ, માસ, પક્ષ દિવસો વગેરે મોટા માપથી જેમ સમયનું બંધન બતાવાય છે; પ્રહર, કલાક, મિનિટ, સેકન્ડ, અથવા ઘડી, પળ, વિપળો વગેરે જેમ નાના માપથી સમયનું સ્વરૂપ સમજાવે છે, તેમ સંગીતમાં ગાતી વખત જે સમય વહી જાય છે તેનું ધોરણ લગભગ સર્વ દેશોમાં એક સરખા નિયમથી જળવાઈ રહેલું જોવામાં આવે છે, અને આ નિયમ

જનસ્વરમાવને અનુસરતાં થાય છે. સાધારણ વેગથી એક વણ, ક્ષવ-
લંબુ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતાં જે સંગમ થીતે છે તે માંપે તરીકે
લેવામાં આવે છે અને તેને એક “ માત્રા ” કહેવામાં આવે છે. લંબુ
અક્ષરની એક માત્રા અને દીર્ઘ અર્થવા ગુરુ અક્ષરની બે માત્રાઓ હોય
છે; વળા પ્લુત ઉચ્ચારને ત્રણ અર્થવા તેથી અધિક માત્રાઓ હોય છે. અ
ક્રમે હ્રસ્વ પિંગલ અને સંગીતમાં એક સરખોત પાળવામાં આવે છે.
ત્રણ અર્થવા તેથી અધિક માણસો હોય છે ત્યારે તે વ્યાકરણની રીતે બંદુ-
વચન ગણાય છે, તેવીજ રીતે પ્લુતનો ઉપયોગ છે; પણ વ્યાર પ્લુતને
મોટું ઘણું માત્રાઓ ગીતમાં ગાકવી હોય છે ત્યારે પ્લુતનો દીર્ઘ કોળમાં
આગળ ગમે ત્યાં એકાદ તાલ આપવા પડે છે. આવા દાખલા દોહરા ગરેના
છેડના વણાચ્ચાર તપાસતાં માલમ પડશે. દરેક વણાચ્ચાર સાથે તાલ
આપવાને જયી અથવા માત્રાની ગણના કરવાની નથી, પણ જે માત્રાને
ત્રણ માત્રાને અર્થવા ચાર ચાર માત્રાને સમાન સમાન અંતરે ગીતકા-
વ્યનો વિભાગ કરી તાલ આપવાના છે.

દાખલું છંદ.

ઝી ખં લું	ઝાં ઉક	જા ટ ધ	રે છે	દંહાદિ
૧૨,૩, ૪	૧૨,૩,૪	૧૨,૩,૪	૧૨,૩૪	

ચાંપાઈ.

પિં શોં જો	વં ડ પેર	વેલ, છ	જે લે,
૧, ૨, ૩, ૪	૧, ૨, ૩, ૪	૧૨, ૩૪	૧ ૨, ૩ ૪

દોહરા.

પ શે ટિ	એ નિ ત	જા ટિ ને*	—
૧, ૨, ૩, ૪	૧ ૨, ૩, ૪	૧, ૨, ૩, ૪	૧, ૨, ૩, ૪
લે હું	ધ ચર	ના *	મ,

“ હું ને હું વેને ” એ પદમાં ત્રણ ત્રણ માત્રાને અંતરે તાલ

* આ જગાએ ને, પ્લુત છે ને તેને ચાર માત્રા આપતાં તેની બીજી
માત્રા પર તાલ આવે છે તેમજ “ ના ” ને ૭ માત્રાનો અવકાશ આપવામાં
આવે છે.

અપાય છે. આ પ્રમાણે જ ધ્વન્યાત્મક ગીતો માટે સમજવું. શ્રુતિઆતના અભ્યાસીઓ વર્ણાત્મક કાવ્ય સહેલથી સમજી શકે છે.

પદ વગેરે ગાતી વખતે માત્રાઓનો એક સરખો વેગ નુભાવવો તથા તાલનું બંધન નિયમસર જાળવવું એ જાણત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ પ્રમાણેના પ્રબંધથી સંગીતની પદો વગેરે ગાનના વખતનું માપ લેવાઈ શકે છે. જ્યારે સડક પર રેલના પાટા એક સંપાદીમાં પાથરેલા હોય છે અને જ્યારે ગાડીઓમાં સારી કમાનો હોય છે, જ્યારે પાસેજરને આચકા કે ધક્કો હરકત કરતો નથી તે દટાંતથી તાલ, વેગ, માત્રા વગેરેથી ઉપજતું “લય” સ્વરૂપ પાટાના “લેવલ” નું કામ સારે છે. અને પછે ગાતી વખતે કારો જે આચકા, કંપ, ડચકાં સિવાય ગવાય તો માણસને કાઈ પણ જાતના ધક્કાની અસર થતી નથી; પણ જે તેમાંના એકમાં કે બન્નેમાં ખામી હોય તો રેલની મુસાફરીની વિટળનાવું ધ્યાન કરી જોવું જોઈ સંગીતથી નિપજતા આનંદના વધતા એણે પ્રમાણનો ભાસ થઈ શકશે.

સંગીતમાં વધારે હિલટથી શ્રમ કરી આનંદ લેનાર અને આપનાર કુશળ ગાયક માટે વિશેષ જ્ઞાનની ધણી જરૂર છે, પણ શ્રુતિઆતમાં તે જો નજર પડે તેથી અહિં ફક્ત બાજી સમેટી લેવામાં આવે છે. શીત્ર-વિષયના મુખ્ય બે અંગ સ્વર અને તાલને વિષે ઉપર કહી ગયા. તે ઉપરાંત કાવ્યના ભાવને રસપૂર્તિ આપવા સારું મંદ (ધીમી) ગતિથી વિલંબ ગતિ; મધ્યગતિ; શીઘ્રદ્રુતગતિથી એ પણ નિયમ પ્રાણવાની જરૂર છે. વિશેષમાં કપટ ઉચ્ચાર, મધુર અવાજ, રસને યોગ્ય સ્વરોની યોજના તથા તેને અતુલ જાવની આદરતા ધ્વનિ મારફત દર્શાવવી વગેરે અનેક બારીકીઓ સંગીતવિષયમાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે વિષે લખવાનું ઢાલ મોકલે રાખી માત્ર હજરને લગતી ખોડ ખાંપણ અનુષ્ઠાપણાથી મનુષ્યમાં દેવરૂપે દાખલ નહિ થઈ જાય તે હેતુ નજરમાં રાખી તેવી આદતો દર કૃત્તા આદી સચનાઓ લખવામાં આવે છે.

હાંસવાની આદિક અથવા ડચકાં લેવાની માફક શ્વાસ લેવો નહિ.

નાકમાંથી આવજ કાઢવો નહિ, એટલે વર્ણાચાર અનુનાસિક બોવા નહી.

લયથી મૂંઝતો અવાજ તજવાનો છે.

કોર, કર્કશ, કંપાલી એવા સ્વરોથી ગાવું નહિ.

સ્વરનું યોગ્ય સ્થાન (અંતરાય) છોડી દેવાથી જોને બેસુર કહીએ છીએ તેવી રીતે સ્વરોનો ઉચ્ચાર કદિ પણ કાઢવો નહિ.

તાલ તોડીને માત્રાઓને છિન્નભિન્ન બ્રષ્ટ કરવાથી લય તૂટી જાય છે તેથી ગીત બેડોળ ને રસહીન ગણાય છે, માટે બેતાલ થવું નહિ ને લય-ભંગ કરવો નહિ.

ગાનારે પોતાની દબથી ગાવું, પણ પ્રેમ અને રુચિ સિવાય ગાવું તે સ્તુતિપાત્ર નથી.

સંગીતનો આનંદ રસ પૂરવામાં જ સમાયલો છે, તેથી રસાર્દ્રતાથી ગાવું પણ નિરુત્સાહ અને ઉપેક્ષાથી ગાવું નહિ.

કાવ્યના નવરસ-શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ રોદ્ર, વીર, બયાનક, બીભત્સ, અર્બુદ, શાંત-એ સર્વે સંગીતમાં તેજ જાતિના આનંદાદિક ભાવના પ્રકાશ માટે યોજવામાં આવે છે, તેથી તેના સ્થાયિભાવ વગેરે સાહિત્યનું અવલંબન ને તેનું જ્ઞાન આ કારણસર સંગીતમાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. નવે રસો ગીતદ્વારા મનુષ્યમાં આવિર્ભૂત થઈ પોત પોતાનો રસપ્રવાહ જોસથી અને અસરકારક રીતે સ્પષ્ટ દેખાડે છે. માટે ગીત ગાનારે પણ આ રસોને અનુકૂળ પોતાના મનોભાવને પણ યોજવા જોઈએ. *દુર્ગુણથી દૂર રહેવું તે એક

*સભામાં આપણે જ્યારે બેઠા હોઈએ તે વખતે ગાયક જે ગાન કરે છે તે આપણે ધ્યાનમાં લેવું અને સમજ ન પડે તો, જને તો તે રીતે તેનો સ્વરોનું અનુકરણ યાદ કરી લેવું અને પછી જિજ્ઞાસાથી મિત્રમંડળમાં રાગનાં નામ વિશે પૂછીને વાકેફ થવું. આ સારી પદ્ધતિ કહેવાય. ઉર્તાવળથી તે રાગનું નામ બેસમજથી આપવું તેથી હાસ્યપાત્ર થવાય છે, આવે પ્રસંગે “મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્” મુંગા રહેવું એ શિક્ષાં દ્રાવદાકારક છે. વળી ગાયકને કોઈ પ્રશ્ન સંભાની વચમાં પૂછવો અથવા અમુક ગાવાની આજ્ઞા આપવી તે પહેલાં પૂછનારે પોતાનો ઉપહાસ ન થાય તેનો વિચાર રાખવો જોઈએ; કારણ કે જો પોતાનું અજ્ઞાન હોય છે તો સભામાં વ્યર્થ ચર્ચા રૂપ પોતેજ બની બેસે છે.

જાતનાં શુશ્રૂષંપાદનનોજ લાભ છે તેપણુ વિશેષ રચિકર થવા માટે શી શી બાબતો અદ્ય કરવી તે વિષે લક્ષ્ય ખેંચું છું.

સ્વરેણ પદસંયુક્તં છન્દસાં ચ સુસંયુતમ્ ।

સુપાત્રં ચ સુતાલં ચ, સુગીતં તેન મળ્યતે ॥

વિગત્સાદિક નિયમોથી લલિત પદને તાલ અને સ્વરોની નિયમિત અને મનોહર રચનાથી યોગ્ય વિષયના રસાદિકને પૂર્તિ આપી, કંઠાદિ પાત્ર માંહેથી મધુરાર્ધ વગેરે શુણ્ણ વરસાવનાર ગીતને સુગીત એ નામથી કહેવામાં આવે છે. (અપૂર્ણ.)

કિંડર્ગાર્ટન.

(આજુ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૭૪ થી સાંધણુ.)

ઉદ્યોગ. (મણકા).

૧૧ મી (કાણું પાટીને ચિત્ર દર્શાવવાની) બક્ષીસ શરૂ કર્યા પહેલાં મણકા, વટાણા, ચણા, તુવર, કચુકા વગેરેની દાળોને ચોકડી પાડેલા કામળોમાં, પાટીઆ ઉપર કે પુઠાં ઉપર ગોઠવાવીને તેનાથીજ સૌંદર્યના કે વસ્તુઓની સપાટીની હદથી બનતા આકાર દર્શાવવા એ ઉત્તમ રસ્તો છે.

આ ઉદ્યોગની શરૂઆત એ ક્રોએલ સાહેબના નિયમ પ્રમાણે લીટીઓ ઉપરથી બિંદુઓમાં જવાનીજ શરૂઆત છે. પહેલી ૭ બક્ષીસો ધન વસ્તુઓને માટે, ત્રીજીથી સાતમી સુધીના સૌંદર્યના આકારો, અને સાતમી બક્ષીસ સફાર્ધથી ચિત્રદર્શન બતાવવા માટે, આઠથી દસ સુધી લીટીઓથી, અર્થાત્, માત્ર બહારની મર્યાદાથી, વસ્તુઓના કે કાલ્પનિક સૌંદર્યના આકાર બતાવવા માટે છે. આ ઉદ્યોગ એ લીટીઓ ઉપરથી બિંદુઓમાં જવાનું પગથીજ છે.

બાળકના હાથમાં કચુકા કે એવી ચીજો મૂક્યા પછી, એકી બેજા રમાડવાનો, તથા સાધારણ નાની નાની ફગલીઓની સંખ્યાની અટકળ

કરાવવાનો મહાવરો કરાવવો શિક્ષકને તેમજ બાળકોને રમુજ થઈ પડશે.

આખા વટાણા ચણા કે કચુકા કરતાં દાળોને માટે વિશેષ બહામણ કરવાનું કારણ એ છે કે તે એકજ તરફ ઉપસેલી હોવાથી જલદી ખસી જતી નથી અને આકાર બનાવવામાં બાળકોને બહુ મહેનત પડતી નથી.

સાધન—કચુકા, વટાણા, મણકા, કે જુદી જુદી જાતની શામતી દાળો.

અટકળ—છોકરાઓની આંખો એવી બંધ કરાવવી કે તે કશું દેખી શકે નહિ. તેના હાથમાં એક જાતની દાળ કે અનાજ મૂકવું, અને પૂછવું કે એ શું છે તે કહો. છોકરો તેને હાથ ફેરવીને માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયની મદદ વડેજ આજખવાનો પ્રયત્ન કરશે. છોકરાને વર્ગના સામો ઉભો રાખીને તે પ્રયોગ કરવો એટલે આખી ક્લાસના બાળકોને રમુજ પડશે. તે નિષ્ફળ થાય તો જ જો ખોટાં નામ આપે તેની અને આપેલી વસ્તુની વચ્ચે શો તફાવત છે તે તેની પાસે તેમજ ખીજા છોકરાઓ પાસે કહેવડાવવું, અને તેને આખરે તેના પોતાનાજ સામાન્ય જ્ઞાનના સંસ્કાર અને અનુભવની મદદથીજ ખરી વસ્તુ ઉપર લાવવો. આ રમતથી બાળકોની સ્પર્શેન્દ્રિય, સ્મરણશક્તિ, તેમજ અટકળ કરવાની શક્તિ સારી કેળવાશે. એકી બેકી રમવાની રીત તેમજ નાની નાની ઢગલીઓની સંખ્યા તેમની પાસેથી અટકળથી કદાવવાની રમત ઉપરની શક્તિઓ ખીલવવામાં સારી મદદગાર થઈ પડશે.

ફેલક ઉપર ગોઠવણી—પહેલી આકૃતિમાં માત્ર ખુણા ઉપર ગોઠવણી કરેલી છે, બીજામાં આડી સીધી લીટીમાં પાસે પાસેના ખુણા ઉપર ત્રણ છે. ત્રીજામાં ઉભી લીટીમાં અને ચોથી, આકૃતિમાં બે ખુણા ઉપર મણકા ગોઠવ્યા બાદ અટકળથી એક મણકો તે બેની મધ્યે સરખે અંતરે મૂકવાનો છે. પાંચમીમાં દરેક બાજુના મધ્યમાં પણ એક મણકો છે, ચોથી અને પાંચમી આકૃતિમાં રહેલા અંતરની મધ્યમાં એકો ગોઠવવાથી છઠ્ઠી અને સાતમી આકૃતિ થાય. આઠમી આકૃતિ ચોરસનું મધ્યબિંદુ કાઢીને મણકો મૂકવા માટે છે. નવમીને દસમી આકૃતિઓ એજ પ્રમાણે તિરકસ લીટીઓ તૈયાર કરવા માટે છે.

૧૧ વાવટો.

૧૨ લોહાની વાડ.

૧૩ વાંચવાની ઘોડી.

૧૪ પટકોણ.

૧૫ ચિત્રફલક.

આ નમુનાઓ આપી બક્ષીસમાંથી લીધેલા છે અને તે પ્રમાણે આગળ અભ્યાસ કરાવવા માટે તેજ બક્ષીસનાં ચિત્રો પસંદ કરવાનું કાવરો.

મણુકા વહેંચવાને માટે અથવા આકાર બન્યા પછી તેનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટે એકાદ હુંફી કવિતા બનાવેલી હોય તો બીજી બક્ષીસના ઘાટ પ્રમાણે આમાં પણ બાળકોને સારી રસુજ પડે.

અગિયારમી બક્ષીસમાં બાળકે એકવાર પાડેલાં કાણું ૨૬ થઈ શકતાં નથી તેથી તે પહેલાં તેને સારી રીતે અટકળ કરવાની ટેવ પડી હોય તો સાધન ઘણું બગડે નહિ તેમજ બાળક નિરાશ થાય નહિ. તેને માટે વચ્ચે આ બક્ષીસનો સારો મહાવરો કરાવવો એ જરૂર સાર્થક થશે.

મણુકા કાર્ડ બોર્ડ ઉપર સીવીને આકાર પાડવાનો પણ રસુજ ઉદોગ છે. કેટલાક વિદ્વાનો તેને આ પગથીએ શિખવવાની બલામણુ કરે છે. પરંતુ અગિયારમી અને બારમી બક્ષીસ પછી તે રમતનો અભ્યાસ કરાવવો યોગ્ય છે. બાળકને પહેલાં જાડી અને જુદી મોયથી કાણું પાડવાનો અને તેમાં દોરા ભરવાનો મહાવરો કરાવ્યા પછીજ મણુકા પરાવીને સીવવાનો ચલ કરવો.

મણુકાની લાંબી લાંબી માળાઓ પરાવીને તેનાથી સપાટ મૂકેલા પાટીઆ પર આકાર કરવાની રમત આગળ આવી ગયેલી દોરીથી આકાર કરવાની રમતને મળતી છે. માટે ત્યાં આપેલી મૂચનાઓ પ્રમાણે કામ કરું, અને સપાટ મૂકેલા ટેબલ કે પાટીઆ ઉપર આકારો કરાવવા.

(અપૂર્ણ)

કેળવણીનાં ખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી જાહેર ખબર આપવામાં આવે છે કે લોકલબોર્ડના શિક્ષકોએ પોતાના ઉપરી અધિકારીને વિજ્ઞાપના કે અરજી કરતી વખતે

જાહેર ખબર.

ત્રીજી વર્ષની ટ્રેન્ડ (ગુજરાતી) સ્ત્રીશિક્ષકો માટે સિંધમાં જગાઓ ખાલી છે. તપસીલવાર વિગત માટે કન્યાશાળાના ઇન્સ્પેક્ટરેસ, સિંધ, કરાંચી, ને સ્વરજ કરવી.

K. P. Trivedi.

એડિટર.

ઉપરની જાહેર ખબર તેમના નંબર ૪૪૧ તા. ૨૧ ઓગસ્ટ ૧૯૦૬ના લખાણના આધારે છાપવામાં આવે છે.

નિશાળોનાં ઇનામ પત્રક.

અમદાવાદ વિભાગ—કોચરખ. કન્યાશાળામાં મે. ડિ. ટ્રે. કોલેજનાં લેડીસપ્રીન્ટેન્ડટ સાહેબે શા. ૪) બક્ષીસ. મોડાસા. કન્યાની સઘળી સ્કૂલોમાં મે. કલેક્ટર સાહેબે શા. ૭૨-૦-૦ પુસ્તકો વ. વહેચ્યું. અમદાવાદ. શેઠાણી હરકુંવરબાઈની કન્યાશાળામાં. ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી શા. ૨૩-૮-૦ નું ઇનામ-શેઠ સુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ વાળાએ. શા. ૧૩-૮-૦ ઇનામ વહેચ્યાં. ભડીયાદ. તાલુકદાર સીવસંગજી અને બીજા ગરાસીયા. શા. ૧૦), મુખી ધનજી ગણેશ અને ગામ લોકો શા. ૧૬-૪-૦. ધોલેરાના શેઠ જવેરભાઈ શા. ૧૦) બક્ષીસ. ગાંધી. હાકોરશ્રી અગરસંગજી શા. ૨૫) કપડાં તથા પુસ્તકો. છનીઆર. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો શા. ૮-૪-૦ ઇનામ. અલારશા. બ્યાસ ગણપતરામ જેઠરામે શા. ૩૧-૮-૦ છોકરાં જમાંડયાં. અમદાવાદ સ્કૂલ નંબર. ૨૪ લલુભાઈ રાયચંદ શા. ૧૦-૦-૦ પુસ્તકો. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ શા. ૮-૪-૦ મિદાઈ. શેઠ. સોમનાથ ભુદર શા. ૬) પતાસાં વી. અમદાવાદ. સ્કૂલ નંબર ૨૬ સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બર તથા બીજા. શા. ૨૩) પુસ્તકો વી. શનાથજી. સુવાણા રાણાજી બોળજી. શા. ૮-૦-૦ ની ચોપડીઓ. નરેહા. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બર શા. ૭-૨-૦ નું ઇનામ. વણશોળ. પટેલ ધોલીભાઈ બાપુજી. શા. ૫) નું ઇનામ. ભુવાલડી. પટેલ રાંકરભાઈ ધોલીભાઈ શા. ૬-૦-૦ કાપડ તથા મિદાઈ. દેમોજ. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો શા. ૧૨-૬-૬ ઇનામ. રાઈજપુર બોધાનું. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો શા. ૪-૮-૦ ઇનામ.

પાટડી. દરબારશ્રી રૂ. ૪૦-૦-૦ ઇનામ. ભુવાલડી. મોતીભાઈ દેસા-
ઈભાઈ પટેલ રૂ. ૧૨-૦-૦ કપડાં તથા મિઠાઈ. ઓગણુજી. શેઠ. ચી-
નુંભાઈ માધવલાલ રૂ. ૩૪-૯-૩ ઇનામ. બટ ઉમેદરામ ભવાનીશંકર રૂ.
૨૪-૦-૦ છોકરો જમાડયાં. વળાદે. સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો રૂ. ૬-૪-૦
ઇનામ. અમદાવાદ સ્કૂલ નંબર. ૨ વિશ્વનાથ પ્રાણજીવન ધડીયાળી રૂ. ૨-૦-૦
પંતાસાં. ગોધાવી. કન્યાશાળામાં શેઠ ભુરાભાઈ ત્રીભોવનદાસ રૂ. ૪-૯-૦ કા-
પડાં. વહેલાંલાં. મળજીભાઈ મયુરભાઈ અમીન- રૂ. ૫-૦-૦ કપડાં તથા મી-
ઠાઈ. અમદાવાદ. સ્કૂલ નંબર ૧૨ શેઠામયાભાઈ ત્રિમાભાઈ રૂ. ૧૫-૦-૦
પેંડા. સ્કૂલ નંબર ૨૬ માં સ્કૂલ પંચ કમીટી વગેરે. રૂ. ૩૫-૦-૦ પર-
ચુરણ ઇનામ. શર્ધજીપુર બોધાર્ત. પટેલ વાઘજીભાઈ જોસંગભાઈ રૂ.
૪-૦-૦ પતાસાં. ગોધાવી. શેઠ ભુરાભાઈ ત્રીભોવનદાસ રૂ. ૬-૧૧-૬
ઇનામ. અમદાવાદ. સ્કૂલ નંબર ૧૨ સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો તથા અ-
ન્ય ગૃહસ્થો રૂ. ૨૪-૦-૦. પેંડા તથા પતાસાં. લાકડીયા. તાલુકદાર રૂ.
૩-૦-૦ ઇનામ. પ્રાંતીજ. સેઠ માણેકલાલ મદતલાલ રૂ-૪-૦-૦ પ-
તાસાં અમદાવાદ સ્કૂલ નંબર ૧૩. સેઠ હીરાલાલ તથા રણુછોડલાલ ગી-
રધરલાલ મણુકીયાળા રૂ-૧૨-૦-૦ મિઠાઈ.

સુરત વિભાગ—સુરત. મ્યુ. સ્કૂ. નંબર ૧૫ માં સેઠ ઈરિમાઈલ
દાઉદજીએ રૂ. ૩) કપડાં સુરત ઉર્દુ સ્કૂલ નં. ૫ તથા નં ૪ સેઠ ઈરિમા-
ઈલ દાઉદજીએ રૂ. ૩-૦-૦ ના કપડાં તથા ખા. સા. મોલવી અબ્દુલ
હાદરે રૂ. ૮) બક્ષીસ નોગામા—મોરારલાલા. રૂ-૪-૮-૦ મીઠાઈ.
સુપા. —સ્કૂલ કમીટીના મેમ્બરો-રૂ-૧૬-૮-૦ ધણિયાળ. અંચેલી—
શેઠ-મંચરજી જામસેદજી રૂ-૧૦) કસરત પી-સામાન સાર. સુરત.—
ઉર્દુ સ્કૂલ નંબર ૪ માં સેઠ ઈરિમાઈલ દાઉદજી એ રૂ-૪) કપડાં. હુમ-
સરે.—હા. આણંદજી દયાળ રૂ-૫) ઇનામ—સુરત સ્કૂલ નંબર ૧ સેઠ જ-
ગનલાલ રણુછોડદાસ બગવાન મયુરવાળા રૂ-૫-૦-૦ એક ગૃહસ્થ રૂ-
૩-૦-૦, સ્કૂલ નંબર ૫ સેઠ ઉમરભાઈ તરદયી રૂ-૧૫) ના કપડાં, સેઠ
અબ્દુલ તરદયી રૂ. ૩) ના કપડાં—સ્કૂલ નંબર ૬ શેઠ. નગીનચંદ કપુ-
રચંદ તરદયી રૂ-૩૮-૮-૬ સ્ટેટ. સ્કૂલ નંબર ૭ સેઠ પ્રાણજીવન દુલભ-
રામ તરદયી રૂ-૩૦-૦, સ્કૂલ નંબર ૧૧ સેઠ ચંદુલાલ ભોગાનાથ તર-
દયી રૂ-૫-૦-૦-મગોદ—મી-રણુછોડજી લાલભાઈએ રૂ. ૩-૨-૦ ૫-

તાસાં. સુરત.—મ્યુન્સિપલ નંબર ૨ એક ગૃહસ્થ રૂ. ૫-૦-૦ તથા ઇ. દીનસાહજી રૂ. ૩-૦-૦ ઈનામ સ્કૂલ નંબર. ૪ મે. સૈયદઅલી એલ એ. હુસ સાહેબે રૂ. ૫) બરતકામનો સાંચો. ગણદેવી ગામના લોકો રૂ. ૫-૦-૦ પતાસાં. મૂલજીભાઈ નીજાભાઈ રૂ. ૩-૦-૦ ઈનામ. સુરત.—સ્કૂલ નંબર ૬ સેઠ કુલચંદ કસ્તુરચંદ રૂ. ૬-૦-૦ મિદાઈ. સુરત સ્કૂલ નંબર ૨. ડાક્ટર દીનસાહજી રૂ. ૩-૦-૦ તું લંડનમેઘડરદારજીપરાઈટ સ્ટીમ એનજીન બ. ક્ષીસ આપ્યું. હુમસ.—નામદાર નવાજ સાહેબ રૂ. ૫-૦-૦ પતાસાં. ત. રસાડા ગામ લોકો રૂ. ૩-૦-૦ ઈનામ, ચીખલી.—ઉર્દુ સ્કૂલમાં ગામ. લોકોથી રૂ. ૩-૦-૦ ઈનામ.

જાહેર ખબર.

મહુમ રા. સા. માધવલાલ મેમોરિયલ ફન્ડની વ્યવસ્થા—આ ફન્ડની વ્યવસ્થાપક મંડળી તા. ૨૯-૭-૦૬ ના રોજ મળી હતી. આ મંડળીનો એવો વિચાર થયો છે કે—આ ફન્ડની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી.

૧ મહુમ રા. સા. નુ ઓછલ પેઇન્ટિંગ અમદાવાદ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મૂકવું.

૨ એ છબી કરાવતાં જે ખર્ચ થાય તે જતા બાકી રહેલા રૂપીઆનું જે બ્યાન્ડ આવે તેમાંથી અમદાવાદ મેલ અને પ્રિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના ત્રીજા વર્ષના શાલરોમાંથી જેમનો પહેલો નંબર આવે તે દરેકને સોનાનો ચાંદ હરવર્ષ આપવો.

વ્યવસ્થાપક મંડળી આ સબંધી બધા સમસ્કાઈજરોના અભિપ્રાય ળુવા માગે છે; તેથી ઉપરની બાબતમાં જે કોઈને જે જે સચવવું હોય તેમણે નીચે સહિ કરનારને તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૬ લખોમા લખી જણાવવું. તા. ૧ માહે ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૬ ના રોજ આ ફન્ડની પૂરે પૂરી વ્યવસ્થા કરવા માટે જનરલ કમિટી મળશે. તેમાં મંચ મેમ્બરોને આવવાની અને અભિપ્રાય આપવાની છૂટ છે. માટે એ તારીખે પ્રેમાભાઈ હોલમાં પધારવાની તરફી લેશે.

Ganpatram G. Sastri.

Jivanlal V. Desai

ક્રમિકૃત અંકમાં આનાની રિક્કીટ ખીડવાથી
 નીમકૃત **અમારુ મયીપત્ર** મકૃત
 મોહલીથી, વળી, બધી જાતની, રુકુમન, ચુલતી, રુકુમર, જુકો
 પરી પોકીએ, છીએ

હવેથી પુષ્કળ **ટેકરટ બુકો** મિ. જરૂર
 કમિશન, જરૂર લાવ મંગાવો. લાવ મંગાવે
 ધનીમ તથા લાવ ગેરીની બુકો મળવાનું મુખ્ય સ્થળ.
 નિયામોમાં આલતી, બધી, ચુલતી, જુકો તથા તેને લ-
 ગતો સામાન, રોચનરી, વિગેરે વિગેરે મળે છે.
 મુખ્ય ધાણાદેવીરો, **મોતીલાલ મગનલાલ**
 અમદાવાદ રીતીરો. (સાહેબ એન્ડ સન્સ)
 તમામ જાતનાં પુસ્તકો, વેચનાર.

ભારે વખણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.
આદરજી કાવસજી આસ્તરની
 દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકો.
 કમીશનમાં વધારો. આઠ લાગમાં કમીશનમાં વેધારો.
 કેળવણીખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ડેપુ
 ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશી કેળવણીમાં આવેલાન જણીતા ગૃહસ્થો, પ્રોફેસ
 યિન્સિપલો, હેડમાસ્ટરો અને શિક્ષકો, સુખમય તથા ચુન્નસાતના સર્વે,
 હર છાપા તરફથી એકે અવાજે તારીફ કરતાં અતિ મનોપ્રકારક ખાતીપત્ર
 મહેરબાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મ
 ગ્ધાન માણ ઇન્સ્પેક્ટર ઇ. જમદર સાહેબે દસ્કત શિ
 કાંપાબુકોને જ સવળી મેન્યુર ફરદી કોપીબુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગ
 છે, અને લખે છે કે સારી રફલા આવી સરસ કોપીબુક
 માપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

વેચવાની છે—જ્ઞાન પ્રદીપ (પદાર્થપાઠની હકીકતનો સંગ્રહ)ની કેટલીક પ્રતો વેચે; ખાં. તરફથી મંજૂર માત્ર રફોલર અને મહેતાજીને અર્ધા કિંગે ૦.૬-૦ લખો કર્તા. ગં. મે. વૈષ્ણવ. બી. એ. પદાર્થપાઠનો શિક્ષક ટ્રે. દોલેજી અમદાવાદ.

બુકસેલર બેચર મેધજી, પુરા બજાર, રાજકોટ.

સરકારે ઇનામ માટે તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો, દ્વારકાગાળા રૂ. ૦-૧૨-૦, ઇસપ નીતિ રૂ. ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ સંગ્રહ રૂ. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ભા. ૧ સો રૂ. ૦-૮-૦

માસ્તર ઉસમાન બી. તથા મહેબતસિંહ મો. ના બેનાવેલા ડ્રોઇંગ સહિત ધોરણવાર પદાર્થ પાઠો. બાળવર્ગ રૂ. ૦-૧-૦, ધો. ૧ જુ ૧.૦-૧-૬, ધો. ૨ જુ ૧.૦-૨-૦, ધો. ૩ જુ ૧.૦-૨-૬, ધો. ૪ જુ ૧.૦-૩-૦, અને ધો. ૫ જુ ૧.૦-૪-૦; મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આવૃત્તિ ૩ જુ ૧.૦-૪-૦, સેકન્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦, સાદું ડ્રોઇંગ ધો. ૬ ક્લા, ૭ મા અને પ્રવેશક ક્લાસ માટે રૂ. ૦-૨-૦. સદરજુ પુસ્તકોના અમે સોલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ડ્રોઇંગમાં ૨૦ ટકા :

આ ઉપરાંત રફોલગા ચાલતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, જુનરાતી અને સંસ્કૃત બુકો, અશાલ કૃત અને આદરજી કૃત કોપી બુકો, લોગમનસ ડ્રોઇંગ બુકો, અમારી દેખરેખ નીચે બનતી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીસ બક્ષિસો, બારોટ અને શાહકૃત તમામ પુ.સા. ૬૦ અને શ્રીરકવેર, સેટરકવેર તથા ડ્રો. સામાન કિંદ્રાયત બાવે મળશે.

વેચવાની છે-જ્ઞાન પ્રદીપ' (પદાર્થપાઠની લઘીકૃતનો સંગ્રહ)ની કેટલીક પ્રતો વ.કે. ખાં. તરફથી મેંજૂર માંગ રજાલર અને મહેતાજીને અર્ધી કિંમતે ૦.૬૦ લખો કરી. ગાં. મેં વૈષ્ણવ. બી. જો. પદાર્થપાઠના શિક્ષક ટ્રે. કાલેજ અમદાવાદ.

બુકસેલર બેચર મેધજી, પુરા બજાર, રાજકોટ.

સરકારે ઇનામ માટે તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવા માટે મેંજૂર કરેલ પુસ્તકો, કૌતકગાથા રૂ. ૦-૧૨-૦, ઇસપ નીતિ રૂ. ૦-૮-૦, વ્યવહારપયોગી નિબંધ સંગ્રહ રૂ. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો રૂ. ૦-૮-૦

મારતર ઉસમાન બી. તથા મહોળતસિંહ મો. ના બનાવેલા ટ્રોઇંગ સહિત ધોરબુવાર પદાર્થ પાઠો. બાળવર્ગ રૂ. ૦-૧-૦, ધો. ૧ હું રૂ. ૦-૧-૬, ધો. ૨ હું રૂ. ૦-૨-૦, ધો. ૩ હું રૂ. ૦-૨-૬, ધો. ૪ હું રૂ. ૦-૩-૦, અને ધો. ૫ હું રૂ. ૦-૪-૦; મેમરી ટ્રોઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આવૃત્તિ ૪ જી રૂ. ૦-૪-૦, સે. કન્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦, સાદું ટ્રોઇંગ ધો. ૬ હું, ૭ માં અને પ્રવેશક કલાસ માટે રૂ. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના અમે સોલ્ડ ઓન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા ડિમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ટ્રોઇંગમાં ૨૦ ટકા.

આ ઉપરાંત રૂઢિમા આવતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત બુકો, મુદ્રાલ કૃત અને આદરજી કૃત કોપી બુકો, લોગગન્સ ટ્રોઇંગ બુકો, અમારી દેખરેખ નીચે જનતી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીશે બક્ષિસો, ખારોટ અને શાહકૃત તમામ પુસ્તકો અને શ્રીરત્નવેર, સેટરત્નવેર તથા ટ્રોઇંગ સામાન કિલ્લાયત બાંને મંગરો.

અંક ૧૦ મો.

પુસ્તક ૪૫ મું.

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ઓક્ટોબર. ૧૯૦૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
માસ...	૨૮૯-૩૯૬
શ્રુતિસેધન	૨૮૮-૨૮૫
શેક પ્રેમચંદ ગયચંદનો સ્વર્ગવાસ ..	૨૮૬
સંગીત...	૨૮૭-૩૦૬
ઇંગ્રેજ પચાગ, શુદ્ધ કાષ્ટક અને ઇસ્ટર...	૩૦૬-૩૧૩
વિદ્યા (ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા...	૩૧૪-૩૨૭
ઇતિહાસ પત્રિકા.	૩૧૮-૩૨૦
શુદ્ધિપત્ર	૩૨૦

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

રામદાવાદ.

“ યુનાઇટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વે હક સ્વાધીન સાચાં)

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી બુક

હાલ ચાલતાં નવાં ધોરણોના ક્રમ પ્રમાણે કિન્ડર ગાર્ડન પદ્ધતિએ આ કાપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

નંબર ૧-૨ મુખીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકોએ ૭ નંબરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના અક્ષરમાં અલગ્યવર્ણકારક સુધારો ભેવા-
|| આવશે.

તમે એક વખત વાપરી જોશો એટલે હાલની ચોખલતી કાપીઓમાં
૮૬વી કોપીબુક શ્રેષ્ઠ છે તે સમજાશે.

કાગળો ઉપર કુદસકેપ, પૂઠું મજબૂત, બાળકોને માટે સ્વીતવાન
શીખામણો, એ તો આજ કોપીબુકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને મેકડે ૩૦ ટકા કમીસન આપવામાં આવશે. સખએન્ટ સુરત, જી. મે. કરમનદાસ નારાયણમ મુખાર્જી એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, વલ્લભાદ, જી. મે. ન. ભેરમ ઉમીવાસકર બરુચ, ચાનોદય પ્રેમ, નથા કે. એચ. ની કંપની વડવાણમાં જી. સે. નેચંદ તલકશી. રાજકોટ લખગીચંદ ઉત્તમચંદ, જામનગર હેમરાજ નાદાઇ. નડીઆદ હોદાલાલ નિકમદાસ.

આ કાપીબુકોના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોડીઆ રોડ ઉપર ચીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની છે. માટે એ સંબંધી સર્વે પત્ર અવધાર તેમના તરફ કરવો. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ, મુમ્બઈ-૬

દેશીનામું.

મલાહાની નિયામોમાં ટેક્સ્ટ બુક છે રચના કેવળ લાખ કરતાં ધંધેલ અને પ્રવેશકના ધણા પ્રશ્ન, તેના ખુલાસામદ વધાર્યા છે. કિ. ૦-૪-૦૦ પા. ૦-૫-૦૦ રૂ. ૨૫ ટકા પેકીંગ લેનારને શીર એજન્ટ-અમદાવાદમાં ચીમનલાલ ની કંપની સુરતમાં કરમનદાસ નારાયણમ, મુખાર્જીમાં એન. એમ. ત્રિપાઠી કે. રાજકોટમાં બહેચર મેઘજી. વડવાણમાં નેચંદ તલકશી.

છમનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ—દેશીનામાવાળા—વડોદરા

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

ઓક્ટોબર ૧૯૦૬

અંક ૧૦.

માસ.

શ્રુતલેખન (ડિક્ટેશન)—

(૧) પ્રયોજન—જેણી અને બાપા શિષ્યવવાની એ એક શૈલી છે. એથી બાપા પ્રસક્ષ અને જેણી પરોક્ષ રીતે શિખાય છે. શ્રુતલેખનના પાઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જૂનો અટકાવવાનો હોવો જોઈએ, સુધારવાનો નહિ. આ કારણને લીધે શ્રુતલેખન લખાવતા પહેલાં શિષ્યવર્ગને લેખનવિધના અર્થની, અને માંહેના અથવા શબ્દોની જેણીની માહિતી આપવી જોઈએ કે શ્રુતલેખનનું ખરૂં પ્રયોજન શિષ્યવવા કરતાં પરીક્ષા કરવાનું રહે.

(૨) અનુકૂળતા.

(અ) વિષય અને બાપા શિષ્યની શક્તિને યોગ્ય જોઈએ. બાપા અને વિચાર તેઓ ગ્રહણ કરી શકે એવાં હોવાં જોઈએ. શિક્ષકને સહજ મદદ આપવાની જરૂર પડે, પરંતુ ઘણે ભાગે તેઓથી સમજાય એવાં બાપા અને વિચાર જોઈએ.

(આ) તૈયારી. ઘણે ભાગે વિષય છોકરાંએ તૈયાર કરેલો હોવો જોઈએ. બાળક છોકરાં પાસે નહિ જોયલું લખાવવું એ તેમને જૂલો કરતાં શિષ્યવવા બરાબર છે.

(ઇ) લંબાણ. બહુ લાંબું લખાણ લખાવવાથી લાભ નથી. બાળકની વયને અનુસરીને લખાણનું લંબાણ નક્કી કરવું.

(ઉ) શિક્ષક. શિક્ષકે લખાણનો વિષય પ્રથમ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ હિચ્ચાથી વાંચી જવો. પરંતુ તે વિષય બાળકનો ધીમેલો ન હોય તો માત્ર વાંચી જવોજ બસ નથી. તેનો અર્થ બાળકને બરાબર સ.

મળવનો જોઈએ. પછી લખાવવાનું શરૂ કરવું. જે લખાવવું તે એક જ વખત વાંચવું અને બહુ ઉતાવળથી નહિ તેમજ બહુ ધીમેથી પણ વાંચવું નહિ. શક્તિના પ્રમાણમાં સાધારણ બુદ્ધિવાળાં છોકરાં લખી રહે એટલી ઉતાવળથી લખાવવું.

છોકરાંને જેમ બને તેમ છૂટાં એસાડવાં. શાહીના ખડીઆ બધાંની પાસે છે કે નહિ તે જોવું. છૂટા કાગળ પર લખાવવું નહિ, પણ કોરા કાગળની બાંધેલી ચોપડીમાં લખાવવું. ચોપડીમાં લખાવવાથી અક્ષરમાં તેમજ જોડણીમાં કેટલો સુધારો થયો છે તે સહજ જણાઈ આવશે. ચોપડીઓ પૂરી ચાલ એટલે શિક્ષકે તેને પોતાની પાસે રાખવી. આથી વર્ગમાં સામાન્ય જૂલો કેવા પ્રદારની છે તે શિક્ષકના સમજવામાં આવશે અને તે તરફ છોકરાંનું લક્ષ ખેંચી રાક્ષશે. કવચિત્ પ્રયોગમાં આવે એવા ઘણા શબ્દો શ્રુતલેખનના વિષયમાં આવવા ન જોઈએ. વિષય છોકરાંઓ અગાઉ શીખ્યાં હોય તેવો હોવો જોઈએ. વાચનપાઠ, અનુલેખન (કૉપી), કે નિબંધ ઇત્યાદિ પાઠોમાં શીખી ગયાં હોય એવો શ્રુતલેખનનો વિષય હોવો જોઈએ. શીખેલો ન હોય તો તે પ્રથમ શિખવવો. તેમાંના અધરા શબ્દો કાળા પાટીઆ પર લખવા ને શિખવવા, તેનો અર્થ શિખવવો, વ્યાકરણ, પૃથક્કરણ ઇત્યાદિની મદદથી વિષયનું બરાબર જ્ઞાન આપવું. લેખનનો વિષય અચાત હોય તો કાળા પાટીઆ પર લખવો ને તેમાંના અધરા શબ્દોની નીચે લીટી દોરી તે પર છોકરાંનું લક્ષ ખેંચવું.

(૩) જૂલો સુધારવી. શિષ્યની સંખ્યા, તેમજ શિક્ષકવર્ગની સંખ્યા ને બુદ્ધિ પર જૂલો સુધારવાની પદ્ધતિનો આધાર છે. ચાર પદ્ધતિ વપરાતી જોવામાં આવે છે.

(અ) પ્રત્યેક છોકરાનું લખાણ શિક્ષકે સુધારવું. આ ઉત્તમ રીત છે; પણ એની સામાનીએના આલેપ કરી રાકાય એમ છે:—

(૧) નિશાળના વખતમાં બધાં છોકરાંનું શ્રુતલેખન સુધારવાથી ઘણો વખત જાય છે.

(૨) ખાનગી વખતમાં શિક્ષક સુધારે એ ધારવું અન્યાય છે.

આ) ઉપલા નંબરે (મૅનિટરે) સુધારવું. કેટલીક સાળામાં જેઓ

ઉદ્યોગી અને જુદીશાળી હોય છે તેમને આ કામ માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. એ ઘણું વિશ્વાસુ અને જવાબદારીનું કામ છે. એમાં પણ નિઃસ્વેના આલેખો કરી શકાય:—

(૧) એવાં છોકરાંને એથી અન્યાય થાય છે. એ કંટાળાભરેલું કામ છે અને એ છોકરાંઓનો એથી કાલક્ષેપ થાય છે.

(૨) માનિટર બાળક હોવાને લીધે ક્ષયિત ગમે તે કારણથી પોતાનું કામ કરવામાં બૂલ કરે. થાકથી, ખેદરુદારીથી કે કર્તવ્યની ઓછી સમજથી તેનાથી બૂલો સુધારવી રહી જાય.

(૩) આમ ઉપદ્રા નંબરનાં છોકરાં બૂલો સુધારે તેથી ખીજાં છોકરાંઓની તેમના પર અદેખાઈ થાય.

(૪) માંહોમાંહે ભૂલો સુધારાવવી, એ રીતનો સાધારણ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્ટેટ કે ચોપડી જેમાં ક્ષુત્તેષ્મન લખ્યું હોય તે તેઓ માંહોમાંહે ફેરબદલ કરે છે ને બૂલો સુધારે છે. આથી તેઓ બૂલો સુધારે છે તેજ વખતે પાકનું પુનરાવર્તન પણ કરતાં જાય છે. આ રીતમાં નીચેના બારે વાંધા છે:—

(૧) અપ્રામાણિક રીતે કામ કરવા છોકરાંઓ માંહોમાંહે બંદોબસ્ત કરે છે.

(૨) દેખ, અદેખાઈ, વેર વગેરે લાગણી દર્શાવવાનો છોકરાંને પ્રસંગ મળે છે.

(૩) એથી છોકરાંમાં કજીઓ, ખરાબ લાગણી અને અન્યવસ્થા થાય છે. આજે માઈ લેખન બરાબર સુધાર્યું નથી, ખોટી બૂલો ટાઢી છે, ધલ્લાદિ ફરિયાદ ઘણી વાર સાંભળવામાં આવે છે.

આમાંની ઘણી દરકતો અટકાવવા સારું સ્ટેટ કે ચોપડી ફેરબદલ કરાવવાની રીતમાં વારંવાર ફેરફાર કરવો. કોઈક વખતે પાસેપાસેનાં છોકરાં સુધારે, કોઈક વખતે આગલી દારનાં પાસેનાં છોકરાંઓ, કોઈક વખતે પાછલી દારનાં પાસેનાં છોકરાંઓ, કોઈ વખતે એકજ દારમાં જમણું છેડું છેડું રાખા છેતા છોકરા સાથે ફેરબદલ કરે અને એ રીતે એકજ

વાતું કંઈ પણ કારણ ન આપવું એજ ખરી પદ્ધતિ છે. ?-વળી તે કહે છે કે અશુદ્ધ શબ્દ લખવા દઈ પછી તે શબ્દ સુધરાવવો અધરો પડે છે; કેમકે મને જે ગ્રંથણ કર્યું હોય તે કાઢી નાંખવું મુશ્કેલ છે. માટે જ અને ત્યાં સુધી અધરા શબ્દો શીખવ્યા પછીજ શ્રુતલેખન લખાવવું. અત્ર કોઈ એવો પૂર્વપક્ષ કરે કે બાળકો જે શબ્દની જોડણી જાણતા હોય તે શબ્દોવાળું શ્રુતલેખન લખાવવાથી તેમને શો લાભ ? અમે કહીએ છીએ કે ઘણો લાભ થાય છે. ઘણી વાર આપણું જ્ઞાન અનિશ્ચિત હોય છે. આથી સંસ્કાર દઢ થઈ જ્ઞાન નિશ્ચિત થાય છે. વળી શબ્દોનું ખરોખર જ્ઞાન હોય તો અક્ષર પર ધ્યાન આપી શકાય છે.

પોતાના વાચનસંગ્રહમાંથી શિક્ષકે ઉત્તમ ગ્રંથકારોનાં ચોગ્ય, અને ઉત્તમ વિચાર મુદ્દર ભાષામાં દર્શાવ્યા હોય એવાં લખાણો પસંદ કરી મૂકવાં. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, નીતિશાસ્ત્ર આદિ વિષયોને લગતાં લખાણોનો સંગ્રહ કરવો. એ લખાણો શ્રુતલેખનમાં લખાવાય એવાં હુંકાં જોઈએ. જુદા જુદા જાણ કાગળ પર એ લખી રાખવાં અને તેની સાથે તેના અર્થને લગતી થોડીક સમજૂતી લખવી.

હમેશ પ્રમાણે શિક્ષકે આરંભમાં જેનું શ્રુતલેખન લખવાનું હોય તે વાંચી જવું. તેમાંના અધરા શબ્દો ને શબ્દસમુદાયોના અર્થ સમજાવવા, ભાવાર્થ મનમાં ઉતારવો અને ભાષાની ચમત્કૃતિ પર ધ્યાન ખેંચવું. ઐતિહાસિક વિષય હોય તો જે સમયને લગતું વર્ણન હોય તેને લગતી હકીકત કહેવી તેમજ અગાઉના કેટલાક વૃત્તાન્તો સમજાવવા કે તેથી તે વિષય બરોખર ગ્રંથણ કરી શકાય. ગ્રંથકારના ચરિતની પણ થોડીક હકીકત કહેવી. આથી વિષયની શુષ્કતા મટી જશે અને શબ્દે શબ્દ સમજાઈ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન થશે.

લખાવતી વખતે પણ ઘણીજ જરૂર જેવું લાગે તો શબ્દ સમજાવતાં શિક્ષકે અચકાવું નહિ. ઘણું કરીને જેમાંના બધા શબ્દો શિષ્યને પરિચિત હોય એવુંજ લખાણ શિક્ષકે પસંદ કરવું, પણ જો કોઈ અધરા શબ્દ હોય તો તેની જોડણી મોંઝો કરવી ને કાળા પાટીઆ પર પણ લખવી.

શ્રુતલેખન પૂરું થાય ને તપાસાઈ રહે ત્યારપછી પણ તેમાંના લખાણ વિશે વધારે મનોમત્નો કરાવવાં. અધરા શબ્દોની જોડણી પૂછવી, તેના અર્થ પૂછવા, તેના પર્યાયશબ્દો માગવા, તે શબ્દોનો વાક્યોમાં પ્રયોગ કરાવવો.

વવો, અથવા શબ્દોનું પદચ્છેદ કરાવવું, વાક્યપૃથક્કૃતિ કરાવવી અને આ-
ખા લેખનવિવચનો સાર શિષ્ય પાસે પોતાના શબ્દમાં કહેવડાવવો. આ
છેલ્લું કામ ઘેર કરવા આપવું, એ બીજું મનોયત્ન થશે.

આવી રીતે શ્રુતલેખન લખાવ્યાંથી માત્ર જોડણી આવડશે એટલુંજ
નહિ, પરંતુ બાષાજ્ઞાનમાં ઘણી વૃદ્ધિ થશે તેમજ વાચન અને સાહિત્ય
પર છોકરાંને શોખ ઉત્પન્ન થશે. શિક્ષકનું કામ વધશે; પરંતુ આરંભ જો-
ટલી આગળ જતાં તેને સુશીલિત પડશે નહિ.

૧. લખાવતી વખતે ઘણી વાર જોવામાં આવે છે તેમ શિક્ષકે શબ્દસ-
મુદાય બે વાર બોલવો નહિ. તેણે માત્ર એકજ વાર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી દરેક
શબ્દસમુદાય લખાવવો અને પછી વિશ્વાસયોગ્ય શિષ્ય પાસે તેના લખી રહ્યા
પછી તે ફરી બોલાવવો. છોકરાંઓ બાણુશે કે અમુક શબ્દ સાંભળવો રહી
ગયો હશે તો તે છોકરો ફરી બોલશે તે વખતે લખી લેવાશે. તેમજ
એક શબ્દસમુદાય પછી બીજો ક્યારે લખાવવો તેની શિક્ષકને ખરાબર
ખબર પડશે. જે છોકરાંને નીમવામાં આવે તેને ધીમે લખવાનો હુકમ ક-
રવો અને તે લખી રહી વાંચી જશે એટલામાં બધા લખી રહેશેજ. શિ-
ક્ષકે ત્રણ ચાર વાક્ય પૂરાં કર્યા પછી આ છોકરો બદલી નાંખવે.

૨. લેખન સુધારતી વખતે શિક્ષકેજ દરેક શબ્દની જોડણી કરી જવા-
ની મહેનત લેવાની જરૂર નથી. આમાં પણ કેટલાક સારા છોકરાની તે
મેદદ લઈ શકે ને તેઓ જોડણી કરે તેમાં ભૂલ હોય તોજ તેણે તેમને
અટકાવવા. આ કામ ચાલતું હોય તે વખતે તેણે ફરતા રહેવું ને છોકરાં
સુધારતાં હોય તે પર સામાન્ય નજર રાખવી. આથી તેને તેમનું કામ, ત-
પાસવાનો વખત આવશે સારે તે ઘોઘા વખતમાં ને સહેલાઈથી કરી શકશે.

૩. છેવટે એટલું કહેવું જરૂરું છે કે હમેશા શ્રુતલેખન આ પદ્ધતિ પરજ
લખાવવું ને જૂની પદ્ધતિઓનો તદ્દન ત્યાગ કરવો એવો આ લખાણનો
ઉદ્દેશ નથી. વખતે વખતે છોકરાં શીખી ગયાં હોય તેનું કે પરિચિત ગ્રન્થ-
માંથી શ્રુતલેખન લખાવવાની જરૂર પડશે. એકની એક કંટાળાભરેલી ને
શુષ્ક પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે ને તે આવી રીતે કરી ચંકાય
અને બાષાજ્ઞાન પણ સાથે સાથે કેળવી શકાય એ દર્શાવવું એટલેજ આ
લખાણનો ઉદ્દેશ છે.

સુરતના વતની અને મુંબઈવાસી શેઠ, ત્રેમચંદ રાયચંદના ઓગસ્ટ માસની તા. ૩૦ મીએ થયેલા સ્વર્ગગમનની નોંધ અમે બહુ દિલગીરી સાથે અત્રે લઈએ છીએ.

સ્વર્ગસ્થ શેઠ સ્વાશ્રય, સાહસ અને ઉદારવૃત્તિમાં દલિતરૂપ હતા. કંઈ પણ સાધન અને આશ્રય વિના તેમણે મુંબઈ જઈ વ્યાપારમાં ચિત્તપરોવ્યું, અને શેરદલાલ તરીકે અલૌકિક ખ્યાતિ મેળવી. પૂણે અબ્યુદયના સમયમાં તેઓ કરોડાધિપતિ થયા, અને શેરબજારના રાજા કહેવાયા. જેવી લક્ષ્મી સંપાદન કરી તેવીજ તેમણે પરાપકારાર્થે ખર્ચી. વ્યાપારના નફાની અનિશ્ચયતાને લીધે તેમને અનેક વાર આફતો ખમવી પડી. પણ તે સમયે પણ તેમનું એકંવાન, ધૈર્ય, અને ઉદારવૃત્તિ અચળ રહ્યાં.

સાર્વજનિક હિત ખાતર નિષ્કામ સંખાવત કરનાર વીર પુરુષ તરીકે તેમનું ઇતિહાસ સર્વથા અનુકરણીય છે. દેશનાં દરેક ભાગમાં અને કોમમાં તેમની કરેલી લાખો રૂપીઆની સંખાવત મુખ્યસિદ્ધ છે. તેમની મહાન સંખાવતોમાંની એક જે હાલ 'ત્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ' કહેવાય છે તે બાંધવામાં હતી, અને તેજ કારણથી અમે અત્યંત દિલગીરીની સાથે તેમના સ્વર્ગવાસની આ ઠેકાણે નોંધ લઈએ છીએ.

જગતમાં તેમનાથી વિશેષ ધનાઢય તેમજ દાતાર, પુરુષો ઘણાં થાય છે; પરંતુ તેમની કરેલી, આજ મુખી અપ્રસિદ્ધ અને તેમના મરણ પછીજ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી, ૬૦ લાખ રૂપીઆથી પણ વિશેષની સંખાવત તેમજ અનેક ગુપ્તદાનોનું ખાસ લક્ષણ નિઃસંશયે હતું અને એથીજ તે ખરાં સ્તુતિપાત્ર થાય છે. જેમ નિષ્કામ ભક્તિજ ઉત્તમ ભક્તિ છે, તેમ સ્વાર્થની લવમાત્ર પણ અપેક્ષા વિના અને તે પણ બહુધા કેળવણી જેવા ઉત્તમ કાર્યના ઉમેશ્વરાર્થે કરેલું દાન ઉત્તમ છે. એજ સાત્ત્વિક દાન છે. એવુંજ દાન શેઠ ત્રેમચંદનું હતું.

પરાપકારાર્થે કરેલાં તેમનાં મહાન ધર્મકાર્યો તેમનું નામ અને કીર્તિ અમર રાખે એવાંજ છે. પ્રભુ જે વીર વ્યાપારીના આત્માને શાન્તિ આપે.

સંગીત.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૮૧ થી)

ગીત વિષયમાં સ્વર અને તાલ એ બે મુખ્ય અંગ બાબત અને તેના મંદ્ર, મધ્ય, તાર વગેરે બેદો તેમજ માત્રા, તાલ વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. સ્વરો અને તાલનો જુદો જુદો રીતનો પ્રયોગ કરીએ તોપણ તેથી એક સરખોજ ભાવ પ્રગટે છે, સારે સવાલ એજ ઊઠે છે કે સંગીતની મુખ્ય સિદ્ધિ-વિધિવિધ આનંદપ્રાપ્તિ તે શાથી અને કેવી રીતે મળે છે. આ બાબત મુશ્કેલ છે અને તે વિષે ઘણા ખુલાસાઓની જરૂર પડે છે, તોપણ સાદા રૂપમાં સમજાવવાની કોશીસ કરીશું. સાત સ્વરનો એક સમૂહ અને તે પેટામાં વિકાસી સ્વર ને તેની મંદ્ર, મધ્ય આદિ જાતિઓ, તેમજ માત્રા, તાલ ને તેની મંદ્ર ગતિ વગેરે ક્રમથી જતાવેલ છે, તોપણ તે સઘળી વસ્તુઓ સંગીતમાં કેવી રીતે વપરાય છે તે વિષે સમજ્યા સિવાય તેમાં (સંગીતમાં) “રાગ”-પ્રીતિ-આનંદ ઉપજતો નથી. તેથી રાગની ઉત્પત્તિ તથા તેના વિસ્તાર વિષે બે બોલ બોલવા જોઈએ.

ઉપર કહેલા સાત સ્વરોને પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં અથવા તે માંહેના કોઈ કોઈને વિદ્યુત રૂપમાં લઈને ગાવાથી “રાગની” યોજના કરવામાં આવી છે. કાવ્યની બનાવટ પિંગલથી સમજાય છે ને તે પરથી નવીન થાય છે. તેમજ સંગીતનો આધાર “રાગ” ના સ્વર મિલાપ વગેરે નિયમે ઉપરથી સમજાય છે ને રચાય છે. સોરઠ, ખમાચ, ધન્યાથી, કલ્યાણ, બિહાગ, કેદાર ભૈરવ, ભૈરવી વગેરે જે જે પ્રસિદ્ધ નામથી પરખાય છે, તેઓમાં અમુક વિદ્યુત સ્વરો આવે છે ને તે પરથી તે રાગ સાંભળનાર જલદી પારખી શકે છે; જેમકે સોરઠ, અને ખમાચના સ્વરકોટકમાં વિદ્યુત નિપાદ બેજવાય છે; તેમજ કલ્યાણ, બિહાગ, કેદાર વગેરેમાં વિદ્યુત મધ્યમ સામિલ કરવામાં આવે છે. આવી રીતની બીજી સમજો શ્રવણેન્દ્રિય મારફત મગજમાંના જ્ઞાન-તંતુઓને આંદોલિત કરી મનને તૃપ્તિ અને આનંદરસ યથાયોગ્ય ઉપજાવે છે. આ પ્રમાણે “રાગ”ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે બીજાં ઉપાંગોથી વિકાસીને પ્રદુક્ષિત બની મનુષ્યને અને બીજાં પ્રાણીને દર્પ, શોક, ક્રોધ વગેરે

જે જે બાવો અધિત હોય તેને તે પ્રમાણે પ્રગટ કરી બતાવે છે. આ રાગોના બંધારણની રચના તપાસતાં તેમાંથી ત્રણુ નિયમો મળી આવે છે.

જે જે રાગોની અંદર સાત પૈકી બધા સ્વરો ગાવામાં આવે છે તે સંપૂર્ણ રાગ કહેવાય છે. તેમજ જેમાં સાત પૈકી છ સ્વરોજ ઉપયોગમાં આવે છે તે પાડવ રાગ અને જેમાં સાત પૈકી પાંચ સ્વરોજ ઉપયોગમાં હોય છે તે ઝોડવ રાગ કહેવાય છે. સંગીત માંહેના કોઈ પણ પ્રયોગ કોઈ પણ દેશમાં “સા” સ્વર સિવાય બનતોજ નથી તેથી તેને આદિ “સા” key-note (સંગીતના પ્રયોગની કુચ્છી) કહેવામાં આવે છે. દરેક રાગમાં સારે “સા” સ્વર તો રાખવો જોઈએ. તેથી બાકીના સમક માંહેના છ સ્વરો પૈકી ગમે તે એક અથવા બે છોડી દેવાથી (વર્જવાથી) રાગની સંકલના ગોઠવાય છે. જે જે સંપૂર્ણ રાગ હોય છે તેમાં સાતે સ્વરો ચોક્કસ છે માટે તેની સ્પષ્ટ નોંધ લેવા જરૂર નથી, માત્ર સંપૂર્ણ રાગ છે એમજ અંચોમાં આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ માંહેના એક અથવા બે ગમે તે બે તજીને બાકીના સ્વરોથી બ્યારે રાગનું બંધારણ હોય છે સારે તેની સ્પષ્ટ નોંધ લેવામાં આવે છે. તેથી અંચોમાં પણ તજવાના (વર્જ્ય) સ્વરોની ટીપ બતાવવામાં આવે છે. પિંગળના ગણુ તે સ્વર અને છંદ તે રાગ કેવલ દૃષ્ટાંત તરીકે જોળખાવેલ છે, પણ તેના ધર્મમાં વિશાળ ભેદ છે.

માલકોશના નામનો પ્રસિદ્ધ રાગ પાંચ સ્વરથી બનેલો છે. તેજ પ્રમાણે સારંગ પણ પાંચજ સ્વરથી નીપજે છે. તેમાં બન્નેમાં ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે “સા” સ્વર તો છેજ. સારે રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ પૈકી કોને કોને વર્જ્ય કરવા તે વિષે સમજ જોઈએ. ‘માલકોશમાં રિને પ વર્જ્ય સ્વર અને સારંગમાં ગ ને ધ વર્જ્ય છે’ આવી ટુંકી નોંધ અંચોમાં વાપરવામાં આવે છે તેથી જે જે સ્વરો લેવાના હોય છે તે તુર્ત સહેલથી સમજાય છે. પ્રાચીન સંગીતનું જમાનાને લઈને અમુક પ્રમાણમાં રૂપાંતર જોવામાં આવે છે. તોપણ ઉપર બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે રાગના બંધારણના નિયમોથી આજ સુધી સંગીતની ઉત્તમ પ્રતિના (શૈલી) નમુનાઓ સચવાઈ રહ્યા છે. માલકોશ અને સારંગ બન્ને ઝોડવ જાતના રાગ છે, તોપણ તેમના નિયમો અલગ અલગ છે. ઋતુને અનુસારે સમયને અવલંબીને ગાવાની રીતથી વધારે સારી અસર થાય છે

ને તે અસર ઉપરના બન્નેની જુદી જણાય છે, તેથી સ્વરો છોડી દેવાથી કેવી જુદી જુદી જાતના નમુનાઓ મળી આવે છે તે ખ્યાલમાં આવે છે.

મેઘ રાગ, ગોડ સારંગ વગેરે ખાડવ જાતના રાગ છે. તેમાં અઢેક સ્વેર વર્જ્ય (છોડી દેવાનો) હોય છે. તે વર્જ્ય સ્વર યાદ રાખવાથી પણ રાગ પારખવાની શક્તિ માણસ મેળવી શકે છે. તોપણ બીજી બાજતો પર ધ્યાન આપવાથી ચોક્કસ રીતે રાગ પારખવાની શક્તિ સહેલાઈથી મેળવાય છે.

ઉપર બતાવેલ છે તે ઉપરથી રાગમાં સ્વરનું અવલંબન કેટલું જરૂરનું છે તથા તેના બેદને જાતિમાં ફેરફાર કરવાથી તેમજ વર્જ્ય સ્વરની રચનાથી ગીત-વિષયમાં કેવો અર્જુત ફેરફાર થાય છે તે સાંભળવાથી તુર્ત ખ્યાલમાં બેસે છે. તોપણ એક બીજી રીતે લક્ષ આપવા ધ્યાન બે'ચું' છું. અમુક રાગોમાં અમુક સ્વરો દીર્ઘ લંબાવવા અથવા અમુક હ્રસ્વ ટુંકામાં બોલી પસાર કરી જવું અથવા અમુકને જોળીને બીજા પર ભાર દઈ બોલવું વગેરે ક્રિયાઓ પર પણ ધ્યાન આપવાથી માણસ રાગ પારખી શકે છે. રાગ પારખવા માટે કંઈ અમુક એકજ કુંચીની માફક યુક્તિ છે તેમ નથી; કારણ કે તેમાં ઘણી બાજતો પર નિગાહ કરવી પડે છે તેથી એકજ નિયમ પર ભાર દઈ તમોને ખાસ શ્રમ આપતો નથી; પરંતુ પ્રસંગ મળે ત્યારે યોગ્ય કુશળ ગાયકો પાસેથી સારા ઉત્તમ નમુનાના સંગીતગાન સાંભળવાથી પારખવાની ટેવ સંભળ થઈ જાય છે. હોરા મોતી વગેરેને હજારોની સંખ્યામાં વખતો વખત બોવાનો પ્રસંગ મળે નહિ ત્યાંસુધી માણસ તેની કિંમત ઝવેરીની માફક કરી શકતો નથી; તેજ મિસાલે સંગીત સાંભળવાના પ્રસંગ સિવાય બીજી કોઈ રીતથી માણસ તેનો રસબીનો પરીક્ષક અને કદરદાન બની શકતો નથી. આ મુદ્દાને અનુસરીને એક પ્રજાનાં સંગીતનાં વહાલાં પદો બીજી પ્રજાઓને જોઈએ તેવાં રુચિકર થઈ પડતાં નથી; કારણ કે જેમ દરેક વ્યક્તિને બિન્ન બિન્ન રુચિ અને સ્વભાવનું વલણ હોય છે તેમજ દરેક પ્રજાને પણ દરેક વ્યક્તિની માફક પોતાનાં સ્વભાવવલણ, તેમજ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોના દબાણથી રસાદિકના બાવનું શિથિલપણું કે પ્રગલ્ભપણું, તથા હાજતોની ખાસિયત અને શોખોની બીજો હોય છે. એ સર્વે લક્ષ્યમાં લઈને તેમને માટે સંગીત યોજવામાં આવે છે, તેથી એક

પ્રજ્ઞાનું સંગીત ખીટી પ્રજ્ઞાને જોઈએ તેવી રીતે સફળ અસર કરતું નથી. વળી વિદેશી ગાન સાંભળવાનો પ્રસંગ પણ ઓછો મળે છે તેથી તેની કદર પિછાની શકાતી નથી. આપણામાં કેટલાકોએ જૈન્ડો આનંદ લીધો હશે તે માંહે થોડી ઘણી પણ રચિકર સ્વરસંઘટના સાંભળી છુલના કરી શકાય તેવી બાબત છે.

રાગરચના સંબંધી સહેજ ખ્યાલ મેળવ્યા પછી તેની યોજના અને પ્રયોગ તરફ આપણે લક્ષ આપીશું.

કેટલાકેક રાગ તો સ્થાનિક દેશસ્થ નામથી ઝાળખાય છે. ને તે ઉપરથી તેનો ઇતિહાસ કે દંતકથા મેળવાય છે. “ ભૈરવ ” રાગને મળતા “ કાલિંગડો ” તેમજ “ કલ્યાણ ” ને મળતા “ ભોપાલી ” રાગોનાં નામ આપણે સાંભળ્યાં છે. ભૈરવ અને કાલિંગડાની સ્વરસંકલના તથા તેને પ્રાતઃકાલમાં ગાવાનો પ્રયોગ અને તેની શાંતિની અસર વગેરે બાબતો જાનનેમાં એક મળતી છે. કલિંગ દેશમાં ગવાતો ભૈરવનો પ્રતિચ્છાયારૂપ નમુનો બ્યારે આપણા ખીજ દેશોમાં પ્રચલિત થઈ સ્વીકારવામાં આવ્યો ત્યારે તેને લોકોએ પ્રેમથી દેશમયક “ કાલિંગડો ” નામથી અલગ ઝાળખાણ પાડી આપ્યું. વળી કલ્યાણ રાગ જે રાત્રીની શરૂઆતમાં આનંદમયક માંગલિક પ્રસ્તાવમાં આશીર્વચનમાં યોજવામાં આવે છે તેનોજ થોડા ખાસ ફેરફારવાળો નમુનો ભોપાલ દેશમાં ગવાયો ને તે પરથી પાછળથી લોકોએ તેની ભોપાલી (કલ્યાણ) ના નામથી જુદી ઝાળખાણ સુકરર કરી છે. તેવીજ રીતે જુદા વગેરે રાગના નામથી આપણને ધ્યાનમાં બેસશે કે તે સર્વે દેશસ્થ રાગો છે; પણ મૂળ રાગને અનુસારે કેટલાક તે બંને નામથી ઝાળખાય છે, જેમકે ‘ભોપાળી કલ્યાણ.’

ઋતુ અને સમય અનુસાર મનુષ્યના સ્વભાવને રુચતા અને અનુકૂળ, ને આનંદપ્રાપ્તતા સ્વરોના મિલાપથી અમુક રાગોનાં નામ પાડવામાં આવેલ છે, જેમકે વસંત. ગેધ, મહાર. સારંગ, ભૈરવ, ભૈરવી. આવા અને તેના જેવા ખીજાંજોને ઈશ્વરી કુદરત સાથે વધારે નિસંગત હોવાથી તેને મૂળ રાગ એ સંજ્ઞા આપીશું.

દેશસ્થ રાગરચનાની સાથે સાથે મૂળ રાગની માફક ઈશ્વરી ન્યામ-

તેને નજર આગળ લાવી મૂકનાર સ્વરોની યોજના યુક્ત રાગો તે સંયુક્ત રાગ સમજીને તેનો ભેદ મુકરર કરીશું. સોરઠ (સૌરાષ્ટ્ર પ્રાચીન લગભગ આખો ગુજરાત) એ નામથી લલિત પ્રચલિત સ્વરરચના તેમજ ગોઠ (ગોઠ બંગાલમાં) સારંગની રચનાનો આ ભેદમાં સમાવેશ થાય છે.

છેલ્લા નજીકના જમાનામાં અમુક વિદ્વાનોએ સ્વરરચનાને નવી રૂપનામાં ગોઠવી જુદાં નામ આપ્યાં છે. પરંતુ આ ભેદમાં મૂળ રાગ કે સંયુક્ત રાગ સ્વ સ્વરૂપમાંજ પ્રતિધ્વનિ આપીને વિરાજે છે તેથી વિશેષ ઝારવ માની જુદી ઝોળખ કાયમ કરવાની જરૂર નથી, તોપણ આવા નમુનાઓ પણ ધણા મળી આવે છે તેથી તેને મિશ્ર રાગના વર્ગમાં લઈશું. ઉપર કહી ગયા તે ઉપરથી રાગરચનાનું બંધારણ વિચારીને તેના વર્ગની ગોઠવણ ધારીએ તો મૂળ રાગ, સંયુક્ત રાગ, દેશસ્થ રાગ, મિશ્ર રાગ, એ પ્રમાણે ચાર જાતિ થઈ શકે છે.

ભૈરવ મૂળ રાગ છે; તેમાં રિ અને ધ વિકારી રૂપમાં લેવાય છે. સંપૂર્ણ એટલે સાતે સ્વરોથી તેની રચના બને છે. સવારમાં સૂર્યોદય પહેલાં અને પાછળથી પણ ગવાય છે. તે મનને શાંતિ આપી પ્રદુષિત બનાવે છે. પ્રાતઃકાળના કુદરતી વર્ણનના કાવ્યથી ગીત આદહાદક બને છે.

ભૈરવ ઉપરથી ભૈરવીની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાં ભૈરવથી અધિક વિકૃત સ્વરની ગોઠવણ છે. રી, ગ, ધ, ની એ ચાર સ્વરોને વિકૃત ગાવાના છે. ભૈરવી સવારમાં દસ વાગતાં સુધી ગાવાથી શાંતિ સાથે ઉઠાસ—રમુજ ઉપજે છે. જનસ્વભાવનો આશ્રય આનંદ ઉપર વધારે હુલે છે અને પ્રેમ તેનું અવલંબન છે. પ્રેમ સિવાય ભક્તિ અને માન ઉત્પન્ન થતું નથી, તેથી ઈશ્વરભક્તિમાંના વર્ણનો માટે ભૈરવી વધારે બંધ-બેસતી ગણાય છે. લલિત, રમ્ય, મધુર સ્વરમિલાપની બનાવટ હોવાથી ભૈરવીને રાગણીનું નામ આપ્યું છે. જેમ પુરુષ ગંભીર, સાદસિક, ધીરવીર, વિચારવંત એવા ગુણોથી ઉપલક્ષિત હોય છે; જેમ સીસમાજ મૃદુ હાસ્ય, કાકિલકંક, સ્નેહદર્દ્ર હૃદય, લલિત સ્વભાવ, ચંચલવૃત્તિ શૃંગારાદિ બાવોમાં આસક્તિ વગેરે સ્વભાવના સ્થાયી ગુણોથી સુશોભિત ગણાય છે, તેમ સ્વરોનો મિલાપ, રચના, પ્રયોગ વગેરે ગીતનું બંધારણ સ્ત્રીઓના સ્વભાવના

લાલિલ વગેરે ગુણોતું અનુકરણ દર્શાવે છે તેથી તેને રાગણી એમ કહેવાય છે. ઈશ્વર જેવી રીતે નિરાકાર અને સાકાર બન્ને સ્વરૂપમાં વંદનીય છે તેવી જ રીતે સંગીતના બંધારણથી ઉપજતો આનંદ તો તેવો જ સ્તુતિપાત્ર છે, પછી ચાહે તો નિર્ગુણ ધ્વનિરૂપ માનીએ અથવા તેને સચ્ચરૂપે રાગ રાગણીનાં નામ આપીએ તે સધળું સમાન છે. આનંદ તો તેનો તેજ વરસે છે, તેથી સંગીતને “નાદબ્રહ્મ”ની ઉપાસનાના સાધનરૂપ ગણવામાં આવે છે અને પરમાનંદપ્રાપ્તિ પણ સંગીતના ઉત્તમ રસાનુભવથી જ મળે છે એમ કહેવાય છે. અનેક તરેહના સ્વરોને વિધવિધ રચનાઓમાં ગુંથવાથી મનમાં ધારેલી યોજનાને અનુકૂળ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી યોજનાઓ સ્વરોના પ્રયોગથી નીપજતા રાગોની સંખ્યા બ્યારે ઘણી વધી ગઈ ત્યારે વિદ્વાનોને તેના વર્ગો મુકરર કરવાની જરૂર જણાઈ. એક કુટુંબ માંહેના માથાપ પુત્ર પુત્રાદિના સ્વભાવની અનુસંગતિ અને અહેસાતું મળતાપણું લગભગ એક સરખું જોવામાં આવે છે, તેજ દૃષ્ટાંતથી સ્વરોની વિધવિધ બનાવટોનાં ઘણાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોના વિસ્તારની વર્ગણી કરતી વખતે રાગ, રાગણી, તેમના પુત્ર રાગ, તેમની પુત્રી રાગણી, એ પ્રમાણે ગીત પ્રબંધોને વિદ્વાનોએ ઉપમાથી વર્ણવેલ છે, ને તેનો સળળ પુરાવો એજ કે સ્વરોની યોજનાનું પરસ્પર મળતાપણું અથવા એક પછી બીજાની સંભવિત હયાતી વગેરે કહી શકાય તેમ છે. જેમ પ્રજાના વિચાર, ઉર્જા ને આશયો વ્યક્તિરૂપે અલગ અલગ હોવા છતાં પણ સમષ્ટિરૂપે એકજ મુદ્દે મળતા આવે છે, તેવી રીતે સંગીતવિષયની આ ગોઠવણ છે અને તેથી દરેકને ભિન્ન ભિન્ન નામ આપી ઓળખવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દેશોમાં પણ અમુક પ્રમાણમાં આ વર્ગણી જોવામાં આવે છે, જેવાં કે માર્ચ, રાજગીત, લોકપ્રિય ગીતો, તેમજ બીજા પ્રબંધો અને ધર્મસંબંધી ગાન વગેરે. પ્રજાઓનાં મનનાં વલણ પ્રમાણે વધારે ઉચ્છેરાએલા અથવા સિધિલ વૃત્તિને આધારે તે રચાએલ હોય છે. આવા ઘણા બીજા નમુનાઓ પશ્ચિમ દેશોમાં પ્રચલિત છે, પરંતુ તેની દુકમાં સંકલના કરીને સ્વરોના બંધારણ ઉપર વિચાર કરીને અમુક રચિના રૂપમાં તમામ ગીતોને ગોઠવવામાં આવેલ હોય તેમ બાસતું નથી; તોપણ દેશપરતે તથા વીરસ ભક્તિ આદિક ક્રમ પ્રમાણે તેની

યોજના સાચવવામાં આવેલ છે એટલુંજ દિગ્દર્શન બતાવી સંગીતને અને ઋતુ વગેરે કુદરતના નિયમોને જે સ્વાભાવિક સંબંધ છે તે વિષે થોડું એક કહી લઈએ.

આર્યસંગીત ધણીજ પ્રાચીનકાળથી આદ્યું આવે છે, બલકે બીજી પ્રજાઓના સંબંધે ઓલતાં આખી દુનિયામાં પ્રથમ સંગીતજ્ઞાન વેદમાંથી પ્રચલિત થયલું જણાય છે. સામવેદ માંહેના ધણી જાતનાં ગાન જુદા જુદા નમુનાથી ગવાય છે, અને એ ગાનોને વર્ગની સંકલનાથી સ્પષ્ટ પ્રયોગમાં જોળખવામાં આવે છે. સામવેદ ધણી વખત સુધી કંઠસ્થજ હતો ને તે ગુરુદ્વારા વારસામાં અપાતો આવેલ છે અને જ્યારે લખવાનાં સાધન અથવા શોખ વધતો આદ્યો ત્યારે પણ ગાનને ધણી બંધનરૂપ સાંકેતિક સંજ્ઞાથી લખવાનો રિવાજ ક્રમ જણાય છે; તોપણ સામવેદના સ્વરો અને તેનું અંતર બતાવવા માટે હાથનાં આંગળાં ઉપર અંગુઠો રાખવાની યુક્તિ યોજવામાં આવી છે. હસ્તસ્વરોથી શબ્દો પર થડો વગેરેના ખુલાસા પણ મળી આવે છે. પાછળથી “નારદસંહિતા” વગેરેમાં સામવેદના ગાનના નિયમોના વિશેષ ખુલાસા લખાયા. આ ક્રમથી ધણી વખત વીતી ગયો છે અને હસ્ત-સિખિત સામવેદના ગ્રંથો જોવામાં આવતા થયા છે. સામવેદના ગાનોને નિલ, નૈમિત્તિક અને પ્રાસંગિક એ ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવેલ જણાય છે: એટલે કે દરરોજ ઈશ્વરપ્રાર્થના માટે ગાવાનાં તે નિત્ય ગાન; આશીર્વચન ગુરુ અથવા ગૃપ-આત્મા વગેરે કારણથી ગાવામાં આવે તે નૈમિત્તિક અને ઋતુને અનુસાર નવાં અન્ન-ધાન્ય પાકે ત્યારે તે ધાન્ય પ્રથમ ઈશ્વરાર્પણ કરવાના પ્રયોગરૂપ યજ્ઞોત્સવમાં ગવાતાં ગાન તે પ્રાસંગિક એમ સમજાય છે. તોપણ આ ગાનોમાં વપરાયલા સ્વરોની રચના તપાસતાં તેમાંથી બીજોજ ખુલાસો મળી આવે છે. અમુક સ્વરોથી રાગ ચર્મ અમુક સ્વરોમાં ગાન જ્યારે પૂરું થાય છે ત્યારે તેને તે તે દોષ્ટકમાં નોંધવાથી સ્વરોના ઠાક ઉપરથી વેદના ગાનની જાતિ મુકરર થઈ જણાય છે ને તે ઉપરથી આધુનિક “રાગ” ના બંધારણનો આધાર આદ્યો આવતો જણાય છે.

સંગીતવિદ્યાને વખતની સાથે વધારે બંધબેસતો સંબંધ હોય છે તેથી માણસના સ્વભાવના બંધારણ પર ‘સમય’ ની પણ તેજ પ્રભાવો અ-

સર થાય છે. નિલ, નૈમિત્તિક, પ્રાસંગિક ભેદ ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી પાડેલાં જણાય છે. વિવાદ વગેરે આનંદનાં પ્રસ્તાવ વખતે જો તેજ જગોએ શોકજનક સહેજ કંઈ ગવાય અથવા બોલાય તો તુર્ત રસાભાસ થાય છે ને તેથી ચિત્ત-વૃત્તિઓ આનંદી બદલાઈ એકદમ સ્તબ્ધ થઈ રહે છે, નેવીજ રીતે મરણ-સમયે કોઈ પણ પ્રજામાં આનંદનાં ગીત ગાવાનો પ્રચાર પ્રમાણમાં છે નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. આ ઉદાહરણથી સમજવામાં આવશે કે પ્રસંગને જોઈ સંગીતનો પ્રયોગ યોજવો તે ઉત્તમ પદ્ધતિ છે. તેમજ પ્રયોગ બજવી બતાવતી વખત પણ સમયની તુલના કરવી જોઈએ, જેથી સંગીતની વધારે સંગીન અસર ફલદ્રુપ થાય. આમાં કારણોને લીધે પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સંગીત વિષયમાં ઘણી અવગાહના કરીને તેના પ્રયોગ માટે ઋતુ, દિવસ, રાત્રિ, પ્રહર વગેરે વખત નિર્માણ કરેલ છે. ઉપર બતાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે અનેક કારણોને લીધે સ્વરબંધારણથી રાગરાગણીની રચના અને તે ગાવાનો વખત નિયમિત થઈ આવેલો ચાલ્યો આવે છે અને છેવટે જુદા જુદા ઋષિમુનિઓ જે જે સંગીતના આચાર્યો થઈ ગયા છે તેમણે ઉપર બતાવેલી સંકલના લક્ષમાં રાખી પોતાના મતની યોજના સ્થાપન કરવા સાથે અમુક રાગને પ્રધાન ગણી તેના અંગમાં (અર્ધાંગનાના સ્વરૂપમાં) રાગણીઓ કલ્પેલી છે. તેથી જુદા જુદા મત સંગીતશ્રેણીમાં અસારે જોવામાં આવે છે તોપણ વિશેષ આધારને માન્યરૂપ હતુમનમત ને ભરતમત એ બે આજ સુધી ઘણે અંશે કપ્પલ રાખવામાં આવે છે. સંગીતવિષયમાં જ્ઞાન વધારે સંગીન મેળવવા આતુર બાઈઓને “સંગીત-તાદિલ” ગ્રંથ વાંચવા મનન કરવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાં રાગરાગણીનાં નામના કોષો તથા અમુક રાગમાં જે જે સ્વરો ગાવાના હોતા નથી તે દર્શાવી તે રાગના રસાદિક ભાવ તથા તાલના ખુલાસાઓ સારી રીતે સમજાવ્યા છે તેથી અલભ્ય લાભ અને મદદ મળશે. તોપણ આ વિદ્યા કંઠથી શીખવાની છે તેથી ગુરુની સન્મુખ અભ્યાસ અથવા અવલોકન સહેજસાજ પણ કરવું અવશ્યનું છે. છેવટે વર્ણ-ચાર તથા વિરામ વિષે રચના જણાવું છું.

§ તે ગ્રંથ મહેરજાન ચૈત્રીદસ ડિરેક્ટર સાહેબે સ. ૧૮૯૬-૭ ના એ-પ્રિલમાં નં. ૪૧૧ તા. ૨૨ થી મંજુર કરેલ છે.

દેશ દેશને અનુકૂળ ઉચ્ચાર ઢગ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. હિંદી ભાષામાં અને વ્રજ ભાષામાં હ્રસ્વ “ ઇ ” તે “ અ ” માફક બોલાય છે, અને શબ્દને છેડે તે ને હ્રસ્વ “ અ ” આવતો હોય તો તેનો ઉચ્ચાર ખોડાની માફક કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે ગુજરાતીમાં પણ છેડાનો “ અ ” બોલાતો નથી. જેમકે કલાક, ઘડિઆળ, સુંદર, માણસ, વગેરે. અંગ્રેજી ઉચ્ચારમાં છેવટે અ ઉમેરવામાં આવતો નથી તેથી તે ભાષાના ઉચ્ચાર તો ખોડા વ્યંજનની માફકજ બોલાય છે. શુડ (શુડ) યસ (યસ). તેમજ કેટલીક વખત છેડે જોડણીમાં સ્વર હોય છે તોપણ તેનો ઉચ્ચાર ટુંકોજ થાય છે. ગેટ (gate ગેટ), ફેસ (face ફેસ). ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ટુંકા વર્ણોચ્ચાર થાય છે ત્યારે તેઓ આપોઆપ ખીજ શબ્દોથી અલગ અલગ દેખાતા જાય છે, તેથી દરેક શબ્દની સાથે જરા પણ વિરામ અથવા શ્વાસ લેવાને અવકાશ મળ્યો તેમ બાસે છે અને છાપવામાં શબ્દે શબ્દે જુદા પાડવાથી જેમ વાંચનાર અને જોનારને સહેલું પડે છે તેમ ઉપર બતાવેલ ખોડા ઉચ્ચારની શૈલીથી શબ્દ થઈ રહ્યો તેમ આ ભાષા નહિ જાણનાર પણ માત્ર ઉચ્ચાર સાંભળવાથી જાણી શકે છે. માટે ભાષામાં ભાષાની ખાસીયતોને લીધે અમુક બાબતો ગુણરૂપ પણ હોય છે. દ્રાવિડ તથા તિલંગ દેશની બોલીઓમાં છેડાનો હ્રસ્વ દીર્ઘ તરીકે બોલાય છે; તેમજ બંગાળ તરફના ઉચ્ચારમાં પહોળાઈ વધારે નજરે પડે છે અને તાલવ્ય ઓછપૂર્તિ તુર્ત જણાઈ આવે છે. આવી આવી ભાષાઓની ખાસીયતને લીધે ગાતી વખતે વિરામ લેવાની ઢગમાં અને શ્વાસોચ્છાસ લેવાના ક્રમમાં ખારીક તકાવત રહે છે, તોપણ સાધારણ સૂચના તો માત્ર એજ છે કે નાક મારફત શ્વાસોચ્છાસ લેવાની ટેવ ગાતી વખતે પણ જાળવવી. તેથી બે ફાયદા છે. અનુનાસિક સ્વરો જેમ બર્મે તેમ ઓછા ઠાઠવાના છે તે નિયમ પળાય છે. કુદરતી ભાષામાં પણ તેઓ બહુ નાની સંખ્યામાં છે. નાકમાં જે સ્વરોનો ધોર થાય છે તે સ્વર (કજણનમ) સિવાય ખીજ વર્ણોને નાક મારફત પ્રદર્શિત નહિજ કરવા એટલે કે અનુનાસિક આપો આપ ઓછા બોલાશે. ખીજું મુખ ખુલ્લું રહેવાથી ગાતી વખતે અંદરના અવયવો, કંઠનળી, તાળુસ્થાન વગેરે પોત પોતાના કામમાં સારી રીતે તત્પર રહી શકે છે ને તેને લીધે કંઠ્ય તાલવ્ય વર્ગે અંતઃસ્થાનથી

સ્વરો વધારે ધન (અવાજ) વાળા ઊપજે છે.

વાજાઓમાં જેમ લાકડાની પેટી અથવા તંપુર સિતાર વગેરેમાં વ-પરાતું તુંબડું હોય છે તે તેને લીધે વાજાનો અવાજ ચોખ્ખો ને કૌવતદાર બને છે તેમ આ અંતઃસ્થાનો કંઠનળીમાંથી નીકળતા સ્વરોને વધારે સ્પષ્ટને રસધન બતાવી આપે છે. આવી બીજી અનેક નાની મોટી બાબતો પર સંગીત શીખતાં ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, તોપણ તેના અભ્યાસીઓએ શીખતાં એકદમ સમગ્ર મહત્ત્વ કરવાથી ઉતાવળ ને અધીરાઈ કરવી નહિ જોઈએ, પરંતુ જેમ જેમ અનાજ ખાયન ચતું જાય છે તેમ તેમ તેનું પોષણ શરીરમાં ફેલાય છે તેથી માણસ તંદુરસ્તીથી સુખને આનંદ ભોગવે છે તેજ દૃષ્ટાંતે વિદ્યાભ્યાસીઓએ ક્રમથી ધીમે ધીમે આગળ વધવાની ટેવ રાખવી ને તે સાથે શીખી ગએલ બાબતો પર મનન અને આવરો રાખી વિદ્યા સજ્જ ઉપરિચિત રાખવી. કહેવત છે કે “ગરથ ગાંઠે અને વિદ્યા પાઠે.” તે પ્રમાણે સંગીતવિદ્યા તો કંઠસ્થજ છે, હતી અને રહેવાની છે, માટે તેને સારૂ યોગ્ય સાધન જારી રાખવુંજ જોઈએ. એકાગ્ર ચિત્ત થયા સિવાય સંગીત શીખવું ઘણું મુશ્કેલ પડે છે, માટે ચિત્ત તક્ષીન રાખી શ્રમ લેવાથી માણસ બીજી વિદ્યાઓની માફક આ સંગીતવિદ્યામાં પણ કુશળતા સહેલથી મેળવી શકે છે.

ઈંગ્રેજી પંચાંગ ગુડ ફ્રાઇડે, અને ઈસ્ટરના તહેવારો.

(રા. બગવાનદાસ જૂખણુદાસ, સરેભોણુ—ના અર્ચાપત્રના ઉત્તરમાં)

ખ્રિસ્તિધર્મના સ્થાપક ઇસસ ક્રીસ્ટે જગત્તા ઉદ્ધારને અર્થે શુક્રવારે તેમને થયલી દેહાન્તદંડની સજા ભોગવી અને ત્રીજે દિવસે એટલે રવિવારને દિવસે કબરમાંથી નીકળીને તેજ શરીરથી સ્વર્ગ સિધાવ્યાં, એવું સ્મરણ રાખવા સારૂ ખ્રિસ્તિ ધર્મ માનનારાઓ શુક્રવારથી શરૂ થતા આખા અઠવાડીયાને પવિત્ર માને છે. શુક્રવારે ઉપવાસ અને રવિવારે ઈસ્ટરનો તહેવાર યાજે છે.

ઈસ્ટર એ શબ્દ ઇસ્ટ (પૂર્વ દિશા) માંથી આવેલો અને આપણા સંસ્કૃત ઉપસ્થ શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવનારો છે. 'ostara'—ઑસ્ટરા—પ્રકાશ કે વસંત ઋતુની દેવીને માટે એપ્રિલ માસમાં અગાઉ તહેવાર પાળવામાં આવતો અને તેથી આખા મહિનાનું નામ Easter monath 'ઈસ્ટર મહિનો' કહેવાતો.

પ્રાચીન કાળથી પશ્ચિમમાં આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે. જ્યુ લોકો વર્ષની શરૂઆત થયા પછી જે માસની ૧૪ મી તારીખ પહેલી આવે તે દિવસે તે તહેવાર પાળતા. આ તારીખે ઘણું કરીને પૂર્ણચંદ્ર હોય, કારણ કે હિસુ દીપણ પ્રમાણે જ્યુ લોકોમાં ચાંદ્ર માસ ગણવાનો, અને સૌર વર્ષ સાથે મેળવવાને માટે અમુક વર્ષે એક અધિક માસ ઉમેરવાનો ચાલુ હતો. આ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ મેષખ્રિસ્તમાં આવે અને વસંત ઋતુ કે નવું વર્ષ શરૂ થાય ત્યાર પછી પહેલાજ પૂર્ણચંદ્રને દિવસે આ તહેવાર કરવો એવો તેમનો ધારો હતો. ઘણા ખ્રિસ્તીઓ એમ કહેતા કે તે તહેવાર ખ્રિસ્ત ૧૪ મી તારીખે નહિ પણ રવિવારેજ પાળવો જોઈએ. બીજા કેટલાક ખ્રિસ્તિય ધર્મપાળા જ્યુને અનુસરીને તે તહેવાર ૧૪ મી તારીખેજ પાળતા. ઈ. સ. ના બીજા સદ્દશમાં આ તકરાર વધી પડી અને ઘણાં વર્ષ સુધી કંઈ ઠેકાણું પડ્યું નહિ.

આખરે ઈ. સ. ૩૨૫ માં નાઈસ શહેરમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મશુરુઓની એક મોટી સભા સ્થપાઈ. તેમણે પંચાંગને લગતી બીજી બાબતો ભેગો ઇસ્ટર તહેવારનો પણ વિચાર કર્યો ને અમુક ઠરાવ ઉપર આવ્યા. જ્યુ લોકોના તહેવારની રીત નાસ્તિક ગણાવા લાગી હતી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનારાઓનો મોટો ભાગ તેમની વિરુદ્ધ હતો, તે સર્વ તરફ નજર રાખી તેમણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો:—

(૧) ઇસ્ટરનો તહેવાર રવિવારે પાળવો.

(૨) પાસ્કલ મહિનાની ૧૪ મી તારીખ પછી આવતો પહેલો રવિવાર લેવો.

(૩) જે (ચાંદ્ર) માસની ૧૪ મી તારીખ સૂર્યને વિષુવબિંદુમાં આ-

વધાને દિવસે કે સાર પછી પહેલીજ આવે, તેને 'પાસ્કલ માસ' સમજવો.

(૪) સૂર્ય માર્ગની ૨૨ મીઝો વિષુવર્તિદુમાં આવે છે એમ ગણવું.

આ ઉપરથી જણાશે કે આ તહેવાર નક્કી કરવામાં વાર, ચાંદ્ર માસની તારીખ, સૌરવર્ષની શરૂઆત, વગેરે બધી જાતની ગણતરીની મેળવણી આવે છે. જ્યુ લોકોના તહેવારની સાથે ખ્રિસ્તિઓનો તહેવાર કદી આવે નહિ એવી ઉપરના નિયમોમાં ગોઠવણ છે. જુઓ-જ્યુ લોકો પાસ્કલ માસની ૧૪ મી તારીખેજ તહેવાર કરતા, માટે ખ્રિસ્તિ લોકોએ સાર પછીનો રવિવાર રાખ્યો. ૧૪ તારીખે રવિવાર હોય તોપણ તેઓનો તહેવાર સાર પછીના રવિવારે આવે. ઈસ્ટર તહેવારના પહેલાં આવનાર શુક્રવાર તે ગુડ ફ્રાઇડે.

ઉપર કહ્યું તેમ ઈસ્ટરનો તહેવાર નક્કી કરવામાં સૌર માસની અથવા (૧) મેપમિદુની તારીખ, (૨) વાર, તેમજ (૩) ચાંદ્રમાસની પૂર્ણિમા એટલે ૧૪ મી તારીખ નક્કી કરવી પડે છે.

મેપમિદુની તારીખ.

મેપ મિદુની તારીખ નક્કી કરવામાં પાશ્ચાત્ય લોકોનું પંચાંગ અસલની પદ્ધતિથી શરૂ કરીને હાલની પદ્ધતિ ઉપર શી રીતે પહોંચ્યું તેનું જરા હંકમાં દિગ્દર્શન કરવું જરૂરનું છે.

વખત માપવાને ચંદ્ર એ સૌને સુખ્ય અને ઉદ્ધાટું સાધન લાગે છે, અને તેની સ્થિતિ સાથે પહેલી થાય છે. તેથી અસલના લોકો ૨૯, અને ૩૦ તારીખોના, એમ વારાફરતી માસ ગણીને 'સૂર્ય' સાથે મેળવવાને તેવા ૧૨ માસનું વર્ષ ગણતા.

ઋતુઓનો આધાર સૂર્યની ગતિ ઉપર છે, અને ઋતુઓનો ઉપયોગ સાર્વજનિક કામનો હતો. ઉપરની ગોઠવણથી આખરે એમ માલમ પડ્યું કે ચંદ્રના ૧૨ અને સૂર્યનો ૧ ફેરો સરખા વખતમાં થતો નથી. આથી ગુંચવણ વધી.

અસલના ઇજિપ્શિયનો માત્ર સૂર્યના ઉપર આધાર રાખીને ૩૬૫ દિવ.

સનું વર્ષ ગણતા. ૩૦, ૩૦ દિવસના બાર માસ રાખ્યા અને છેલ્લા ૫ દિવસ ઉમેરીને ૩૬૫ પૂરા કર્યા. તેમણે ચંદ્ર ઉપર બીજાકુલ આધાર રાખ્યો નહિ.

જ્યુલો કો કો બાર ચાંદ્ર માસનું વર્ષ ગણીને સૂર્યની ગતિને મેળવવાને અનુકૂળ પ્રસંગે એક ૧૩ મો માસ ઉમેરતા. હજી પણ તે લોકો તેમજ ગણે છે. તે લોકોના માસ ૨૯ અને ૩૦ દિવસના, એમ અનુક્રમે આવતા અને ૧૯ વર્ષમાં ૭ અધિક માસ ચૂકતા. સિરિયા અને મેસિડોનિયાના લોકો પણ તેમજ ગણતા.

ગ્રીક લોકો પણ જૂના વખતમાં ૧૨ ચાંદ્ર માસનું વર્ષ ગણતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૪ માં સોલને ૨૯ અને ૩૦ દિવસના અનુક્રમે બાર માસ ઠરાવીને વર્ષના ૩૫૪ દિવસ નક્કી કર્યા અને પ્રસંગોપાત્ત અધિક માસ ચૂકવાનું ઠરાવ્યું. પાછળથી તેમાં ફેરફાર કરીને ૮ વર્ષે ૩૦ દિવસના ત્રણ અધિક માસ ગોઠવ્યા અને તેમ કરીને વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫ દિવસની કરી.

રોમન લોકોમાં આગળ ૧૦ મહિનાજ હતા પણ તેમના રાજાઓએ પાછળથી ૩૫૫ દિવસનું ચાંદ્ર વર્ષ કબ્બલ રાખીને તેના ૧૨ માસમાં ભાગ પાડ્યા. આથી ઋતુઓની ચરચાત તેજ માસમાં રહી નહિ. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૧માં જ્યુલિઅસ સીઝરે એ પંચાંગમાં સુધારો કર્યો. તેણે એવું ઠરાવ્યું કે દરેક વર્ષે ૩૬૫ દિવસનું ગણવું અને દરેક ચોથું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું ગણીને વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫ દિવસ રાખવી. સીઝરના ઠરાવ પ્રમાણેજ આજ સુધી અમુક મહિનાની અમુક તારીખો ગણવામાં એમ આવે છે.

અહીં જોતાં સાર વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫ દિવસની નથી પણ ૩૬૫. ૨૪૨૨ ની અથવા ૩૬૫ દિ. ૫ ક. ૪૮ મિ. અને ૫૦ સેકન્ડની છે; તેથી જ્યુલિઅન ટીપણા પ્રમાણે દર વર્ષે ૧૧ મિનિટ અને ૧૦ સેકન્ડની જૂલ થઈને ઈ. સ. ૧૫૮૨ સુધી તે જૂલ ૧૦ દિવસ જેટલી થઈ. ઈ. સ. ૩૨૫ માં ૨૧ મી માર્ચ સૂર્ય મેથમિડમાં આવતા તે ૧૫૮૨ માં ૧૧ મી માર્ચ આવ્યો. ૧૫૫ ૧૩ માં ગ્રેગરીએ આ જૂલ સુધારીને એવો ઠરાવ કર્યો કે ૧૫૮૨ ની સાલમાં ૧૦ દિવસ છોડી દેવા, અને ૪થી ઓક્ટોબરને બીજો દિવસે ૫મી ઓક્ટોબરને બદલે ૧૫મી ઓક્ટોબર ગણવી. આ જૂલ ફરીથી એકદી ન થવા પામે માટે તેણે ઠરાવ્યું કે પૂરા મેકડાના વર્ષોમાં (૧૭૦૦, ૧૮૦૦, ૧૯૦૦)

૩૧૦ ઈંગ્રેજી પંચાંગ, ગુડ ફ્રાઇડે, અને ઇસ્ટરના તહેવારો.

લીપ (૩૬૫ દિવસનું) વર્ષ ગણવું નહિ, પરંતુ માત્ર જે સેકડાની સંખ્યાને ૪ થી ભગાય તેજ સેકડાની વર્ષને લીપ વર્ષ ગણવું. આથી ૪૦૦ વર્ષમાં ૧૦૦ ને બદલે ૯૭ લીપ વર્ષ ઠીક અને વર્ષના સરાસરી દિવસોની લંબાઈ કમી થઈ. આ પદ્ધતિથી પણ કદાચ ભૂલ રહે છે. (વર્ષ ૨૨ સેકન્ડ જેટલી) તો એટલી નાની છે કે ૪,૦૦૦ વર્ષમાં ૧-૧ દિવસની થાય. [કેટલાક વિદ્વાન એમ દરખાસ્ત કરે છે કે ૪,૦૦૦ અને તેના ગુણાકારનાં વર્ષોને લીપ વર્ષ ન ગણતાં સામાન્ય વર્ષ (૩૬૫ દિ. નું) ગણવું એટલે સવા લાખ વર્ષ સુધી એક દિવસની પણ ભૂલ વિના ચાલશે.]

યુરોપ ખંડના લગભગ બધા દેશો ૧૩ મા એપ્રિલના ઠરાવને વહેલા મેળા અનુસર્યા, અને રશિયા સિવાય તમામ દેશોમાં આ પ્રમાણે પંચાંગનું બંધારણ હાલ છે. રશિયા જૂના રિવાજ પ્રમાણે ચાલે છે, તેથી બીજા દેશોની સાથે પત્રવ્યવહારમાં તેમને જે તારીખો લખવી પડે છે. હાલ સુધી વધીને ૧૩ દિવસ ઉપરાંતની થઈ છે; તેથી તેમના પત્રોમાં એપ્રિલ ૧ અથવા જુન ૨૭ એમ તારીખો લખવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે એપ્રિલ પોપના કરેલા નવા ફેરફારથી વિ-
પુરવઠિદુની તાસીખ ૨૧ મી માર્ચ રહી. આ તારીખ ઇસ્ટર ગણવામાં સાર્વજનિક છે.

તારીખ અને વાર.

વાર ગણવાની રીત આખી પૃથ્વી ઉપર સાર્વજનિક છે અને તે ક્યારથી ગણાતા આવ્યા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. ઇસ્ટર જાણવાને માટે તારીખની સાથે વાર જાણવો અગત્યનો છે માટે તે ઉપર વિચાર કરીએ.

એક વર્ષના ૩૬૫ દિવસ હોય તો બીજું વર્ષ પહેલાં વર્ષ કરતાં બીજા વારે બેસે. એટલે આ વર્ષ શનિવારે બેસતું હોય તો આવતું વર્ષ રવિવારે, અને તે પછીનું સોમવારે બેસે; કારણ કે ૩૬૫=૭ નો ગુણાકાર ૧ છે, એટલે આખાં અઠવારોમાં કરતાં ૧ દિવસ વધારે છે.

દરેક વર્ષને માટે એકેક વાર જોઈએ તો આ રીતે સાતે વર્ષ પા-
છા તેજ વાર વર્ષની શરૂઆતમાં આવે; પણ જુલિયન કેલેન્ડર પ્રમા-

જો ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ ગણતાં ૨૮ વર્ષનાં $\frac{૩૬૫ \times ૨૮}{૭} = ૧૪૬૧$ પૂરાં અઠવાડીયાં આવે છે, માટે ૨૮ વર્ષે તેજ તારીખે તેજ વાર આવે અને ૨૮ વર્ષના તારીખ વારનો કોડો જોઈને ગમે તે મહિનાની ગમે તે તારીખનો વાર ફક્ત શકાય, એ ખુલ્લું છે. પરંતુ ગ્રેગરી પોપના ક-રેલા સુધારા પ્રમાણે તે કોડો માત્ર ૧ સેકડો કામમાં આવે, કારણ કે ૧૦૦, ૨૦૦, ૩૦૦ વગેરે સાથેને લીધ વર્ષ ગણવામાં આવતાં નથી. તેથી બીજી યુક્તિની જરૂર છે. આ સુધારા પ્રમાણે પાંચાસ પંચાંગો આ-સે છે. એમ માલમ પડે છે કે ૪૦૦ વર્ષના દિવસોનો સરવાળો $૩૬૫ \times ૪૦૦ + ૯૭ = ૧૪૬,૦૯૭$ એટલે ૨૦૮૭૧ પૂરાં અઠવાડીયાં થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આજ ને મહિનાની ને તારીખે ને વાર છે, તે આજથી ૪૦૦ વરસ પછી કે ૪૦૦ પહેલાં પણ હશે. આ ઉપરથી ૪૦૦ વર્ષનો પંચાંગોમાં વાર જણાવવાનો કોડો કરવામાં આવે છે તેથી ગમે તે વર્ષની જન્યુઆરીની પહેલી તારીખનો વાર જણાવવામાં આવે છે. સાર-પછી એક સામાન્ય વર્ષને માટે અને બીજો લીધ વર્ષને માટે મહિનાઓ-ની તારીખો અને વાર જણાવનારા કોડોઓ આપવામાં આવે છે, તે ઉપ-રથી અમુક તારીખે અમુક વાર છે તે જણાય છે.

આ કોડો જોયા વિના સહેલાઈથી વાર કાઢવાનો આપણે નિયમ ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

એમ ધારો કે ૧, ૪૦૧, ૮૦૧, ૧૨૦૧ વર્ષોની શરૂઆતમાં સોમ-વાર આવે છે એવું આપણે જાણીએ છીએ. આટલા સાધન ઉપરથી એક દધાન્ત લઈને આપણે નિયમ ઉપજાવીએ તો સમજવું સરળ પડે. 'ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં વર્ષની શરૂઆત કયે વારે થઈ હશે?' એ દધાન્ત લો.

- (૧) દર ચારસે વર્ષ તેજ તારીખ ને તેજ વાર આવે છે માટે તે-માંથી ૪૦૦ નો કોઈ પણ ગુણાકાર બાદ કરવાની હરકત નથી. માટે ૧૭૧૦ ની સાલ ગણો કે ૧૧૦ ની સાલ ગણો તે સર-ખુંજ છે. આ કારણથી ૬૮ સાલમાંથી ૪૦૦ નો મોટામાં મોટો ગુણાકાર બાદ ગયો તે કાઢ્યો, તો ૧૧૦ રહ્યા.

વિદ્યા (Science).

(ક્રાન્સ, ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા.)

વિદ્યાના વિષયમાં અમેરિકામાં મહાન વિદ્વાનો થયા નથી તેમ તે કહી શકાય નહિ. વિદ્યુત્તા સંબંધમાં પ્રખ્યાત કૅન્ડલીને શોધ કરી તારથી તે વિદ્યામાં ઊંડાં ઊતરવાનો પ્રયાસ શરૂ થયો. અમેરિકામાં વિદ્યુત્તા બળને લીધે જે બળ્ય ઉદોગ આવી રહ્યો છે તેનો પિતા બ્રેસેલ હેન્ડ્રીએ તે કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. પરિણામ (Evolution) ના સંબંધે, કોપ, લીડી, અને માર્શ, એમણે પણ મહાન સત્યો શોધી જનસમૂહ સમક્ષ મૂક્યાં છે. ક્લોરોફોર્મ, વગેરે આપી બેભાન કરવાની વિદ્યાની (Anæsthesia) શોધ કરવામાં, માર્ટન, લૅંગ, અને વૈક્સે ભાગ લીધો છે. તારાઓનો ફોટોગ્રાફ પ્રથમ રૂપેરે લીધેલો હતો. ચૈલના પ્રોફેસર ન્યુટને પૂછડીઆ તારા તરફ ખગોળશાસ્ત્રીઓનું ચિત્ત દોર્યું. અનેક શાસ્ત્રોના વિદ્વાનોનાં નામ બાદ કરતાં ઉપર ગણાવેલા માત્ર વિદ્યાશાસ્ત્રીઓની નામાવલિથી એટલું તો નક્કી થાય છે કે અમેરિકા પણ મહાન વિદ્વાનોનું ઘર છે. જી. ડબ્લ્યુ. હિલ જેવા ગણિતશાસ્ત્રી, પ્રોફેસર લૅંગ્લી, શેલ્વેન્ડ, મીકલસન જેવા પદાર્થવિજ્ઞાની, પીકરીંગ, બર્નેટામ, તેમજ કીલર જેવા ખગોળવેત્તાઓએ અમેરિકાને ઊંચી પદવીએ લાવવામાં જે જે પ્રયાસો કર્યા છે તે ખરેખર અર્હુત અને સ્તુત્ય છે.

આવા અનેક વિદ્વાનોનાં નામ આપ્યા પછી અમેરિકા વિદ્યામાં પછાત છે તેમ કહેતાંજ હરકોઈ અચંબો પામ્યા વિના રહેશે નહિ. અમેરિકા વિદ્યામાં ક્રાન્સ કરતાં કેટલે દરજ્જે પછાત છે, અને તે શા કારણથી પછાત છે તે દર્શાવવા અહિં પ્રયત્ન કરીશું.

અમેરિકામાં, ક્રાન્સ કે ઇંગ્લંડ કરતાં મહાવિદ્યાલયની કે પાઠશાળાઓની સંખ્યા ઊતરતી નથી, પણ ચઢતી છે. માત્ર જર્મનિજ તે સંબંધે અમેરિકા કરતાં ચઢી જાય તેમ છે. પૈસાની મદદ કરવામાં પણ અમેરિકાના કરોડાધિપતિ ક્રાન્સ, કે ઇંગ્લંડ કરતાં પછાત નથી, એટલુંજ નહિ પણ

વિદ્યાનો વધારો કરવામાં સાધારણ લોકો પણ મહેનત કર્યા કરે છે. સ્ટીવન ગીરાઉં અને રોક ફેલર દેશોત્તર કરવા નાણાં સંબંધી જે જે રાક્ષસી બક્ષીસો આપેલી છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. વળી અમેરિકામાં ઉત્સાહ અને સાધનની પણ ખોટ નથી. એમ પણ નથી કે અમેરિકાના લોકો માત્ર વિદ્યા સંબંધે વાતો કરીનેજ સંતોષ માને છે. તેઓ કાર્યોપયોગી (Applied) વિદ્યામાં પણ ઘણાજ બાહોશ છે. કુદરત નામના વિદ્વાને ‘ સ્ટીમખોટ ’ (વરાળચંત્રથી ચાલતી હોડી) પહેલાં ચાલુ કરી હતી. મોસે ‘ ઇલેક્ટ્રો મેગ્નેટિક ટેલીગ્રાફ ’ની પ્રથમ શોધ કરી છે, અને ગ્રેહામખેલે અમેરિકામાંજ ટેલીફોન, ફોનોગ્રાફ, અને રેડીઓફોન વિષે ઘણી શોધખોળ કરી છે. આમ હોવા છતાં વિદ્યામાં અમેરિકાનો દરજ્જો ઊતરતો રાથી ?

ફ્રાન્સના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પાર્ટ્યુરે વૈદકશાસ્ત્રમાં શોધો કરી ફ્રાન્સને ધનવાન અને સુખી બનાવ્યું છે. તેની શોધનો લાભ લઈ ઇંગ્લંડમાં લોર્ડ લીસ્ટરે વાટકાપના કામમાં ઉત્તમ સુધારો કર્યો છે. જર્મનિમાં બેહેરિંગ અને કોચ, તેમજ જાપાનમાં કીટસાટુ નામના દાક્તરોએ અનેક દર્દો મટાડવામાં પાર્ટ્યુરના મતને અનુસરી મોટી ફત્તેહ મેળવેલી છે. નવાઈ જેવી વાત એ છે કે અમેરિકાના લોકોએ આ શોધમાં કોઈ પણ જાતનો ભાગ લીધો નથી.

દોરડાં વિનાના તારની વાતો કરતાં માર્કોનિનું નામ આગળ આવે છે. ખરૂં પૂછતાં માર્કોનિએ પહેલેથી ચાલી આવતી ખીજ વિદ્વાનોની શોધનો લાભ લીધેલો છે. પદાર્થવિજ્ઞાનના ઇંગ્રેજ શાસ્ત્રી મેક્સવેલે, જર્મનિમાં હર્ટ્ઝ અને હેલ્મહોલ્સ તેમજ પેરિસના પ્રોફેસર બ્રેન્લીએ જરૂરનાં સાધનો તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. લીવર્ફુલનો સર ઓલીવર લોન્ડ, દોરડાં વિના તાર મોકલનારાઓમાં પહેલોજ હતો. રશિયાના પોપોફે, ઇટલિના રીધીએ, જર્મનિના સ્લેબી, કાઉન્ટ આર્કો અને પ્રોફેસર બ્રોને, તેમજ પ્રસેલ્સના ગ્વારીનીએ, ફ્રાન્સના ટીસોટે, અને આપણા દેશના કલકત્તાના વિદ્વાન પ્રોફેસર બોઝે પણ આ શોધ કરવામાં અગત્યનો ભાગ લીધો છે.

ધાતુવિદ્યામાં યુરોપખંડના જુદા જુદા દેશોના વિદ્વાનોએ બિન્ન બિન્ન શોધ કરી ઉત્તમ અને અપૂર્વ લેખો લખ્યા છે. શોયનીય બાબત એ છે કે જે વિદ્યા ઉપર દેશની સમૃદ્ધિનો આધાર રહેલો છે તે વિદ્યાની શોધખોળ કરવા અમેરિકાના લોકો જોઈએ તેટલા બોંધા જતયા નથી !

વિદ્યુતના સંબંધમાં પણ હાલ જે જે શોધો થઈ છે તેમાં પણ અમેરિકાના વિદ્વાનોએ કંઈ કંઈ હોય તેમ લાગતું નથી. સર વીલ્યમ કુક્સે વિદ્યુતનું ખરું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું. હવા વિનાની કાચની નળીમાં વિદ્યુતનાં કિરણ પસાર થાય છે, તેનું અવલોકન કરી કુક્સે જાહેર કર્યું કે એ પ્રકાર અત્યંત સૂક્ષ્મકણનો બનેલો છે. કેમ્બ્રિજના પ્રોફેસર સર, જે. જે. થોમ્પસને આ કણની ગતિ પણ માપેલી છે. તે વિદ્વાન જણાવે છે કે આ કણ નાનામાં નાના અને હલકામાં હલકા એટલેના (આણુના) કરતાં પંચ નાનાં છે. અમેરિકા આ પ્રકારની નવીન શોધોમાં કેટલું બધું પંજાત રહ્યું છે.

વિદ્યાદુનરમાં આ પહેલા દરજ્જામાં ગણાતા અમેરિકામાં મંગળ અને તેની ગુચવણુજરેલી ક્રિયા વિષે જોઈએ તેવી ને તેટલી શોધ થઈ લાગતી નથી. મંગળના બંધારણની શોધખોળ કરી, ઇટલી, જર્મની, બેલ્જિયમ, સ્વિટઝરલેન્ડ, અને ઑસ્ટ્રિયાના વિદ્વાનોએ જે ઉત્તમ પંક્તિનાં પુસ્તકો લખેલાં છે તે વિદ્વાનોની નામાવલિમાં અમેરિકાના વિદ્વાનનું નામ બાગ્નેજ માલુમ પડી આવે છે.

અમેરિકા વિદ્યાના સંબંધમાં પંજાત છે એ સિદ્ધ કરવામાં આંટલો સાખીતીઓ બસ નથી ?

ફ્રાન્સ, અમેરિકા કરતાં વિદ્યામાં ચઢીઆતી રિયતિ બોગવે છે તેનાં અનેક કારણ છે. ફ્રાન્સનાં વિદ્યાલયો ઊંચા પ્રકારનાં છે. પારિયુર હન્ડ્રીટ્યુટમાં 'બાયોલોજીકલ કેમિસ્ટ્રી' ને (પ્રાણી તેમજ વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતી રસાયણવિદ્યાને) લગતી શોધખોળ કરવામાં આવે છે. હાલમાં મેકનીકોફ અને તેના વિદ્વાન મિત્રો 'સેલ' માં ઘડપણ અને અશક્તિ આ વધોનાં કારણો શોધવા મચેલા છે. મુખ્યત્વે કરી આરોગ્યવિદ્યાને લગતી શોધો કરવાનું મહાભારત કામ આ વિદ્યાલયમાં કરવામાં આવે છે. અમેરિકામાં આ વિદ્યાલયને મળતું એક પણ વિદ્યાલય છે.

ફ્રાન્સમાં 'કોલેજ ડી ફ્રાન્સ' નામનું બીજું વિદ્યાલય છે. આ વિદ્યાલયમાં કોલોડ બર્નાર્ડે (મહાન શારીરિક શાસ્ત્રવેત્તા) અને એમ. બર્થેલોટ (Fouquier of syngnetic chemistry) ના પ્રયાસો ફલીજૂન થયા છે, અને લેનેસમૂદના જ્ઞાનમાં આ પ્રયાસોથી અભિવૃદ્ધિ થઈ છે. અમેરિકામાં આ વિદ્યાલયને મળતું હતાં બેતરતી મિત્રો 'રિમયરનોનીઅન હન્ડ્રીટ્યુ

શન' નામનું વિદ્યાલય યોર્કશીરમાં છે. ત્યાં હાલમાં પ્રોફેસર લેન્ડીએ 'બોલોમીટર' ની નવી શોધ કરી છે. ફ્રાન્સમાં 'જર્જીસ ડી સપ્લેન્ડીસ' ત્રીજું મોટું વિદ્યાલય છે. આ વિદ્યાલય ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની શોધ કરવા માટે છે. અપૂર્વ શક્તિ (originality) ના વિદ્વાનો આ વિદ્યાલયમાં કામ કર્યા કરે છે. એક્ટેરલ નામના વિદ્વાને આદિ તેના નામથી એળખાતાં 'એક્ટેરલરેઝ' શોધી કાઢ્યાં છે. રેડીયમ, વગેરેમાંથી જે કિરણો નીકળે છે તેને 'એક્ટેરલરેઝ' કહેવામાં આવે છે. આદિ મેંડેલીની નામના વિદ્વાને 'કૃત્રીયમ કારબાઈડ' (જેમાંથી એસિટ્રીલીન ગેસ બનાવવામાં આવે છે તે) ની બનાવટ શોધી કાઢી છે. આ ત્રણ વિદ્યાલય મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત તેથી નાનાં, પણ અગત્યનું કામ કરતાં બીજાં પણ વિદ્યાલયો છે, અને આ બધાં એક પેરીસમાંજ । । । આમ છે તો પછી ફ્રાન્સ અમેરિકા કરતાં આગળ હોય તેમાં શી નવાઈ? અમેરિકાના અને ફ્રાન્સના વિદ્વાનોમાં બીજો અગત્યનો તફાવત છે. ત્યારે અમેરિકાના વિદ્વાનો શોધ કરે છે-પછી તે મોટી હોય કે નાની-માલવાળી હોય કે માલવિનાની-ત્યારે તે તેવી શોધને માટે 'પેટંટ' મેળવી લે છે. ફ્રાન્સના વિદ્વાનો ઘણે ભાગે પોતાની શોધોનો લાભ જનસમૂહ યોગ્ય ખર્ચથી અને સહેલાઈથી લઈ શકે માટે તેવી શોધને માટે 'પેટંટ' મેળવતા નથી. જે દેશમાં આવી ઉદાર વૃત્તિ હોય ત્યાં લક્ષ્મીનો, સુખનો વાસ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય !

ઉપરોક્ત શરૂઆતમાં જનસમૂહની સુખસામગ્રીમાં વધારો કરવા બનતો પ્રયાસ કરેલો જણાય છે, અને ઇતિહાસ તેની સાક્ષી પૂરે છે. બાઈબલ, હુકમ, અને ન્યુટનનાં નામ સર્વેના જાણવામાં છે. હાલમાં કેમિસ્ટ્રી અને ફૅલોલૅન્ડનાં મહા વિદ્યાલયો વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવામાં મચેલાં જણાય છે. લૅન્ડનમાં આવેલાં 'રૅયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન' માંથી પણ ઉત્તમ વિદ્વાનો નીપજેલા છે; જેવા કે-દાક્ટર ચૅમ્બસ યંગ, (જૂના લેખ વાંચનાર અને પ્રકાશનું સ્વરૂપ સમજાવનાર) સર હંકે ડેવી, (પદાર્થવિજ્ઞાની અને રસાયણશાસ્ત્રી, ફરેડે અને ટીનડૅલ, પદાર્થવિજ્ઞાની) રીવાર અને લૅર્ડ રૅલે, (રસાયણશાસ્ત્રીઓ) વગેરે.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

ખેડા વિભાગ—ઈસરામા—તલાટી લલુભાઈ નાથાભાઈ રા. ૧૦-૮-૦ છોકરા જમાડયા. નાપાડ. રોડ. આશાલાલ છોટાલાલ રા. ૫૦-૦-૦ છોકરા તથા છોકરીઓ જમાડયા. વનોડા. રા. કુટુંબ અંબા-ઈદાસની વીધવા બાઈ મહાકોર રા. ૫-૮-૦ છોકરા જમાડયા. ડિવાર-સદ. કન્યાશાળામાં પા. લલુભાઈ ગોકળભાઈએ રા. ૫-૦-૦ ઇનામ વેહેર્યું. આણંદ. કન્યાશાળા. રા. ચીમનલાલ કીરપારંકર રા. ૧૫) ક-પડાં. મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી રા. ૨૦) ઇનામ. સારસા. પા. મરઘા-ભાઈ ગોકળભાઈ રા. ૫૪-૭-૦ જમાડયા. ગોબલજ. રકુલકમીટીના મે-મ્બર વી. રા. ૯-૦-૦ પુસ્તકો વી. ચકલાસી. રકુલ કમીટીના મેમ્બરે રા. ૧૩-૦-૦ પવાલાં તથા રસેટો. ભાંતેર. ગામના ગૃહસ્થો રા. ૧૬-૦-૦ છોકરા જમાડયા. પાલજ. શાહ રતનચંદ્ર લાધાજી રા. ૫૦) કપડાં તથા છોકરાં જમાડયાં. કરમસદ. પટેલ હરીભાઈ લખાભાઈ રા. ૫-૦-૦ ઇનામ. સીંગળાવ. પા. બાવાજી ભીખાભાઈ વી. રા. ૨૦-૦-૦ શાળા જમાડી માંડળ. સુખ્ય રકુલમાં મ્યુ. બોર્ડ તથા જુદા જુદા ઇસમો તરફથી રા. ૪૫-૧૩-૩. કન્યાશાળામાં મ્યુ. બોર્ડ તથા જુદા જુદા ઇસમો તરફથી રા. ૨૦-૮-૦ લોકારટ રકુલમાં મ્યુ. બોર્ડ તથા જુદા જુદા ઇસમો તરફથી. રા. ૧૯-૦-૦ વહેરા. પા. મોતીભાઈ દાજીભાઈ રા. ૧૦-૦-૦ શાળા જમાડી. વીરસદ પા. શીવાભાઈ ખુસાલભાઈ રા. ૩૪-૦-૦ ચોપડીઓ ખ્યાલા વીગેરે. ડ. ભાણુ. પા. નાથાભાઈ કાલીદાસ. તથા હાથીભાઈ હાંસજી રા. ૭-૮-૦ ઇનામ. કંથારીયા. પા. મહીજીભાઈ કાસીભાઈ રા. ૩-૮-૦ ઇનામ. ભ. રોડા. શામળભાઈ જીવાજી રા. ૩-૮-૦ ઇનામ. વણસોલ. પટેલ. દીશા-ભાઈ મૂળજીભાઈ રા. ૧૫-૮-૦ ઇનામ. આસોદર. રકુલ કમીટીના મે-મ્બરે રા. ૮-૦-૦ ઇનામ. સુણોલ. મોતીલાલ મૂળજીભાઈ રા. ૪-૦-૦ મોઠાઈ. કંથારીયા. વેરીભાઈ લલુભાઈ તથા આશાભાઈ મોતીભાઈ રા. ૧૬-૪-૦ ઇનામ. નાપાડ. અંબાલાલ કાલીદાસ પટેલ તથા છોટા-લાલ કાલીદાસ તલાટી રા. ૧૦૦-૦-૦ નીશાળ જમાડી. ઇશ્વરભાઈ શામળભાઈ રા. ૧૬-૦-૦ રમાલ વેહેર્યાં. પટેલ જ્ઞેઠાભાઈ હરીભાઈ રા. ૫-૦-૦ સાકર. નાપાડ. કન્યાશાળામાં. પટેલ ઇશ્વરભાઈ શામળભાઈ રા. ૪૦-૦-૦

ઝોરણા-પટેલ અંબાલાલ કાલીદાસ રૂ. ૨૫-૦-૦ નીસાળ નંબાડી. પ-
ટેલ નાથાભાઈ દારકાદાસ રૂ. ૭-૦-૦ કપડાં. રાસ. પટેલ બેહિયરભાઈ
પ્રભુદાસ રૂ. ૫-૦-૦ છોટ-પતાસો. પા. કીસાભાઈ ગણેશજી રૂ. ૪-૦-૦
છોટ પતાસો. પટેલ દુલાભાઈ બાબરભાઈ રૂ. ૮-૮-૦ છોટ, પતાસો.
ગામલોક રૂ. ૭-૦-૦ છોડીઓ નંબાડી.

પંચમહાલ રેવાકાંઠા-વિભાગ-કાલોલ. મુખ્ય સ્કુલ. મે. ગ-
મલતદાર સાહેબ રૂ. ૫-૦-૦ અણસોલી. સદગૃહસ્થો. રૂ. ૪-૧૦-૦
રૂસ્તમપુરા. શેઠ જામનજી અરદેશર રૂ. ૧૫-૧૨-૦ જોષુધોડા. મે.
દાકાર સાહેબ તાલુકે અગર. રૂ. ૫-૦-૦ કવાટ. ગામના લોકો રૂ.
૩-૦-૦ ધોધંબા. જેઠાલાલ નાથજી પાઠક. રૂ. ૩-૧-૬ કવાટ. શેઠ
માણેજી રતનજી દારવાળા. રૂ. ૯-૦-૦ તથા કંદોઈ બક્ષરાજ રૂ.
૫-૦-૦ તથા સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો. રૂ. ૪-૦-૦ અમથાણી. મે.
દારભારી સાહેબ કાણા. રૂ. ૫-૮-૦ કવાંટે. શેઠ. પેસ્તનજી રતનજી.
રૂ. ૭-૮-૦ વાંટા. ગામ લોકો. રૂ. ૩-૮-૦ લુણાવાડા. મુખ્ય સ્કુલ
મહેરખાન મહારાજ સાહેબ લુણાવાડા. રૂ. ૨૧-૧૪-૦, કન્યાશાળા મહેર-
ખાન મહારાજ સાહેબ લુણાવાડા. રૂ. ૨૪-૬-૯, અગ્રેજી, મહેરખાન મહારાજ
સાહેબ લુણાવાડા. ૧૨-૯-૬ કલાછલા. મે. મહારાજ સાહેબ છોટાક-
દેપુર તથા મે. એડમીનીસ્ટ્રેટર સા. રૂ. ૩-૦-૦ નાદરખાંન. પટેલ અ-
દર્શીંગ વસ્તા. રૂ. ૩-૪-૦ મુથરામપુર. કન્યાશાળા નામદાર મહારાજ
સાહેબ. રૂ. ૧૧-૪-૦ કાપડ વેહેચું. ગોધરા, દાકાર શ્રી અંબીરખાનજી.
રૂ. ૧૦-૦-૦ મીઠાઈ.

ભરૂચ વિભાગ-વાગરા. શા. મોતીચંદે. રૂ. ૪-૫-૦ ઇનામ
વહેચું. ભૂવા. સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો. રૂ. ૫-૦-૦ પીપળીઆ. મુ-
સેબાઈ તથા હરીવલ્લભ દુરગામ. રૂ. ૩-૮-૦ ના પુસ્તકો વહેચ્યાં.

સોરઠં ગાહીલવાડ વિભાગ-નાનડીયા, શેઠ વેણીદાસ નેમ-
ચંદ. રૂ. ૪-૦-૦ મીઠાઈ. માણાવદર. મુખ્ય શાળા તથા કન્યાશાળા-
મહેરખાન દરખાર સાહેબ ખાનશ્રી કુતેદદીનખાનજી તરફથી. રૂ. ૨૪-૯-૬
પુસ્તકો. મીઠાઈ. કપડાં. ચુકવા. શેઠ જમજીવનદાસ પ્રેમજી. રૂ. ૪-૦-૦
પુસ્તકો તથા મીઠાઈ. સરદારગઢ. મહેર. ખાનશ્રી હુસેન ધાવરખાનજી
તરફથી રૂ. ૮-૧૧-૦ મીઠાઈ. બીલખા. નયરામ સર્મા. રૂ. ૦-૫-૦

મીઠાઈ. મોટા કોટકા. શેઠ મથુરદાસ હરજીવનદાસ રા. ૩-૦-૦ મીઠાઈ.
બીલખા. કન્યાશાળામાં મે. પોલીસ સુપ્રી. સાહેબે રા. ૧૭-૨-૦ મીઠાઈ.
ચીતલ. સુખ્ય શાળા. મહેર. દરબારશ્રી લક્ષ્મણ મેરામે રા. ૫-૦-૦ મી-
ઠાઈ. તથા વાવા હિનડ રાણાએ રા. ૧૦) મીઠાઈ. તથા દરબારે શ્રી વાવા
વાલેરા રાણાએ રા. ૫) મીઠાઈ. ખરવાળા. મણીશંકર મૂળશંકર આચાર્ય
રા. ૧૨-૨-૦ પુસ્તક તથા કપડાં. ઢસા. મે. ઢસા ભાગદારોએ રા. ૩)
મીઠાઈ. મોટા દેવલીયા. લક્ષ્મીચંદ ગઢાભાઈ. રા. ૩-૧૪-૬ મીઠાઈ.
અનાળા. કુમારશ્રી ગીગાહીયા વાળા સાહેબ તરફથી રા. ૪-૫-૬ મી-
ઠાઈ. લાઠી. કુમારશ્રી જોરાવરસીંહજી. રા. ૫-૦-૦ મીઠાઈ તથા વડોદ-
રાના જોટાલાલ જોરાવરદાસે. રા. ૪-૦-૦ મીઠાઈ. બાબર. ભરચના
શેઠ ધીરજરામ બાઈએ. રા. ૧૧) કપડાં તથા મીઠાઈ. મી. પીતામ્બરદાસ
લવજી દક્કર. રા. ૧૯-૮-૦ મીઠાઈ. મી. કમલસી દામજી વી. રા. ૧૨-૧૨-૦
કપડાં તથા મીઠાઈ. વેરાડ. મીસ્ત્રી ખીમજી મનજી તથા ગામ લોકો. રા.
૧૦-૧૨-૦ ઇનામ.

રાજપીપળા સ્ટેટ-કોંટ. મે. કરીમઅલી રહીમઅલી નાનજી-
આણી. રા. ૧૦-૦-૦ ના પુસ્તકો. લાછરસ. પટેલ ચતુરભાઈ શીવાભાઈ
તથા મીઠાભાઈ જોડાભાઈ. રા. ૨૪-૪-૦ કપડાં વીગેરે વેહેવ્યાં. કપલસાડી.
હુસેનમીયાં તથા પા. જનુ ગુલાબ વિ. રા. ૧૨) ઇનામ. લાછરસ, કેસર-
ભાઈ લલ્લુભાઈ રા. ૩-૦-૦ પતારાં. નાદોદ. શ્રી મહારાજા હત્રસીંહજી
રા. ૬૦-૦-૦ ઇનામ તથા સાલ પાઘડી.

શુદ્ધિપત્ર.

મિ. ગો. ક. દેલવાડકર લખે છે કે સાળાપત્રના બુલાઈ અને
ઓગસ્ટ માસના નીકળેલા એકલા અંકમાં છપાવેલી કવિતાઓ પૈકી નીચેની
કવિતાઓ પણ આરી બતાવેલી છે-

પાનું ૨૩૦ કિલ નં. ૨ વાળું ગીત.

” ૨૪૩ ‘હિંજી’ વિષે (રાગ દેશ, ‘મારા દેવકેરા હાર’ ઉપરથી).
વળી ૨૪૨ મે પાને ‘પુનમચાંદની’ નું ગીત મિ. હા. નું નહિ પણ
મિ. વા. આ. યોજાના નાટક માંહેનું છે.” એડિટર.

દુકત અડધા આંત્રાની દિકીટ ચીડવાથી.

મફત **અમારું સૂચીપત્ર** મફત

મેકલીશું વળી જધી જાતની રકુવગા ચલતી દેકરેટ બુકો
પૂરી પાડીએ હીએ,

હવેથી પુષ્કળ કમિશન. જરૂર લાવ મંગાવો. **દેકરેટ બુકો** પર પુષ્કળ કમિ. જરૂર લાવ મંગાવો.

ઈનામ તથા લાઇબ્રેરીની બુકો મળવાનું મુખ્ય સ્થળ.

નિયામોમાં ચાલતી જધી બુકો, ગ્રોઇમ બુકો તથા તેને લ.
ઓ સામાન્ય સ્ટેશનરી વિગેરે વિગેરે ગમે છે.

મુંબઈ મહાનગરપાલિકા } **મોતીલાલ મગનલાલ**
અમદાવાદ રીચીરોડ. } (શાહ મેન્ડરન્સ)
તમામ જાતનાં પુસ્તકો વેચનાર.

ભારે વખણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.

આદરજી કાવસજી માસ્તરની

દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકો.

“કમીશનમાં વધારો” આઠ લાગમાં “કમીશનમાં વધારો.”

જનપીખાતાના હાવના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ઇન્સુપી
ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની કમલણીમા આગેવાન જાણીતા ગૃહચો, ગ્રોવેસરો,
પ્રિન્સિપાલો, હેડમાસ્ટરો અને શિક્ષકો, મુખ્ય તથા ચંબરના સર્વે જા
હેર હાથ તરફથી એકે અવાજ તારીફ કરનાં અતિ સન્તોષકારક ખાતોપત્રો
મહેનખાત રિફેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહે-
નખાત માણ ઇન્સ્પેક્ટર ઇ. જાઇદમ સાહેબે દસ્કત શિક્ષક
કોપીબુકોને જ સમજી મંજૂર કરેલી કોપીબુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગાળી
છે, અને લખે છે કે સારી રફલો આપી સરકા કોપીબુકો
વાપરવાને મગફરી ધરાવશે.

લેનારને-૧૨૧; ટકા, મળશે, વેલ્યુએશનથી ૧ થી, ૬ મોકસ મંગીલનારને
અર્થના, ખાખરિ લાગશે. બૂલી નાહી, અને પેલા પહેલાથી
રમોકલાવનારને ૧-૬ મોકસના અર્થના બે આના લાગશે.

જી

નમુના

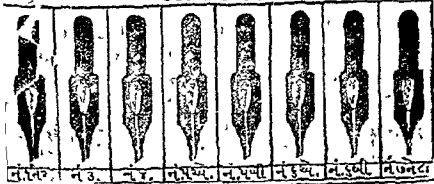
આદરજી કાવસજી મારતરજી

દસ્ત શિક્ષક કાપી બુકોની

રટીલપેનોના

જી

આદરજી કાવસજી મારતરજી દસ્ત, શિક્ષક કાપીબુકો તથા
રટીલપેનોના પ્રગટ કરતા અને હમિશાન ઝિતન્ટ. યોગી તળાવ અમ્બઈ.

વાર્તારૂપ ગૂજરાતનો સાંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

કર્તા રમણભાઈ મહીપતરામ. બી.એ. એસ. એલ. બી.-ઈ. ૦-૨-૦૦
આ પુસ્તક ગુહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબ બદાઈરે પોતાના નંબર ૫૬૬૧ સન
૧૯૦૫-૬ થી નિશાળોમાં ટેકસ્ટબુક તરીકે અવાવવાને મંજુર કર્યું છે.
મીનસાસ અનીલાસની કંપની. આરોડીયાસા. અમદાવાદ.

વેચવાની છે-જ્ઞાન પ્રદીપ' (પદાર્થપાઠની હકીકતનો સંગ્રહ)ની કટલોક
પ્રતો વ કે ખા. તરફથી મળૂર માન રડોલર અને મહેતાજીને અર્ધા કિંગે ૦ ૬ ૦
લખો કર્તા ગ. મ. વૈષ્ણવ. ખી એ પદાર્થપાઠના શિક્ષક ડ્રે. હોલેન્ડ અમદાવાદ.

બુકસેલર બેચર મેધલ, પુરા બજાર, રાજકોટ. ૧૧

સગ્કારે ઇનામ માટે તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવા માટે મળૂર કરેલ પુસ્તકો
કોતકમાં ૩ ૦-૧૨-૦, ઇમ્પ નીતિ ૩ ૦-૮-૦, વ્યવહારોપયોગી નિબંધ
સંગ્રહ ૩ ૦-૮-૦, તથા કિન્ડગાર્ટન પદ્ધતિ ભા. ૧ લો ૩ ૦-૮-૦

ગાસ્તર ઉસમાન ખી. તથા મહોર્બતસિદ્ધ મો ના બનાવેલા ડ્રોઇંગ સહિત
ધોરણવાર પદાર્થ પાઠો બાળવર્ગ ૧ ૦-૧-૦, ધો ૧ લું ૩ ૦-૧-૬, ધો ૨
બુ ૩ ૦-૨-૦, ધો. ૩ બુ ૩ ૦-૨-૬, ધો ૪ બુ ૩ ૦-૩-૦, અને ધો
૫ મુ ૩ ૦-૪-૦, મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આવૃત્તિ ૩ ૭ ૩ ૦-૪-૦, મે-
કન્ડ ગ્રેડ ૩ ૦-૬-૦, સાદુ ડ્રોઇંગ ધો ૬ ફૂ, ૭ મા અને પ્રવેશક દનાસ
માટે ૩ ૦-૨-૦ સદગુપ્તપુસ્તકોના અમે સો ન ગોલ્ડન્ટ બીએ અને રજ થી નધારે
નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકો કમિશન આપનામાં આપમે મેમરી ડ્રોઇંગમાં ૨૦ ટકો

આ ઉપરાંત રૂક્ષમા આલ્લી તમામ પ્રકારની અગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત
બુકો, બુકાલ કૃત અને આદરજી કૃત ફોર્મી બુકો, લોગગન્સ ડ્રોઇંગ બુકો, અમારી
દેખરેખ નીચે બનતી કિન્ડગાર્ટનની બીએ વીશ મલ્લિસો, ખારોટ અને શાહકૃત
મામ પુસ્તકો ૬૦ અને પ્રીન્ટવેર, મેટરિકવેર તથા ડ્રોઇંગ મામાન શિક્ષક માટે મળશે

સૌથી જુની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ ડેપી બુકો.

॥ ७८३६०१५॥

આ કાપી બુક નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી ઝેટલે રૂપાનકલ સુધી મંગાવનારને સેંકડે ૩૦
રૂપા કમિશન મળશે. પણ રૂલ્લેનું તુર, પેટ્રોલ તથા પોસ્ટલ વગેરેના સર્વ
ખર્ચ ખરીદનારને માટે.

(२) शेड्डे इपीमे देशावरपी भगविनाम भरतरे तथा मुईसेसरे
 ज्यो आळागां आळी २०० तथा तेथी, वधारे लकन पुरीद करी तेजाने
 मानू शेड्डे ४५ टका इमिशन आपवागा आपवे.

ज्याअंभ साभरी रक्षमनी ओझी वणते पुरीद करनारे ठगियन माटे
पत्र व्यवहारया नीमे बुद्धी करनारने वण्णी खुदासो गेजवना.

આ કોપી શુદ્ધ ગદ્ય સુંદર છાપાથી તદનાં નવી ત્રીવ ગુણ છાપ-
વામાં આવી છે, અને તે બધા ક્ષેત્રોં નેગ સારી તેમજ સુંદરી છે. મંગાવી
જેવાથી ખાત્રી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી અને ૧૯૦૪.

ઉમદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિક, મુરત.

દેહસ્થાનુક તરીકે સરદાર મંજુર કરેલ સંરખદેશીનામાની પદ્ધતિ,
૧૮ મી આદતિ, ૩૫ આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળો અંક ૧ લે, (૫મી
આદતિ.) ૧ આનો. ધો. ૩ માટે: અંક બીજો (૫ મી આદતિ) ૨૫ આનો. ધો.
૪ માટે, નવું સુજનાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આદતિ) ૪૫ આનો. ધો.
૫, ૬, ૭ માટે, લાઈબ્રેરી બુક તરીકે મંજુર છે. પોરબંદર ને વી. પી. ખર્ચ લેના-
રને સિર. ટમિશન પૂં-૧૦-૧૫-૨૦ મંગળી અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫
રેશ. ગ્રેમઅંક કરમઅંક ગાદી, ડે. એ. મન્વેકટર. ડુ. ગોંધળ.

લેખનકળા કોપી બકે.

ગુજરાતી અને ગાંધીજી ૪ નંબર.

દેવવર્ણી ખાતાના ગે. હિરેદર સાહેબે મુશ્કેલ પ્રસાદની
ગુજરાતી નિશાળમાં ચંડાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળેલી જાતાનાં પછા અનુકાળે અમલદારોના મન લઈ યુગરાતી

અક્ષરોનાં શુદ્ધ લક્ષણ શીખી કાઢી, તથા ધોરણને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા લખણ ઢળની-ગોઠવણ કરીને, દાલ, ચાલતી, સવર, કોપીશુકા કરતાં તે સદીઆતી ચપાલી ખાત્રી ચપા, પછી છપાવી બહાર પ્રાપ્ત છે.

સુચ-શિક્ષકો આગળ સેકંડો, સર્ટિફિકેટો, મુકવા કરતાં એ કોપીશુકા બીજી સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી કેટલીક સૂચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને, ટેકા મળવા અતિ મુશ્કેલી, વધારે યોગ્યધારીએ હોય.

૧. કોપીશુકાની સફાઈ અને સુ-દરતા જાળવવા માટે ગંભીરતા પત્રાં (કોપરપેટ) કોતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી મોર્ન દરેક પેન એક જ બાજુએ સુન્દર રંગની શોદીયાં છાંયે છે, કાગળ અને કપર ઉપાં ટકાઉવાપરેલાં છે.

૨. દરેક નમૂનોમાં એક જ જાતના અક્ષર રાખેલાં છે, જેથી એ જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી કલમ વાપરવાની હરકત દુર થાય છે, તેમજ એક જ વખત એક જ કદના અક્ષરનું બાળકને પ્રાક્ટિ જ્ઞાન થાય છે.

૩. શરૂઆતમાં બાળકો પહેલો નમૂનો લખતાં પોતાની મેળે અક્ષર કાઢે તારે હાથ ધુને છે. ને શરૂઆતથી અક્ષર બગડી જવાની ધારતી રહે છે, માટે હમે દમારી કોપીઓનો પહેલા નંબર માત્ર બાળકને ધુ ટવાનો રાખ્યો છે, ને હાથ દરે તે પછી બીજા નમૂનોમાં એક લીટી ઘુટવાની ને તેની નીચે બીજી લખવાની છે.

૪. ચોથું ધોરણ શીખી ધણી છેકરાં પોતાને ધન્યે વજગે છે, ને ધણી અંગ્રેજી શીખવા પછી જાય છે, માટે તેટલામાં તેમને અક્ષરનું જ્ઞાન થાય, તેવાં અક્ષરોનાં કદ રાખેલાં છે, શરૂથી કે મધ્યી અક્ષર સુધારવાને તેમને વખત મળતો નથી.

૫. ઊંચાં ધોરણોમાં કોપી સાથે લખાણો શીખવાની જરૂર છે, તે બોટ દમારી કોપીશુકાને, છઠ્ઠો નમૂનો ખાત્રી-બરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં વ્યવહારમાં ધણી ઉપયોગી યમ પડે, તેવાં લખાણો લખા કરેલાં છે.

જે તમામ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિચાળોમાં ધણાંજ પસન્દ પડેલાં છે એ કોપીશુકા દેશવરના ખરીદ કરનારને સંકેતે તેત્રીસ ટકા કમિશનથી આપવામાં આવશે, અને ૨૦૦ કોપી લેનારને રેલ્વ ખર્ચ આપીશું પણ પોસ્ટ મારફતનું કે સ્ટેશનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સંકેતે અર્ધો ટકા હકસાઈ લઈ મોકલી આપવા ગોઠવણ રાખી છે. ઠેકાણું-આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની. ઠેકાણું-લેખનકળા કોપીશુકાની ઓશીસ-કાલબાદેવી રોડ નં. ૨૦૪ સુમ્બઘ.

આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની.

પદાર્થપાઠ, કિન્ડરગાર્ટન અને ફાઇંગ.

ફાઇંગ સહીત પદાર્થપાઠ-જાળવર્ગ-૨૦-૧-૦, ધોરણ પહેલું
૦-૧-૬, બીજું ૦-૨-૦, ત્રીજું ૦-૨-૬, ચોથું ૦-૩-૦ અને પાંચમું
૦-૪-૦ નવા ધોરણો અને શાળાપત્રની ચોળના અનુસારે પસંદ કરેલા
હોવાથી શિક્ષક અને શિક્ષીને અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. સાદુ ફા-
ઇંગ ૦-૨-૦ છૂટી, સાંતમા અને પ્રવેશક માટે. સદરહુ પુસ્તકો કમ્બ
અને કોલિ-એન-સી માટે મળુ છે. કિન્ડરગાર્ટન-સચિત્ર કિન્ડરગાર્ટન
પદ્ધતિ ભા. ૧, ભા. ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮-૦ સુખ, ઇલાકાના મહેરખાન-ડીરેક્ટર
સાહેબન ૨૦૮૮૮ તા-૧૪-૨-૦૬ થી સ્કુલ સાયબરી માટે મંજૂર કરી છે.

ફાઇંગ-મેમરી ફાઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ ગ્રેડ
૦-૫-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને મહેતાઈઓ માટે
૦-૬-૪ થી મધ્યે નકલ અમાવનારને સિંકડે ૨૫ પટકા ધમીયાન આપ-
વામાં આવશે.

કર્તા-ઉસ્માન ખેયલ અને મહેતાઈતસિદ્ધ મોતીભાઈ, કોલિ-
યાવાઠ મેડ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

સચિત્રગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી, આ. છૂટી. કિ. દોઢ આના.
આ ચોપડી સુખઈ ઇલાકાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબ બહાદુરે ટક-
સ્ટ બુક તરીકે મંજૂર કરી છે. આ ચોપડી બુનાગદમાં કર્તા પાસેથી,
તથા મદવાણ સહેરના બુકસેલર એચ. દ. તલશી પાસેથી, બુનાગદ નજર
રેની નિયાળના ઇ. આ. મહેતાઈ બંબોન બંબજબન કામદાર તથા બુકસેલર
નાથા બનાન કામદાર પાસેથી સુરતમાં બુકસેલર કરસનદાસ નારણદાસ પાસેથી,
બાવનગરમાં બુકસેલર અમરદાસેન આદિમલ પાસેથી, સુખઈમાં એન. એ-
મ. ત્રિપાઠી અને કંપની (કોલિયાદેવીશંક) પાસેથી, મળશે. કમીશન સિંકડે
ટકા વીસ, રસ્તા ખર્ચ મંગાવનારને સિર છે, એકિંગ ખર્ચ લેવામાં આવશે
નહિ. જે બુકસેલરો સદરહુ ચોપડી વેચવાના મારણ પત્રથી બંધાવશે તે
ને બદોખતો કરીયું.

મુદ્રણ, મુખ્ય શેઠ, પ્રાયગિક ચાળા સુપવાપુર, સુ. બુનાગદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૫ મું.

હીસેમ્બર ૧૯૦૬.

અંક ૧૨.

માસ.

અંગ્રગણિતના શિક્ષણમાં સામાન્ય દોષો—વર્નાક્યુલર પબ્લિક સર્વિસ તેમજ પ્રાવેશિક પરીક્ષાના અંગ્રગણિતના પ્રશ્નપત્રોના ઉત્તરમાં કેટલાક સામાન્ય દોષ ધણો વખત થયાં અમારા નેવામાં આવે છે તે તરફ શિક્ષકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આશા છે કે એ વિષય તરફ પૂરતું લક્ષ આપી શિષ્યવર્ગને એવા દોષોમાંથી શિક્ષકો મુક્ત કરશે.

૧. સ્વચ્છતાથી અને પગથીએ પગથીઈ છૂટું સ્પષ્ટ જણાય એવી રીતે દાખલા કરવા નોઈએ. હાલ ધણી ગંદી અને ગુચ્છાયુભરેલી રીતે કરવામાં આવે છે. પગથીએ પગથીઈ છૂટું રાખી રીત સમજાય એવી રીતે દાખલા કરવામાં આવતા નથી. જ્યાં પ્રમાણ ગાંડયું હોય છે સાંજ સામાન્ય મંખાએ બેઠતા હોય તે બેઠવામાં આવે છે. શિક્ષકોએ આ બાબત પર લક્ષ આપી આરંભથીજ છોકરાઓને સ્વચ્છતામાં અને રીત સ્પષ્ટ સમજાય એવી રીતે દાખલો કરવાની ટેવ પાડવી નોઈએ. એવી રીતે દાખલો ન ગણ્યો હોય તેને ખોટોજ ગણવામાં આવશે તે બેઠવામાંથી ધ્યાન સ્વચ્છતા અને સ્પષ્ટ રીત તરફ ગયા વગર રહેશેજ નહિ.

૨. પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ સમજાવો શુદ્ધ નોંધણી કરતાં શિષ્યવર્ગ નોઈએ. 'અંશ' ને બદલે ધણી શિષ્યો 'ઓંશ' લખે છે એ કેવું હાસ્યજનક છે ! 'લઘુતમ સાધારણ બાળ્ય' આમાં 'લઘુતમ' ને બદલે ધણીવાર શિક્ષકો પણ અમાનથી 'લઘુતમ' લખે છે. એ 'લઘુતમ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિનું તેમને જ્ઞાન હોય તે આપી હસવા લાયક જૂલ કરે નહિ. વિશેષણને 'તર' ને 'તમ' પ્રસયો લાગવાથી અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો બને છે; જેમકે 'લઘુ' = હલકું; નાનું; 'લઘુતર' = ન્યૂન;

ધારે હલકું, વધારે નાનું; અને 'લઘુતમ' = સૌથી વધારે હલકું, સૌથી વધારે નાનું; નાનામાં નાનું. 'અપૂર્ણાંક' ને જદસે 'અપુર્ણાંક' લખે છે. 'અપૂર્ણાંક' શબ્દ 'અ' (નિષેધવાચક) + 'પૂર્ણ' [પૂર્ = બારું] એ ધાતુનો ભૂત કૃદન્ત.] (પૂરો) + 'અંક' (સંખ્યા) = પૂરી નદિ એવી સંખ્યા. ૧, ૨, ૩, ૪ વગેરે પૂર્ણ અંકો છે; ૬, ૭, ૮ વગેરે અપૂર્ણ અંક છે. 'દશાંશ' ને જદસે 'દસાંશ' કે 'દશાંસ' લખે છે. 'દશાંશ' = દસ + અંશ = એક પ્રકારના અપૂર્ણાંક છે; એમાં આખા પદાર્થના દસ કે તેના દસ દશ ગણા બાળ્ય જેટલા ભાગ કરેલા હોય છે. 'સદસ્ય' ને જદસે 'સદસ' તેા ઘણીજ સામાન્ય ભૂલ છે. શુદ્ધ શબ્દ 'સદસ્ય' નથી, પણ 'સદસ્ય' છે એ બરોજર યાદ રાખવું ને એ તરફ શિષ્યનું લક્ષ ખેંચવું. 'શુણોત્તર' શબ્દ જે ગણિતનાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં વાપરેલો છે તેનો પણ અર્થ ઘણાખરા સમજતા નથી. એક સંખ્યા વચ્ચેનું જે પ્રમાણુ તેને માટે એ શબ્દ પ્રયોજેલો છે. જેમકે ૩ : ૧૫ નું શુણોત્તર $\frac{૩}{૧૫}$ = $\frac{૧}{૫}$ થાય છે. પ્રાચીન ગણિત પુસ્તકોમાં આને નિષ્પત્તિ કહી છે. સમ્રાટ્સંગનાયવિરચિત 'રેખા-ગણિત' નામના ભૂગિતિના ગ્રન્થમાં એને નિષ્પત્તિ કહી છે.

૩. નીચલાં ધારણોથીજ આંકની મદદથી સંક્ષિપ્ત રીતે ગુણાકાર ને ભાગાકાર કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ઘણા શિષ્યો ૧૫ કે ૨૩ થી ગુણવા હોય તો આંકની મદદ લેવાને જદસે જે આંકણના ગુણાકારની પેઠે લાંબી રીતે દાખલો કરે છે. એવા શિષ્યો ૭, ૮, ૧૩ જેવી નાની રકમના ભાગાકાર પણ મોટા ભાગાકારની પેઠે ગણે છે. આવી ટેવ પડતી નીચલાં ધારણોથીજ અટકાવવી જોઈએ. ઘણા શિક્ષકો 'મોના ગણિત' નો અર્થ બરોજર સમજતા નથી કે સમજતા હોય તો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતા નથી. 'લેખાં' એટલે કુમીથી કરવાના દાખલાનો 'મોના ગણિત' માં અણુસમજથી સમાવેશ કરે છે. નાના સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકારના દાખલા મોંએ કરાવવાની બાબતોને નીચલાં ધારણોથી ટેવ પાડવી જોઈએ, કે ૭ જેવી નાની સંખ્યાએ ભાગતી વખતે આશ્ચર્ય કાઢી મોટો ભાગાકાર કરી દારવજનક અચાન દરદારે નદિ.

૪. 'ત્રિરાશિ' ના દાખલા ગણવામાં પ્રમાણુ આંકનાં પડે છે ને પ્રમાણુનો અર્થ બરોજર સમજાવતો જોઈએ. ચાર પદ વગર પ્રમાણુ મં-

આમજ નહિ એ જાણતનું સામાન્ય અંત્તાન જોવામાં આવે છે. કોઈકે (હજારે એકાદ) શિષ્ય ચાર પદ માંડી દાખલા ગણે છે. આનું કારણ એજ છે કે શિક્ષકો પ્રમાણનાં મૂળતત્ત્વ સમજતા નથી કે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતા નથી. પ્રમાણમાં ૪ પદ હોય છે ને ૧ હું પદ ૨ જા પદ જોડે જોવો સંબંધ ધરાવે છે તેવોજ સંબંધ ૩ જા પદ ૪ થા પદ જોડે ધરાવે છે. દાખલા તરીકે ૧ હું પદ ૨ જા પદથી ૪ ગણું હોય તો ૩ જા પદ ૪ થાથી ૪ ગણું હોવું જોઈએ. ૧ હું પદ ૨ જા પદનો ચતુર્થાંશ હોય તો ૩ જા પદ ૪ થા પદનો ચતુર્થાંશ હોવુંજ જોઈએ. ચાર પદને અ, વ, ક ને દ એ સામાન્ય સંજ્ઞાથી દર્શાવીએ તો નીચેની જાણત લક્ષમાં રાખવા લાયક છે:—

અ: વ:: ક: દ આ પ્રમાણને અડ=વક આમ સમીકરણમાં દર્શાવાયું છે. તેમજ $\frac{અ}{વ} = \frac{ક}{દ}$ આમ પણ દર્શાવાય છે. હવે સમીકરણના

નિયમ પ્રમાણે બંને બાજુએ સમાન કૃતિ કરવાથી કિંમતમાં ફેરફાર થતો નથી. અર્થાત્, બંને બાજુમાં એકજ સંખ્યા ઉમેરીએ કે બંને બાજુમાંથી તે સંખ્યા બાદ કરીએ, કે બંને બાજુને એકજ સંખ્યાએ ગુણીએ કે એકજ સંખ્યાએ ભાગીએ કે બંને બાજુનો એકજ ધાત લઈએ કે એકજ મૂળ દાદીએ તો કિંમતમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી આ પ્રમાણે:—

$$\frac{અ}{વ} = \frac{ક}{દ}$$

$$\frac{અ}{વ} \pm ૧ = \frac{ક}{દ} \pm ૧$$

$$\frac{અ \pm વ}{વ} = \frac{ક \pm દ}{દ}$$

$$\frac{અ+વ}{વ} \times \frac{વ}{અ-વ} = \frac{ક+દ}{દ} \times \frac{દ}{ક-દ}$$

$$\frac{અ+વ}{અ-વ} = \frac{ક+દ}{ક-દ}$$

શિક્ષકવર્ગે પ્રમાણના આવા નિયમો જાણવા જરૂરના છે. જો તેઓ આવા નિયમો જાણશે તો સહજ સમજશે કે ત્રણ પદ્મ પ્રમાણ થઈ શકેજ નહિ. ચોથા-પદ્મમાં ' જવાળ ' કે જે જવાળ આવે તે અથવા તો ' ઇષ્ટ વસ્તુ ' એમ મૂકવાની ટેવ પાડવીજ જોઈએ. ચાર પદ વગર પ્રમાણ થઈ શકે નહિ ને તેમાંનાં ગમે તે ત્રણ આખ્યાં હોય તો ચોથું નીકળી શકે. ત્રિરાશિના દાખલામાં ત્રણ આખ્યાં હોય છે ને ચોથું કાઢવાનું હોય છે. ત્રણ આખ્યાં હોય છે, માટેજ ત્રિરાશિ કહેવાય છે. શિષ્યવર્ગને આ મૂળતત્ત્વ સજીવવામાં આવતું નથી તેથી ત્રણજ પદ ગાંડે છે તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી ઉપહસનીય છે ને વિપયનું અજ્ઞાનજ દર્શાવે છે.

૫ ત્રિરાશિના દાખલામાં પ્રમાણનું જે જ્ઞાન આવશ્યક છે તે જો શિષ્યવર્ગને આપવામાં આવ્યું હશે તો ખીજા ઘણી જાતના દાખલા કરવામાં તે સહાયભૂત થઈ પડશે. વ્યાજ, નફોટોટો, લોન, પંચાણું, મુદત કાપવાના વગેરે દાખલાઓમાં પ્રમાણનુંજ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તે તે જાણતું જ્ઞાન થયા ઘણી પ્રમાણનાં મૂળતત્ત્વ સમજવાં હશે તો એ જાધા પ્રકારના દાખલા કરવા મુગમ થઈ પડશે. પરંતુ ઘણા શિષ્યો વ્યાજના દાખલાઓ અમુક દ્વાર્ધુલા (કોઠા) પ્રમાણે કરે છે. એવા કોઠા તેમને મોંએ કરાવવામાં આવે છે. વ્યાજ કાઢવાનો, મુદત કાઢવાનો, દર કાઢવાનો એવા કોઠા મોંએ કરાવે છે. આથી શિષ્યની યાદદારતી પર નકામો બોલો થાય છે ને તેમની બુદ્ધિ કેળવાતી આટકે છે.

૬ દર્શાવના દાખલાનું ધણું અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. દર્શાવના શુણાકારને ભાગાકારમાં દર્શાવનું ચિહ્ન ક્યાં મૂકવું તેનું શિષ્યમાં અજ્ઞાન હોય છે, ને દર્શાવની રીતે જે દાખલાઓ સહજ થઈ શકે તે દાખલાઓ વ્યાવહારિક અપૂર્ણાંકની રીતેજ કરે છે. આ વિપય યોગ્ય રીતે શિષ્યવર્ગે જો શિક્ષકનો ધર્મ છે, માટે તે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

આ સામાન્ય દોષો તરફ શિક્ષકવર્ગ ઉપરાંત અમે પરીક્ષક અધિકારીઓનું પણ ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય ગણીએ છીએ. શિક્ષણ હમેશા પરીક્ષકોની વૃત્તિનેજ અનુસરે છે. જે માર્ગ પરીક્ષકોને રુચી હોય તેજ માર્ગે તે દોરવાય છે. પરીક્ષકો માત્ર જવાળ જોવાને જાહેર રીત અને સ્વચ્છતા પર લક્ષ આપશે તો શિક્ષકો પણ તે તરફ અવશ્ય ધ્યાન આપતા થશેજ.

‘ પ્રિટિય ઍસોસિએશને ’ પ્રાથમિક શાળાને માટે કેવા પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ ગોઝ છે તે વિશે લખાણ કરવા નીચેલી મંડળીએ ટ્રેનિંગ કોલેજોના શિક્ષણ વિશે નીચે પ્રમાણે પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે:—

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણમાં પ્રયોગપદ્ધતિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી એવા શિક્ષકો ઉત્પન્ન કરવા ટ્રેનિંગ કોલેજોના અભ્યાસક્રમમાં સુધારો કરવો આવશ્યક છે. ખરેખર, ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં શિખતા શિક્ષકોને સાફ બાળાના જ્ઞાન આપવું ધણું જ જરૂરનું છે. બાળાજ્ઞાનનો સારો સંસ્કાર થયા વગર કાર્ક પણ શિક્ષક ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા સમર્થ થાય નહિ. તેમજ શિક્ષણશાસ્ત્રનું સાત્ત્વીય અને આનુભવિક જ્ઞાન પણ તેમને આપવું જરૂર છે. આ ઉપરાંત હાલ જેટલો વખત આપવામાં આવે છે તેના કરતાં મેં કિંદસિંગ સ્કૂલમાં શિક્ષણ આપવામાં ને તેની પદ્ધતિ તરફ લક્ષ આપવામાં વધારે વખત આપવો જોઈએ. પદાર્થવિજ્ઞાન અને પ્રાણિવિજ્ઞાન તથા વનસ્પતિવિજ્ઞાન વિષયોનું એવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ કે પ્રાથમિક શાળામાં એ વિષયોને લગતા પાકો પ્રયોગસહિત ગોઝ રીતે આપવામાં થઈ પણ દરકત ન પડે તે શિક્ષણ સરળ થાય. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં આપતી સામાન્ય કેળવણી એવા નો હોવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે શાળાના સામાન્ય વિષયોનું વ્યાખ્યાનિક દૃષ્ટિથી વિવેચન કરી શકે. આવી રીતે અગવળતા જોઈએ તેવું લક્ષ આપવામાં આવેલું જણાતું નથી. પરીક્ષાને પ્રામાણ્ય આપવાને લીધે તેમજ પ્રયોગપદ્ધતિનું શિક્ષણ લેવા જોઈએ તેટલો વખત રોકવાની અનુકૂળતા ન હોવાને લીધે પ્રાથમિક શાળામાં આનુભવિક જ્ઞાન આપવા માટે જેટલું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે તેટલું શિક્ષકો મેળવી શકતા નથી. આ કારણને લીધે પ્રાથમિક શાળામાં થઈ પણ સુધારો થતા પહેલાં ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં સુધારો થવાની જરૂર છે.

ઉપરના લખાણ ઉપરથી સમજાશે કે કિંદસિંગ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં થીએસા વિદ્યાર્થીઓમાં નીચેની જાણતોનું જ્ઞાન આવશ્યક એ છે ને તે ગોઝ છે:—

૧. ઉત્તમ બાળાજ્ઞાન.

૨. શિક્ષણશાસ્ત્રનું સાત્ત્વીય અને આનુભવિક જ્ઞાન

૩. જિંદગી પ્રકારની અભ્યાસક્રમ કે પદ્ધતિ

૪ પદાર્થવિજ્ઞાનં તેગમ પ્રાણિવિજ્ઞાન ને વનસ્પતિવિજ્ઞાનનું પ્રયોગ કરી શકાય એવું ઉત્તમ પ્રતિનું જ્ઞાન.

ભૂગોળને લગતી હકીકત—અમેરિકા—એ ખંડ વિષે પ્રથમ પાઠ આપતી વખતે નીચેના જેવી હકીકત શીખવી શકાય:—

અમેરિકાખંડ ૭૨ ઉત્તર રેખાંશથી ૫૪ દક્ષિણ રેખાંશ સુધી લગભગ ૯,૦૦૦ માઈલ દેલાયસો છે. યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૩૬ કરોડ ચોરસ માઈલ છે, સારે અમેરિકાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૧૬ કરોડ ચોરસ માઈલ છે. અર્થાત્, નવી દુનીઆનું ક્ષેત્રફળ જૂની દુનીઆના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ અર્ધું છે. અમેરિકા તેગમ પૂર્વ ગોળાર્ધ યંત્રેના સાંખા ઢાળ આટલાન્ટિક મહાસાગર તરફ છે. જેમ પૂર્વ ગોળાર્ધમાં વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે તેમ પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં મેક્સિકોનો અખાત છે. દક્ષિણ અમેરિકા આફ્રિકાના આકારને મળતો છે. ઉત્તર તરફ પહોળો, કિનારો ખાંચખૂંચ વિનાનો ને દક્ષિણ તરફ અખીઘર છે. ઉત્તર અમેરિકા યુરોપની પેઠે ખાંચખૂંચવાળા કિનારાવાળો છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાનો મુકાબસો કરીશું તો માલમ પડશે કે યંત્રે ત્રિકોણાકાર છે, દક્ષિણ તરફ યંત્રેનાં શિરોર્ણિદુ છે. યંત્રેના ઉત્તર કિનારામાં દ્વીપસમૂહ છે. યંત્રેના પૂર્વ કિનારા કરતાં પશ્ચિમ કિનારો ઓછો ખાંચખૂંચવાળો છે, પણ વધારે ઊંચો છે. પૂર્વ કિનારા પર ઘણે સ્થળે સાંખા, નીચા દ્વીપોની હારથી ઢંઢાપલાં જેમાં દરીઆનાં પાણી વહે છે એવાં ખાળોચીઆં છે. પર્વતની રચના યંત્રેમાં મળતી છે. યંત્રેમાં પશ્ચિમ કિનારાની પાસે પર્વતની હાર છે. ઉત્તર અમેરિકામાં રોકીસ ને દક્ષિણ અમેરિકામાં ઑંડીસ છે. જેમ ઉત્તરમાં ઑંડીયાનીઝના પર્વત છે તેમ દક્ષિણ અમેરિકામાં આઝીલના પહાડો છે. યંત્રે અમેરિકામાં મધ્યમાં વિશાળ મેદાનો છે. નદીઓ પણ રચના ને દિશામાં મળતી છે. મેક્સિકો ચોરીનોકોને, સેંટ લૉરન્સ એમેઝોનને અને મિસિસિપિ સાપ્લાટને મળતી છે. આ પ્રમાણે યંત્રે અમેરિકામાં સાદર્ય છે. ઉપે બેદ વિષે વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે દક્ષિણ અમેરિકામાં સરોવરની મોટી રચના નથી. કોલોરેડો, ફ્રેઝર, કોલંબીયા વગેરે નદીઓને મળતી દક્ષિણ અમેરિકામાં મોટી નદીઓ નથી.

આ વર્ષની વાર્ષિક પરીક્ષામાં મહેતાજીવર્ગને આપેલા પ્રશ્નપત્રો.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ.

વાર્ષિક પરીક્ષા.

મહેતાજીવર્ગ.

ગુરુવાર, તા. ૨૫ મી ઑક્ટોબર, સને ૧૯૦૬.

[વખત ૧૧ થી ૨ સુધી.]

શિક્ષણશાસ્ત્ર.

(પ્રશ્નો—૨, ૯ અને ૧૦ ના અવશ્ય ઉત્તર લખવા.)

૧. કૉલેજમાં એક વર્ષ સુધી વધુ શિક્ષણ સેવા આપ્યાથી તમને શા શા લાભ થયા ? નોકરીમાં પાછા દાખલ થયા પછી એનો શો ઉપ-યોગ કરશો ?

૨. કિંગ્ડોમ અને નવાં ધોરણોનું રહસ્ય જે સમજ્યા હો તે લખો.

૩. પદાર્થપાઠ અને ક્રીડાગતિના નવા વિષયો દાખલ કરવાના શા હેતુ છે ? એ હેતુઓ સફળ કરવાની રીતિનું વિવેચન કરો.

૪. તમે એક વર્ષ કૉલેજમાં વધુ શિક્ષણ માટે રહ્યા તેમાં કથિત પાઠોની, કઈ કઈ ખામીઓ તમારા જીવામાં આવી ? એવી ખામીમાંથી દૂર રહેવા શો પ્રયત્ન કરશો ?

૫. ઇતિહાસના શિક્ષણમાં કયા સામાન્ય દોષો ધ્યાનમાં રાખવાના છે ? એ વિષયનું શિક્ષણ રસિક કરી શિષ્યમાં વિષયનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા શા ઉપાયો યોજશો ?

૬. નિર્ગંધ, વ્યુત્પત્તિ અને શ્રુતલેખન એ વિષયો કેવો રીતે શિ-ખવશો ?

વરરુચિકૃતપ્રાકૃતપ્રકાશ ।

(પુ. ૪૫. ૫૦ ૩૩૧ થી ૩૪૧)

ईदूतोर्हस्वः ॥ २९ ॥

આમન્ત્રણે ઈદૂતોર્હસ્વો ભવતિ ॥ હે ણઈ । હે વહુ ॥
સંબોધનમાં ઈકાર ને ઝકારનો હ્રસ્વ થાય છે; જેમકે હે ણઈ, હે વહુ.

सोर्विन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

નપુંસકે વર્તમાનસ્ય સોર્વિન્દુર્ભવતિ ॥ વળં । દહિં । મહું ॥
નપુંસકમાં સુ ને સ્થાને અનુસ્વાર થાય છે. વળ નું પ્ર૦ એ૦ વ૦
વળં, દહિ નું દહિં ને મહુ નું મહું થાય છે.

वण न०

	એ૦ વ૦	બ૦ વ૦
પ્ર૦	વળં	વળાઈ
દ્વિ૦	વળં	વળાઈ
સં૦	હે વળ	હે વળાઈ

બાકીનાં વચ્ચ પુ. જોવાં.

	દહિ ન૦		મહુ ન૦	
	એ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	બ૦ વ૦
પ્ર૦	દહિં	દહીઈ	મહું	મહૂઈ
દ્વિ૦	॥	॥	॥	॥
સં૦	હે દહિ	॥	હે મહું	॥

બાકીનાં અગિ પુ. ને વાડ પુ. જોવાં.

ऋत आरः सपि ॥ ३१ ॥

ઋકારાન્તરસ્ય સુપિ પરત આર इत्यादेशो भवति ॥

૧. હ્રસ્વઃ સ્યાત્ ઋ. ૨. ઋતઃ સુપિ આરઃ સ્યાત્ ઋ.

મત્તારો સોહૃદ્ । મત્તારં પેક્વસુ । મત્તારેણ કર્મ ॥

નરકારાન્ત શબ્દના ક્રકારને સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યયો પર છતાં આર
એવો આદેશ થાય છે.

મત્તારો સોહૃદ્ (ભરથાર શોભે છે), મત્તારં પેક્વસુ (ભરથારને
ને), મત્તારેણ કર્મ (ભરથારે કરેલું).

માતુરાત્ ॥ ૩૨ ॥

માતૃસંવન્ધિન ક્રકારસ્યાકારો ભવતિ ॥

માઆ સોહૃદ્ । માઅં પેક્વસુ । માઆઈ કર્મ । માઆઈ ।

માતૃ શબ્દના ક્રકારનો આકાર થાય છે. માઆ સોહૃદ્ (માતા
શોભે છે), માઅં પેક્વસુ (માને ને), માઆઈ ક માઆઈ કર્મ
(માતાએ કર્યું).

ઊર્જશસ્તાહસ્સુપ્સુ વા ॥ ૩૩ ॥

જશસ્તાહસ્સુપ્સુ પરત ક્રકારસ્ય સ્થાને ઉકારાદેશો
ભવતિ વા ॥

જસ્ । મત્તુળો મત્તારા ॥ શસ્ । મત્તુળો મત્તારે ॥ ટા ।
મત્તુળો મત્તારેણ ॥ હસ્ । મત્તુળો મત્તારસ્ત ॥ સુપ્ । મત્તુસુ
મત્તારેસુ ॥ આરાદિઃ પૂર્વવત્ ॥

જસ્ (પ્ર૦ ૫૦ વ૦), શસ્ (દિ૦ ૫૦ વ૦), ટા (ત૦ એ૦
૫૦), હસ્ (૫૦ એ૦ વ૦) ને સુપ્ (સ૦ ૫૦ વ૦) પર છતાં ક્ર-
કારને સ્થાને ઉકાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

પ્ર૦ ૫૦ વ૦ માં મર્તૃ નુ રે પ્રમાણે મત્તાર ને આ સ્ત્ર પ્રમાણે
મત્તુ યદ્ વચ્છ પ્રમાણે મત્તારા ને વાહ પ્રમાણે. મત્તુળો રૂપો
થાય છે. દિ૦ ૫૦ વ૦ માં વાહ પ્રમાણે મત્તુળો ને વચ્છ પ્રમાણે

૧ ક્રતઃ આ સ્પાત્ ક્ર, ૪ હત્યેત્યેષુ ક્રત ઉત્ત્વં ભવતિ વા । હ.

મત્તારે થાય છે. તૂં એં વં માં પથ્યુ એન્ રીતે મત્તુણા ને મત્તારે
 રેણ થાય છે. યં એં વં માં મત્તુણો ને મત્તારસ્સ ર્થો થાય છે.
 સં ણં વં માં મત્તુસુ ને મત્તારેસુ થાય છે. આ ર્થોમાં આર વ-
 ગેરે પૂર્વ પ્રમાણે થાય છે.

પિતૃભ્રાતૃજામાતૃણામરઃ ॥ ૩૪ ॥

પિત્રાદીનાં સુપિ પરત ક્રતોઽરો ભવતિ । આરાપવાદઃ ॥
 પિઅરં પિઅરેણ । માઅરં માઅરેણ । જામાઅરં જામાઅરેણ ॥

પિતૃ, ભ્રાતૃ ને જામાતૃ શબ્દોમાં વિભક્તિપ્રલયો પર છતાં ક્ર-
 ડારતો અર્ થાય છે. આર્ નો અપવાદ છે.

પિઅરં, પિઅરેણ (દ્વિં ને તૂં એં વં); એન્ પ્રમાણે મા-
 અરં, માઅરેણ ને જામાઅરં, જામાઅરેણ થાય છે.

આ ચ સૌ ॥ ૩૫ ॥

પિત્રાદીનામાકારો ભવતિ સૌપરતઃ ॥ ચકારાદરશ્ચ ॥

પિઆ પિઅરો । માઆ માઅરો । જામાઆ જામાઅરો ॥

પિતૃ, ભ્રાતૃ ને જામાતૃ શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરનો સુ (પ્રં એં
 વં) પર છતાં આકાર થાય છે. સૂત્રમાં ચકાર છે તેથી અર પથ્યુ થાય છે.

પિઆ કે પિઅરો (પ્રં એં વં); એન્ પ્રમાણે માઆ કે
 માઅરો ને જામાઆ કે જામાઅરો થાય છે.

મર્ત્ત

	પ્રં વં	વં વં
પ્રં	મત્તારો	મત્તારા, મત્તુણો
દ્વિં	મત્તારં	મત્તારે, મત્તુણો
તૂં	મત્તારેણ, મત્તુણા	મત્તારેહિ

એ૦ ૧૦

બી૦ ૧૦

૫૦ મત્તારા, મત્તારાદો, મત્તારાહિતો, મત્તારામ્તો
મત્તારાદુ, મત્તારાહિ

૫૦ મત્તારસ્સ, મત્તુણો મત્તારાણ, મત્તારાણં
એ૦ ૧૦ બી૦ ૧૦

સ૦ મત્તારે, મત્તારમ્મિ મત્તારેમ્, મત્તુમ્
સ૦ હે મત્તાર હે મત્તારા
પિતૃ માતૃ

એ૦ ૧૦

બી૦ ૧૦

એ૦ ૧૦

બી૦ ૧૦

૫૦ પિઆ, પિઅરો પિઅરા, માઆ માઆહ, મા-
પિદુણો આઓ, માઆ

૬૦ પિઅરં પિઅરે, પિદુણો માઅં માઆહ, મા-
આઓ

૭૦ પિઅરેણ, પિઅરેહિં માઆહ, માઆહિં
પિદુણા માઆણ

૮૦ પિઅરા, પિઅ- પિઅરાહિતો, માઆદો, માઆહિતો,
રાદો, પિઅરાદુ, પિઅરામ્તો મઆદુ, માઆમ્તો
પિઅરાહિ માઆહિ

૯૦ પિઅરસ્સ, પિદુણો પિઅરાણ, માઆહ, માઆણં,
પિઅરાણં માઆણ માઆણ

સ૦ પિઅરે, પિઅરમ્મિ પિઅરેમ્, માઆહ, માઆમ્
પિદુમ્ માઆણ

સ૦ હે પિઅર હે પિઅરા હે માઅે હે માઆહ,
હે માઆઓ

આતૃ ને જામાતૃ શબ્દોનાં રૂપો પિતૃનાં જ્યાં થાય છે.

રાજશ્ચ ॥ ૩૬ ॥

રાજન્ શબ્દસ્ય ^૧આ હત્યયમાદેશો ભવતિ સૌ ^૨પરતઃ ॥

રાઆ ॥

રાજન્ શબ્દતે સુ (પ્ર૦ બ૦ વ૦) પર છતાં આ એવો આ-
દેશ થાય છે. રાઆ (પ્ર૦ એ૦ વ૦).

આમન્ત્રણે વા વિન્દુઃ ॥ ૩૭ ॥

રાજન્શબ્દસ્ય આમન્ત્રણે વા ^૧વિન્દુઃસ્યાત્ ॥ હે રાઅં ।
હે રાઅ ॥

રાજન્ શબ્દતે સંબોધનમાં અતુરવાર વિકલ્પે થાય છે. હે રાઅં,
હે રાઅ (સં૦ એ૦ વ૦).

જરશસૂડસાં ણો ^૧ ॥ ૩૮ ॥

રાજ ઉત્તરેપાં જસ્ શસ્ ડસ્ હત્યેતૈપાં ણો હત્યયમા-
દેશો ભવતિ ॥

રાઆણો પેક્ષાંતિ । રાઆણો પેક્ષ । રાઈણો ઘર્ણ ।
રણો ઘર્ણ ॥

રાજન્ શબ્દથી પર જસ્ (પ્ર૦ બ૦ વ૦), ઘસ્ (દ્વિ૦ બ૦
વ૦) અને ડસ્ (પ્ર૦ બ૦ વ૦) એ પ્રત્યયોનો ણો એવો આદેશ
થાય છે.

રાઆણો (પ્ર૦ બ૦ વ૦) પેક્ષાંતિ (રાખઓ જુએ છે),
રાઆણો (દ્વિ૦ બ૦ વ૦) પેક્ષ (રાખઓતે જો), રાઈણો કે
રણો (પ્ર૦ એ૦ વ૦) ઘર્ણ (રાખનું ધન).

૧ રાજસ્ત્તો ઢ. ૨ આકારો ભવતિ ઢ. ૩ પરે ઢ. ૪
વિન્દુર્વા ભવતિ ઢ. ૫ નો વા ઢ.

શસ એત્ ॥ ૩૯ ॥

રાજ્ઞઃપરસ્ય શસ એ ઇત્યયમાદેશો ભવતિ ॥ રાણ પેક્ષ ૧
રાઆણો પેક્ષ ॥

રાજન્ શબ્દથી પર શસ્ ને સ્થાને એ એવો આદેશ થાય છે રાણ
૩ રાઆણો (દ્વિ ૫૦ ૫૦) પેક્ષ (રાગ્નજોને જો).

આમો ણં ॥ ૪૦ ॥

રાજ્ઞ ઉત્તરસ્ય આમઃ પૃથીવહુવચનસ્ય ણં ઇત્યયમાદેશો ભ-
વતિ ॥ રાઆર્ણં ॥

રાજન્ શબ્દથી પર પૃથી અહુવચનના આમ્ પ્રસયને સ્થાને ણં એ-
વો આદેશ થાય છે. રાઆર્ણં (રાગ્નજોનું).

ટા ણા ॥ ૪૧ ॥

રાજ્ઞ ઉત્તરસ્યાઃ ટાવિભક્તેઃ ણા ઇત્યયમાદેશઃ સ્યાત્ ॥
રાઈણા ॥

રાજન્ શબ્દથી પર ટા વિભક્તિને સ્થાને ણા એવો આદેશ થાય
છે. રાઈણા (રાગ્ન વડે), ૪૩ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ત્યનો ફ થાય છે.

હસશ્ચ દ્વિત્વં વાન્ત્યલોપશ્ચ ॥ ૪૨ ॥

૧રાજ્ઞ ઉત્તરસ્ય હસાદેશસ્ય ટાદેશસ્ય ચ વિકલ્પેન દ્વિત્વં ભ-
વતિ । અન્ત્યસ્ય ચ લોપઃ ॥

રણ્ણો રાઈણો ધર્ણં ॥ રાઈણા રણ્ણા કાર્ઙં ॥

રાજન્ શબ્દથી પર હસ્ અને ટા વિભક્તિઓના આદેશનું વિશ્લેષે
દ્વિત્વ થાય છે, અને અન્ત્યનો લોપ થાય છે.

૧ ના હ. ૨ જલોપથ હ. ૩ રાજન્શબ્દસ્ય હસ્મા ઇત્યે-
તયોઃ પરયોઃ દ્વિત્વં વા સ્યાત્ ॥ હ.

રણ્ણો રાઙ્ણો ધણં (રાજાનું ધન), રાઙ્ણા રણ્ણા કઞ્ઞં (રાજાએ કરેલું).

ઇદદ્વિત્વે ॥ ૪૩ ॥

વેતિ નિવૃત્તમ્ । હ્રસ્વાદેશસ્ય ટાદેશસ્ય ચ અકૃતે દ્વિત્વે રાઙ્ણ
ઇત્વં ભવતિ ॥

રાઙ્ણો રાઙ્ણા ॥ કૃતે દ્વિત્વે ત્વિત્વં ન ભવતિ ॥ રણ્ણો
રણ્ણા ॥

વા ની અનુવૃત્તિ નિવૃત્ત થઈ છે—આ સૂત્રમાં એની અનુવૃત્તિ કરવાની નથી. હ્રસ્વ ને ટા એ વિભક્તિઓના આદેશનું દ્વિત્વ ન થાય સારે રાજન્ ને રાઙ્ણ થાય છે. રાઙ્ણો (૫૦ એ ૫૦) રાઙ્ણા (૧૦ એ ૫૦), આ રૂપોમાં રાજન્ ને રાઙ્ણ થયો છે. દ્વિત્વ થાય સારે રાઙ્ણો થતો નથી; એમકે રણ્ણો (૫૦ એ ૫૦), રણ્ણા (૧૦ એ ૫૦).

આ ણોળમોરહસિ ॥ ૪૪ ॥

‘ણોળમોઃ પરયોઃ રાઙ્ણો જકારસ્ય આકારાદેશઃ સ્યાત્ ।
અહસિ પષ્ટ્યેકવચને ન ભવતિ ॥

રાઆણો પેક્ષંતિ । રાઆણો પેક્ષ । રાઆણં ધણં ॥
અહસીતિ કિમ્ । રાઙ્ણો રણ્ણો ધણં ॥ શેષમદન્તવત્ ॥ રાર્ઙ્ણં ।
રાપ્હિં । રાઆ રાઆદો રાઆદુ । રાઆર્હિંતો રાઆર્હંતો ।
રાઅમ્મિ રાપ્ । રાપ્સુ । રાજાનં । રાજાભિઃ । રાઙ્ણઃ । રાજ-
મ્યઃ । રાઙ્ણિ । રાજસુ ॥

ણો અને ણમ્ પર છતાં રાજન્ શબ્દના જકારનો આકાર આદેશ થાય છે. પષ્ટોના એકવચનમાં થતો નથી.

રાઆણો પેક્ષંતિ (રાજાઓ જુએ છે); રાઆણો પેક્ષ

૧ ણોળમ્ इत्येतयोः ह.

(રાજાઓને જો); રાઆર્ણ ધર્ણ (રાજાઓનું ધન). અહસિ (હસ્ પ્રત્યય પર છતાં નહિ) એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેનું શું પ્રયોજન ? કેમકે ૫૦ એ૦ ૫૦ માં રાઇળો રળળો થાય છે. રાઇળો રળળો ધર્ણ (રાજાઓનું ધન). પાષ્ટીનાં રૂપો અકારાન્ત શબ્દ જ્યાં થાય છે. રાઅં (દ્વિ૦ એ૦ ૫૦, રાજાનમ્ ને સ્થાને), રાઈર્હિ (તૃ૦ ૫૦ ૫૦, રાજાભિઃ ને સ્થાને), રાઆ, રાઆદો, રાઆદુ (પં૦ એ૦ ૫૦, રાજાઃ ને સ્થાને), રાઆર્હિતો, રાઆર્હિતો (પં૦ ૫૦ ૫૦, રાજાભ્યઃ ને સ્થાને), રાઅમ્મિ, રાઈ (સં૦ એ૦ ૫૦, રાજા ને સ્થાને), રાઈર્હિ (સં૦ ૫૦ ૫૦ રાજાસુ ને સ્થાને).

રાજન્.

	એ૦ ૫૦	૫૦ ૫૦
પ્ર૦	રાઆ	રાઆળો
દ્વિ૦	રાઅં	રાઆળો, રાઈ
તૃ૦	રાઈળા, રળળા	રાઈર્હિ
પં૦	રાઆ, રાઆદો, રાઆદુ	રાઆર્હિતો, રાઆર્હિતો
૫૦	રાઈળો, રળળો	રાઆર્ણ
સં૦	રાઅમ્મિ, રાઈ	રાઈર્હિ
સં૦	હે રાઅં, હે રાઅ	હે રાઆળો

આત્મનોડપ્પાળો વા ॥ ૪૫ ॥

આત્મનોડપ્પાળ શ્યાદેશો ભવતિ વા । અપ્પા । અપ્પાળો ॥

આત્મન્ શબ્દનો અપ્પાળ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

અપ્પા કે અપ્પાળો (પ્ર૦ એ૦ ૫૦); અપ્પાઈપ ૩ । ૪૮ (આત્મનિ પઃ ॥ ૪૮ ॥) પ્રમાણે થાય છે.

૧. ૦ પ્પળો વા ॥ રૂ.

ઇત્વદ્વિત્વવર્જં રાજવદનાદેશે ॥ ૪૬ ॥

આત્મનોડનાદેશે રાજવત્ કાર્યં સ્યાદિત્વદ્વિત્વે વર્જયિત્વા ॥
અપ્પા । અપ્પાણો । અપ્પણા । અપ્પણો ॥ આત્મા । આત્માનઃ ।
આત્મના । આત્મનઃ ॥

આત્મન્ શબ્દનો આદેશ ન થાય સારે ફકાર અને દ્વિર્ભાવ વગર
રાજન્ શબ્દ જેવાં રૂપો થાય છે; જેમકે અપ્પા (પ્ર૦ એ૦ વ૦
આત્માને સ્થાને), અપ્પાણો પ્ર૦ ણ૦ વ૦, આત્માનઃ તે સ્થાને),
અપ્પણા તૂ૦ એ૦ વ૦, આત્મનાને સ્થાને), અપ્પણો (પ૦ એ૦વ૦,
આત્મનઃ તે સ્થાને).

બ્રહ્માઘ્યા આત્મવત્ ॥ ૪૭ ॥

બ્રહ્માઘ્યાઃ શબ્દા લક્ષ્યાનુસારેણાત્મવત્ સાધવો ભવન્તિ ॥
વન્ઢા વમ્ઢાણો ॥ જુવા જુવાણો ॥ અઢ્ઢા અઢ્ઢાણો ॥ બ્રહ્મન્ ।
યુવન્ । અઢ્ઢવન્ । એવમાદયો લક્ષ્યાનુસારેણાનુગન્તવ્યાઃ ॥

બ્રહ્મન્ આદિ શબ્દો લક્ષ્ય (લક્ષણ—સૂત્ર પ્રમાણે થયેલાં રૂપો)-
ને અનુસરીને આત્મન્ ની પેઠે સાધુ-શુદ્ધ થાય છે.

બ્રહ્મન્ પરથી વમ્ઢા વમ્ઢાણો, યુવન્ પરથી જુવા જુવાણો,
અઢ્ઢવન્ (માર્ગ) પરથી અઢ્ઢા અઢ્ઢાણો રૂપો થાય છે. આવાં બીજાં
રૂપો લક્ષ્યને અનુસરીને સમજવાં.

इति वररचिकृते प्राकृतप्रकाशे लिङ्गविभक्त्यादेशः पञ्चमः
परिच्छेदः ॥

વરરચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશમાં લિંગવિભક્ત્યાદેશ (જેમાં લિંગ ને વિ-
ભક્તિના આદેશ કલા છે તે) પાંચમો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયો.

વાગ્વ્યાપાર.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૩૩૭ થી)

ઉચ્ચાર નહરો અને નિષ્પ્રાણ હોવાથી અલ્પપ્રાણ અધોષ વ્યંજન-
તું આયુષ દૂંકું છે, જેને લીધે ક ચ ટ ત પ વ્યંજન લોપ પામી નિરં-
જન સ્વર જ અવશેષ રહે છે. ઉદા. સં. √વિકૃ ઠ P (વિકિરૂ)-√વેર,
સ્વમ-સ્વમ-સાણું. અલ્પપ્રાણુ ધોષ વ્યંજનતું આયુષ ઉચ્ચાર મળે હોવાથી
અલ્પપ્રાણુ અધોષ કરતાં વધારે છે. તેથી વિનાશમાંથી બચવા ક ચ ટ-
ત પ ઉચ્ચાર ગ જ ડ દ બ રૂ પ ધારણુ કરે છે. ઉદા. સં. કાક-કાગ-
કાગડો, ત્વચ્-તજ, કીટ-કીડો, વર્ષારાત્ર-વરસાત-વરસાદ, √સ્થાપય-√યા-
બડ. પરંતુ પ્રાણુની ખામીને લીધે અલ્પપ્રાણુ ધોષ પણ લોપ પામતા જોઈએ
છે; જેમકે રજની-રેણુ, રાજાદન-રાણુ. માત્ર મહાપ્રાણુનો છેકાછેક નાશ
થતો નથી. અધોષ મહાપ્રાણુ અને ધોષ મહાપ્રાણુ સ્પર્શવ્યંજનની પૃથક્કૃ-
તિ થઈ તે મહાપ્રાણુ હ રૂપે રહે છે; જેમકે ધારા-હાર, બાંડ-હાંડો, √ભૂ-હો,
આ પ્રતિનિધિભૂત હકારનો વળતે મિથ્યાશુદ્ધતાની બુદ્ધિથી સકાર બોલાય
છે; જેમકે અન્ધિ-ગાંઠડિ-ગાંઠડી-ગાંસડી, બાજન-હાણુકું-સાણુકું, √કુરૂ-
હોર-સોર, મેઘવાહ-મેહવો-મેસવો. વળતે તે પ્રાણુધાન રૂપે ઉચ્ચારાય છે;
જેમકે સં અધુના પ્રા. આહુણા ગૂ ઝોણુ. વળતે અવશેષભૂત પ્રાણુને
દેકાણે સંજોગમાં બંધ બેસતો વ્યંજન મૂકાય છે; જેમકે સં. દલા. પ્રા. દિ-
લહા-ગૂ. દિલહી-દિલીઝ. મહાપ્રાણુસ્પર્શનો મળગો નાશ તો કવચિત જ થાય
છે, તે થાય છે સારે પૂર્વેનો સ્વર ગુરુ થાય છે; જેમકે સં. પદ્મ પ્રા. પહોઃ
ગૂ. પાંપણુ, સં. પદ્મક પ્રા. પહોઝો ગૂ. પોપચું. ધોષ અને મહાપ્રાણુ ક-
રતાં અનુનાસિક વધારે આયુષ્માન છે. સ્થાનાત્તરવના પ્રાધાન્યથી વળતે તે અ-
વિદ્યુત રહે છે; જેમકે તન, કામ. વળતે સ્થાનાંતરવિધાનથી એક અનુના-

૧ પ્રાણુરહિત. ૨. ખાડી રહેલો. ૩. જોણે એ કાઢેર સ્થાપ્યું હશે,
તેણે ચિરસ્થાયી માની દિલ્હી નામ આપ્યું હશે. વાસ્તુની મેખ ગ્રેપ નાગના
ચાયામાં દંડ લાગેલી, તે ઉપાડી ફરી દોઢાથી દીલી પડી ચારે દીલી-
દીલી નામ પડ્યું; એમ પ્રથીરાજરાસામાં આપ્યું છે, તે મનોવિનોદી કવિ-
ચામણ છે. ૩ અદલાયા નગરનો.

સિક્કનો અન્ય અનુનાસિક થાય છે; જેમકે ગૂઝગાર-શણુગાર, આઝા-આણુ, પુનઃ-પણુ, માન-મામ, સ્થાને,-દામ, સંમાન-સનમાન. વખતે પૃથક્કૃતિ વ્યાપારથી તેનો અનુનાસિકપૂર્વક ઘોષ અદ્યપ્રાણ થાય છે; જેમકે વાતર-વાંદરું, પર્ણ-પાન-પાંદડું, આત્ર-આંખો. વખતે નાસિક્ય અંશનું માર્દવવિધાનથી ક્રોમળ અનુસ્વાર ચર્ધ જાય છે; જેમકે પિધાન-વદાંક, કિમ્પિ-કંઈ, ગોધૂમ-ગહુ-ઘઉં. પરંતુ તેનો સમૂળ નાશ તો બહુધા થતો નથી. આ વિવેચન ઉપરથી ઘોષવિધાન પ્રાણવિધાન અને નાસિક્યવિધાનથી ઉચ્ચારની આધિશાધિક સ્થિરતા કેવી સિદ્ધ થાય છે તે સમજવામાં આવશે.

ઉપર આપણે જોયું કે ધ્વનિ તે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર નથી, પણ સ્વરમાં સમાહિત થનારો અનુપંગી અંશ છે. વ્યંજન પણ સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર નથી પણ સ્વરનો આશ્રય લેનાર ઉપસંગી છે; વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર તો સ્વર જ છે, જેની અનુપંગી ધ્વનિથી અને ઉપસંગી વ્યંજનથી અનેકાનેક વિકૃતિ-એક જ ઇકારની કી ટી પી જેવી થાય છે; અને સ્વરોમાં પણ પ્રકૃત સ્વર અકાર છે. આ વાત લક્ષમાં લેતાં 'અક્ષરાણામ્ ફારોહમ્' એ ભગવદ્ગીતાની પંક્તિમાં ભાષાવિગ્નાનની દૃષ્ટિએ નવું તત્ત્વ સ્ફુરશે અને ઉચ્ચારની સૃષ્ટિ ખીજાજૂત અકારમાં વિરામતી મનોગોચર થશે.

આ વિવેચનમાં વાણીના જે જે વ્યાપારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત અન્ય વ્યાપાર વખતે રહી જતા હશે. ભાષાના ત્રિકાસમાં એ વ્યાપારોની પ્રવૃત્તિના દૃષ્ટાંતો આપવામાં વખતે ખામી હશે. એ બધી ન્યૂનતા ખીજાને હાથે પૂરી પડેલી જેવાની ઉમેદથી લેખ સમાપ્ત કરું છું. પોતાની ભાષાનું જેમને અભિમાન હોય, ભાષાવિગ્નાન ઉપર જેમને પ્રીતિ હોય, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ધરાવવાનું જેમને માન હોય, શાસ્ત્રીય પૃચ્છકપુદ્ધિથી જે પરિષ્કૃત હોય, સાર્થ શુદ્ધ સમર્થ વાણી વાપરવાની સુખડતા જેગનામાં હોય, તેઓને આ અઘાપિ અધકારમાં રહેલા વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા વિનંતિ છે.

અનુપૂર્તિ ૧.

મૃદુ યકાર.

તત્સમ શબ્દોમાં સંયુક્તવ્યંજનનાં યકાર પરભાગરથ છતાં અન્ય અંતનીપેઠે પૂર્વનો સ્વર લઘુ હોય તો યકારઈ શુરુ બને છે: કદાં પુષ્પ,

ધન્ય, રમ્ય. આવાજ સંજ્ઞેગર્ભાં તર્જન્ય શબ્દમાં સંયુક્તવ્યંજનની પૂર્વેના સ્વર યડકાતો નથી, જોટલે લઘુનો શુરુ બનતો નથી: ઉદા. ગણ્યું. રમ્યો, બન્ધા. આ યકાર હ્રસ્વ તાલવ્ય સ્વરનો પ્રતિનિધિ છે. ગૂજરાતી કાપલો પ્રા. દોઈલો ઉપરથી થયો છે. ગતિનું કવિતામાં મલ, ગતિનું ગલ લખાય છે અને સાધારણુ જોલીમાં સદિ વદિનું સદ્ય વધ જોલાય છે, તથા કવિતામાં વળિયો રમિયો વપરાય છે તે નદલ ગદ્યમાં વલ્યો રમ્યો લખાય છે, તે ઇકારનો ય થવાથી લખાય જોલાય વપરાય છે. સ્વરનો પ્રતિનિધિ હોવાથી મૃદુ યકાર સ્વરની ખાસિયત સ્વીકારી સંયોગની પૂર્વેના સ્વરને શુરુ નથી બનાવતો.

હ્રસ્વ તાલવ્ય સ્વરનો યકાર યવો વૈકલ્પિક છે. દૂકા સ્વરના ઉચ્ચારમાં રહેલી અસ્પષ્ટતાને લીધે અનાદિ ઇકારનો વખતે અકાર જોલાય છે: ઉદા. તિલ્લ-તલ, √લિખ્-√લખ. સ્વરૂપાયુ અનાદિ ઇકારને સ્થાને વખતે મળતો દીર્ઘસ્વર, અને વખતે ગુણસ્વર પણુ સુકાય છે; ઉદા. રામનિ પાસિ-રામની પાસે, જતિ વખતિ-જતી વખત; પાસિ-પાસે, √નિગિ-√મેલ, આદિ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે લખ જોડવું કે લખ્ય ? કયું રૂપ ખરું ? વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ બન્ને સરખાં સ્વીકાર્ય છે. જૂની ગૂજરાતી 'કરિ'ના બંસ ઇકારને સ્થાને અકાર થવાથી કર અને મૃદુ યકાર થવાથી કર્ય બને છે. આદિ ચિકલ્પ જ આદરણીય છે.

તાલવ્ય હ્રસ્વ સ્વરનોજ મૃદુ અર્ધસ્વર થાય છે, જોહ્ય હ્રસ્વ સ્વરનો મળતો મૃદુ અર્ધસ્વર ઘણુંખરું થતો નથી. ઉદા. લાડુ-લાડુઓ-લાડુવો-લાડવો.

અનુપૂર્તિ ૨.

પ્રાણવિધાન.

કેટલાંક વરસ થયાં મોટું કે મોટું, અમે કે અમે, બ્યારે બ્યારે કે બારે, નેનો કે નેનો, કયું ખડું તે વિશે ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે. એના સમાધાનનો માર્ગ સરળ કરવા √સરજ ધાતુ લેા. એમાં ક્રિયાવાચક અને પ્રત્યય બેમેરો જોટલે સરજન (= ઉત્પત્તિ) થશે. એને હવે કર્તૃવાચક કાર ઉપરથી થયેલો આર પ્રત્યય લગાડશે, તો ક્રિયાવાચક નામ સરજનનો અંસ આ ને કર્તૃવાચક આર પ્રત્યયનો આદિ આ પાત્રપાસે આવશે. આ ને

આનો સંધિ કરવાથી એકમાત્રાપૂર વજન ધરી પડે. પરંતુ જ્યાં સુધી વ્યુત્પત્તિ સમગ્રાય એવું શબ્દનું સ્વરૂપ રહ્યું હોય, સાંસુધી ગાપા વજન ધટવા દેતી નથી. વજન જળવવાનો એક પ્રકાર પ્રક્ષેપ છે. પ્રક્ષેપના વ્યંજન બહુ છે, જેમાંનો એક ગહાપ્રાણ હકાર છે. એ હકાર વચ્ચે નાંખો, એટલે સરજનહાર એવું રૂપ થશે, જે અસારે આપણે કવિતામાં વાપરીએ છીએ વિક્રમના સોળમા શતકમાં એજ રૂપ એકલું વપરાતું હતું. સમય જતાં મહાપ્રાણ હકાર વિકાર પામી પૂર્વના સ્વરમાં પ્રાણરૂપે બળ્યો, જેથી તે શબ્દ સરજનનાર એ રીતે બોલાવા લાગ્યો. આ ઉચ્ચાર સત્તરમા શતકમાં પ્રચલિત હતો. પ્રાણધ્વનિને માટે અધોર્ધિદુ જેવો સંકેત ન હોવાથી એ ઉચ્ચાર સરજનહાર એમ લખી બતાવાતો, પણ તેનું વજન તો છ માત્રાનું જ લેખાતું; જે દર્શાવે છે કે ઉચ્ચાર સરજનનારજ થતો. વજન જળવવા મૂળે હકારનો પ્રક્ષેપ કરેલો હતો, તે તો સત્તરમા શતકમાં ધટ્યું; એટલે પછી ગહાપ્રાણ-પ્રાણની જરૂર ન રહેતાં તેનો લોપ થયો ને સરજનનાર રૂપ થયું. આ દૃષ્ટાંતમાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય બે બાબત છે:-એક તો વજન જળવવા હકારનો પ્રક્ષેપ અને બીજી વજન ધટ્યા પછી પ્રક્ષેપોત્થ પ્રાણધ્વનિનો પરિભાગ. હવે આપણે મોટું કે મોટું બોલવું તે વિચારીએ. સં. મહત્તા અંસ વ્યંજનને બચાવવા દ્વિભાવથી સંયુક્ત ત નીપજવી સ્થાનાંતરવિધાનથી દંસનો મૂર્ચન્ય કરવાથી પ્રા. મહટ્ થાય છે. એમાંનો હકાર પ્રાણતત્ત્વમાં વિસર્જને મળતો હોવાથી વિસર્ગ જેવા સંધિકાર્યમાં કામે લાગતાં મોટું રૂપ થયું. તેમાંના એક ટકારનો લોપ થઈ અકારનો હકાર થતાં અને અનુસ્વાર મોળું પડતાં ચાલુ મોટું રૂપ થયું. એજ ગ્રાહ્ય લાગે છે. સંસ્કૃત મહત્માંનો હકાર સંધિકાર્યમાં ખપી ગયો, પછી પ્રાણધ્વનિનું વિધાન થઈ શકે નહિ. કેમકે અર્થબેદે સ્વરૂપબેદ કરવા જેવું હંઈ કારણ પ્રસ્તુત વિષયમાં છે નહિ. સમજ મોટું લખવું સોપનતિક નથી. બીજો શબ્દ જે અમે, તે વૈ. અરમે પ્રા. અહે ઉપરથી મહાપ્રાણનો પ્રાણધ્વનિ થઈ તેનાથી આરંભનો અકાર અનુપ્રાણિત થયાથી બન્યો છે. આ શબ્દમાં પ્રાણધ્વનિ પ્રક્ષિપ્ત નથી, સમજ અમે લખવું ઉચિત છે. પ્રાણધ્વનિનો પરિભાગ કરી અમે લખવું યોગ્ય નથી. ત્રીજો શબ્દ વિચારવાનો ન્યારે ન્યારે કે જરૂર છે. એ જૂઠું જૂઠું જિવારિ ઉપરથી થયેલ છે. અહપ્રાણ વકાર નાશ પામતાં વજન જળવવા હકારના પ્રક્ષેપથી જિવા-

ગિનુ નિહારિ અને પ્રથમાક્ષરમાં ઇકારને સ્થાને અકાર મૂકવાથી નહારિ બોલાયું. પછીથી મહાપ્રાણનો પ્રાણધ્વનિ ચતાં છેલ્લું રૂપ નહારિ (=નારિ) બન્યું, ને પ્રક્ષેપોત્થ પ્રાણધ્વનિનો પરિભાગ કરતાં ચાલુ ગ્રામ્ય રૂપ નારે થયું: અને પ્રથમાક્ષરમાં અસલ હ્રસ્વ તાલબ્ય સ્વરના પ્રતિનિધિ રૂપ ષકારના સમાવેશથી શિષ્ટ જ્યારે રૂપ પણ સિદ્ધ થયું એ જોતાં જ્યારે બોલવું ને લખવું અનુપપત્તિક છે. એથી શબ્દ જોનો કે જેનો. એ જિં (સં. યદ્) સર્વનામમાં મત્વર્ધીય તન પ્રત્યય ઉપરથી થતીરો અનઉ પ્રત્યય ઊમેરતાં હકારના પ્રક્ષેપથી થયું છે. નિહનઉમાંનો હકાર સમય જતાં પ્રાણાવશેષ થયાથી નિહનઉ (=નિનઉ) નીપજ્યું. તે ઉપરથી હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણસ્વર થયે જેનો રૂપ સિદ્ધ થયું. એ દૃષ્ટિએ જોનો લખવું ને બોલવું તે અયોગ્ય ગણાય.

શિક્ષકોની છમાસિક સ્પર્ધા.

૧. “ ચાલો બાળકો આ વાર દીસે જો ખળાં તૈયાર ” એ આખી કવિતા રાગ, ડિલ્લ, અને કૂલ સાથે શિખવવા માટે સાધન વગેરે સર્વ સાહિત્ય સહિત પાઠ અથવા પાઠો તૈયાર કરો.

(વધારેમાં વધારે ૩ પાઠ).

ધનામ ૩. ૪.

૨. સાતમા ધોરણના છોકરાઓને “ વાદીની હાથચાલાકી અથવા ન-જરખંધીની રમત ” ની નિરીક્ષા કરાવી. એ વિષે બીજે દિવસે નિ-રાળમાં વિવેચન કર્યું. તેના પાંચ ખેલો લઈને પ્રયોગની સાથે સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટે શું શું કરશો અને કહેશો. તેની દૂક હ-કીકત જણાવો.

(વધારેમાં વધારે ૨૦૦ લીટીઓ.)

ધનામ ૩. ૬.

૩. વ્યાવહારિક અને દર્શાંશ અપૂર્ણીકતા દૃઢભાજક અને પ્રધુતમ સાધારણ બાળ્યનો અર્થ, રીત, અને વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ શિખવવા માટે છઠ્ઠા ધોરણ માટે પાઠની નોંધ તૈયાર કરો.

(વધારેમાં વધારે ૩ પાઠ.)

ધનામ ૩. ૧૦.

તા. ૧ માર્ચે ફેબ્રુઆરી સન ૧૯૦૭ મુખીમાં પહોંચેલા જવાબોજ માત્ર સ્વીકારવામાં આવશે.

એડિટર.

મરાઠી પદમાં આણિયલેં, ચોલિયલેં, હરિયલેં ઇલાદિ રૂપો જોવામાં આવે છે ત્હેમાં પણ ચ તે ક પ્રત્યયના ત્ નો લોપ થઈ અવશિષ્ટ રહેલા યશ્રુતિ અક્ષરમાંથી જ આવે છે. કેલેલેં, આણલેં, પેકલેલેં એ મરાઠી જૂન કૃદન્ત વળી જીજે લ (દહ—દહ) પ્રત્યય ફરીથી લાગીને થાય છે. (પ્રાકૃતમાં હ પ્રત્યય આમ જોવાવાનાં ઉદાહરણો છે). મરાઠીમાં ત નો લ થાય છે આપ કહો છો તેથી જૂતકાળના રૂપ ઉપસન્ત આ જીજ લક્ષરનો ખુલાસો મળતો નથી.

આ સર્વ ધ્યાનમાં લેવાથી મ્હારી કલ્પનાને પુષ્ટિ મળશે. યુગ્મસતીમાં જૂત કૃદન્તમાં ' એહું ' પ્રસપ્તમાંના એકારનું મૂળ ક્ષાન્તના ત પ્રસપ્તમાંનો ત્ જતાં યાદી રહેલા યશ્રુતિ અક્ષર અને હેના પૂર્વના સ્વરના મિશ્રણમાં છે. ત નો લ થયો એ કલ્પનામાં આ એકારનો ખુલાસો મળતો નથી. ફક્ત પ્રસપ્તના ફ નો આ એકાર થયો એમ ગાનનું હીક નથી; કેમકે કૃત-મ્—કરિઝં (અથવા કરિલં, તનો વ થયો ગણનાં) હેમાં ઇન્દર અસ્વરિત (unaccented) હોવાથી એકાર થયો સંભવતો નથી; અને કરિઝં+લ પ્રસપ્ત=કરિયલં, કરેહું—એ વ્યુત્પત્તિક્રમ જોતાંવાંત સુધ્ધિ લાગે છે.

રત્નાગિરિ
તા. ૨૦ ઓક્ટોબર. }
૧૯૦૬.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

‘ મારે ગામે જવું ’ એ પ્રયોગ વિષેના અમારા વિવેચન પ્રમાણે બાવનાચ્ચ જ છે. ‘ કર્તૃવાચ્ચ ’ છપાયું છે તે જૂલજ છે. વ્યુત્પત્તિના સંબંધમાં મતભેદ હોયજ. રા. રા. નરસિંહરાવના વિચાર સુક્તિવાળા છે.

તન્ત્રી.

બરૂચ જીલ્લાના શિક્ષક વર્ગની કોન્ફરન્સ.

બરૂચ વિભાગના મહેરગાન ડેપુટી એજ્યુકેશનર ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સરકુલરલુકગની રુઠિએ બરૂચ જીલ્લાના શિક્ષક વર્ગની મોટી સભા શુક્રવતીર્થ ગામે તારીખ ૧-૨ નવેમ્બર સને ૧૯૦૬ ના દિવસેએ નિશાળના મકાનમાં બરવામાં આવી હતી. જીલ્લાના મહેરગાન ડે. એ. ઇ. સાહેબ તથા ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ આ. ડે. એ. ઇ. સાહેબો પણ પધાર્યા હતા. બરૂચ જીલ્લાના પાંચે તાલુકાના મળી ૮૦ મેહેતાશ્રીઓએ ભાગ લીધો હતો.

(૧) તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૯૦૬ના રોજ બપોરના ૩ થી ૬ વાગતાં મુધી નીચે પ્રમાણે કામ થયું હતું:—

ક મહેરજાન કાચીરામ પ્રાગજી સે. આ. ડે. એ. ઇ. સાહેબ ભરૂચ. તેઓ સાહેબે કિંગ્ડોર્મન વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હતું. કોંગેલની બોરો જક્ષીસો સંબંધપૂર્વક ચોજાણી છે; તેમાંની પહેલી ચાર જક્ષીસોનો સંબંધ તથા શિક્ષણ વિષે અને તેથી થતા લાભ વિષે રસભર્યું વર્ણન કરીને કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિ વિષયને લાગુ પાડી શિખવવાનો ઉદ્દેશ સમજાવ્યો હતો.

ચ મહેરજાન જલાલુદ્દીન સૈયદગીઆં કાદરી ડે. એ. ઇ. સાહેબે ઉપાધ્યાય સાહેબે સમજાવેલા વિષયનું વિસ્તારથી વિવેચન કરીને કિંગ્ડોર્મન પદ્ધતિના લાભ સમજાવ્યા હતા. તે સાથે શિક્ષક વર્ગની ઉત્તરિતના માર્ગો જાણી ગંભીરાઈથી અને સરજતાથી સમજાવ્યા હતા.

(૨) બીજો દિવસે તા. ૨-૧૧-૦૬ ના રોજ સવારના ૮ થી ૧૨ વાગતાં મુધી નીચે પ્રમાણે કામ ચાલ્યું હતું:—

ક મહેરજાન ડ. આ. ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર શરદ સાહેબે કાચની જતાવટ વિષે પાઠ આપ્યો, તેમાં કાચની જુદી જુદી હાલતના રૂપ અવલોકન કરાવીને તે સંબંધી હકીકત સ્પષ્ટતાથી કહી સંજાગી હતી.

ચ વ્રાજસાના મેહેતાજી રઘનાથજીએ હવા વિષે પાઠ આપ્યો. હવાનું દગાણ પ્રયોગદ્વારા ગતિરેખક રીતે સિદ્ધ કરી જતાવ્યું હતું; તથા હવામાં રહેલાં તત્ત્વો પૈકી ઓક્સિજનન નાઇટ્રોજન અને કાર્બોનિક ઓક્સિડ ગ્લાસ પ્રયોગો વડે જુદાં પાડી જતાવ્યાં હતાં.

ગ વિલાયત મેટ્રિકસ્ટુલના હેડમાસ્ટર મુળશંકર અમથાસમે એસિડોની રંગ જલ્લવાની ખાસિયત અવલોકન કરાવી તથા પાણીમાં રહેલો હાઇડ્રોજન વાયુ પ્રયોગવડે અવલોકન કરાવ્યો હતો.

ઘ શેઠશીવ શિક્ષકોને ખેતાની રાંછા જતાવવાની છૂટ હોવાથી

કેટલાક શિક્ષકોએ શંકા ખતાવી હતી; તેઓના મનનું સારી રીતે સમાધાન કરવામાં આવ્યું હતું.

હું છેવટે-મહેરબાન ડે. એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે કોન્ફરન્સ બરવાના ફાયદા વિસ્તારથી સમજાવ્યા હતા. મેહેતાજી ઓનાં કર્તવ્ય, તથા નવાં ધોરણો શિખવવામાં ખંત અને ઉત્સાહ રાખવા વિષે ચિત્તાકર્ષક ભાષણ આપ્યું હતું; તેમજ પોતાના જોવામાં આવેલી શિક્ષકોની અવધડતા કેવી રીતે દૂર થઈ શકે તે વિષે કિંગતી રસ્તા ખતાવી શિક્ષકવર્ગ ઉપર ધણોજ ઉપકાર કર્યો હતો.

આ કોન્ફરન્સથી શિક્ષકવર્ગ ઉપર ધણી જાડી અસર થયેલી જણાતી હતી આવીજ રીતે ગીજી વખત ભેગા થવાને સઘળા શિક્ષકો જુગાસુ હોવાથી ખીજી કોન્ફરન્સ આવતા અધિક ચૈત્રમાસમાં તવરા ગામે બરવાનો ફરાવ કરી સભા ખરખારત કરવામાં આવી હતી.

જેઠાલાલ દામોદર ત્રવાહી,
મેહેતાજી, શુકલતીર્ય.

કેળવણીખાતાની ખબરો.

મહેર ખખર.

ઉદું શીખનાર છોકરાઓની પ્રાથમીશાળાઓમાં વાપરવા માટે કાનપુર ની ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કૂલના મુખ્ય મોલવી હાફિઝ જલાલુદ્દીન અહમદની ખનાવેલી કૌપીયુકો (કૌપી રિલપો) ના ૧...૪ ભાગ, -દરેક રિલપની કિંગત અર્ધો આદો-મહેરબાન ડિરેક્ટર ઓવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને પોતાના નં. ૭૧૨૭ તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ માં મંજૂર કર્યા છે.

અમદાવાદ

નવેમ્બર ૧૯૦૬

}

P. Lory.

એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,
ઉત્તર વિભાગ.

મહેર ખખર.

આ ઉપરથી ખખર આપવામાં આવે છે, કે. ગ્રીમ વર્ષના સ્કૉલર, અને વલસાડ તાલુકાના ગોરગામ લોકબોર્ડ નિશાળના શિક્ષક કૃષ્ણરાવ ગણપતરાવ મોહિલેને સુરતની સેશન્સ કોર્ટ ઇગાઈના ગુના બદલ ૮ માસની સજા મળુરી સાથે કેદની શિક્ષા કર્યાથી, તેને મહેરગાન ડિરેક્ટર આવું પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબના હુકમ નં. ૭૩૦૦ તા. ૧૨ મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ પ્રમાણે કેળવણી ખાતામાંથી મોકરીમાંથી ખર્ચાર કરવામાં આવ્યો છે,

(સહી)

P. Lory,

એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર.

ઉત્તર વિભાગ,

(મહેરગાન ઉ. વિ, ના એ. ઇ. સાહેબના નં. ૫૩૧૮ તા. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ ઉપરથી)

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

ભુજપરસ્કૂલ—શેક નરસી તેજસી તરફથી રૂ. ૨૭-૮-૦ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૭-૬. આધાપરસ્કૂલ—હકર દેવચંદ વાધજી તરફથી રૂ. ૫-૦-૦ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧૨-૪-૩ રૂપત તરફથી રૂ. ૧૯-૦-૦, મેતા હાથીરામ જ્ઞાનચંદર તરફથી રૂ. ૫-૫-૦ રા. ભગવતીદાસ નરભેરામ તરફથી રૂ. ૫-૫-૦. મેરાઉસ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રીશીવર રતનસી માંડણજી તરફથી રૂ. ૧-૪-૦ તથા દરબારશીજી તરફથી રૂ. ૪-૧૧-૬. રવસ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૫-૮-૬, રૂપત તરફથી રૂ. ૮-૧૦-૦. મુંદ્રાસ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશી તરફથી રૂ. ૩૩-૧૦-૦, રૂપત તરફથી રૂ. ૧૮-૧૫-૮, સ્વામીશી નિગાઈચાર્ય તરફથી રૂ. ૮-૧૨-૦. આધાપર નાઈટ સ્કૂલ—હકર દેવચંદ વાધજી તરફથી રૂ. ૦-૧૦-૦, મીત્રી જગમલ બીગજી તરફથી રૂ. ૧-૪-૦, વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશીજી તરફથી રૂ. ૩-૧૨-૦ રૂપત તરફથી રૂ. ૧-૪-૦,

૨૧. બગવતીદાસ નરભોરામ તરફથી રૂ. ૦-૮-૬. મુંદ્રા સે. એ. એ. વ.
 સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશ્રીજી તરફથી રૂ. ૧-૧૨-૬, રૈયત
 તરફથી રૂ. ૬-૫-૦. માંડવી એ. વ. સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દ-
 દબારશ્રીજી તરફથી રૂ. ૧૬-૧૩-૬, શેઠ વિશ્વનંદજી તરફથી રૂ. ૧૫-૦-૦.
 માંડવી નંબર ૨ એ—શેઠ વિશ્વનંદજી તરફથી રૂ. ૨-૦-૦, શેઠ કેશવજી
 હંશરાજ તરફથી રૂ. ૪-૦-૦, વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે દરબારશ્રી તરફથી
 ૯-૧૪-૦. માંડવી ખલકાન સ્કૂલ—શેઠ વિશ્વનંદજી તરફથી રૂ. ૧-૦-૦,
 માસ્તર ચત્રભુજ તરફથી રૂ. ૪૧-૯-૩. ગુંદીઆલી સ્કૂલ—વાર્ષિક
 પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૧-૩. માંડવી નાઈટ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વ-
 ખતે રૂ. ૬-૧-૩. આસંળીઆ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ.
 ૫-૧-૬. ફરાદી સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૩-૦. દેશલ-
 પર સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૦-૬-૦. લાંદ્રેસર સ્કૂલ—વા-
 ર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૮-૪-૦. ગુંદાલા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે
 રૂ. ૬-૧૫-૦. પત્રી સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૯-૧૧-૦. બે-
 રાજા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૮-૧૩-૦. કેરા કન્યાશાળા-
 વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૧-૯. માનકુવા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા
 વખતે રૂ. ૩-૯-૬. મંગવાણા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧-૧૨-૦.
 મજલ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૩-૬-૦. વીરાણી સ્કૂલ—
 ખોંલાડી સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૩-૩. નેત્રા સ્કૂલ—
 વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૦-૧૦-૦. મઠ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે
 રૂ. ૨-૧૨-૦. લખપત સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૦-૧૧-૦.
 નારણસર સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૯-૭-૬. જખૈ નાઈટ—
 વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૧૪-૯. જખૈ કન્યાશાળા—વાર્ષિક પ-
 રીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૦-૦. નલીઆ કન્યાશાળા—વાર્ષિક પરીક્ષા વ-
 ખતે રૂ. ૬-૮-૩. તેરા કન્યાશાળા—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૧૩-૬.
 તેરા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧૦-૬-૦. બિટ્ટા સ્કૂલ—વાર્ષિક
 પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૧૫-૦. માથાળા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે
 રૂ. ૬-૭-૦. વિંઝોણ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૧-૪-૦. કો-
 ઠારા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૧-૦. કોઠારા કન્યાશાળા—

વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૬-૪-૩. સાંધાણુ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૭-૮-૦. સાલરાઈ સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે ૦-૬-૦. નાગ્રેયા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૩-૧૦-૦. લાયમ્ન સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૨-૧૪-૦. બાડા સ્કૂલ—વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રૂ. ૪-૧૪-૮.

સુરત વિભાગ.

કુમર—શેઠ વીજ્જુબલુદાસ આત્મારામ વગેરે રૂ. ૨૫-૦-૦. ભીમપોર—અમદાવાદના શેઠ મણીભાઈ પ્રેમાભાઈ રૂ. ૨૬-૦-૦ તથા શેઠ વીજ્જુબલુદાસ આત્મારામ રૂ. ૩૦-૦-૦ ઇનામ. સુરત—સ્કૂલ નંબર ૧૬ શેઠ આત્મારામ ખીતાબરદાસ રૂ. ૫-૦-૦ સેઠ મુગટરામ દયારામ રૂ. ૫-૦-૦ શેઠ તૈયબઅલી રૂ. ૫-૦-૦ બક્ષીસ. ભીમપોર—શેઠ મણીભાઈ પ્રેમાભાઈ રૂ. ૧૭-૦-૦ બક્ષીસ. નાગાળા—પટેલ હરી મોટીયા રૂ. ૧૮-૦-૦ ધાળા જમાડી. મોરાર લાલા રૂ. ૧૮-૦-૦ શાળા જમાડી. ઝોરપાડ—રૂ. મહમદ ઈબ્રાહીમ રૂ. ૧૨-૦-૦ મીઠાઈ. સુરત—ઝોરપાડ કન્યાશાળા. શેઠ અગદુલ તૈયબ દરગાયતજી રૂ. ૪-૬-૦ ઈંટ. પુણી—ગામ લોકો રૂ. ૧૩-૮-૦ ધડીયાળ. સુરત—ચુનીલાલ ચંદુલાલ રૂ. ૫-૦-૦ ઇનામ.

અમદાવાદ વિભાગ.

અમદાવાદ—સ્કૂલ નંબર ૧૫. પંચકમીટીના મેમ્બર રૂ. ૧૫-૦-૦ મીઠાઈ. સ્કૂલ નંબર ૧૦. પંચકમીટીના મેમ્બર રૂ. ૧૧-૦-૦ મીઠાઈ. કુંડડ—વાલુકદાર ગોપાળજી દાઝભાઈ વગેરે રૂ. ૮-૪-૦ પુસ્તકો વીગેરે. અમદાવાદ સ્કૂલ નંબર ૨૪. પંચકમીટીના મેમ્બર રૂ. ૧૮-૦-૬ ઇનામ. સ્કૂલ નંબર ૭. જુદા જુદા ગૃહસ્થો રૂ. ૩૧-૦-૦ ઇનામ. વાધપુર—ગામ લોકો રૂ. ૧-૧૨-૦ ઇનામ. કોઇનતીયા—દોર શ્રી તામ સોંગજી રૂ. ૫-૦-૦ ઇનામ. અમદાવાદ—સ્કૂલ નંબર. ૨૧ જુદા જુદા ગૃહસ્થો રૂ. ૨૭-૧૨-૦ ઇનામ. અણબજા—પા. ગોકળદાસ નાગરભાઈ રૂ. ૧૫-૦-૦ શાળા જમાડી. હુમા—ગામ લોકો રૂ. ૧૨-૨-૩ ચોપડીયો. ખેડાવિભાગ.

નડીયાદ—સ્કૂલ નં. ૪ શેઠ મનોરદાસ હરખચંદ રૂ. ૩૦-૧-૪

સ્વેટા તથા મીઠાઇ. કહેલાલ—શા. હગનલાલ જેઠાભાઈ રા. ૩૪-૦-૦
 શાળા જમાડી. સારસા—પા. પરસોતમ જુલાભાઈ રા. ૪૪-૪-૦ શાળા
 જમાડી. ખેરીઆવી—પટેલ:ડાહાભાઈ રા. ૩૨-૦-૦ પટેલ ખુશાલ-
 ભાઈ કહાનદાસ રા. ૪-૦-૦ પટેલ શંકરભાઈ ઉમેદભાઈ રા. ૧૦-૦-૦
 ઇનામ. સુરકુવા—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૨૯-૮-૦ શાળા જમાડી.
 નાપાડ—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૭૬-૮-૦ નીશાળ જમાડી. આસી—
 જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૨૨-૧૨-૩ શાળા જમાડી. ચકલાસી—કન્યા
 શાળા શા. ત્રીભોવનદાસ વંદ્રાવનદાસ રા. ૧૬-૦-૦ ઇનામ. ખોદાલ—
 ગામ લોકો રા. ૧૭-૦-૦ શાળા જમાડી. આસી—પા. નાથાભાઈ કહા-
 નદાસ રા. ૨૫-૬-૯ પા. શંકરભાઈ બાપુજી રા. ૧૪-૮-૦ બાપરભાઈ
 જીવાજી રા. ૧૦-૦-૦ શાળા જમાડી. અરારા—પા. છોટાલાલ-મુનદાસ
 રા. ૨૫-૦-૦ ગોસાઈ કૈલાસગર જેરામગર રા. ૩૦-૦-૦ પા. મણીલાલ
 ખેહેચરભાઈ રા. ૨૮-૦-૦ શાળા જમાડી. સારસા—મરઘાભાઈ ગોક-
 ળભાઈ રા. ૪-૮-૦ મીઠાઇ. આમોદ—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૨૯-૮-૦
 શાળા જમાડી. દેદરડા—પટેલ ગોવિંદભાઈ નાથાભાઈ રા. ૧૦-૦-૦
 શાળા જમાડી.

રેવાકાંઠા પંચમહાલ વિભાગ.

કાલોલ—શેઠ ધરકુનજી કાવસજી રા. ૩-૮-૦. દોડકા—સુરજગર
 રામેશ્વર રા. ૬-૦-૦. જાંબુધોડા—મે. દાકોર સાહેબ રા. ૯-૦-૦ શેઠ
 સોરાજીજી દાદાભાઈ રા. ૧૮-૧૫-૩ આ ચાણુદાસ સાહેબ રા. ૬-૦-૦.
 લુણાવાડા—મે. મહારાજા સાહેબ રા. ૮-૦-૦ મે. બાંધુના મહારાજા
 સાહેબ રા. ૪-૦-૦ ૮૩ કન્યાશાળા. મે. બાંધુના મહારાજા સાહેબ રા.
 ૩-૦-૦ ઇનામ. કપાંદ—મે. અલીરાજપુરના મહારાજા સાહેબ રા.
 ૩-૦-૦ ઇનામ. હીરાપુર—મે. હીરાપુરના દેકોર સાહેબ રા. ૫-૦-૦
 ઇનામ. કોઠપ્પા—મેમ્બરો તથા સદગૃહસ્થો રા. ૧૪-૧૨-૦ શેઠ ધરમ-
 ચંદ તુલસીદાસ રા. ૮-૦-૦.

ભરૂચવિભાગ.

ભરૂચ—ઉર્ફ રકુલ જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૧૨-૦-૦ ચોપડી-
 આવીગેરે.

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી

હાલ આજના નવાં ધોરણના ક્રમ પ્રમાણે કિન્દર ગાર્ડન પદ-
તિએ આ કાપીબૂકની રચના કરવામાં આવી છે.
નખર ૧-૬ સુધીમાં એવી રચના કરેલી છે કે બાળકો એ ૭
નખરો ક્રમસર લખે એટલે તેમના આક્ષરમાં આશ્ચર્યકારક સુધારો જોવા-
માં આવશે.

તમે એક તખત વાપરી જોશો એટલે હાલની આવતી કાપીઓમાં
કમી દોષોબૂક એક છે તે સંગળશે.

કાગળો ઉપર કુદરતી પૃથ્વીનું મુજબ, બાળકોને માટે નીતિવાન
શીખામણો, એ તો આજ કાપીબૂકોમાં તમે જોશો.

૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ખરીદનારને સેક્ટર ૮૦ ટકા કમીસન આ-
પવામાં આવશે સબએન્ટ સુરત, જી. સે. કરસનદાસ નારણદાસ બુખારી.
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની. વલસાડ, જી. સે. મરભેરામ ઉમીયાચંદ
ભટ્ટચ. જાનોદય પ્રેસ. ગયા'કે એવ ની કંપની વઢવાણમાં જી. સે.
જ્યેષ્ઠ તસકશી. રાજકોટ લખમીચંદ ઉત્તમચંદ. જામનગર હેમરાજ
ભટ્ટચા' નડીઆદ છોટાલાલ ત્રિકમદાસ

આ કાપીબુકના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવાદ આસ્ટોડીઆ રોડ
ઉપર ચીમનલાલ, સુનીલાલની કંપની છે. માટેએ સંગ્રહી સર્વ પત્ર
ખુશાલદાસ તરફ કરવો ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ સુખચંદેનક

ધોરણ ૫ ૬, ૭ માટે વ્યુત્પત્તિસાર ભાગ ૩ લો શુદ્ધિ રૂપિય સહ દ્વિતી-
મારતિ દિ-૧-૧૦ ૬૦ વીસટકા જયચંદ બેલ્લેચંદ ઝવેરી વુનાગઢ.

પુસ્તકસેલર બેચર મેધણ, પુરા ખેતર, રાજકોટ.

સેરકારે ધનામ માટે તથા લાંબાચેરીમાં રાખવા માટે મંજૂર કરેલ પુસ્તકો.
કોતકમાળી રા. ૦-૧૨-૦, ઇસખ નીતિ રા. ૦-૮-૦, વ્યવહારપયોગી નિબંધ
સંગ્રહ રા. ૦-૮-૦, તથા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ બા. ૧ લો રા. ૦-૮-૦
માસ્તર ઉસમાન ખા. તેમાં મહેબતસિંહ મો. ના બનાવેલા ડોઈઝ સહિત
ધોરણવાર પદાર્થ પાઠો. બાળવર્ગ રા. ૦-૧-૦, ધો. ૧ હું રા. ૦-૧-૬, ધો. ૨
હું રા. ૦-૨-૦, ધો. ૩ હું રા. ૦-૨-૬, ધો. ૪ હું રા. ૦-૩-૦, અને ધો.
૫ હું રા. ૦-૪-૦, મેમરી ડોઈઝ ફર્સ્ટ ગ્રેડ આદિતિ ૩ હું રા. ૦-૪-૦, સે.
કન્ડ ગ્રેડ રા. ૦-૬-૦, સાદું ડોઈઝ ધો. ૫ હું, ૭ મો. અને પ્રવેશક કલાસ
માટે રા. ૦-૨-૦. સદરહુ પુસ્તકોના અમે સૌલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે
નકલ મંગાવનારને ૨૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે મેમરી ડોઈઝમાં ૨૦ ટકા.
આ ઉપરાંત સ્કૂલમાં ચાલતી તર્જીમાં પ્રકાશની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત
પુસ્તકો, ખુશાલ કૃત અને આદરજી કૃત કોપી પુસ્તકો, લોગમન્સ ડોઈઝ પુસ્તકો, અમારી
દેખરેખ નીચે જાનતી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીચ બક્ષિસો, બારોટ અને સાહકૃત-
મામ પુન્સારા કન્યને શીસ્કવેર, સેટસ્કવેર તથા ડો. સામાન કિંદ્રાપતિ બાવે મળશે.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજા હરેક પુસ્તકો રોકડેથી મળશે.
સૌલ એજન્ટ્સીનાં-ખુશાલદાસ કૃત-ગુ. કોપી પુસ્તક નં-૧-૬૬. હિ. નાં મૂળ
તર્વે. ભા-૧-૨-૩-૪, ચિત્રકોપી પુસ્તક નં-૧-૨-૩-૪-૫, ચેકડ કોપી પુ-
સ્તક નં-૧-૨-૩-૪, રા. રમણમાધ કૃત વાર્તા રૂપ ગુ. નો ઇતિહાસ, વાંક્ય
પૃથકકૃતિ, કવિતા સાહિત્ય રા. સા. મહિપતરામ કૃત-વ્યુત્પત્તિ પ્રકાશ,
ગુ. ભા. નું વ્યાકરણ, ગુ. નો સં. ઇતિહાસ લખાઈ સંગ્રહ, ઇ. લોડની
સુસાદરી, સધરાજેસિંગ, સામુવહુની લંકાઈ, રા. રા. પ્રે. ક. કૃત-
દે. નોમાની પદ્ધતિ, રા. છ. બ. કૃત. દે. નામું રા. લ. છો. કૃત
કવાયતનું પુસ્તક: રા. બા. લા. કૃત-અંકગણિતનાં મૂળતર્વે, રા.
નાનજીઆણી કૃત. ગુ. નો ઇતિવાર્તારૂપ, નિબંધમાળા ભા-૧-૨-૩, રા. જીઆલ્મ
કૃત-પદાર્થપાઠ ભા-૧-૨-૩-૪-૫, રા. કાશીરામ પ્રાગં. કૃત-ગણિત
ગ્રંથી ભા. ૧-૨-૩-૪, કિ. ગ્રંથી બા. ૧-૨ કિન્ડરગાર્ટનની બક્ષિસ
૧-૬ લગી. લખોદાયત્ર નવી જાતનાં, દેશી બનાવેલાં કૃત, ટીસ્કવેર,
સેટસ્કવેર, તથા તમામ જાતની ટેક્સ પુસ્તકો. ચીમનલાલ સુનીલા-
લની કપેની, આસ્ટોડીયારોડ અમદાવાદ.

સૂચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. નોંટપેઠ કાગળે લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ફયાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અગ્રુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતાં નથી. ભરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચ મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ બીજા ગૃહસ્થો કેળવણી તથા નિ-શાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ યો-ગ્ય અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓડર મોકલનારે રૂપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શી બાળપ્રતા પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિનાં મૂલ યવાનો સળવે છે. પોસ્ટ-ની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અઘો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ કિંવાય બીજી ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વેરેસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; પદરના ખર્ચે લેનાર હસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા સ્કોલરોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેગ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દેરે છાપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. સ્વર્ગપત્રનો એમાં સમાવેશ થશે નહિ.

જાહેરખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના લાવ.

રૂ.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરા ચાન્ડ અને તે પછીના અગીઆર માંસ લગી દર માસે ફેરવેલો ચાન્ડ પડશે. છ માસ માટે પહેલે મહિને પૂરા ચાન્ડ, અને પછી બાર માસ લગી સાગસાગટ હશે દરેક માસે ફેરવેલો ચાન્ડ લેવાશે.
૧ .. .. . ૨	હસથી વધારે લીટીઓ માટે રૂ. ૧) ની લીટીઓ ત્રણ પ્રમાણે.	

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુડબિલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.